

Dobrovoljna i prisilna preseljenja u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata i poraća

Karakaš Obradov, Marica

Doctoral thesis / Disertacija

2011

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:669925>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-03**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI**

MARICA KARAKAŠ OBRADOV

**DOBROVOLJNA I PRISILNA PRESELJENJA
U HRVATSKOJ TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA I PORAĆA
DOKTORSKI RAD**

Zagrebu 2011.

Mentor: dr. sc. Miroslav Akmadža

UVODNA RAZMATRANJA

Historiografija i izvori o dobrovoljnim i prisilnim preseljenjima

U jugoslavenskoj/hrvatskoj historiografiji do 1990. istraživanja vezana za dobrovoljna i prisilna preseljenja tijekom Drugog svjetskog rata i u neposrednom poraću izravno i neizravno dotaknuo je izvjestan broj istraživača.

O migracijama stanovništva u razdoblju Drugog svjetskog rata izdvojila bi knjige Slobodana D. Miloševića, Fikrete Jelić-Butić, Tone Ferenc, Mihalea Sobolevskog i Zdravka Dizdara te članak Andrije-Ljubomira Lisca. S. D. Milošević objedinio je migracije stanovništva na zaposjednutom jugoslavenskom području tijekom Drugog svjetskog rata i ako se zanemare mjestimice izneseni ideološki sudovi i jednostrani pristup prema pojedinim nacionalnim skupinama i političkim opcijama, njegova knjiga je i danas polazište za sve istraživače ratnih migracija, ali i općenito problematike Drugog svjetskog rata. Knjiga F. Jelić-Butić nezaobilazna je za razumijevanje Drugog svjetskog rata na hrvatskom i bosanskohercegovačkom prostoru koja rasčlanjujući odnose Nezavisne Države Hrvatske (NDH) prema pojedinim etničkim, nacionalnim i vjerskim skupinama pomaže u razumijevanju njihovih migracija. T. Ferenc iscrpnom analizom povoda, uzroka, tijeka i posljedica iseljavanja Slovenaca s područja Slovenije koje je zaposjeo Treći Reicha doprinosi razumijevanju i migracija drugih nacionalnih skupina, posebice srpskog stanovništva na području NDH. O izbjeglicama i zbjegovima hrvatskog stanovništva, uključujući i muslimansko stanovništvo u Bosni, tijekom Drugog svjetskog rata važan doprinos je knjiga Mihaela Sobolevskog i Zdravka Dizdara o vojnom djelovanju četnika. Članak A. Lj. Lisca o iseljavanju Srba s područja NDH značajan je prilog poznavanju naslovljene teme zbog niza objavljenih dokumenata. No izostao je doprinos pojašnjenja određenih pojava te je članak uveo temu iseljavanja srpskog stanovništva s područja NDH u jugoslavensku/hrvatsku historiografiju, ali i neopravdano, u razdoblju od 1945. do 1990., bio i svojevrsan epilog tog temi. Članak Dragovana Šepića o okupacijskoj politici Kraljevine Italije u Dalmaciji važan je doprinos za razumijevanje političko ideološke podloge koja je određivala odnosa vlasti Kraljevine Italije prema hrvatskom stanovništvu u Dalmaciji.¹

¹ Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriju okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, Beograd 1981.; Fikreta JELIĆ – BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, Zagreb 1978.; Tone FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, Maribor 1968.; Tone FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945.*, Ljubljana, Beograd 1979.; Andrija-

O zbje govima i evakuacijama stanovništva nekoliko autora dalo je dobar temelj daljnjim istraživanjima. Srećko Ljubljanić jedini je autor koji je opširnije, na temelju arhivskog gradiva, pisao o zbjegu stanovništva, najvećim dijelom iz Slavonije, početkom 1945. u Mađarsku pa potom u Vojvodinu. Taj članka i danas je temeljni za temu migracija stanovništva tog dijela Hrvatske kao i općenito Drugog svjetskog rat u Slavoniji. U članku Nikice Barića o odnosu vojnih vlasti Trećeg Reicha prema civilnom stanovništvu u Dalmaciji 1944. navode se i vrlo iscrpni podaci o evakuaciji stanovništva, pretežno muškaraca, s dalmatinskih otoka i iz pojedinih priobalnih gradova i naselja. Katalog izložbe Hrvatskog povijesnog muzeja o zbjegu stanovništva u El Shattu, uz izuzetan ilustrativni materijal pruža i jezgrovite podatke sakupljene iz brojne literature i novina, a osobito važan je pregled brojidbenih pokazatelja o zbjegu također napravljen na temelju literature, novina i izvora.²

O prisilnom radu tijekom Drugog svjetskog rata korisne podatke možemo crpiti iz radova Milana Ristovića u kojima su uz kvalitativne analize raznih pojava relevantnih za temu značajan doprinos i kvantitativni podaci o udjelu stanovništva raznih nacionalnih pripadnost s jugoistoka Europe u "radnom stroju" Trećeg Reicha, kako je to nazvala Ana Maria Grünfelder. Ova autorica dajući žrtvama prisilnog rada ime i prezime i pričajući pojedine sudbina prisilih radnica/radnika približava na emocionalnoj razini sudbinu ovih ljudi znanstvenim krugovima i široj publici.³

Za poslijeratno razdoblje istaknula bih knjige Nikole Gaćeše i Marijana Maticke o agrarnoj reformi i kolonizaciji u kojima su autori očekivano zamornu temu koja zahtjeva iznošenje niza brojidbenih pokazatelja, uspjeli oživjeti neizostavnim popratnim pojavama *vlakova bez voznog reda*.⁴

Poslije 1990. nema u hrvatskoj historiografiji sustavnijeg istraživanja koje bi obuhvatilo sve ili barem više etničkih/nacionalnih skupina koje su bile zahvaćene valom preseljenja. Postoje radovi koji su obuhvatili jednu nacionalnu/etničku skupinu. Tu treba istaknuti knjige i

Ljubomir LISAC, "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.", *Historijski zbornik*, br. 1-4/1956.; Dragovan ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", *Putovi revolucije*, 1-2/1963.

² Zdravko, DIZDAR, Mihael, SOBOLEVSKI, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. 1945.*, Zagreb 1999.; Nikica, BARIĆ, "Wermacht, NDH, evakuacije, deportacije i prisilni rad stanovništva u Dalmaciji tijekom 1944.", *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.*, (ur. Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov), Zagreb 2010.; *El Shatt*, katalog izložbe Hrvatskog povijesnog muzeja, Zagreb 2007.; Srećko, LJUBLJANOVIĆ, "Evakuacija stanovništva Slavonije u Mađarsku i Vojvodinu početkom 1945.", *Zbornik*, Historijski institut Slavonije, 4/1966.

³ Milan D. RISTOVIĆ, *Nemački "Novi poredak" i jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45.*, Beograd 2005.; Milan RISTOVIĆ, "Jugoistočna Evropa kao dopunski izvor radne snage nemačke ratne privrede u Drugom svetskom ratu", *Vojnoistorijski glasnik*, god. XLII, 2/1991.; Ana – Maria GRÜNFELDER, "U radni stroj velikog njemačkog Reicha!". *Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*, Zagreb 2007.

⁴ Nikola GAĆEŠA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948.*, Novi Sad 1984.; Marijan MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, Zagreb 1990.

članke Vladimira Geigera koji je obradio brojne aspekte života i djelovanja hrvatskih Nijemaca tijekom Drugog svjetskog rata i poraća te proučio odnos komunističkih vlasti prema etničkim Nijemcima (folksdojčerima) na hrvatskom prostoru, osobito pitanje kolektivne krivnje i gotovo potpun nestanak folksdojčera na hrvatskom prostoru, osobito u Slavoniji. Knjige i članci Darka Dukovskog prvi su historiografski radovi koji nastoje objektivno sagledati istarski suživot u ratu i poraću, iskazujući veliko razumijevanje i respekt za pionirski istarski antifašizam i sva njegove kasnija utjelovljenja koja i nisu imali nužno ljudsko/humano lice. Marino Manin praćenjem literature, osobito na talijanskom jeziku i revnim pisanjem analitičkih prikaza, podastirao je znanstvenim krugovima podatke o talijanskoj historiografiji i publicistici koja se odnosi na Istru. Njegov radovi o egzodusu slavenskog i talijanskog stanovništva te o ljudskim gubicima na istarskom području publicističkom spretnošću i znanstvenim erudicijom pojašnjavaju i najbolnija pitanja kao što su fojbe/kraške jame uz neizostavno pojašnjenje istarskog zemljopisnog i toponimijskog nazivlja kao i drugih za Istru svojstvenih pojmova. Franko Dota dao je iscrpan pregled historiografije, publicistike, memoarskih i književnih djela ne samo talijanske i hrvatske već i treće zainteresirane, slovenske, strane o talijansko - slavenskim odnosima u Istri. *Opuštenim* i rječitim stilom dotaknuo se velikog broja radova na teme talijansko - hrvatsko - slovenske uzajamnosti, koju su u prvoj polovini 20. stoljeća često obilježila neslaganja i grubosti. Dota je obuhvatio veliki broj naslova od serioznih radova, ponajprije historiografije do nastupa i izjava političara koje bi trebalo, u cilju razumnog i hladnog pristupa rješavanju nekih još otvorenih i bolnih tema, vjerojatno bolje zaboraviti nego ih ovjekovječiti u koricama knjige.⁵

Ovi radovi bili su mi oslonac u teorijskom i metodološkom pristupu.

Od radova stranih autora izdvojila bih Aleksandra Kasaša i Enikő A. Sajti o Mađarima u Vojvodini te knjige i članke Zorana Janjetovića o Nijemcima (folksdojčerima) u Vojvodini.⁶

⁵ Vladimir GEIGER, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Zagreb 2001.; ISTI, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, Osijek 2002.; ISTI, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugog svjetskoga rata", *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru. Sosedstvo Avstrije, Hrvaške in Slovenije*, (ur. Marina Lukšič Hacin), Ljubljana 2003.; ISTI, "Heimkehr. Povratka slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva / prognaništva u zavičaj i njihova sudbina", *Scrinia Slavonica*, 3/2003.; Darko DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. - 1945.*, Pula 2001.; ISTI, "Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945. - 1956.", *ČSP*, god. 33, 3/2001.; ISTI, "Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.)", *Adrias*, sv. 15/2008.; Marino MANIN, *Istra na raskrižju. O povijesti migracija pučanstva Istre*, Zagreb 2010.; ISTI, "Egzodus", *Istarska enciklopedija*, Zagreb 2005.; ISTI, "O ljudskim gubicima Istre u Drugom svjetskom ratu i poraću", *Identitet Istre - ishodišta i perspektive* (ur. Marino Manin, Ljiljana Dobrovšak, Gordan Črpić, Robert Blagoni), Zagreb 2006.; Franko DOTA, *Zaraćeno poraće. Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb 2010.

⁶ Aleksandar KASAŠ, *Mađari u Vojvodini 1941 - 1946*, Novi Sad 1996.; Enikő A. SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 - 1947, Boulder/Colorado* 2003.; Zoran JANJETOVIĆ, *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Beograd 2000.; ISTI, *Nemci u Vojvodini*, Beograd 2009.; ISTI,

O migracijama Židova odnosno o izbjeglim Židovima koji su se uspjeli spasiti od progona na jugoslavenskom prostoru tijekom Drugog svjetskog rata vrlo je korisna knjiga Milana Ristovića. O poslijeratnom iseljavanju Židova u Izrael i položaju Židova u poslijeratnoj Jugoslaviji vrijedne su knjige Mladenke Ivanković i Ari Kerkanena. Članak Radmile Radić o bjegovima stanovništva Jugoslavije u poslijeratnom razdoblju preko granice obrađuje ovu pojavu prema republičkoj i nacionalnoj pripadnosti. Autorica se ograničena obimom članka, odlučila na razlučivanje uzroka, tijeka i posljedica ove pojave vezano za pojedine slučajeve. Knjige Elazara Barkana u proteklom su desetljeću pokrenule pitanje "samorefleksivnosti" država zbog počinjenog zločina ili nepravde prema nekoj etničkoj, nacionalnoj, rodnoj ili dr. skupini te restituciji i rekoncilijaciji kao novim "krivicama nacija".⁷

U rješavanju problemskih pitanja kao što je definiranje i tipologija migracija, oslonac su bile knjige i radovi Milan Mesića te za razvoj i kategorizacija logora knjige Gorana Miloradovića i Carla Spartaca Capogreca.⁸

Od objavljenih izvora koristila sam pojedine zbornike dokumenata o Narodnooslobodilačkom ratu na području Hrvatske i zbornike o partizanskoj i komunističkoj represiji u Hrvatskoj potkraj Drugog svjetskog rata i u neposrednom poraću.⁹

Kao izvor u istraživanjima koristila sam i tisak, ponajprije novine *Hrvatski narod*, *Vjesnik*, *Borbu*, *Glas Slavonije* i dr.

"Odlazak vojvođanskih Švaba – proterivanje ili iseljavanje", *Tokovi istorije*, 3-4/1997.; ISTI, "O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca", *Tokovi istorije*, 1-2/2002.

⁷ Milan RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, Beograd 1998.; Ari KERKKANEN, *Yugoslav Jewry. Aspects of Post World War II and Post-Yugoslav Developments*, Helsinki 2001.; Mladenka IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944 – 1952). Kraj ili novi početak*, Beograd 2009.; Radmila RADIĆ, "Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora polovinom pedesetih godina", *Istorijski zapisi*, 1-2/1999.; Elazar BARKAN, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, W.W. Norton & Company, New York 2000.; Elazar BARKAN, *Krivicama nacija. Restitucija i ispravljanje istorijskih nepravdi*, Novi Sad 2007.; ISTI, *Taking Wrongs Seriously. Apologies and Reconciliation*, Stanford University Press, Stanford 2006.

⁸ Milan MESIĆ, *Međunarodne migracije. Tokovi i teorije*, Zagreb 2002.; Goran MILORADOVIĆ, *Karantin za ideje. Logori za izolaciju "sumnjivih elemenata" u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922*, Beograd 2004.; Carlo Spartaco CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori. Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940. – 1943.)*, Zagreb 2006.

⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom IV, knj. 1, Beograd 1951.; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941.*, tom V, knj. 2, Beograd 1952.; *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji*, knj. 1, Slavonski Brod 1962.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, (prir. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić), Slavonski Brod 2005., Zagreb 2009.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, (prir. Vladimir Geiger, Mate Rupić, Zdravko Dizdar, Šimun Penava), Slavonski Brod 2006.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, (prir. Vladimir Geiger, Mate Rupić, Mario Kevo, Egon Kraljević, Zvonimir Despot), Slavonski Brod – Zagreb 2008.

Temeljni izvor za ovu temu su pravno-normativni propisi vezani uz migracije stanovništva koji su objavljeni u *Narodnim novinama* NDH i *Službenom listu* DFJ/FNRJ.

Neobjavljeni izvori za ovu temu nalaze se u Hrvatskom državnom arhivu u sljedećim fondovima: Ministarstvo državne riznice. Ured za podržavljene imetak (Ponova), Zavod za kolonizaciju NDH, Ministarstvo skrbi za postradale krajeve, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, Ministarstvo vanjskih poslova NDH te Ostavština Šantić. U Arhiv Jugoslavije u Beogradu: Emigrantska vlada, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Washingtonu, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Vlada FNRJ, Ministarstvo socijalne politike DFJ/FNRJ. U Diplomatskom arhivu Ministarstva spoljne politike Srbije: Politička arhiva za razdoblje 1945. – 1955. (Italija, Palestina, Čehoslovačka, Mađarska, Nemačka).

U manjem opsegu koristila sam književna i publicistička djela.

Metodologija istraživanja i struktura rada

Nakon prikupljanja i proučavanja literature, objavljenih izvora i tiska te ekstenzivnih arhivskih istraživanja usmjerila sam se na kvalitativnu analizu izvora i literature. U mjeri u kojoj to bilo moguće primijenila sam i kvantitativnu metodu, odnosno navela dosadašnje spoznaje ili nove do kojih sam istraživanjem došla, vezane za broj ljudi koji je bio obuhvaćen pojedinim oblikom migracije.

Modeli istraživanja u jugoslavenskoj odnosno hrvatskoj historiografiji za obrađivanje ove teme postoje, na što sam ukazala u pregledu historiografije o naslovljenoj temi. Metodološki obrasci korišteni u navedenim radovima poslužili su mi kao ogled. Koristila sam i radove inozemnih autora te radove srodnih struka, posebice sociologije i demografije.

Zakonska regulativa koja se odnosila na migracije nije zasebno analizirana nego je naglaska stavljen na to kako se primjena zakona odrazila na pojedinu nacionalu skupinu.

U *Uvodnim razmatranjima* napravljen je uvid u najznačajniju literaturu o migracijama tijekom Drugog svjetskog rata i poraća i najvažnijih arhivski izvori te je obrazložena metodologija i struktura rada. Potom slijedi uvod u temu i istraživačka pitanja dobrovoljnih i prisilnih preseljenja s posebnim osvrtom na ideološko političku podlogu migracija.

Kao zasebno problemsko pitanje obrađeni su logori, iseljeničko useljenički i izbjeglički tijekom Drugog svjetskog rata te poslijeratni logori za Nijemce (folksdojčere), a čije je ustrojavanje bilo usko povezano uz dobrovoljne i prisilne migracija. Obrađen je i kratki

kronološki pregled ustrojavanja međunarodnih ustanova za brigu o izbjeglicama u prvoj polovini 20. stoljeća.

U središnjem dijelu rada prema nacionalnim/etničkim skupinama te kronološko tematskom načelu obrađivala sam razne oblike migracija. Ovaj model bio je pogodan u istraživačkom radu za lakše savladavanje obimnog arhivskog gradiva i literature, a u konačnici je prihvatljiv za razumijevanje problematike i praćenje teksta za stručnu javnost kao i šire čitateljstvo.

U sklopu poglavlja o migracijama hrvatskog stanovništva obrađene su i migracije Bošnjačkog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata i u neposrednom poraću. Koristila sam za Bošnjake naziv musliman odnosno muslimansko stanovništvo jer je naziv Muslimani, pisano s velikim "M", označavao službeno nacionalnu/etničku kategoriju od 1963., a od 1990-ih godina 20. stoljeća Bošnjak je naziv za sve muslimane u Bosni i Hercegovini.

U odabir nacionalnih skupina koje sam obradila rukovodila sam se brojem stanovnika i obimom migracija. Romi nisu obuhvaćeni istraživanjem jer je njihova sudbina u pravilu bila fizičko uništenje, kao uostalom i Židovima, no zbog socijalne i obrazovne strukture romskog stanovništva bili su mali izgledi da se spase bijegom u druge države.

Pojam i tipologija migracija

Fenomen migracija (izbjeglištvo/zbjegovi, prognaništvo, iseljenišтво, preseljenišтво, evakuacija i kolonizacija) zbog uzročno posljedičnim složenosti i dugog trajanja od starog vijeka na ovamo, teško je definirati.¹⁰ U najširem smislu migracija je prostorna pokretljivost stanovništva ili promjena fizičkog prostora, a u užem smislu trajnija promjena prebivališta ili stalnog boravka pojedinca ili društvene skupine.¹¹

Tipologija i problem nazivlja vezane uz migracije tijekom Drugog svjetskog rata i u neposrednom poraću, kao i one koje su im prethodile i slijedile, zaokuplja brojne struke od sociologije, politologije, demografije i historiografije do antropologije i povijesti medicine. Osnovni kriteriji u njihovom definiranju su korijeni, značajke, vrijeme i posebice *pokretač* migracija. Pitanja je mnogo kao i odgovora pa zbog obimnosti i složenosti problema u tipologije migracija, što nije okosnica ovoga rada, razložiti ću samo osnovnu podjelu i nju primijeniti u obrađivanju migracija pojedinih nacionalnih i etničkih skupina na hrvatskom prostoru tijekom Drugog svjetskog rat i u neposrednom poraću. Osnovna i univerzalna

¹⁰ Emil HERŠAK, "Najstariji primjeri raseljavanja (deportacije) stanovništva", *Migracijske teme*, god. 8, 2/1992. i tamo navedena literatura.

¹¹ Milan MESIĆ, *Međunarodne migracije. Tokovi i teorije*, Zagreb 2002., 241.-243., bilj. 209.; *Hrvatska enciklopedija*, knj. 7, Mal-Nj, Zagreb 2005., 287.

tipologija dijeli migracije na vanjske i unutarnje te dobrovoljne i nedobrovoljne odnosno prisilne i dobrovoljne što je u brojnim slučajeva teško odvojivo. Primjerice ako ljudi nisu neposredno progonjeni, ali ne žele živjeti u nekom političkom sustavu ili u novonastalim državnim granicama, u koju vrstu migranata bi oni pripadali? Razni autori svoje tipologije migracija temelje na razlikovanju miroljubivih i ratnih, zatim prema obimu odnosno jesu li migracijama bile obuhvaćene cijele nacionalne ili etničke zajednice, manje skupine ili pojedinci i sl.¹²

U razdoblju koje obuhvaća ovaj rad jedino bi kolonizacija tijekom Drugog svjetskog rata i poslije Drugog svjetskog rata bila oblik dobrovoljne migracije, dočim bi sve druge imale sastavnicu prisile. Insistirala sam na razlikovanju pojma iseljavanje što je trebalo imati trajni karakter te preseljavanja i evakuacije/zbjeg kao migracije koje su trebale imati privremeni karakter, a primjenjivalo se u svrhu poštede civilnog stanovništva od ratnih nedaća poglavito vojnih operacija ili onemogućavanje novačenja, posebice muškog stanovništva, u neprijateljske vojne postrojbe i pružanje pozadinske podrška neprijateljskoj vojsci. U razmatranom razdoblju kao čest oblik migracija javljala se i razmjene stanovništva između država. Nastojala sam praviti razliku, premda anakrono ali dopustivo zbog razumljivosti današnjem čitatelju, između izbjeglica, prognanika, iseljenika, preseljenika i kolonista.

Tema i istraživačka pitanja o prisilnim i dobrovoljnim migracijama

U "crnoj dekadi" od 1939. do 1949. koju je obilježio Drugi svjetski rat iznimno veliki broj ljudi na europskom području bio je u *pokretu*. Oko 60 milijuna ljudi bilo je na razne načine uključeno u migracije i to ponajviše u srednjoj i istočnoj Europi. U neposrednom poraću oko 20 milijuna ljudi bilo je raseljeno.¹³

Na hrvatskom prostoru brojne su nacionalne/etničke skupine (Hrvati, Mađari, Muslimani/Bošnjaci, Nijemci, Slovenci, Srbi, Talijani, Židovi) dobrovoljno i prisilno preseljavale iz i unutar hrvatskog područja.

Rad obuhvaća razdoblje od stvaranja NDH, u travnju 1941., pa do početka odnosno sredine 50-ih godina 20. stoljeća kada je Jugoslavija ukinula ratno stanje s Austrijom, Njemačkom i Italijom te kada su potpisani brojni sporazumi o repatrijaciji.

U radu se ukazuje na zakonodavstvo i javno mnijenje, posebice tisak, Nezavisne Države Hrvatske, Demokratske Federativne Jugoslavije/Federativne Narodne Republike Jugoslavije

¹² M. MESIĆ, *Međunarodne migracije. Tokovi i teorije*, 250.-252., 253., 256., 259.; *Hrvatska enciklopedija*, 287.

¹³ Dariusz STOLA, "Forced Migrations in Central European History", *International Migration Review*, vol. 2/1992., 330.

(DFJ/FNRJ) odnosno Federalne Države Hrvatske/Narodne Republike Hrvatske (FDH/NRH) koji su propisivali i omogućavali te stvarali ozračje za dobrovoljna i prisilna preseljenja stanovništvo iz i unutar hrvatskog prostora.

Naglasak je stavljen i na istraživanje svih smjerova kretanja stanovništva koje je bilo zbog rasne, nacionalne/etničke, vjerske i političke nepodobnosti ili ekonomskih razloga preseljavalo. Rad je obuhvatio, u manjoj mjeri i pitanje repatrijacije ratnih zarobljenika i radnika na prisilnom radu.

U pozadini migracija stanovništva tijekom ratnih sukoba u pravilu je ideološko - politička podloga, npr. kod iseljavanja, preseljavanja, razmjene stanovništva pa i djelomično kolonizacije te vojni razlozi npr. kod evakuacija i zbjega koji se provode i zbog sprječavanja humanitarnih katastrofa, onemogućavanja novačenja u neprijateljsku vojsku i ukraćivanje pozadinske pomoći neprijateljskoj vojsci. Migracije kao što su iseljavanje, razmjena stanovništva i kolonizacija u poslijeratnom vremenu mogu pokretati politički i ideološki razlozi kao i ekonomski.

Nacistička i fašistička ideologija zalagala se za koncept kojim se "rasa, narod i država" trebaju podudarati što je više moguće, a ideja o "krvi i tlu" zalagala se da seljačka imanja moraju pripadati "dobroj rasi". Zbog strateških razloga moglo je doći i do priključenja "inorodnog" stanovništvo prema kojem je bilo potrebno primijeniti "poseban postupak" koji će ih *integrirati* pod uvjetom da je to stanovništvo lojalno. Stajalište talijanskih fašista bilo je ako se narod "ne slaže sa sredinom", narod je taj koji se mora "povući", a to može značiti razmjenu ili iseljavanja stanovništva što omogućuje da se "političke granice podudare s rasnim".¹⁴ Ta smjernica talijanske fašističke politike zorno se pokazala na primjeru hrvatskog stanovništva u Dalmaciji. Sličnosti se mogu uočiti i u odnosu vlasti NDH prema srpskom stanovništvu u trenutku kada su se odlučili na "pacificiranje zemlje" i stavljanje tog dijela stanovništva u "zakonske okvire".¹⁵ Primjer slovenskog stanovništva pokazao je onu stranu nacističke politike koja je uključivala procjenu o "rasnoj pogodnosti" koja je onda otvarala mogućnost za germanizaciju dijela slovenskog stanovništva. Oni koji su ocijenjeni kao čisto "slavenski element" morali su iseljavati.¹⁶

¹⁴ T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 13.; D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", 218.

¹⁵ Vidi poglavlje: Migracije srpskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća.

¹⁶ T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 154.-155.; 186.-199.

Odnos nacionalsocijalizma prema Židovima, iako ponekad koristi pojam "iseljavanje" u konačnici se pokazao kao eufemizam za fizičko uništenje. Takvih primjera bilo je i na području NDH.¹⁷

Poseban oblik migracije bio je odlazak, pretežno prisilni, na rad u Treći Reich koji je unovačio milijune stranih radnika za svoju ratnu industriju kako bi zamijenili oko 11 milijuna njemačkih radnika koji su bili mobilizirani u vojne postrojbe. U okupiranim zemljama i u zemljama saveznicama osnovani su uredi za novačenje radnika. Na hrvatskom području isprava se na dobrovoljnoj osnovi dio stanovništva javljao za rad, a kasnije će oblici prikupljanja radne snage dobivati prisilni karakter (njemačka vojske odvodila je ratne zarobljenike, civilno stanovništvo koji su bili taoci, politički "opasne" osobe i sl.). U drugim zemljama bilo je primjera da su opkoljavana sela i gradovi te mladi muškarci i žene uhićivani i otpremani na rad na područje Trećeg Reicha. Nakon rata na području Trećeg Reicha zatečeno je 7.500 000 stranih radnica i radnika, od toga 1.800 000 bili su ratni zarobljenici. Položaj radnika bio je sličan robovskom. Živjeli su u posebnim barakama pod vojnim i policijskim nadzorom, samo oni koji su dobrovoljno došli dobivali su naknadu za rad.¹⁸

Nakon raspada višenacionalnih carstava niknule se na europskom prostoru nove nacionalne države koje su osobito od kraja Prvog svjetskog rata bile nezadovoljne razgraničenjem koje je velike nacionalne skupine *odsjekao* od matične države. Početkom Drugog svjetskog rata ta su pitanja ponovno otvorena.

Bilo je primjera tijekom Drugog svjetskog rata da je zbog širenje Sovjetskog Saveza na susjedna područja došlo početkom 1940. godine do masovnog odlaska stanovništva s područja Karelrije. Uspjeli su se vratiti tijekom 1941. te opet pod naletom sovjetske Crvene armije 1944. iznova su izbjegli, i to ovaj put za stalno. Poslije rata Finska se kao saveznica Trećeg Reicha suočila s gubitkom državnog područja i prisilnim migracijama koje su obuhvatile oko 420.000 stanovnika.¹⁹

¹⁷ Vidi poglavlje: Migracije židovskog stanovništva na hrvatskom prostoru tijekom Drugog svjetskog rata i poraća.

¹⁸ Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković. Ministar urotnik*, Zagreb 1998., 380.; Stephan CASTLES, Mark MILLER, *The Age of Migration, International Population Movments in the Modern World*, New York 1993., 61.-62.; M. MESIĆ, *Međunarodne migracije. Tokovi i teorije*, 74.; Vjekoslav VRANČIĆ, *Branili smo državu. Uspomene, osvrti doživljaji*, knjiga I, Washington, D.C. 2006., 364.; Branimir BANOVIĆ, "Nacistička Njemačka i radan snaga Evrope. (Prilog poznavanju migracije radne snage u razdoblju 1940-1945)", *Migracijske teme*, god. 1, 2/1985., 87.-96.; Joachim LEHMAN, "Yugoslav citizens in fascist Germany", *Migracijske teme*, god. 4, 1-2/1988., 49.-65.; Milan, RISTOVIĆ, "Jugoistočna Evropa kao dopunski izvor radne snage nemačke ratne privrede u Drugom svetskom ratu", *Vojnoistorijski glasnik*, god. XLII, 2/1991.; D. STOLA, "Forced Migrations in Central European History", 333.

¹⁹ Pertti AHONEN, "Taming the Expellee Threat in Post-1945 Europa: Lessons from the Two Germans and Finland", *Contemporary European History*, vol. 14/2005., 1.-2.

Rumunjska i Mađarska imale su stalnu napetost u svojim odnosima zbog promjene granica nakon Prvog svjetskog rata i objema je bilo prihvatljiva ideja o razmjeni stanovništva koja je doduše mogla dovesti i do ponovne raspodjele teritorija. U Mađarskoj je djelovala i Vladina komisija za repatrijaciju Mađara iz inostranstva/Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Korámnybizottság koja je omogućavala repatrijaciju Mađara koji su poslije Prvog svjetskog rata ostali izvan mađarske države. Mađarska je vlada u siječnju 1941. ustrojila komisiju koja je radila na razradi ideje o iseljavanju i razmjeni stanovništva s namjerom da uzmu prevagu u Karpatskom bazenu. Računali su na njemačku podršku jer je to značilo suzbijanja sovjetskog utjecaja na tom području. Načelnika stožera mađarske vojske zalagao se za ideju preseljavanja mađarskog, rumunjskog i slavenskog stanovništva te mađarskih Židova u svrhu "vraćanja mađarskih tisućljetnih granica". Ostvarivanje te ideje značilo je preseljavanje oko 8 milijuna ljudi što se predsjedniku mađarske vlade iz više razloga činilo neizvedivo. Moguće je bilo relativno brzo izvesti da se 53.000 hektar zemlje koja je dodijeljena slavenskom, pretežno srpskom, stanovništvu za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, u "južnoj pokrajini"/Délvidék, vrati u mađarsko vlasništvo. Kriterij po kojem je slavensko stanovništvo, pretežno srpsko, moralo iseliti iz Bačke rukovodilo se time da nisu zavičajni na tome područje nego doseljeni. No ako su neki i bili zavičajni, ali ukoliko su članovi četničkih organizacija ili su "poznati" po svom otvorenom ili pritajenom "antimađarskom" stajalištu također su morali iseliti.²⁰

Zapadni saveznici su u travnju 1943. održali na Bermudama 19. travnja 1943. konferenciju na kojoj su Britanci i Amerikanci raspravljali o pitanje izbjeglica, ali nisu došli do nekih konkretnijih zaključaka. No ipak je odlučeno da se "ispitaju mogućnosti" pružanja utočišta izbjeglicama kao i materijalna pomoć onim zemljama u kojima se nađu.²¹ Ministri vlada okupiranih zemalja Nizozemske, Belgije, Luksemburga, Norveške, Poljske, Čehoslovačke, Grčke, De Gollove Francuske i Kraljevine Jugoslavije povremeno su se sastajali kakao bi raspravljali o pitanjima zajedničke koristi pa tako i o izbjeglicama, no, niti ti razgovori nisu dali nekog značajnog rezultata.²²

Širenje Drugog svjetskog rata na jugoslavensko i hrvatsko područje uzrokovat će povlačenje iz političkog života, a potom i razjedinjenje dotada glavne političke stranke na hrvatskom prostoru Hrvatske seljačke stranke i jačanje Ustaše, hrvatskog revolucionarnog pokreta, koji je do tada djelovao u emigraciji, a od sredine travanj 1941. pod nazivom Ustaša - hrvatski oslobodilački pokret te Komunističke partije koja je formalno od Obznane djelovala

²⁰ Enikő A SAJTI, *Hungarian Minorities in the Vojvodina 1918 – 1947*, 257., 258., 260.-263, 269.

²¹ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 235.-236.

²² Hari ŠTAJNER, *Izbeglice. Tragedija ovog veka*, Beograd 1979., 19.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 236.

u ilegalnosti.²³ Travanjski rat raskomadao je jugoslavensko državno područje i pokazao je svu nemoć, posebice vojnu i političku, Kraljevine Jugoslavije koju su osobito nagrizali nepomirljivi međunacionalni odnosi. Rješenje "hrvatskog pitanja", uz podršku domaćih nacionalističkih političkih snaga predvođenih ustašama, pronađeno je u savezništvu s Trećim Reichom i Kraljevinom Italijom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj koja je proglašena 10. travnja 1941.²⁴

Novouspostavljena država *prigrllila* je muslimansko stanovništvo kao "cviet hrvatskog naroda" te nastojala sa savezničkim državama, Mađarskom, Kraljevinom Italijom i Trećim Reichom, manje ili više uspješno rješavati manjinska pitanja. Sručila je, u ime predratnog ugnjetavanja Hrvata u Kraljevini Jugoslaviji, osvetnički val prema Srbima, a odnos prema židovskom stanovništvu bio je obilježen antisemitizmom koji je imao izražen motiv *pljačke*.

"Zakonskom odredbom o imovini iseljenih osoba s područja NDH" od 7. kolovoza i istoimenom zakonskom odredbom od 20. listopada 1941. imovina iseljenih osoba proglašena je imovinom NDH s time da su zemljišni posjedi sa stambenim i gospodarskim zgradama ustupani Zavodu za kolonizaciju, a stambene zgrade i poduzeća stavljeni su na raspolaganje Državnom ravnateljstvu za ponovu. Iznimno se mogla cjelokupna ili dio imovine iseljene osobe dodijeliti nasljednicima, supruzi iseljene osobe ili osobama koje je iseljenik zakonski morao uzdržavati.²⁵ "Zakonska odredba o imovini osoba koje su napustile područje NDH" od 6. kolovoza i istoimena zakonska odredba od 20. listopada 1941. određuju da Državno ravnateljstvo za ponovu treba utvrditi postojanje imovine čiji je vlasnik napustio područje NDH te pokrenuti postupak kojim se vlasnik poziva da se u roku od petnaest dana osobno prijavi Državnom ravnateljstvu za ponovu koje je potom trebalo odrediti mjere osiguranja imovine i osoba koje su napustile područje NDH. Općinska poglavarstva trebala su, bez prethodnog naputka, takvu imovinu, pokretnu i nepokretnu, popisati i čuvati te o takvim slučajevima izvijestiti Državno ravnateljstvo za ponovu. Kao i zakonske odredbe vezane za imovinu osoba koje su iseljene s područja NDH i ovim zakonima je određeno da zemljišnim posjedima i gospodarskim zgradama raspolaže Zavod za kolonizaciju, a Državno ravnateljstvo za ponovu poduzećima i stambenim zgradama. Ukoliko se osobe u zakonskom roku nisu javile, imovina im je podržavljena.²⁶ Osobe koje su iseljene s područja NDH ili su napustile područje NDH zbog "rasnih ili političko-narodnostnih" razloga izgubile su

²³ Mario JAREB, *Ustaško – domobranski pokret. Od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb 2006., 594.

²⁴ O uspostavi i proglašenju NDH vidi M. JAREB, *Ustaško – domobranski pokret. Od nastanka do travnja 1941. godine*, 568.-605. i tamo navedena literatura.

²⁵ *Zbornik zakona i naredaba NDH*, god. I, sv. I-XII, Zagreb 1941., 360.-361, 764.-766.

²⁶ *Zbornik zakona i naredaba NDH*, god. I, sv. I-XII, Zagreb 1941., 361.-363., 766.-768.

državljanstvo NDH zakonskom odredbom od 10. kolovoza 1942.²⁷ Ove zakonske odredbe bile su nedvojbeno *uperene* protiv židovskog stanovništva u gradovima i srpskog stanovništva koje je većinom bilo seosko.

U Mariboru je 6. svibnja 1941. održana konferencija o preseljenju stanovništva pod predsjedanjem šefa civilne uprave u Donjoj Štajerskoj Siegfrieda Übereithera gdje su uz njemačke predstavnike bili prisutni i predstavnici NDH. Predsjedavajući je u uvodnom izlaganju na konferenciji rekao da Slovenci moraju biti iseljeni u Srbiju ili NDH.²⁸ Adolf Hitler na početku se dvojio oko odluke o iseljavanju Slovenaca u NDH jer bi bili vrlo blizu granice i postojala je mogućnost da bi se vraćali kućama.²⁹ Postoje navodi da su se vlasti NDH u početku protivile useljavanju Slovenaca na njihovo područje, ali da su pod njemačkim pritiskom popustili, odnosno njemački poslanik u Zagrebu Siegfried Kasche ukazao je na mogućnost da će se doseljavanje Slovenaca "izravnati" s iseljavanjem Srba u Srbiju.³⁰ Ministarstvo vanjskih poslova iz Berlina javilo je svom izaslanstvu u Zagrebu da je Hitler 21. svibnja 1941. odobrio i naredio da se iz Hrvatske iseli u Srbiju 220.000 do 260.000 Srba te da se u Hrvatsku naseli isto toliko Slovenaca. U Beogradu je tijekom svibnja 1941. održano nekoliko sastanaka vezano uz promjenu plana preseljenja Slovenaca i Srba pod predsjedanjem njemačkog vojnog zapovjednika za Srbiju, generala Förstera, na kojima je potvrđena ideja da se najveći broj Slovenaca, oko 260.000, preseli na područje NDH s čijeg bi se područja iselio isti broj Srba. General Förster naglasio je potrebu da se ovaj plan provede s puno pozornosti jer je on osobno odgovoran Berlinu za uspješnost ishoda preseljavanja.³¹ Vlasti NDH su 28. svibnja 1941. brzojavom potvrdile odluku o prihvaćanju slovenskog stanovništva osim onih koji su u političkom pogledu "srpski orijentirani četnici".³²

Više je razloga moglo utjecati na promjenu odluke o mjestu, odnosno broju slovenskih iseljenika u Srbiju i NDH. Slaganje tog velikog mozaika izmjena stanovništva koja je obuhvaćala i jugoslavenski prostor bilo je u nadležnosti Trećeg Reicha, a spremnost NDH da prihvati slovensko stanovništvo i *riješi* se srpskog stanovništva moglo je utjecati, osobito preko poslanika Trećeg Reicha u Zagrebu Siegfrieda Kasche, na tu odluku, ali je još

²⁷ *Zbornik zakona i naredaba NDH*, god. II, sv. I.-XXXVII., Zagreb 1942., 1013.

²⁸ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 28.

²⁹ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*,30.-31.; A. Lj. LISAC, "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.", 126.

³⁰ Rafael BRČIĆ, "O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine", *Prilozi*, 9/1, Sarajevo 1973., 303.-304. Autor ovdje citira Depešu poslanika Trećeg Reicha Siegfrieda Kaschea Ministarstvu vanjskih poslova u Berlinu od 27. svibnja 1941. koja je objavljena pred Međunarodnim sudom u Nürnbergu kao dokument s oznakom NG-2678.

³¹ Milenko MILIĆ, "Plansko i nasilno raseljavanje Jugoslovena tokom drugog svetskog rata", *Jugoslavenska revija za međunarodno pravo*, god. XI/1964., 421.

³² S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*,30.-31.; A. Lj. LISAC, "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.", 126.

presudniji mogao biti zahtjev Mađarske da se iz Bačke iseli 150.000 Srba u Srbiju. Od toga su Mađari kasnije odustali.³³ U Zagrebu je 4. lipnja 1941., u poslanstvu Trećeg Reicha, održana konferencija o razmjeni stanovništva, odnosno iseljavanju Slovenaca u NDH i Srbiju te o iseljavanju Srba iz NDH u Srbiju kao i o položaju Hrvata na području koje je okupirao Treći Reich. Konferenciji su nazočili brojni njemački predstavnici, predstojnik civilne uprava za Donju Štajersku, njemački vojni zapovjednik Srbije, njemački opunomoćeni general u Zagrebu Edmund Glaise von Horstenau, posebni njemački izaslanik u Zagrebu Edmund Vessenmeyer i neki drugi, a od predstavnika vlasti NDH vojskovođa i doglavljenik NDH Slavko Kvaternik, ministar vanjskih poslova Mladen Lorković, njegov zamjenik Vjekoslav Vrančić i ministar udružbe Jozo Dumandžić. Istoga dana također u poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu održan je sastanak na kojem su utanačene tehničke pojedinosti preseljavanja stanovništva, a sastanku su nazočili "operativci" sa željeznice, predstavnici Ureda za kolonizaciju NDH i dr.³⁴

*

Nakon Drugog svjetskog rata kada su na europskom području još uvijek bila *vruća* sjećanja na ratna stradanja, dodatni nemir unesen je uspostavljenjem novih državnih granica i političkih sustava, osobito u istočnoj i srednjoj Europi te je to dovelo to novih tipova migracija, novih odredišta i novih motiva za migracije. Zapadni saveznici odlučili su ukloniti potencijalnu nestabilnost uzrokovanu sporovima *većine* s nacionalnim manjinama. Na tragu izjave Winstona Churchilla o tome da se treba osigurati od "miješanja stanovništva" koje uzrokuje "beskonačne probleme" te je oko 13 milijuna osoba, većinom Nijemaca, iseljeno kako bi se dobile etnički homogene nacionalne države.³⁵ Savezničke snage poslije rata odobrile su Poljskoj i Čehoslovačkoj izgon njemačkog stanovništva, a i druge države su se odlučile na protjerivanje svojih Nijemaca, npr. Mađarska, Jugoslavija i Rumunjska. Tako se 1950. u Zapadnoj Njemačkoj našlo 7.900 000 milijuna njemačkih prognanika iz istočne Europe, a u Istočnoj Njemačkoj bilo je oko 3.600 000 milijuna njemačkih prognanika. Ovim izbjeglicama u tadašnjoj međunarodnoj zajednici nije priznat status izbjeglica, a tim je

³³ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 28.-29., 30.-31.

³⁴ Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutarnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), 013.1.38. Zapisnik konferencije /prijevod i prepis/ od 4. lipnja 1941. održane u Zagrebu pod vodstvom njemačkog poslanika S. Kaschea; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 31.; Arhiv Jugoslavije, Beograd, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1943.-1948., kut. 2618, Dosje Richarda [Rikarda] Flögela, ravnatelja Zavoda za kolonizaciju NDH.

³⁵ Dubravka MLINARIĆ, "Emigration Research in Croatia: An Overview", *Transnational Societies, Transteritorial Politics. Migration in the (Post) Yugoslav region, 19th – 21st Century*, (ed. Ulf Brunnbauer), München 2009., 173.; Pertti AHONEN, "Taming the Expellee Threat in Post-1945 Europa: Lessons from the Two Germans and Finland", *Contemporary European History*, vol. 14/2005., 1.-21.

"humanim iseljavanjima" u Poljskoj i Čehoslovačkoj te nehumanim u Rumunjskoj, Mađarskoj i Jugoslaviji, prema današnjim kriterijima počinjeno etničko čišćenje.³⁶

Nijemci su poslije Drugog svjetskog rata na europskom području imali položaj "nezaslužene žrtve" o čemu se raspravljalo u zapadnoeuropskim zemljama osobito vezano za sudbinu Nijemaca koji su bili zatvoreni u koncentracijskog logoru Theresienstadt/Terezin. O poslijeratnom zatvaranju Nijemaca u logore svoje je mišljenje iznio jedan preživjeli Židov koji je netom izašao iz toga logora: "Većinom su to bili djeca i maloljetnici, koji su bili zatvarani samo zato što su Nijemci [...]." Dakle riječ Židov zamijenjena je riječju Nijemac.³⁷

Potkraj rata jugoslavenske vlasti pripisale su kolektivnu krivnju njemačkom stanovništvu i zakonskim aktima oduzele im imovinu, nacionalna i građanska prava. Predsjedništvo AVNOJ-a donijelo je 21. studenog 1944. "Odluku o prijelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih osoba i sekvestru nad imovinom koju su neprijateljske vlasti prisilno otuđile". Ta se odluka odnosila na sve Nijemce osim na one koji su bili sudionici ili pomagači partizanskog pokreta.³⁸ Ministarski savjet DF Jugoslavije u izvješću od 11. lipnja 1945. navodi: "Vlada Jugoslavije stoji na stanovištu da se sve nijemce koji se nalaze u okviru granica Jugoslavije raseli i uputi u njemačku, čim se zato stvore povoljni tehnički uslovi."³⁹ Zemaljska komisija za repatrijaciju Nijemac pri Ministarstvu unutrašnjih poslova Federalne Države Hrvatske 7. srpnja 1945. uputila je okružnicu oblasnim i okružnim Narodnim odborima o kriterija koje osobe se smatraju Nijemcima i moraju iseliti.⁴⁰ Zakon o državljanstvu od 23. kolovoza 1945. i Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o državljanstvu FNRJ od 1. prosinca 1948. stvarali su podlogu za protjerivanje zbog gubitka državljanstva i zabranu povratka izbjeglih i protjeranih Nijemaca. Novi zakoni nisu bili u skladu s Ustavom FNRJ od 31. siječnja 1946. koji je zabranjivao ograničavanja prava ili povlastica na temelju narodnosti i izričito se u njemu naglašava da nijedan državljanin FNRJ ne smije biti protjeran iz države, a iz prebivališta samo prema zakonu. Također su bili i u suprotnosti i s Općom deklaracijom o pravima čovjeka usvojenom 10. prosinca 1948. od Ujedinjenih naroda, a koju je potpisala i

³⁶ M. MESIĆ, *Međunarodne migracije. Tokovi i teorije*, 80., bilj 69. Vidi poglavlje: Migracije njemačkog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata na hrvatskom prostoru.

³⁷ Elazar BARKAN, *Krivica nacija. Restitucija i ispravljanje istorijskih nepravdi*, Novi Sad 2007., 206.-207.

³⁸ *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, Beograd 6. veljača 1945., br. 2, 13.-14.; V. GEIGER, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, 11.

³⁹ V. GEIGER, *Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje*, 32.

⁴⁰ Vidi opširnije u poglavlju: Migracije njemačkog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća.

Jugoslavija. U članku 15. te Deklaracije naglašava se da svatko ima pravo na državljanstvo i da nitko ne može biti proizvoljni lišen državljanstva i prava da ga promjeni.⁴¹

U kolovozu 1950. u Stuttgartu su izbjegli i prognani Nijemci s istoka i jugoistoka Europe proglasili "Charta der Heimatvertriebenen/Povelju prognanih iz zavičaja" u kojoj između brojnih humanih načela promiču ideju da se odriču svake "osvete i odmazde" jer je njihova odluka "[...] sveti spomen na beskrajne patnje čovječanstva, a napose u posljednjih deset godina", svim silama će se zalagati za "[...] ostvarenje Ujedinjene Europe u kojoj će svi narodi živjeti bez strah i nasilja" te da oni kao ljudi bez zavičaja pozivaju narode svijeta da se osjećaju "suodgovorni" za sudbinu svih prognanika iz zavičaja kao "najveću patnju ovog vremena".⁴²

Jugoslavija je bila državna tvorevina koja se tijekom cijelog svog postojanja *rješavala* manjina. U Kraljevini SHS i Kraljevini Jugoslaviji ciljane grupe bile su nacionalne skupine koje su naseljavala Habsburška Monarhija i Osmansko carstvo, a poslije rata *ostaci ostataka* tog stanovništva ponovo je na udaru iseljavanja.⁴³

O odnosu poslijeratnih jugoslavenskih vlasti prema manjinama svjedoči elaborat dr. sc. Vase Čubrilovića, od 3. studenog 1944., profesora i dekan Filozofskog fakulteta u Beogradu, ministra poljoprivrede (1945. - 1946.) u prvoj privremenoj vladi DFJ te ministra šumarstva (1946. - 1950.), upućen Prezidijumu narodne skupštine Narodne Republike Srbije. U elaboratu navodi da se trebaju iz Jugoslavije iseliti Nijemci, Mađari, Arnauti/Albanci, Talijani i Rumunji. Pozivao se na "bratski Sovjetski Savez" koji je već imao iskustva s rješavanjem manjinskog pitanja iseljavanjem navodeći primjer Kareljaca u Finskoj, iseljavanje Korejanaca i Kineza u Turkestan te 150.000 Nijemaca iz Besarabije 1940. Pozivao se i na izmjene stanovništva koje su Sovjeti provodili tijekom rata navodeći iseljavanje Poljaka iz Ukrajine i Bjelorusije i doseljavanje Ukrajinaca i Bjelorusa u Sovjetski Savez. Čubrilović je izrazio nadu da će Sovjeti "pomoći" da se u Jugoslaviji riješi "manjinsko pitanje" na način

⁴¹ V. GEIGERA, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, 35.; Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*, 51., Zagreb 2006.; Vladimir GEIGER, "Pravo na zavičaj", *Dijalog povjesničara/istoričara*, (ur. Hams Georg Fleck, Igor Graovac), 6, Zagreb 2002., 356.

⁴² V. GEIGER, "Pravo na zavičaj", 357.

⁴³ M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji. Kraj ili novi početak (1944-1952)*, 299.-355.; Slobodan SELINIĆ, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945-1955.*, Beograd 2010., 333.-351.; Radmila RADIĆ, "Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora polovinom pedesetih godina" *Istorijski zapisi*, br. 1-2/1999., 143.-144.; Aleksandar R. MILETIĆ, "(Extra-)Institutional Practices, Restrictions, and Corruption. Emigration Policy in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (1918-1928)", *Transnational Societies, Transteritorial Politics. Migration in the (Post) Yugoslav region, 19th – 21st Century*, (ed. Ulf Brunnbauer), München 2009., 108.-112.; Edwin PEZO, "'Re-Conquering' Space. Yugoslav Migration Policies and the Emigration of Non-Slavic Muslims to Turkey (1918-1941)", *Transnational Societies, Transteritorial Politics. Migration in the (Post) Yugoslav region, 19th – 21st Century*, (ed. Ulf Brunnbauer), München 2009., 73.-94.

kako su to oni rješavali. Iznio je ocjenu da je prilika da "svoju državu napravimo etnički čisto našu".⁴⁴

Jugoslavija je u poslijeratnom razdoblju, osim s Italijom⁴⁵, i s "prijateljskim zemljama" do sukoba s IB-om, Poljskom, Češkom i Mađarskom⁴⁶, postavljala i rješavala pitanja iseljavanja i razmjene stanovništva.

Čehoslovačka je nakon rata željela izgraditi nacionalu državu Čeha i Slovaka stoga su njena nastojanja išla i u smjeru povratka Čeha i Slovaka iz inozemstva pa i iz Jugoslavije. Na ruku im je išla odluka saveznika da se Nijemci isele, a s Mađarima su pregovarali i o iseljavanju mađarske manjine iz Čehoslovačke. U svrhu, kako su je nazivali, "reemigracije", odnosno povratka potomaka Čeha i Slovaka koji su emigrirali iz zemlje, Čehoslovačka je potpisala pet ugovora o iseljavanju i jedan ugovor o razmjeni stanovništva. Jugoslavenska i čehoslovačka strana prihvatile su na početku s velikim entuzijazmom rješavanje tog pitanja, no, ubrzo su se pokazali brojni problemi. Ugovori o iseljavanju stanovništva dvije države nisu potpisale nego su diplomatska predstavništva i vlade dviju zemlja uz brojne nesporazume rješavale pitanja u hodu. Iseljavanje Čeha i Slovaka započelo je u ljeto 1945., a završilo je krajem 1949. ili početkom 1950. iako nije bilo formalnog međudržavnog ugovora. Čehoslovačka je smatrala da Jugoslavija ima "tvrdo stajalište" po pitanju imovine iseljenika, odnosno tražila je da sva nepokretna imovina postane vlasništvo države, a o pokretnoj imovini trebao se donijeti posebni međudržavni ugovor. Podaci o broju iseljenih Čeha i Slovaka koje donosi čehoslovačka i jugoslavenska strana znatno se razlikuju. Jugoslavije je tvrdila da je tijekom 1946. i 1947. otpremljeno jedanaest transporta s 15.000 iseljenika, a Čehoslovačka navodi da je iz Jugoslavije iseljeno 5.200 osoba. Česi i Slovaci s hrvatskog područja zasigurno su uzeli učešća u ovim iseljavanjima jer je u Daruvaru postojala Konzularna agencija pri kojoj je djelovala i "Reemigrantska komisija".⁴⁷

Sličan primjer bio je i s iseljavanjem Poljaka iz Bosne i Hercegovine. Premda su Poljska i Jugoslavije 2. siječnja 1946. potpisale Protokol o iseljavanju Poljaka iz Jugoslavije problema je bilo oko uvjeta iseljavanja i u konačnici su iseljenici potpisivali izjave da se dobrovoljno iseljavaju i odriču od nepokretne imovine. Mogli su ponijeti pokućstvo, poljoprivredne alatke i strojeve, zanatski alat, dva goveda, dvije koze i tri svinje. O dobrovoljnosti odlaska bi se

⁴⁴ V. GEIGER, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, 41.-55. (prijepis elaborata iz Arhiva Srbije, Beograd).

⁴⁵ Vidi poglavlje: Migracije talijanskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća.

⁴⁶ Vidi poglavlje: Migracije mađarskog stanovništva na hrvatskoj području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća.

⁴⁷ S. SELINIĆ, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945-1955.*, 333.-351.

također moglo raspravljati s obzirom na brojne pritužbe, krajem 1945., poljskog i ukrajinskog stanovništva da im srpsko stanovništvo "pljačka" domove uz pomoć "četničkih bandi". Iz Jugoslavije je iseljeno 15.301 Poljaka, od toga najviše 14.088 iz Bosne i Hercegovine, a iz Hrvatske je iselilo 231 obitelj s 999 članova.⁴⁸

S obzirom na veliki broj osoba koje je kraj rata zatekao izvan matične države repatrijacija je bila važna poslijeratna zadaća svih država pa tako i Jugoslavije/Hrvatske. Pred kraj rat i u neposrednom poraću iz Hrvatske je migriralo oko 250.000 osoba, a tim brojem su obuhvaćeni vojni pripadnici poražene strane u ratu i njihove obitelji u "kolateralnoj prisilnoj migraciji" i etničke skupine koje nisu više bile poželjne, posebice Nijemci.⁴⁹

Bilo je još migranata drugih kategorija kao što su ratni zarobljenici, izbjeglice te politički emigranti koji su željeli napustiti zemlju s komunističkom vlašću i većinom su otišli u preookeanske zemlje. Dijelu migranta razlog za odlazak bio je i ekonomski.⁵⁰

Svaka državna vlast kolonizacijom je ispravljala nepravdu prethodne "politizirane" kolonizacije koju je provela država prethodnica. Kolonizacije je u pravilu bila nagrada za "državotvorne" i "lojalne" migrante.⁵¹ Primjeri za to su kolonizacija nakon Prvog svjetskog rata kada su nagrađeni dobrovoljci u srpskoj vojsci, koloniziranje Hrvata iz prenapučenih, pasivnih i ratom ugroženih krajeva NDH koji su trebali postati odani podanici NDH te poslijeratna kolonizacija kojom se nagrađuju borci NOV i POJ Jugoslavije/Jugoslavenske armije i njihove obitelji.

Zemaljska komisija za repatrijaciju Narodne Republike Hrvatske djelovala je u Zagrebu i radila na repatrijaciji jugoslavenskih i stranih državljana. Prve uredbe donesena o repatrijaciji su "Uredba o organizaciji službe za repatrijaciju ratnih zarobljenika, prisilno odvedenih radnika, interniraca itd." od 28. travnja 1945. i "Pravilnik o izvršavanju Uredbe o organizaciji službe za repatrijaciju ratnih zarobljenika, prisilno odvedenih radnika, interniraca itd." od 31. svibnja 1945.⁵² Prema naputku Komiteta za socijalno staranje pri vladi FNRJ trebalo se voditi računa da su repatrijanti većinom "puni negativnih predrasuda" o Jugoslaviji pa se stoga tražilo da se izbjegnu "propusti" i "netaktičnosti". Prihvatilište je moralo osigurati

⁴⁸ Husnija KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000., 46.-56.; Husnija KAMBEROVIĆ, "Iseljavanje Poljaka iz Bosne i Hercegovine 1946. godine", *ČSP*, god. 30, 1/1998., 95.-104.; Božena VRANJEŠ – ŠOLJAN, "Maria Szumska Dabrowska o poljskim doseljenicima u Bosni 1935.", *ČSP*, god. 38, 3/2006., 963.-965.

⁴⁹ Ivica NEJAŠMIĆ, "Iseljavanje iz Hrvatske. Brojčani aspekti stoljetnog procesa", *Političko-geografska i demografska pitanje Hrvatske*, (ur. Ivan Crkvančić), Zagreb 1991., 68.

⁵⁰ D. MLINARIĆ, "Emigration Research in Croatia: An Overview", 173.

⁵¹ Emil HERŠAK, "Panoptikum migracija – Hrvati, hrvatski prostor i Evropa", *Migracijske teme*, god. 9, 3-4/1993., 274.

⁵² *Zbornik zakona, uredaba i naredaba. Stvarno kazalo za godinu 1945.*, Svezak I. – XII. (Zagreb, s.a.), 225., 281.-285.

"topao prijem" i obavezno im prirediti političko predavanje "odgovornih drugova iz masovnih narodnih organizacija/po mogućnosti vojna lica/narodnih vlasti." Imovina im se nije smjela oduzimati premda se i to radilo te se zbog toga zaprijetilo strogim kaznama. Oduzimanje imovine provodili su "oficiri UDB-e" jer su smatrali da postoje "opravdani razlozi" ili je to bila zapovijed "nadređenih". O repatrijantima se vodila precizna evidencija s brojnim podacima.⁵³

Iseljeničko useljenički i izbjeglički logori na području NDH i poslijeratni logori za iseljavanje Nijemaca, Mađara i Talijana na području Hrvatske

Razvoj i tipologija logora u 20. stoljeću nadovezuje se na pojave zatočenja iz ranijih razdoblja. Vojne, policijske ili neke druge vlasti ustrojivale su logore u koje su internirali pojedince ili skupine zbog nacionalne, etničke, vjerske, rasne, političke i socijalne pripadnost. Nerijetko se takva zatočenja provode tijekom ratnih sukoba. Osobitost masovne izolacije 20. stoljeća je zatvaranje svojih građana/državljana i zatočenje s namjerom fizičkog uništenja. Međunarodni odbor Crvenog križa (MOCK) zatečen činjenicom da su se, u rujnu 1939., stotine tisuća civila našle na "neprijateljskom području" nastojao je da se Konvencija o zaštiti ratnih zarobljenika iz 1929. primjeni i na civile. MOCK je razlikovao civilno stanovništvo koje je rat zatekao na području zaraćene zemlje i na civile podanike zemlja koje su vojno okupirane. Prema namjeri vlasti i namjeni, odnosno odnosu prema zatočenima, logori se mogu podijeliti na one sa svrhom izolacije, "odgoja i rada" te fizičkog uništenja.⁵⁴

Internacija civila provedena je tijekom Drugog svjetskog rata na području SAD-a, Velike Britanije i neutralne Švicarske koja se prihvaćenjem i interniranjem Židova i protivnika nacističkog režima u logore željela *osigurati* od Trećeg Reicha. U zemljama sila Osovine internacija civila poprimila je ekstreman oblik fizičkog uništavanja Roma i Židova.⁵⁵ Internaciji su tijekom rata bili podložni domaći i strani civili koji su smatrani "opasnim i sumnjivim", osobito "neprijateljski državljani" (npr. zatočenje Japanaca u SAD-u tijekom rata), a ciljevi internacije bili su zaštita vojne sigurnosti, onemogućavanje špijunaže, spriječiti povezivanje s političkim protivnicima i onemogućavanje novačenja u vojne postrojbe. Kraljevina Italija zatvarala je slovenskog i hrvatskog stanovništva sa zaposjednutih područja što je imalo svrhu onemogućavanja odlaska stanovništva, osobito muškaraca, u partizane i

⁵³ HDA, Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske, kut. 4, br. 77/47. od 6. veljače 1947.

⁵⁴ *Hrvatska enciklopedija*, knj. 6, Kn – Mak, Zagreb 2004., 623.-624.; G. MILORADOVIĆ, *Karantin za ideje. Logori za izolaciju "sumnjivih elemenata" u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922*, 47.-73.; C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori. Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940. – 1943.)*, 58.

⁵⁵ C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori. Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940. – 1943.)*, 57., bilj. 122.

pružanje pozadinske podrške partizanima.⁵⁶ Svakako treba naglasiti različit odnos kod interniranja civila u pojedinim državama, osobito humaniji odnosa Kraljevine Italije prema Židovima.

Vlasti Trećeg Reicha su i na području okupirane Jugoslavije kao i na području NDH imali mrežu logora za "prihvat/sabiranje" zatočenika i od tamo otpremali zatočenike u druge logore i na prisilni rad na području Trećeg Reicha. Logor na Sajmištu bio je "veza" logora u okupiranoj Srbiji i logora koje je Treći Reicha osnovao na području NDH (Doboj, Kostajnica, Bosanska Krupa, Sanski Most, Prijedor, Travnik, Sisak, Zenica, Zavalje, Bihać, Bosanski Novi, Banja Luka, Ljubuški, Ruma, Vinkovci, Slavonski Brod, Jankomir i Osijek).⁵⁷ Sabirne logore ustrojavala je i Kraljevina Italija na zaposjednutom području Dalmacije i Hrvatskog primorja.

Na području Slovenije vlasti Trećeg Reicha osnovale su sabirne logore, u Mariboru, Reichenburgu/Brestanici, Begunjama i Šentvidu, uz još brojne "prolazne" logore, za prihvat Slovence koje su iseljavali u NDH, Srbiju i na područje Trećeg Reicha. Logori za istu namjenu osnovale su vlasti NDH za iseljavanje Srba i prihvat Slovenaca.⁵⁸

Raširenost pojma logor bila je vrlo velika i *rastezljiva* tijekom Drugog svjetskog rata i za određene kategorije stanovništva internacija je značila izolaciju, preodgoj uz rad te fizičko uništavanje. Istovremeno je pojam logora upotrebljavan i mjesta sabiranja stanovništva koje je prognano ili izbjeglo te su ti logori, u pravilu, privremeni i prolazni i namijenjeni za skrb, prema mogućnostima u ratnim prilikama, o navedenim kategorijama stanovništva. Uz već spomenute logore iseljeničko useljeničke, tom tipu logora pripadali su i logori za Židove na područjima koja su Talijani zaposjeli ili su imali vojnu vlast, npr. logori u Bakru i Kraljevici kao i logori za brojno bosanskohercegovačko stanovništvo, muslimane i katolike, ali i pravoslavno stanovništvo, koje je neprekidno bilo u bijegu (npr. logori u i kod Sanskog Mosta te u i kod Banja Luke i dr.). Detaljniji opis ustroja i rada navedenih logora slijedi u daljnjem tekstu. Neki autori upozoravaju da ne treba zanemarivati razlike između raznih vrsta logora ustrojvanih tijekom Drugog svjetskog rata i poraća, no da treba imati na umu da totalitarni režimi "blažim" nazivima prikrivaju namjenu logora. Primjerice sabirni i radni logor

⁵⁶ C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori. Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940. – 1943.)*, 58.

⁵⁷ G. MILORADOVIĆ, *Karantin za ideje. Logori za izolaciju "sumnjivih elemenata" u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922*, 75.-76.

⁵⁸ T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama 1941 do 1945*, 156.-159., 164.-183.; G. MILORADOVIĆ, *Karantin za ideje. Logori za izolaciju "sumnjivih elemenata" u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922*, 76.

Jasenovac bio je i "logor smrti" ili logori u Sovjetskom Savezu koji su, prema ocijeni Hanne Arendt, nazivani logori za prisilni rad jer ih je tim nazivom "oplemenila birokracija".⁵⁹

Zakonskom odredbom od 24. lipnja 1941. osnovano je Državno ravnateljstva za ponovu. Zadaća mu je bila uređenje svih poslova "useljavanja, smještaja i izseljavanja pučanstva", "preuzimanje i predaja posjeda i inih dobara iz ruku izseljenih u ruke useljenih". Za izvršavanje i provođenje odluka Državnog ravnateljstva za ponovu namjeravalo se osnovati i "Ponovničko oružništvo" koje je trebalo biti oružano tijelo za "osiguranje nesmetanog provođanja ponovničke zadaće".⁶⁰ Dana 1. srpnja 1941. osnovano je Državnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu koje je preuzelo poslove Ureda za obnovu privrede, a ta dva ravnateljstva preuzimala su imovinu iseljenih osoba i osoba koje su napustile područje NDH te su se zakonskom odredbom od 15. rujna 1941. i spojila.⁶¹

U nadležnosti Državnog ravnateljstva za ponovu bilo je i osnivanje iseljeničko useljeničkih logora u Požegi, Sisku (Capragu), Bjelovaru i Bijeljini u koje su dopremeni Srbi koji su trebali iseliti u Srbiju, a Slovenci koji su naseljavani na područje NDH u pravilu su dopremeni u Požegu. Polovicom srpnja 1941. počeli su pristizati srpski iseljenici u logor u Požegi.⁶²

Zapovjedništvo logora uz stožer, kojeg su činili zapovjednik, zamjenik i pobočnik, imalo je odjel za primanje iseljenika i useljenika, odjel za otpremu iseljenika u Srbiju i useljenika Slovenaca na područje NDH, odjel za upravu imovinom koji je između ostalog bio nadležan za pohranu vrijednosti uzetih od iseljenika u banke, kotarske oblasti, sudove, porezne urede obavezno s zapisnikom u tri primjerka te opskrbeni i zdravstveni odjel. Prema uputama o tehničkom uređenju točno je precizirano kako trebaju izgledati objekti za stanovanje, zahodi, kuhinja, prostor za prijem, prostor za pretres, mjesto za opskrbu vodom i smetlište. Kod postupka primanja u logor navedeno je da osobe koje useljavaju u NDH ostaju u logoru dok Državno ravnateljstvo za ponovu ne odredi daljnji postupak, a osobe koje iseljavaju u Srbiju ostaju u logoru dok Državno ravnateljstvo ne izda nalog za njihovo otpremanje u Srbiju. Način primanja i postupak u logoru s useljenicima i iseljenicima trebao

⁵⁹ Nataša MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941. - 1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac, Zagreb 2003.; C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori. Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940. - 1943.)*, 67.-69., bilj. 168.

⁶⁰ *Zbornik zakona i naredaba NDH*, god. I, svezak I-XII, br. 1.-1258., Zagreb 1941., Zakonska odredba o osnutku Državnog ravnateljstva za ponovu, 24. lipnja 1941., 195.-196.

⁶¹ *Zbornik zakona i naredaba NDH*, god. I, svezak I-XII, br. 1.-1258., Zagreb 1941., Zakonska uredba o osnivanju ureda za obnovu privrede, 3. svibnja 1941., 50.-51., Zakonska odredba o osnutku Državnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu, 8. srpnja 1941., 252.-253., Zakonska odredba o spajanju Državnog ravnateljstva za ponovu i Državnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu, 16. rujna 1941., 598.-599.

⁶² S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 - 1945.*, 149.; A. Lj. LISAC, "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.", 130.-131.

je bio isti osim kod pretresa. Svi su trebali biti dopremani s transportnim listama – otpremnicama. Po dolasku se obavezno provodila prozivka. Potom je slijedio pretres tijekom kojeg se pazilo da useljenici nemaju "materijal za propagandu, zabranjene knjige slike, fotografske aparate, oružje, eksploziv" kao i sve druge predmete koji remete "red, sigurnost i službu u logoru". Kod iseljenika dodatno se radio pregled novca, odnosno gotovine koja nije smjela prelaziti 500 kn po osobi. Oduzimani su i vrijednosti papiri, strane valute i druge dragocjenosti osim vjenčanog prstena. Oduzimanje je trebalo biti "pohranjivanje", obavezno uz zapisnik u tri primjerka, te je kao "korisna" stvar naglašeno da je kod iseljenika trebalo "stvoriti vjerovanje" da će "oduzeto poslati službenim putem za vlasnikom". To je bila samo mjera koja je trebala "smiriti iseljenike" jer su oduzete stvari pohranjivane u kotarskoj oblasti, sudu, poreznim uredima, banci ili mjesnoj zadruzi. Za useljenike se, glavara obitelji ili samca, ispunjavao "zeleni i roza karton" s podacima o svim članovima obitelji s posebnim zahtjevom da točno i precizno budu upisano zanimanja, npr. ne samo liječnik nego liječnik – kirurg i sl. Za iseljenike se još moglo u logoru prikupljati podatke koji su odašiljani Državnom ravnateljstvu koje je moglo osobu ili obitelj izuzeti od iseljavanja.

"Najstrože je bilo zabranjeno" svako zlostavljanje (udaranje, psovanje, samovoljno kažnjavanje, ucjenjivanje i drugi "nečasni postupci"), a ukoliko bi to toga došlo "najhitnije" je trebalo ispitati krivce i prijaviti Državnom ravnateljstvu. Zaposlenici u logoru ukoliko su učinili neki propust ili "zloupotrijebili vlast nad ulogorenikom" trebali su biti suđeni pred prijekim sudom. Uputa je bila takva, a da li se uistinu to i provodilo nije poznato. Upotreba oružja bila je dopuštena u slučaju "opće pobune", pokušaja bijega pojedinaca i manjih grupa te ukoliko nije postojala druga mogućnost sprečavanja tih radnji. Iako su useljeničko/iseljenički logori bili namijenjeni isključivo za sabiranje iseljenika i useljenika dogodilo se da je u logor u Požegu, 26. kolovoza 1941., dopremljen transport s oko 350 muškaraca, zarobljenika, iz Bosne koje je poslala Velika župa Zapolje bez prethodnog odobrenja Državnog ravnateljstva za ponovu. Prema svjedočenju stražara i istražnom postupku izbila je pobuna jer su se zarobljenici htjeli "domoći oružja" i opet "pobjeći u planinu", te su svi ubijeni. O prekoračenju upotrebe sile se raspravljalo i utvrdilo da se pobuna zarobljenika mogla riješiti i na drugi način, ali nije se utvrdilo da je do prekoračenja sile i došlo. Stražari su "opravdavani" time što su se zarobljenici od početka ponašali "drsko", pjevali četničke pjesme, prijetili i, u konačnici, nasrnuli na stražare. Svi ubijeni su pokopani u zajednički grob. Držanje iseljenika Srba i useljenika Slovenaca u logoru ocijenjeno je kao "korektno" jer su osuđivali postupak pobunjenika i iznijeli mišljenje da se "zbog takvih" i moraju iseljavati. Upozoreno je da se više ne smještaju zarobljenici u iseljeničko/useljeničke

logore jer to može negativno utjecati na doseljene Slovence i Srbe iz sjevernih krajeva koji iseljavaju, a koji su po "mentalitetu drukčiji" od Bosanaca te da to može negativno utjecati na srpsko stanovništvo u okolnim selima Požege. U logoru je djelovala zdravstvena služba koju je trebao organizirati pouzdani liječnik iz mjesta gdje se logor nalazio, a njemu su na raspolaganju bili svi zdravstveni djelatnici među iseljenicima i useljenicima. Zadatak ove službe bila je briga o bolesnima i ranjenima te prevencija i suzbijanje zaraza cijepljenjem i dezinfekcija vapnom i lizolom. Osobe koje su bile u logoru morale su se tri puta dnevno umivati, jednom dnevno ispirati usta hipermanganom, ako drukčije nije naložio liječnik i mijenjati rublje jednom tjedno.⁶³

O izbjegličkim logorima još predstoje istraživanja zbog nedovoljne istraženosti fonda Ministarstva zdravstva i udružbe NDH, fragmentarne sačuvanosti u Hrvatskom državnom arhivu fonda Ministarstva skrbi za postradale krajeve NDH kao i Ministarstva vanjskih poslova NDH koje je važan fond za ovu problematiku s obzirom da je Oskara Turina bio posebni opunomoćenik vlade NDH u Banjaluci u razdoblju od 13. lipnja 1942. do 22. studenoga 1942., u vrijeme vojnih operacija na Kozari kada je više od 50.000 ljudi s toga područja *pokrenulo* bilo kao zarobljenici, izbjeglice i prisilni preseljenici. Nakon te funkcije O. Turina bio je državni tajnik u MVP NDH i od tamo pisao svoja izvješća o djelovanju u sjeverozapadnoj Bosni. Velika je mogućnost da se unutar drugih fondova, osobito fonda NDH u Institutu za strategijska istraživanja u Beogradu (prije Vojnoistorijski institut) nalaze dokumenti koji bi rasvijetlili postojanje ovih pretežno prolaznih izbjegličkih logora. U izbjegličke logore smještane su sve izbjeglice, bez obzira na nacionalnu pripadnost. Ti logori pretežno su bili ustrojeni u već postojećim objektima (skladišta, pilane, škole, krčme, staje, ekonomije i razne napuštene zgrade) koji su manje ili više prilagođavani za prijem izbjeglica, a ta je prilagodba prostora značila dopremanje slame, iskapanje latrina i briga za opskrbu pitkom vodom. Često su bili i na otvorenom prostoru. "Posebni logori" za "bjegunce, prisilno iseljeno pučanstvo i zarobljenike s Kozare" bili su ustrojeni u Mlaki, Jablancu, Novskoj, Bosanskoj Gradiški, Bosanskoj Dubici, Hrvatskoj Dubici, Sanskom Mostu i Banjaluci. Dio zarobljenika su njemačke vojne postrojbe otpremile u Zemun. U zapadnoj Bosni su i prije rata česte bile epidemije tifusa pjegavca, trbušnog tifusa, skrleti, malarije i drugih zaraznih bolesti

⁶³ HDA, MDR, kut. 1776, Djelokrug rada i poslovanje zapovjedništva logora, str. 1.-2. i Uputa za tehničko uređenje i organizaciju službe u logoru od 10. srpnja 1941., str. 1.-10.; kut. 1848, Zapisnik od 27. kolovoza 1941. sastavljen u zapovjedništvu logora Državnog ravnateljstva za ponovu u Požegi sa saslušanjima stražara i Izvješće delegata Vojskovođe kod Državnog ravnateljstva za ponovu glavnostožernog pukovnika Stjepana Jendrašića od 28. kolovoza 1941.; Miodrag BJELIĆ, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, Beograd 2008., 53.-63.; Miodrag BJELIĆ, "Sabirni logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine", *Zbornik*, Historijski institut Slavonije, 5/1967., 215.-217.

koje je rat samo još dodatno razbuktao. Zbog vojnih operacija na Kozari izvršene je prisilna evakuacija stanovništva među kojima je bilo mnogo zareženih i veliki problem bila je ušljivost. "Podroban izvještaj" Higijenskog zavoda u Banjaluci o stanju u izbjegličkim logorima od 19. kolovoza 1942., a kojeg se spominje u izvješću od 15. rujna 1942. nije pronađen. Upravitelj Higijenskog zavoda u Banjaluci bio je ujedno i zdravstveni izvijestitelj O. Turine, opunomoćenika vlade NDH u Banjaluci. Zdravstveno stanje izbjeglica bilo je loše, njihov smještaj neprikladan, a nedostatak hrane bio je ogroman problem. Prema izvještaju liječnika osobito je teško bilo stanje djece koja su bila "slabunjava i rahitična" i zbog toga su umirala, a veliki broj žena nije mogao doći djecu zbog nedovoljne prehrane. Veliki problem bila je i nečistoća i neuredni zahodi, nehigijenski bunari ili korištenje vode iz rijeke Vrbas koja je bila onečišćena. Mjere koje je higijenski zavod predlagao bilo je da im se dostavi novac, hrana te preko Ponove odjeća i obuća. Tražili su i da se izbjeglice rasele tijekom zime izvan Banja Luke po školama i selima gdje ima napuštenih zgrada. Tražili su i da se djeca do 14 godina smjeste u "poseban dječju dom", a da se u svaki logor postavi "stalna nadzorna služba" koja bi brinula o redu, čistoći i stezi. Posebno su naglašavali potrebu popravka zahoda i izgradnju latrina, zabranu korištenja nehigijenske vode, postavljanje drvenih podova tamo gdje su betonski, postaviti prozorska stakla, peći i štednjake, pribavljanje sredstva za čišćenje i raskuživanje. Posebno je naglašena potreba uređenje karantene gdje bi izbjeglice boravile dva tjedna u svrhu čišćenja i dezinfekcije te bi se potom otpremali u logore. Stanje nije bilo dobro niti s izbjeglicama, katoličkom i muslimanskom stanovništvu, koje je izbjeglo godinu dana ranije i boravilo u logorima na područje Sanskog Mosta i okolnih sela, Kijeva, Tomina, Čaplje, Krkojevaca, Podluga i Kruhara. O smještaju i čistoći dane su iste opaske, no, znatno je bilo manje zaraznih bolesti jer su za vrijeme dugoga izbjeglištva cijepljeni. Problema s ishranom bilo je i u tim logorima.⁶⁴

U raširenoj mreži logora koji su postojali na području NDH iseljeničko useljeničke i izbjegličke logore treba razlikovati od sabirnih i radnih logora koji su bili od sredine kolovoza 1941. u nadležnosti Ustaške nadzorne službe.⁶⁵

⁶⁴ HDA, MVP NDH, kut. 2, Izvješće upravitelja higijenskog zavoda u Banjaluci i zdravstvenog izvijestitelja kod ministra Oskara Turine dr. Ivana Grujića od 15. rujna 1942. s priloženim skicama o rasporedu izbjegličkim logora na području grada i okolice Banjaluke te grafovi s prikazom pojava zaraznih bolesti tijekom 1942. u Banjaluci i Izvješće bivšeg opunomoćenika vlade NDH u Banjaluci i državnog tajnika u MVP Oskara Turine od 10. veljače 1943.

⁶⁵ Mario KEVO, "Lišavanje slobode i prisilni rad u zakonodavstvu Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.)", *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.*, (ur. Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov), Zagreb 2010., 13.

Tijekom Drugog svjetskog rata, a posebice nakon rata, komunističke su vlasti imale svoje logore za internaciju vojnih zarobljenika, političkih protivnika te nepoćudnih i nepoželjnih nacionalnih skupina.

I prije nego je nova komunistička vlast formalno donijela konačnu odluku o iseljenu, odnosno protjerivanju svih Nijemaca iz Jugoslavije u Njemačku, svoj su stav prema Nijemcima pokazale još za vrijeme rata kada su u studenom 1944. osnovali logore za Nijemce pretežito djecu, žene i starce. Kako Jugoslavija prema zaključcima Potsdamske konferencije nije ušla u kvotu zemalja koje mogu iseljavati njemačko stanovništvo, a "tehničkih uvjeta" za protjerivanje Nijemaca nije bilo jer su saveznici zatvorili austrijske granice, jugoslavenske su vlasti razvlašteno njemačko stanovništvo zadržale u sabirnim logorima koji vremenom postaju i radni. Najveći sabirni i radni logori za pripadnike njemačke manjine na području Hrvatske bili su Krdnija pokraj Đakova, Valpovo, Josipovac i Tenje pokraj Osijeka, Podunavlje u Baranji i Velika Pisanica pokraj Bjelovara. U ove logora internirani su hrvatski Nijemci, ponajprije slavonski, Nijemci iz hrvatskog dijela Srijema, Baranje te s područja bosanske Posavine.⁶⁶ Jugoslavenski i hrvatski Nijemci bili su u logorima do proljeća 1948., a oni koji su preživjeli gladovanja, bolesti i povremenu torturu isprva su reintegrirani u jugoslavensko/hrvatsko društvo prisilnom radnom obavezom u trajanju od tri godine tijekom koje su dobivali novčanu naknadu kao i ostali zaposlenici, ali još nisu u potpunosti dobili slobodu kretanja.⁶⁷ Zbog političkih razloga jugoslavenska diplomacija, a potom historiografija i publicistika, tvrdile su netočno da su jugoslavenski Nijemci tijekom Drugog svjetskog rata postali državljani Trećeg Reicha što im je odgovaralo kako bi Nijemcima osporili pravo da se vrate, a onima koji su u zemlji da ostanu.⁶⁸

Zatvaranje mađarskog stanovništva u logore u prvo vrijeme potkraj Drugog svjetskog rata i u neposrednom poraću veže se za sudbinu njemačkog stanovništva. U jesen 1944. Mađari su na području Vojvodine zatvarani u logore, no ubrzo počinju masovnija otpuštanja. Oni koji nisu bili u logorima odlazili su svakodnevno na "prinudni rad". Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju NOV Jugoslavije naredila je 1. prosinca 1944. Komandama vojnih oblasti, komandama područja, mjesta i drugim vojnim nadležstvima da se raspuste svi logori za Mađare i da se mogu zadržati samo oni Mađari koji su pod istragom sudskih organa ili su

⁶⁶ Vladimir GEIGER, "Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata 1945. – 1947.", *ČSP*, god. 38, 3/2006., 1089.

⁶⁷ Z. JANJETOVIĆ, "O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca", 33.; V. GEIGER, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugog svjetskoga rata", 170.

⁶⁸ Antun MILETIĆ, "Preseljenje i evakuacija folksdojčera iz Srijema i Slavonije 1942-1944. godine", *Zbornik*, Historijski institut Slavonije i Baranje, 12/1975., 22.; Z. JANJETOVIĆ, "O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca", 25.

već od suda kažnjeni.⁶⁹ Na hrvatskom području u rujnu 1944. kada se raspravljalo o kriterijima iseljavanja mađarskog stanovništva navodi se da će se mađarsko stanovništvo koja je imalo nekoga u neprijateljskoj vojsci morati iseliti u Mađarsku, a muškarce je trebalo otpremiti u "konc. logor". Oni koji su sami odlučili iseliti, a nisu imali nikoga u neprijateljskoj vojsci ili partizanima, morali su se odreći imovine, a muškarce je trebalo otpremiti u logore. Mjesto ili mjesta gdje su se nalazili logori citirani dokument ne navodi.⁷⁰ U ljeto 1945. još se na hrvatskom području spominje otpremanje Mađara u logore jer je njihov povratak iz mađarske stvarao socijalne probleme. Njihovi posjedi već su bili kolonizirani pa im nisu mogli biti vraćeni.⁷¹ Blaži odnos prema mađarskom stanovništvu, za razliku od *krutog* odnosa prema njemačkom stanovništvu, potvrđuje i odluka Državna komisija za repatrijaciju, iz svibnju 1945., da se mogu repatrirati svi jugoslavenski građani mađarske nacionalnosti koji se nisu ogriješili u ratu protiv jugoslavenske države.⁷² Kao uzroke promjene odnosa prema Mađarima navodi se napatuk Sovjeta da se Mađarska ne optereti izbjeglicama jer se trebalo još raditi na tome da i ona postane zemlja sovjetskog bloka te zalaganje istaknutih mađarskih komunista kod Tita da se Mađari poštede.⁷³

Podaci o logorima za Talijane, zarobljene vojnike i civile s područja Dalmacije i Istre, u poslijeratnoj Jugoslaviji vrlo su oskudni. Logori su postojali još do 1946. i savezničko zapovjedništvo u Italiju provelo je i istragu o tim logorima, a rezultati nisu objavljeni. Talijanska strana ne zadiranje u tu temu objašnjava borbom za prevlast, pred kraj rata i u neposrednom poraću, između Angloamerikanaca i Sovjete, a kasnije smatraju da se tema nije otvarala zbog "posebnog položaja" kojeg je Jugoslavije imala u Hladnom ratu.⁷⁴

Međunarodne ustanove za skrb izbjeglica u prvoj polovini 20. stoljeća

U 20. stoljeću, kojeg se naziva i "stoljeće izbjeglica" započelo se na međunarodnoj razini institucionalno brinuti o izbjeglicama. Počeci se vežu uz 1,5 milijuna ruskih izbjeglica koji su nakon oktobarske revolucije napustili nastajući Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika.

⁶⁹ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 85.-86.; G. MILORADOVIĆ, *Karantin za ideje. Logori za izolaciju "sumnjivih elemenata" u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922*, 79.; Zoran JANJETOVIĆ, "Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju Drugog svetskog rata", *Hereticus*, vol. 5, 1/2007., 111.

⁷⁰ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 45.-46.,

⁷¹ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 374.-375.

⁷² *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 156.-157.

⁷³ Z. JANJETOVIĆ, "Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju Drugog svetskog rata", 112.-113.

⁷⁴ G. MILORADOVIĆ, *Karantin za ideje. Logori za izolaciju "sumnjivih elemenata" u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922*, 79.-80.

Liga naroda imenovala je 1921. norveškog diplomata i istraživača Fridtjofa Nansena za "Visokog povjerenika u vezi s problemom ruskih izbjeglica u Europi" koji je ubrzo preuzeo skrb i za 300.000 Armenaca izbjeglih i protjeranih iz Anadolije. Potom je zbog priljeva velikog broja izbjeglica s područja Trećeg Reicha Liga naroda 1933. imenovala posebnog "Visokog povjerenika" koji se ujedinio 1938. s prethodnim tzv. Nansenovim uredom. Izbjeglička skupina, kojoj su tada uskratili pomoć, bili su Španjolci izbjegli nakon pada Druge španjolske republike jer je međunarodna zajednica željela zadržati neutralnost vezano za španjolski građanski rat. Širenjem Trećeg Reicha zaoštravalo se pitanje izbjeglica s područja Trećeg Reicha, Austrije i Čehoslovačke pa je 1939. osnovan Međuvladin komitet za izbjeglice (The Intergovernmental Committee for Refugees). U Statut Međuvladinog komiteta uneseni su i politički elementi u definiranju izbjeglica odnosno izbjeglicama su smatrane osobe koje su morale emigrirati zbog svoga političkog stava, vjerskih uvjerenja ili rase pripadnosti. Raspušten je 1947. Međuvladin komitet za izbjeglice i osnovana je Međunarodna organizacije za izbjeglice (The International Refugee Organization – IRO). U to je vrijeme oko 1.500 000 milijuna ljudi imalo pravo na međunarodnu zaštitu jer su imali status izbjeglice ili raseljene osobe. Prema Statutu Međunarodna organizacije za izbjeglice, izbjeglicama su smatrane žrtve nacističkih i fašističkih režima ili režima koji su za vrijeme rata bili na njihovoj strani, španjolski republikanci i druge žrtve falangističkih progona te osobe koje su prije rata smatrane izbjeglicama. Od 1951. pri Ujedinjenim narodima djeluje institucije Visokog povjerenika UN-a za izbjeglice (The United Nations High Commissioner for Refugees - UNHCR). Još od 1949. u Generalnoj skupštini UN-a trajala je rasprava o problemu izbjeglica. Nove istočnoeuropske komunističke vlade pod pritiskom SSSR-a zahtijevale su da se sve izbjeglice bezuvjetno repatriiraju. Zapadne zemlje isticale su tradicionalno pravo azila, odnosno načelo dobrovoljne repatrijacije čega se nije dosljedno provodilo u neposrednom poraću. Neslaganje zapadnih saveznika i komunističkog bloka sve je više jačalo i to će se osjetiti kod donošenja Ženevske konvencije. Naime, Ženevska konvencija definira izbjeglicu kao osobu koja se zbog događaja prije 1. siječnja 1951. godine, a temeljem dobro osnovanog straha od proganjanja zbog rase, vjere, nacionalnosti i pripadnosti nekoj društvenoj grupi ili zbog političkog mišljenja, nalazi izvan zemlje svojega državljanstva ili koja se zbog straha ne želi staviti pod zaštitu zemlje porijekla.⁷⁵

⁷⁵ H. ŠTAJNER, *Izbeglice. Tragedija ovog veka*, 14.-20., 27.; M. MESIĆ, *Međunarodne migracije. Tokovi i teorije*, 73., 80.-82.; Milan MESIĆ, "Međunarodno izbjegličko pravo – od uspona do krize", *Migracijske teme*, god. 9, 2/1993., 191.-193.; Milan MESIĆ, "Izbjeglice i izbjegličke studije (Uvod u problematiku)", *Revija za socijalnu politiku*, god. 1, 2/1994., 114.-115.

MIGRACIJE STANOVNIŠTVA NA HRVATSKOM PODRUČJU TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA I PORAĆA

Migracije hrvatskog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata i poraća

Na području NDH živjelo 2.993.335 katolika i 772.794 muslimana koji su zajednički činili političke Hrvate i niti njih nisu zaobišle tijekom Drugog svjetskog rata migracije bilo dobrovoljne bilo prisilne.⁷⁶ Drugi izvori navode da je katolika bilo 3.069.000 do 3.300.000, a muslimana 700.000 do 717.000.⁷⁷

*

Hrvatsko stanovništvo u Dalmaciji, Međimurju i Baranji bilo je na udaru iseljavanja zbog posezanja susjednih država koje su bile dio sila Osovine i saveznice NDH, Kraljevine Italije i Mađarske.

Mađarski kraljevski namjesnik Miklós Horthy pozdravio je osnivanje NDH 10. travnja 1941., a još ranije mađarska strana odbila je mogućnost da nakon razbijanjem Kraljevine Jugoslavije pripoji Hrvatsku. Takvi postupci odriješili su Mađarsku ranijih ugovora s Kraljevinom Jugoslavijom i shodno tomu obavezivali na "svetu dužnost" zaštite mađarskog stanovništva u tzv. Južnim krajevima/Délvidék, s tim da je Međimurje imalo neznatno značenje u usporedbi s drugim područjima koja su bila u sastavu Kraljevine Jugoslavije, posebice Bačka.⁷⁸ Na područjima koje je zaposjela Mađarska Hrvati su živjeli u Međimurju, Baranji i Bačkoj. U Međimurju je živjelo 91.156 Hrvata od ukupno 93.773 stanovnika pa su stoga u brojnim selima Hrvati bili većina, vrlo često i apsolutna.⁷⁹ Na području Baranje, prema popisu 1931., bilo je 53. 846 stanovnika od toga 11.288 Hrvata, 13.891 Mađara, 15.899

⁷⁶ Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske, (ur. Rafael Landikušić), Zagreb 1942., 13.

⁷⁷ Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, Beograd 1981., 134.

⁷⁸ Ivana PUZAK, "Međimurje u Drugom svjetskom ratu iz pera hrvatskih i mađarskih emigranata", *Međimurje u Drugom svjetskom ratu*, (ur. Branimir Bunjac), Čakovec 2007., 416.

⁷⁹ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 57., 59., 61.

Nijemaca i 10.172 Srba. U Bačkoj je bilo ukupno 784.896 stanovnika od toga 106.545 Hrvata, 268.714 Mađara, 188.824 Srba i 173.158 Nijemaca.⁸⁰

Vojne postrojbe Trećeg Reicha ušle su Čakovec 7. travnja 1941., a "Povjerenik za Hrvatsko Međimurje" Teodor Košak istog je dana u Čakovcu proglasio "građansku vlast" NDH nad područjem Međimurja "uključivo općinu Štrigova s Raskrižjem".⁸¹ Ubrzo su vojne postrojbe Trećeg Reich napustile Međimurje, a 16. travnja mađarska vojska ušla je u Međimurje jer očito vlasti NDH tada još nisu bile u stanju preuzeti potpuni nadzor, osobito ne vojni. Hrvatski pukovnik Egon Škrinjar 16. travnja je razgovarao s mađarskim zapovjednikom u Čakovcu oko osnivanja hrvatskih postrojbi što očito nije urodilo plodom, a Teodor Košak ustaški povjerenik za Međimurje složio se s ulaskom savezničke mađarske vojske u vojarnu u Čakovec gdje su Mađari, prema izvješću čakovečke konjičke pukovnije, napali stražare i razoružali vojnike. Sutradan su Mađari preuzeli poštu i željeznicu te uklonili državne simbole.⁸² U prvo vrijeme Mađari nisu otpuštali hrvatsko činovništvo, no, ubrzo počinju napadi i protjerivanje većinskog hrvatskog stanovništva, osobito onih koje su isticali hrvatske nacionalne simbole. U denuncijacijama i protjerivanju Hrvata sudjeluju i pojedini Mađari zavičajni na području Međimurja. Represija nije zaobišla niti hrvatsko katoličko svećenstvo kojem je uvjetovano, ukoliko žele ostati u Međimurju, da prisegnu novima državnim vlastima i time bi prestali biti podložni ne samo hrvatskoj državi nego, što je mađarskoj strani bilo značajnije, tim činom odrekli bi se i jurisdikcije zagrebačke nadbiskupije. To je dovelo do oštrog protesta zagrebačkog nadbiskupa A. Stepinca i diplomatskih pregovora Mađarske i NDH. Mađari su ipak ustuknuli i poništili prisege hrvatskih svećenika. Zabilježene su i ometanja misnih slavlja i ukidanje vjeronauka na hrvatskom jeziku protivno nalogu Vatikana.⁸³ Bilo je i pojava da su mađarski seljaci prelazili preko granice i iz Međimurja u zaprežnim kolima odvozili opljačkanu imovinu protjeranog hrvatskog stanovništva. Vlasti NDH preporučile su tamošnjem hrvatskom stanovništvu, zbog nemoći da ih zaštite, da izbjegavaju provokacije kako ne bi došlo do oružane intervencije mađarske vojske koja je krajem travnja 1941. počela zaposjedati sela na lijevoj obali Drave.⁸⁴

⁸⁰ Na navedenom području živjele su i druge etničke zajednice (Slovaci, Ukrajinci, Česi, Rumunji, Bugari, Poljaci i dr.). S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 66.

⁸¹ Milan BLAŽEKović, "Međimurje u Hrvatsko-Mađarskim odnosima", *Godišnjak Hrvatskog domobrana*, Buenos Aires 1954., 163.

⁸² S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 58.; Nikica BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 2003., 49.; M. BLAŽEKović, "Međimurje u Hrvatsko-Mađarskim odnosima", 165.

⁸³ Goran HUTINEC, "Kotarska oblast Čakovec – Prelog 1941. – 1945.", *Međimurje u Drugom svjetskom ratu*, (ur. Branimir Bunjac), Čakovec 2007., 131.-134.

⁸⁴ Hrvatski državni arhiv (HDA), Ministarstvo vanjskih poslova(MVP) NDH, 907/41.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 58.-59.

U travnju 1941., prije negoli su i počeli pregovori o granici, Aladár Tamás, izaslanik mađarske Vlade, posjetio je Pavelića koji se suglasio s razmjenom stanovništva odnosno da je NDH pripravna prihvatiti bačke Hrvate koji bi se naselili u zamjenu za Srbe koji bi bili iseljeni u Srbiju. Pristao je i da preko područja NDH mogu proći iseljeni Srbi s mađarskog prostora, ali da ih NDH neće prihvatiti. Hrvatska strana bila je spreman prihvatiti Bačke Hrvate ukoliko se Mađari odreknu "primitivnih političkih ciljeva" oko zaposjedanja Međimurja, kako je to poslanik Mađarske u NDH Ferenc Marosy sročio jer je smatrao da je Međimurje i onako "rasno izgubljeno" te da bi trebali usmjeriti snage na rješavanje pitanje razmijene stanovništva i drugih preseljenja. Još neka nadleštva su razmatrala mogućnost prepuštanja Međimurja Hrvatima s obavezom da NDH tamo ne gradi vojne objekte.⁸⁵ Vlasti NDH su prihvaćale daljnje pregovore o razmjeni stanovništva samo *u kompletu* s pitanjem Međimurja što je mađarska strana htjela ponaosob rješavati. Poslanik Marosy dobio je nalog krajem lipnja 1941. iz Mađarske da se ne dopušta pregovaranje po pitanju Međimurja. Mađarski poslanik u Berlinu u to je vrijeme obavijestio u iscrpnom pismu o tijeku hrvatsko – mađarskih pregovora i razlozima njihova neuspjeha te o mogućnosti uvođenje vojne uprave u Međimurje, uz ogradu da Mađari ne požuruju rješavanje tog pitanja prije nego li to bude u interesu sila Osovine. Uvođenje vojne uprave u Međimurju prekinulo je mogućnost pregovora o razmjeni stanovništva i u buduće dvije su države tražeći ravnovjesje pokušavale urediti položaj svojih manjina izvan matične zemlje. Arbitraža Trećeg Reicha, koju su obje strane tražile, a potom njemački neutralni stav po tom pitanju, potpuno je išao u prilog Mađarima. Hrvatska stana nadala se, ako ne prije onda po završetku rata, da će prema etničkom načelu Međimurje biti ponovno hrvatsko.⁸⁶

Mađarske su vlasti na području Međimurja plakatima pozivali stanovništvo koje je doseljeno poslije 1918. da se u roku od pet dana iseli, a u roku deset dana ono stanovništvo koje nije zadovoljno mađarskom vlašću. Sadržaj jednog pisma upućenom nekom od predstavnika dotadašnje jugoslavenske vlasti vrlo je ilustrativan za nesnošljiv odnos Mađara prema jugoslavenskoj državi: "Otkako ste došli u ovo naše Međimurje radili ste protiv interesa ovog bijednog i potištenog naroda. Iako ste bili tuđinac primio vas je ovaj narod širokogrudno, jer je to u krvi Mađara, pa bio on makar i seljak. A što ste vi radili? [...] Otrovali ste mu dušu [mađarskom narodu] i učili ga mrziti svoj narod u čijoj zajednici živio je on zadovoljan preko hiljadu godina. [...]. Pa zar se usuđujete boraviti još među nama.

⁸⁵ Enikő A SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, Boulder/Colorado 2003., 272.-273. Mađarski emigrantski krugovi i poslije rata priznaju da Međimurje ima "hrvatski etnički karakter". Elemer HAMONNAY, "Hrvatska i Mađarska", *Hrvatska misao*, sv. 12, Buenos Aires 1955., 22.

⁸⁶ E. A SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 274.

Savjetujemo Vama da se u najkraćem roku pokupite iz našeg dragog Međimurja koje nikada Vaše nije bilo. [...]"⁸⁷ Iako je ovaj primjer u literaturi naveden kao primjer odnosa prema hrvatskom stanovništvu, on je vjerojatnije stajalište Mađara prema jugoslavenskoj državi i mađarskom položaju u njoj i velikoj "versajskoj nepravdi".⁸⁸

Istovremeno hrvatska i mađarska strana poduzimaju mjere da se Međimurje pripoji NDH odnosno Mađarskoj. Mađari su prikupljali potpise, poslali svoje predstavnike regentu Hortiju te su ustrojili i "udruženje Štuka" čiji su članovi, njih 30-ak, obilazili Međimurje i natjerivali stanovništva da na kuće postavlja mađarske nacionalne simbole i uništavali natpise na hrvatskom jeziku. Na udaru su prvo došli predstavnice hrvatske inteligencije i činovništvo koji su uhićivani i otpremeni u Mađarsku, a neki su protjerani na područje NDH i u Beograd (vjerojatno se radilo o Srbima koji su radili u jugoslavenskom državnom aparatu na području Međimurja). Svi su morali potpisati da se više neće vraćati u Međimurje. Pojednim državnim činovnicima ostavljena je mogućnost da u roku od šest mjeseci nauče mađarski jezik i ostanu u službi, a bilo je i slučajeva, kao primjerice 19. srpnja 1941. kada su mađarske vlasti osim činovnika protjerale i 80 osoba hrvatske nacionalnosti, a prije toga su morali potpisati da odlaze "dobrovoljno". Bilo je još primjera da su iseljenici s područja Međimurja morali potpisati da svojevolutno iseljavaju, a u tim protjerivanjima sudjelovali su i neki Hrvati koji su bili "pristaše velikosrpskog režima" i tako su se htjeli iskupiti i "približiti Mađarima". Usljed takvih pritisaka brojno hrvatsko stanovništvo bježalo je na područje NDH, ilegalno, jer mađarska vojska nije dopuštala prelazak bez posebnih propusnica. Seljaštvo je bilo u težem položaju od gradskog stanovništva jer je bilo vezano uz svoje posjede koji su im bili jedini izvor prihoda. Stoga su početkom svibnja 1941. hrvatskih seljaci tražili od njemačkog zapovjedništva u Međimurju da ih zaštiti i da Međimurje ostane u sastavu NDH ili da bude pod njemačkim protektoratom. Upućivane su i molbe iz brojnih međimurskih sela vladi NDH da Međimurje ostane u sastavu NDH koje su onda prosljeđivane u Berlin, od kojih se očekivalo rješenje *deus ex machina*. Ono što je bilo u moći vlasti NDH bilo je osnivanje Kotarske oblasti Čakovec i Prelog koja je djelovala u Varaždinu i trebala je biti ustanova koja predstavlja kontinuiranu hrvatsku vlast za područje Međimurja i negirati mađarsko zaposjedanje Međimurja.⁸⁹

⁸⁷ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 63.

⁸⁸ O pravnom položaju i sudjelovanju pripadnika nacionalnih manjina, uključujući i mađarsku, u javnom životu, posebice političkom životu na jugoslavenskom području od 1918. do 1941. vidi: Zoran JANJETOVIĆ, *Deca careva, pastoračad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, Beograd 2005., 135.-143., 170.-213.

⁸⁹ HDA, MUP NDH, br. 28657 od 2. rujna 1941. i br. 28657 od 2. rujna 1941.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 59.-60., 61., 64.; G. HUTINEC, "Kotarska oblast Čakovec – Prelog 1941. – 1945.", 102.-107.

Dana 9. lipnju 1941. pojavio se oglas u Čakovcu kojim se obavještava da je po nalogu zapovjednika mađarskog Glavnog stožera u okruzima Čakovec i Prelog uvedena vojna uprava te da je Međimurje "konačno i zauvijek povraćeno Mađarskoj". Stanovnici su pozvani da okite kuće zastavama te da se suzdrže od ispada i narušavanja reda. U srpnju je u potpunosti uvedena mađarska vojna uprava, a mađarski je parlament u prosincu 1941. jednostrano pripojio Međimurje Mađarskoj.⁹⁰ Uvedena je mađarska valuta, a poštanski promet s NDH se odvijao kao sa stranim državnim područjem. Bilo je i naznaka, sa strane Mađara, da je pitanje pripojenja Međimurja *privremene naravi*, ali da mađarska strana tijekom ratnih sukoba ne može ustupati zaposjednuta područja jer bi to bio presedan i loše bi se odrazilo na zaposjedanje Baranje i Bačke.⁹¹ Vlasti NDH nisu prihvatile niti priznale granicu s mađarskom, ali izostanak vlastite vojne i političke snage, kao i njemačko nastojanje da ne dolazi do sporenja među savezničkim zemljama jer bi to utjecalo na ishod zajedničkih vojnih napora, nisu dopuštali primjene nekih izravnih mjera sa svrhom promjene granice. NDH je imala na raspolaganju diplomatsku aktivnost koju su usmjerili prema poboljšanju uvjeta iseljavanja pa su tako sredinom rujna 1941. ishodili pristanak Mađara da Hrvati koji su iselili ili će iseliti mogu ponijeti svoju pokretnu imovinu ili se vratiti, ukoliko su bez imovine otišli, kako bi izvršili "likvidaciju svog imetka". Uređen je i odnos prema tzv. dvovlasnicima kojima su trebale biti osigurane posebne dozvole za prelazak granice. Uvjet kojeg su te osobe morale ispunjavati bio je da nema "ozbiljnih pritužbi" protiv njih, pa je čak ostavljena i mogućnost da se oni koji su otišli (protjerani ili izbjegli) mogu vratiti po imovinu, ali da će se svaki takav slučaj zasebno razmatrati. To je već nagovještavalo dugačak birokratski postupak koji je jamčio malobrojnost zahtjeva.⁹² Unatoč dogovorima problema *na terenu* uvijek je bilo. Tako je dvovlasnik rođen u Petrovoj Gori, kotar Zlatar, prije rata svoju imovinu prodao i preselio kao rudarski nadzornik u Mursko Središća gdje se oženio Međimurkom, Hrvaticom i imao dvoje djece, zatvoren od mađarskih vlasti jer je često prelazi granicu te su ga u čakovečkom vojnom zatvoru "detektivi tukli po rukama i obrazima" i htjeli iznuditi priznanje da je špijun. Potom su ga nakon pet dana pustili i "bez ičega" prebacili na područje NDH preko dravskog mosta.⁹³

Pogranična pitanja vezana za dvovlasnike osim na državnim razinama rješavana su i na lokalnoj pa su tako predstavnici kotarskih vlasti u Koprivnici održali u jesen 1941. i lipnju

⁹⁰ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 60.-61.; M. BLAŽEKOVIĆ, "Medjimurje u Hrvatsko-Mađarskim odnosima", 166.

⁹¹ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 63., 64.-65.

⁹² Arhiv Republike Slovenije, Urad za podržavljeno lastnino NDH v Zagrebu, k. 1, br. 14710/1941.; HDA, MUP NDH, br. 28665 od 2. rujna 1941.

⁹³ HDA, MUP NDH, II-A, br. 11867 od 13. lipnja 1942.

1942. sastanke s mađarskim predstavnicima iz Csurga o pitanjima vezano za pogranične prijelaze u mjestima Drnje, Gola i Ždala.⁹⁴

Mađari i Hrvati pokušali su historiografijom jezičac na vazi prevagnuti na svoju stranu. Na inicijativu "Hrvatskog rodoljuba" 1944. u Zagrebu se tiskalo dopunjeno izdanja knjige Rudolfa Horvata *Poviest Međimurja* kao svojevrsni odgovor na knjigu Józsefa Fára *Kratki pregled historije Megymurja/Kratki pregled historije Međimurja* objavljenu 1943. i pisane na jeziku razumljivom lokalnom stanovništvu koji je u velikom raskoraku s hrvatskim književnim jezikom te s pregršt hungarizama što naravno nije slučajno jer ih time autor ne smatra nužno Mađarima već "zasebnim slavenskim plemenom", ali ne i Hrvatima.⁹⁵

Veliki problem mađarskim vlastima bila je jurisdikcija zagrebačke nadbiskupije nad Međimurjem što Vatikan nije htio mijenjati unatoč mađarskim zahtjevima, ali su zato mađarske vlasti protjerivale i ometale rad hrvatskog svećenstvu. Dovodili su mađarske svećenike u Međimurje, no, to nije bilo rješenje za hrvatsko stanovništvo koje nije znalo mađarski jezik.⁹⁶

Najveću prijetnju oko pitanja Međimurja Mađari su vidjeli u katoličkoj crkvi jer je Vatikan tražio poštivanje, prema većinskom načelu, upotrebe materinjeg jezika u crkvi, školama, osobito vjeronauku, što je išli u prilog Hrvatima i nije pristajao na prekranje granica crkvene jurisdikcije tijekom rata.⁹⁷

U zimu 1944./45. mađarski ministra vanjskih poslova Kemeny došao je na razgovore s Pavelićem o Međimurju, odnosno Hrvatima na tom području s tim da je Pavelić ponovno pokrenuo pitanje preseljavanja Hrvata na područje NDH zbog "žestokih progona". Mađarska još se 1941. obavezala na priznavanje prava Bunjevaca i Šokcima što im je trebalo omogućiti dvojezično školovanje i korištenje hrvatskog jezika u crkvi. Pavelić je tražio i da se omogući dostavljanje tiska iz NDH. S Kemenyjem je došao i predstavnik "Strelistih križeva" iz Mađarske koji je pregovarao s predstavnicima Glavnog ustaškog stana o širenju ustaškog pokreta kod Hrvata u Međimurju kao i na ostalim područjima Mađarske gdje su živjeli Hrvati. Daljnji razgovori koji su trebali produbiti dobre odnose nisu se ostvarili zbog "nesmotrene izjave" ministra Kemenyja po povratku u Budimpeštu.⁹⁸

⁹⁴ HDA, MUP NDH, II-A, br. 11854 od 13. lipnja 1942.

⁹⁵ Borka BUNJAC, "Dr. Rudolf Horvat i dr. József Fára – Usporedbe iznošenja povijesne građe o Međimurju tijekom Drugog Svjetskog rata", *Međimurje u Drugom svjetskom ratu*, (ur. Branimir Bunjac), Čakovec 2007., 140., 150.-152.

⁹⁶ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 64.; E. A SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 275.-276.

⁹⁷ E. A SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 276.; G. HUTINEC, "Kotarska oblast Čakovec – Prelog 1941. – 1945.", 134.

⁹⁸ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 65.

Hrvatsko stanovništvo izbjeglo ili protjerano iz Međimurja već je u srpnju 1941. smješteno u izbjegličke logore u Varaždinu i Ludbregu, ali smješteni su i u drugim mjestima, Koprivnici, Zagrebu, Crikvenici, Delnicama, Irigu, Gospići, i dr. gdje su dobivali zaposlenje. Najveći broj izbjeglih Međimuraca smješten je na područje Velike župe Zagorje. U posljednjih nekoliko mjeseci 1941. vlasti NDH i Mađarske raspravljale su o povratku protjeranih Hrvata s tim da je mađarska strana bila spremna na povratak samo u "pojedinačno razmotrenim slučajevima", a bile su obje strane spremne da po principu uzajamnosti riješe pitanje prijenosa novca. Vlasti NDH koje nisu uspjele u pregovorima s Mađarima postići velike ustupke, nastojali su zapošljavanjem, dodjeljivanjem pomoći, novčane i materijalne, osiguravanjem besplatnog prijevoza prilikom selidbe i isplatama mirovine ublažiti nevolje hrvatskog stanovništva iz Međimurja. Ta pomoć nije bila niti stalna niti dostatna zbog ratnih okolnosti i brojnih izbjeglica na području NDH.⁹⁹

Istovremeno iz Baranje i Bačke mađarske vlasti također prebacuje stanovništvo na područje NDH. Dana 19. travnja 1941. općinsko poglavarstvo u Sotinu dojavilo je izvješćem ustaškom stožeru u Vukovaru da mađarska vojska prebacuje stanovništvo između Tise i Dunava na hrvatsko područje, a radilo se o uglavnom o koloniziranom pravoslavnom stanovništvu iz Dalmacije, Bosne, Hercegovine i Like koji su kao solunski dobrovoljci naseljeni na to područje. Oni su protjerivani bez imovine, a potom su na području NDH odlazili u mjesta gdje su rođeni što je stvaralo probleme oko njihovog smještaja i prehrane. U listopadu 1941. mađarska vlada donijela je i zakon kojim je podržavljena imovina svima koji su za vrijeme Kraljevine Jugoslavije u agrarnoj reformi i kolonizaciji dobili zemlju na području Baranje i Bačke. Ovim valom bili su obuhvaćeni i Hrvati koji su tamo zemlju pretežno kupili kao i oni malobrojni koji su tamo kolonizirani. Pretežno pravoslavno "dobrovoljačko stanovništvo" kojim je zemlja dodijeljena u vrijeme Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije u novosadskom, subotičkom i somborskom kotaru je raseljeno. Dio njih je, osobito žene i djeca, prebačen na područje NDH (npr. iz sela Lok u Petrovaradin, Boćanski Rit u Sotin, zatim stanovništvo iz Stare Kanjiže i Tomićeva iseljeno je na hrvatsko područje i dr.), a muškarci su otpremljeni u Srbiju.¹⁰⁰

Starosjedilačko stanovništvo iz Baranje i Bačke, Bunjevci i Šokci, seljaštvo ili radnici već su tijekom kolovoza 1941. također pristizali na područje Velike župe Vuka s namjerom da se tamo zaposle, posebice u tvornici Bata, jer su na području NDH "osjećali sigurnije i

⁹⁹ G. HUTINEC, "Kotarska oblast Čakovec – Prelog 1941. – 1945.", 124.-130.

¹⁰⁰ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 71., 72.-74., 75., 76.-78.

zadovoljnije". Kao razlog navedene su "već poznate bezobzirne metode mađarizacije", ali je istaknuto da odlazak tog stanovništva slabi "hrvatsku grupu" koja je uslijed toga manje "etnički otporna". Tražila se uputa da li podržavati iseljavanje ili ga nastojati spriječiti. Naputak je bio ukoliko hrvatsko stanovništvo želi neka se privremeno preseli dok ne bude riješeno granično pitanje jer se uvijek može pozvati na okolnosti odlaska zbog "pritiska i terora". Mađarska vlada opetovano je odgovarala da su mađarske okupacijske vlasti dobile nalog da postupaju s Hrvatima kao s Mađarima. No prema izvješćima u Međimurju, Baranji i Bačkoj nije bilo tako nego su čak i djeca "prikupljena u logore" s namjerom da ih "zadoje mađarskim duhom". Prema spoznajama MVP NDH samo u logoru u Barcsu nalazilo se preko 100 Hrvata Bunjevaca.¹⁰¹

U mađarsko – hrvatskim pregovorima o položaju manjina javilo se još jedno otvoreno pitanje. Ministar vanjskih poslova Lorković reagirao je na mađarske tvrdnje da svi Hrvati na mađarskom području, Bunjevci i Šokci, mogu „slobodno djelovati" iznoseći stav da hrvatska vlada ne odobrava mađarsku podjelu na Bunjevce i Šokce odnosno da su oni Hrvati te da se kao takvi deklariraju i imaju pravo na korištenje hrvatskog književnog jezika i njegovanje svojih narodnih običaja. Slično pitanja bila su vezana i uz korištenje dijalektalnog govora i "mađarskog stila pisanja" u Međimurju. Mađarski poslanik Marosy i ministar Lorković žustro su raspravljali o tim temama.¹⁰²

U poslijeratnom razdoblju međimursko stanovništvo vrlo je teško pogodio sukob jugoslavenskih vlasti s Informbiroom jer su brojni među njima bila dvovlasnici, odnosno imali su zemlju u prekomurskim dijelovima Mađarske, osobito na području Kotoribe, Donje Dubrave i Goričana. Zatvaranje granice prema Mađarskoj značio je za mnoge gubitak zemlje, a time i prihoda.¹⁰³

*

Kraljevina Italija zaposjela je najveći dio hrvatske obale s otocima, a na tom područje živjelo je oko 280.000 Hrvata. Kako je i naveo ministar vanjskih poslova Kraljevine Italije Galeazzo Ciano ministru vanjskih poslova Trećeg Reicha Joachimu von Ribbentropu u travnju 1941., kada je tražio da njemačka strana "prizna Italiji Dalmaciju", oni to područje ne traže zbog etničkih razloga nego na osnovu "načela životnog prostora". Naglasio je da postoje povijesni, kulturni i političkih razlozi zbog kojih je Dalmacija "draga srcu svakog Talijana kao svaki drugi dio nacionalnog područja". Ubrzo je *stanje na terenu* pokazalo težinu ovoga

¹⁰¹ HDA, MVP NDH, br. 535/1941.; Nada LAZIĆ, *Baranja 1941 – 1945*, Slavonski Brod 1979., 101., bilj. 42.

¹⁰² E. A SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 278.-279.

¹⁰³ Emil HERŠAK, Joža ŠIMUNKO, "Međimurje – povijest, identitet i seobe", *Migracijske teme*, god. 6, br. 4, Zagreb 1990., 584., 585.

zadatka jer su ustvrdili da u Dalmaciji "gotovo nema Talijana" te da "dominira hrvatstvo" koje su smatrali "umjetnom korom" koju treba "delikatno, energično i oprezno" ukloniti tako da se stanovništvo "otrgne od Zagreba" te da se radi na njegovanju "starog dalmatinskog autonomizma". Sve te mjere trebale su se provoditi na mirni način uz najstrože kazne za one koji ne priznaju talijansku vlast.¹⁰⁴ Giuseppe Bastianini guverner Dalmacije u svom govoru u travnju 1942. u Zadru jasno je izrekao što je činiti onim koji ne žele da njihov "duh pije s čistog izvora Vergilija, Horacija i Dantea" i koji se "osjećaju poniženim time što postaju dio "zajednice koja je dala Voltu, Petrarcu i D'Annunzija" trebaju se uputiti "najkraćim putem koji vodi ka granici [s NDH]" te da je na vlasti sada Rim i da se "lav Svetog Marka" vratio "naoružan". Izbor ostavljen većinskom hrvatskom stanovništvu bio je ili prihvatiti talijanizaciju ili se iseliti, a otpor talijanskoj "civilizatorskoj misiji" smatran je odrazom primitivizma i barbarstva.¹⁰⁵

Naredbom od 19. srpnja 1941. raspuštena su sva hrvatska politička i kulturna udruženja i ustanove jer su odbijali nastaviti djelovanje pod talijanskim imenom, a tih su mjera jedino bile izuzeta društva pod okriljem "Katoličke akcije". U gradovima su mijenjanja imena ulica i trgova kao i toponomastika anektiranog područja. Talijaniziranje slavenski prezimena koje se sustavno provodilo na području Julijske krajine i Riječke provincije do 1941. nastavilo se u ratnom razdoblju, no nije uzelo takve razmjere na anektiranom područje tijekom Drugog svjetskog rata.¹⁰⁶

Nedvojbena želja Kraljevine Italije da pripoji istočnu obalu Jadrana frustrirala je vlasti NDH koje nisu imale niti vojnu niti političku snagu da se odupru zaposjedanju hrvatskih etničkih prostora, a potom i širenja talijanske vojne nadležnosti na državno područje NDH. Naoko bliski saveznici bili su u stvarnosti veliki suparnici na neravnopravnim položajima što će zorno pokazati Rimski ugovori potpisani 18. svibnja 1941. Tim ugovorima izvršeno je novo teritorijalno ustrojstvo kojim su Krk i Rab s anektiranim područjem Gorskog kotara i Hrvatskog primorja priključeni Riječkoj pokrajini, a anektirano područje Dalmacija s otocima ujedinjeno je s dotadašnjom Zadarskom provincijom u Guvernerat Dalmacije koji se dijelio

¹⁰⁴ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 94.; Dragovan ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", *Putovi revolucije*, br. 1-2, Zagreb 1963., 215., 216.

¹⁰⁵ H. Džejms BERGVIN, *Imperij na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 2007., 108.; D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", 219., 222.

¹⁰⁶ Hrvoje MEZULIĆ, *Fašizam krstitelj i palikuća*, Pazin 1997., 19.-40., 55.-107.; Roman JELIĆ, "Potalijančavanje hrvatskih prezimena u Zadru za vrijeme fašizma", *Radovi*, Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, sv. 20., Zadar 1973., 49.-197.; D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", 219.

na Zadarsku, Splitsku i Kotorsku provinciju.¹⁰⁷ Hrvatska i talijanska strana naknadno su trebale dogovoriti upravno uređenje grada Splita s predgrađima i Kaštelima te upravu otoka Korčule. Saveznički odnosi na *klimavim nogama* između Kraljevine Italije i NDH pokazali su se i time što talijanska strana nije žurila, a vjerojatno niti bila spremna, potpisati konvenciju o posebnom statusu Splita i Korčule te je i ovo sporno pitanje odloženo na neko vrijeme. Nepostojanje namjere da se ispoštuje dogovor talijanska je strana pokazala i time što nisu dopustili da NDH otvori poslovnice Hrvatske banke u Splitu. Vlasti NDH su se obavezale talijanskoj manjini na svojim područjima osigurati upotrebu talijanskog jezika te odgojnih, nastavnih i dobrotvornih ustanova. Dana 10. lipnja 1941. Mussolini je izjavio da je dalmatinsko pitanje konačno riješeno te da je Italija mogla, ali nije željela proširiti svoje granice "i dalje" jer bi time napravili "grešku" jer bi unutar svojih granica dobili nekoliko stotina tisuća "neprijateljskog stanovništva".¹⁰⁸

U početku su talijanske vlasti dopustila upotrebu hrvatskog jezika u sudstvu, upravnim poslovima uz to da je službeni jezik bio talijanski, kao i jezik u školama osim u slučajevima gdje su učenici mogli kao obavezni predmet učiti i hrvatski. Od studenog 1942. talijanski jezik postao je službeni u građanskim i krivičnim sporovima na svim sudovima. Na područje Dalmacije upućen je veliki broj talijanskih učitelja, a dotadašnji su učitelji u velikom broju otpušteni osobito u osnovnim školama. Primjerice na području školskog okruga Preko na otoku Ugljanu od 50 hrvatskih učitelja u prosincu 1941. u ožujku 1943. bilo ih je 16 što nije bila samo posljedica otpuštanja iz službe nego i uhićivanja i interniranja u logore, a dio ih pobjegao i pridružio se partizanima. Oni učitelji koji su bili "politički indiferentni" tj. "antiustaški i antikomunistički" mogli su zadržati službu.¹⁰⁹

Talijanske vlasti na samom početku imale su namjeru iseljavanje slavenskog stanovništva iz Dalmacije. Državni službenici koji nisu rođeni na anektiranom području od roditelja koji su imali boravište na tom području morali su otići kao i svi oni koji nisu na tom području boravili 15 godina i nisu poznavali talijanski jezik. Ostali koji nisu bili obuhvaćeni ovim mjerama mogli su prihvatiti talijansku službu, a ukoliko nisu bili spremni na to otpušteni su i protjerivani s anektiranog područja. Talijani su planirali povratak dalmatinskih Talijana koji su to područje poslije Prvog svjetskog rata napustili i pretežno otišli na područje

¹⁰⁷ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 95.

¹⁰⁸ D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", 217., 218., 226.; Zdravko DIZDAR, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima i njezine posljedice tijekom Drugog svjetskog rata", *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)* (ur. Miroslav Bertoša, Ratko Ferenčić, Marino Manin, Nevio Šetić, Vjekoslav Tomašić, Mirko Valentić), Zagreb 2001., 647.

¹⁰⁹ D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", 218., 220., 221.

riječke prefektуре, a svrha je bila "izjednačavanje državnih i etničkih granica".¹¹⁰ Mjerama iseljavanja državnih službenika bili su obuhvaćeni i Hrvati i Srbi. Vlasti NDH poduzimale su mjere za zapošljavanje tih ljudi na svom području, odnosno prihvata tih službenika s obiteljima na svoje područje. Bilo je i slučajeva korektnog odnosa talijanske vlasti prema službenicima primjerice u pošti gdje su se pridržavali dogovorenog. Slično je bilo na početku i s hrvatskim željezničarima u Splitu, no, kasnije će se taj odnos promijeniti. Do listopada 1941. Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja nije zaprimilo zahtjev za primitak u službu pravosudnih službenika s područja Dalmacije kojeg su zaposjeli Talijani. Isprva je ostavljena mogućnost da se pojedini slučajevi rješavaju individualno, no, ipak se predviđalo da će se otpustiti 50 % državnih službenika. To je za mnoge značilo i iseljavanje jer su izgubili zaposlenje. Toleriranje nastave na hrvatskom jeziku u stručnim školama (trgovačke akademije u Splitu, Sušaku i Šibeniku, pomorsko-trgovačke akademije u Bakru, srednje tehničke škole u Splitu, muških obrtnih i ženskih stručnih škola i drugdje) na području Dalmacije i Hrvatskog primorja bilo je ohrabrujuće, no, ubrzo se pokazao problem jer hrvatski učitelji nisu dobivali jednaku plaću kao i talijanski pa su osobito onim s obiteljima teško preživljavali. Društvo srednjoškolskih profesora sa Sušaka već ju u svibnju 1941. tražilo od MVP NDH da se posebnom "kulturnom konvencijom" s Italijom uredi odnos prema školama na Sušaku i okolici, Bakru, Baški, Krku i Rabu koji bi jamčio nesmetan rad jer te škole pohađaju samo dva talijanska đaka, o ostalo su pretežno Hrvati te manji broj Slovenaca i Srba i neznatan broj Nijemaca i Židova. Tražili su da i dalje ostanu hrvatski državni službenici, da se omogućí završetak školovanja upisanim generacijama te da u slučaju većih problema škole, zajedno s arhivima, presele u neko primorsko mjesto blizu granice. Odlazak službenika iz Splita trebala je organizirati Velika župa Cetina sa sjedištem u Omišu s tim da oni nisu imali mjesta za prihvata svih službenika u službu na području svoje župe nego su se trebali rasporediti i na druga područja, a rok za odlazak bio je 15. listopada 1941.¹¹¹ Pitanje opstanka u državnoj službi rješavano je još tijekom 1942. kada se i provela provjera znanja talijanskog jezika pa su rijetki službenici uz "zakletvu vjernosti" i ostali u službi, ali su i oni u skoro vrijeme prorijeđeni jer je izvršena nova preraspodjela radnih mjesta u državnoj službi.¹¹² Primjerice zaposlenici željezničke postaje u Splitu, njih 658, ocjenjeni su kao "antitalijanski elementi" te

¹¹⁰ HDA, MVP NDH, kut. 4, Odsjek za romanske zemlje, br. I. 148/41. i br. 13803/41.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 95., 96.; D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", 216., 222.

¹¹² HDA, MVP NDH, kut. 4, Odsjek za romanske zemlje, br. I. 222/41.; br. 9967/41.; br. 13299/41. i br. 11393/41.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 97.; D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", 223.

su zatvoreni, a u travnju 1942. provedene su mjere da se zamjene s Talijanima. Oko 600 ih je otpušteno, a 50 njih je podnijelo molbu da budu primljeni u talijansku službu. Sličnih je situacija bilo u bolnicama u Šibeniku i Zadru gdje su otpušteni Hrvati koji su iseljeni u NDH i Srbi koji su iseljavani u Srbiju. U šibenskoj bolnici sve časne sestre bile su Hrvatice i planiralo ih se sve otpustiti i zamijeniti sa sestrama iz Zadra s čim se složio i zadarski nadbiskup koji je na kraju od toga odustao jer časne sestre iz Zadra nisu željele preuzeti taj posao. Ne navodi se razlog, no, vjerojatno se radilo o solidarnosti. Nisu mimoišle takve mjere niti privatne službe kao što je bio slučaj odvjetničke komore u Splitu iz koje su izbrisani hrvatski i srpski odvjetnici. Slično se postupilo i s općinskim bilježnicima. Važno pitanje za talijansku vlast bila je revizija agrarne reforme koja je trebala poslužiti izmjeni nacionalnog sastava stanovništva u korist Talijana, a u tu svrhu se krenulo i u melioracijske radove kod Vranskog jezera, Nina i Bokanjca i na ta područja trebalo je kolonizirati talijansko stanovništvo.¹¹³

Popravljanje "etnički nepovoljne slike" nastojalo se postići repatrijacijom dalmatinskih Talijana. U studenom 1941. Opće upravno povjereništvo kod Druge talijanske armate obavijestilo je NDH da svi oni koju budu tražili da se presele u NDH neće imati zapreke od strane talijanskih vojnih vlasti koje će im izdavati "nulla osta"/"bez zaprijeke" na temelju kojeg će vlasti NDH izdavati isprave odnosno propusnice.¹¹⁴ Vlasti u Rimu bile su za kolektivno uređenje pitanja državljanstva na dalmatinskom području, no, guverner Dalmacije G. Bastianini nije bio za takvo "širokogrudno dijeljenje" državljanstva jer je zakon o državljanstvu morao vratiti Dalmaciji "onaj element talijanstva koji je tu negda cvao". Odluka Mussolinija od veljače 1943. ovlasila je prefekte provincija da prema vlastitoj odluci mogu lišiti prava na državljanstvo osobe koje su "politički nepoželjni elementi". Zapovjedništvo Druge talijanske armate postavilo je u travnju 1941. civilne komesare u sva zaposjednuta područja koji su imali zadaću učvršćivanje talijanske vlasti i normalno odvijanje civilnog života, odnosno trebali su brinuti o redovitom radu javnih službi i snabdijevati stanovništvo. Na zaposjednutom dalmatinskom području posvuda su se isticali talijanski nacionalni simboli, provođena je cenzura netalijanskih novina kao i uklanjanje iz javnog života svih *nepoželjnih elemenata*. Civilni komesar za Dalmaciju Athos Bartolucci, do rata tajnik fašističke stranke u Zadru, izdao je naredbu da se uklone hrvatski natpisi na ulicama, cestama, javnim zgradama, a hrvatski jezik toleriran je kao govorni jezik u javnoj službi, ali sva uredska prepiska morala

¹¹³ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 98.-99.; D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", 223., 228.

¹¹⁴ HDA, MVP NDH, kut. 5, br. I. 1845/41.; D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", 224., 225.

je biti na talijanskom jeziku. Zabranjen je izvoz novca i drugih vrijednosti te umjetničkih predmeta na područje NDH, a obilježavane su i novčanice zbog suzbijanja "špekulacija".¹¹⁵

U listopadu 1941. brojno hrvatsko stanovništvo s dalmatinskog područja koje su zaposjeli Talijani sklonilo se na područje Velike župe Bribir i Sidraga, osobito oni koji su od ranije bili poznati kao hrvatski rodoljubi. Često su Talijani optuživali hrvatsko stanovništvo da su komunisti ili su njima naklonjeni pa su ih po toj osnovi protjerivali. Skidanje spomen ploča na hrvatskom jeziku, uklanjanje spomenika na Rabu, u Splitu, Trogiru i Korčuli, zatvaranje hrvatskih društava i ukidanje nastave na hrvatskom jeziku bile su mjere koje su pospješivale odluku o odlasku na područje NDH. Jedno kraće vrijeme talijanske su vlasti izdavale posebne isprave hrvatskim učenicima koji su živjeli na području okupiranom od Talijana da prelaze na područje NDH gdje su pohađali hrvatske škole. Ubrzo je i s time prestalo i zahtijevano je da se cijele obitelji isele.¹¹⁶

Početak prosinca 1941. javila se i ideja osnivanja "Ureda za jadranske teritorije" koji bi imao svrhu potiskivanja slavenstva na tom području, a mjere koje bi se poduzimale podrazumijevale su i iseljavanje slavenskog stanovništva u gradove gdje bi ih se lakše "nacionalno savladalo" odnosno asimiliralo. Talijani su kao veliku prijetnju mjerama talijanizacije vidjeli u djelovanju hrvatskog svećenstva. O "antipatiji" koju je stanovništvo iskazivalo prema talijanskoj vlasti pisao je splitski prefekt P. Zerbino i predlagao da se "zadrže granice", a stanovništvo "gotovo posvema" iseli. Tijekom prvih mjeseci 1942. osim čestog upućivanja u logore započinje i masovnije protjerivanje hrvatskog stanovništva u NDH. S područja splitske provincije od studenog 1941. do svibnja 1942. protjerano je "legalnim putem" što bi značilo s nekim pisanim tragom 1.273 osobe, a ukupan broj na taj način protjeranih Hrvata do kapitulacije Kraljevine Italije bio je više od 17.000. Broj je zasigurno bio znatno veći jer se veliki broj tih protjeranih osoba priključivao partizanima pa vlasti NDH nisu ih niti popisale.¹¹⁷

Slične mjere provedene su i na području Hrvatskog primorja i Gorskog kotara. Talijanske vojne vlasti su od početka naredile hrvatskom stanovništvu da se iseli sa Sušaka i iz okolnog područja pa su stoga prve izbjegle hrvatske obitelji u Zagreb bile s toga područja. Stanovništvo sela Podhum moralo je napustiti svoje kuće koje su potom opljačkane. Posebno

¹¹⁵ D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", 216.-217.

¹¹⁶ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 99., 100., 101.

¹¹⁷ Vjekoslav VRANČIĆ, *Urota protiv Hrvatske*, Zagreb 1943., 6.; D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", 225.-226.; Z. DIZDAR, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima i njezine posljedice tijekom Drugog svjetskog rata", 651.

su na udaru bile one hrvatske obitelji koje nisu odmah zatražile talijansko državljanstvo pa nisu imali niti valjane isprave.¹¹⁸

Napori koje su talijanske vlasti povremeno i činile kako bi popravile teško ekonomsko stanje u Dalmaciji nije davalo rezultate zbog ratnog stanja koje je ometalo kopneni i pomorski promet kao i poljodjelske poslove za koje je manjkalo i ljudstva. Osjećaj osobne nesigurnosti koji je prevladavao kod većinskog hrvatskog stanovništva pojačan je još dodatnim represalijama, batinanjima, ispijanjem ricinusa, uhićivanjima, strijeljanjima stanovništva, oduzimanjem stoke, hrane i općenito uskraćivanjem snabdijevanja. I sami predstavnici talijanske vlasti navode da su ljudi izgledniji do fizičke neprepoznatljivosti te da se ne može raditi bilo kakva promidžba u "narodu koji umire od gladi". Opiranje stanovništva talijanskoj vlasti bilo je od samih početaka od građanskog neposluha do napada na predstavnike talijanske vlasti i sabotaza. Ove akcije poticali su komunisti kojima je poslijeratna jugoslavenska historiografija pripisivala gotovo isključivo cjelokupan otpor talijanskoj vlasti, no, talijanska strana još je za vrijeme rata izravno optuživala i ustaše da "rovare protiv njih" te da vode "vješto prikrivenu propagandu" među hrvatskim stanovništvom te da čak rade sabotaze i diverzije.¹¹⁹

U srpnju 1942. Mussolini se sastao s vojnim zapovjednicima na anektiranom području na kojem je tražio pooštavanje mjera jer na "teror" partizana treba odgovoriti "ognjem i mačem", a na njihova upozorenja o teškom ekonomskom stanju stanovništva odgovorio je da je stanovništvo "samo krivo" za takvo stanje i neka onda samo snosi i posljedice. Iznio je i spremnost na "masovno preseljavanje stanovništva". General Mario Roatta, zapovjednik Druge talijanske armate, početkom travnja 1942. prigovorio je okružnicom vojnim postrojbama da se "nesmotreno i nepotrebno" ruše cijela sela poslije "običnih okršaja" i akcija "čišćenja", a osobito sela u kojima nije bilo borbi nego su samo bila napuštena. Oprost je bio predviđen za sve one koji se vrate kućama. Mjere smirivanja i uspostavljanja javnog reda i mira na anektiranom području teško su se provodile jer se većinsko hrvatsko stanovništvo opiralo denacionalizaciji, a komunisti koji su predvodili narodnooslobodilački pokret neprekidno su, što promidžbom što diverzijama i sabotazama, poticale na otpor talijanskoj

¹¹⁸ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 97.

¹¹⁹ D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", 229.-230., 233., 234.; Nikola ŽIVKOVIĆ, "Prilog izučavanju raznih oblika zločina italijanskih okupacionih vlasti na tlu Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu", *Vojnoistorijski glasnik*, god. XLII, br. 1, Beograd 1991., 297.-298.; 302.-303. Ovaj članak iako objavljen devedesetih godina prošlog stoljeća pisan je većinom na temelju *Saopštenja o italijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Beograd 1946. te izjava i elaborata Komisije za utvrđivanje ratnih zločina počinjenih od strane okupatora i njihovih pomagača u Drugom svjetskom ratu bez potrebnog kritičkog stajališta pa se stoga u članku nalaze i *naturalistički epski* opisi svojstveni književnoj imaginaciji, ali i historiografiji i politici u neposrednom poraću.

okupaciji koji je često imao kratkotrajno *štetu* za talijansku stranu (pojedinačna ubojstva vojnika ili atentati na značajnije predstavnike talijanske vojne i civilne vlasti). Na to su Talijani uzvratili velikim odmazdama nad civilnim stanovništvom.¹²⁰

Česti su bili slučajevi otpremanja u logore hrvatskog stanovništva ne samo kao vojnih i političkih zatočenika nego i cijelih obitelji koji su uhićivani kao taoci. Na matičnom talijanskom prostoru logori za "bivše Jugoslaven" bili su u Furlaniji Julijskoj Veneciji¹²¹ (Cighino, Gonars i Visco), u Venetu (Monigo, blizu Trevisa i Chiesanuova nedaleko Padove), u Toskani (Renicci), u Umbriji (Colfiorito), u Julijskoj Veneciji¹²² (radni logor Fossalon) te u Liguriji gdje je bio logor za ratne zarobljenike. Na okupiranom hrvatskom području logori su bili na otoku Rabu, u Bakru, u Kraljevici, na otoku Molatu i na Zlarinu. Bilo je još na dalmatinskom području "tranzitnih logora" na Ošljaku, na Murteru, u Biogradu, Vodicama i Divuljama te logor Mamula i Privlaka u Kotorskoj provinciji gdje su dovođeni zatočenici s područja NDH.¹²³

Na otoku Molatu bio je najveći logor kojeg su nazivali i "logor smrti" jer je mortalitete bio velik oko 20 % uslijed bolesti i gladi.¹²⁴ Logor na Rabu osnovale su talijanske vlasti u ljeto 1942. i tamo je zatvarano pobunjeno stanovništvo iz Gorskog Kotara, Istre i Slovenije, a uvjeti u tom logoru bili su znatno lošiji nego u onom dijelu gdje su bili zatočeni Židovi. To se očituje ponajviše po broju smrtnih slučajeva koji prema talijanskim izvorima iznosi 1.267 osoba, a Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Hrvatsko primorje utvrdila da je umrlo 4.641 osoba.¹²⁵

U logorima gdje su Talijani zatvarali Slavene, pretežno Hrvate i Slovence, u pravilu su bili postavljani samo šatori na pjeskovitom ili naplavljenom području bez ikakvog namještaj, a zatočenici nisu imali prikladnu odjeću. Spavali su na zemlji i tijekom zimskih mjeseci. Liječnici u talijanskoj vojsci upozoravali su da zatočenike treba prebaciti u "prostorije pod krovom" i dodijeliti im "barem rabljenu odjeću". Nikola Moscatello, savjetnik poslanstva

¹²⁰ Carlo Spartaco CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori. Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940. – 1943.)*, Zagreb 2006., 320.-321.; D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", 237.

¹²¹ Naziv Furlanija Julijska Venecija/Friuli – Venezia Giulia preuzela iz: *Istarska enciklopedija*, Zagreb 2005., 240.

¹²² Naziv Julijska Venecija/Venezia Gulia preuzela iz: *Istarska enciklopedija*, 359.

¹²³ C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori. Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940. - 1943.)*, 154.-156.; 291.-310.

¹²⁴ D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", 231.-233.; Zlatko BEGONJA, "Proturječja u svezi s borjem žrtava fašističkog koncentracijskog logora na otoku Molatu", *Logori, zatvori i prisilni rada u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.* (ur. Vladimir Geiger, Martina Grehek Ravančić, Marica Karakaš Obradov), Zagreb 2010., 91.-110.

¹²⁵ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 228. navodi da je tijekom 1942. godine na Rabu bilo internirano oko 13.000 Slovenac i Hrvata s područja Slovenije i Gorskog Kotara te da je u logoru umrlo oko 4.400 osoba. M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, Beograd 1998., 128., bilj. 222.

Kraljevine Jugoslavije pri Svetoj Stolici uputio je Državnom tajništvu Svete Stolice u travnju 1943. opširno pismo o stanju u logoru na Rabu temeljeno na izjavama talijanskih svjedoka, a to je stanje u dijelu logora gdje je zatvarano slavensko stanovništvo opisao riječima "[...] pravi pakao u rukama ne ljudi već zvijeri." Uvjeti u zatočeništvu u kojima je živjelo to hrvatsko stanovništvo predsjednik hrvatskog Crvenog križa Kurt Hühn opisao je "strašnim" jer su tijekom zime ležali u šatorima na "goloj zemlji i gladovali". Održana je i sjednica krajem lipnja 1941. posvećena hrvatskim zatočenicima u Italiji, a podatke o tim ljudima ponajviše je sakupio zagrebački biskup i njegov tajnik prigodom boravka u Rimu. Tim je zatočenicima poslana pomoć u novcu i hrani. Vatikan je uredio dva zavoda za prihvatanje hrvatske djece, njih 200, u Rimu i Loretu. Pomoć je iz NDH slana preko Crvenog križa i Caritasa. Naveden je i primjer nekoliko Talijana koji su se zauzeli za zatočene Hrvate, primjerice odvjetnik iz Peruggie, liječnik iz Firenze i jedan franjevački redovnik.¹²⁶

U srpnju 1943. preko MVP NDH Glavno ravnateljstvo za udružbu i društvo skrb tražilo pomoć u povratku oko 43.000 zatočeni Hrvata, a prema podacima poslanika NDH u Rimu u ljeto 1943. u talijanskim koncentracijskim logorima bilo je 70.000 Hrvata. Hrvatska strana "prema opravdanom zahtjevu" nije pristala na povratak Židova i pravoslavaca. Zatočenci s hrvatskog područja, bilo anektiranog od strane Kraljevine Italije ili s područja NDH gdje su Talijani imali vojnu vlast, bili su smješteni pretežno u logorima pod zapovjedništvom vojske Kraljevine Italije. Među njima bio je veliki broj djece, oko 15.000, te su se razmatrale mogućnosti da se manja djeca smještaju u dječje domove u Jaski, Sisku i drugdje, veća djeca od šeste godine u pojedine obitelji, a odrasli, osobito muškarci, u seoska domaćinstva gdje nema dovoljno radne snage. Povratnici iz Italije razmješteni su pretežno u gradove, ali i manja mjesta. Na području Bjelovara bilo oko 50 "povratnika iz Italije", većinom djeca i žene. Odbor za pripomoć Zlarijanima, povratnika iz Italije, u siječnju 1944. tražio je hranu od Ministarstvu skrbi za oko 40 osoba koje su se vratile iz Italije i smještene su u Zagrebu u prosinca 1943. te su ih u prvo vrijeme pomagali Zlarijani u Zagrebu. U okružnici o prihvatu zatočenih Hrvata iz Italije koje su odašiljanje velikim župama, kotarevima i općinama tražilo se da smještanje bude na dobrovoljnoj osnovi, odnosno da se

¹²⁶ Arhiv Jugoslavije (AJ), Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu, 372, f 18, br. 148, Izvodi iz pisma N. Moscatella Vatikanu, 10. travnja 1943.; HDA, MVP NDH, kut. 4, T. 188/43.; Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb 1986., 41.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 128.; C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori. Internacija civila u fašističkoj Italiji 1940. – 1943.*, 157.

jave oni koji hoće i mogu prihvatiti zatočenike, jer je bilo "loših iskustava" s prisilnim smještanjem.¹²⁷

Predstavnici hrvatske katoličke crkve prosvjedovali su izravno predstavnicima talijanske vlasti kao i u Vatikanu protiv mjera koje su provode prema Hrvatima, osobito su se u tome istakli zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac i šibenski biskup Jerolim Mileta.¹²⁸ Caritas zagrebačke nadbiskupije odašiljao je hranu i odjeću u brojne logora u Italiji. Zavod svetog Jeronima u Rimu preuzimao je pošiljke i dijelio svim internircima s područja Jugoslavije, ne samo Hrvatima. Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije Zavod je pomagao brojnim u povratku kao i onim koji se iz raznih razloga nisu željeli vratiti. Novi veliki val Hrvata, nekoliko desetaka tisuća, ponovo je stigao u Italiju u svibnju 1945.¹²⁹ Pri Zavodu je bio aktivan i Nikola Moscatello, svećenik Hvarske nadbiskupije i savjetnik poslanstva Kraljevine Jugoslavije pri Svetoj Stolici, koji se osobito istakao u pružanju pomoći Židovima s jugoslavenskog područja. Insistirao je da se pomogne svim internircima s jugoslavenskog prostora bez obzira na "političku i ideološku orijentaciju" pa je tražio pomoć i za "partizansku djecu".¹³⁰

Ministarstvo oružanih snaga NDH je u travnju 1943. raspravljalo s MVP NDH o talijanskom zahtjevu da se iz djelatne službe u hrvatskim oružanim snagama otpuste svi koji su rođeni ili zavičajni na područjima koja su pripojena Italiji. Upravni stožer Ministarstva oružanih snaga nije podržavao odluku da ih se otpusti iz vojne službe jer su oni državni službenici i imaju sva prava i obaveze kao i svi građani NDH. Što je točno bio povod ovom traženju nije izravno navedeno, ali se takvo što vjerojatno tražilo kako bi se suzbio "antitalijanski" element u vojnim postrojbama NDH. Bilo je još raznih talijanskih zahtjeva koji su od vlasti NDH smatrani kao "irendentistička neumjerenost".¹³¹

Uništavanje hrvatskih sela bila je česta pojava u obračunu s hrvatskim stanovništvom koje je osobito na području Dalmacije često podržavalo partizanski pokret ili su bili optuživani da su komunisti i u tim su pohodima gotovo redovito uz talijansku vojsku bili i četnici. Slučajeva uništavanja hrvatskih sela bilo je i na područjima pod talijanskom vojnom upravom kao

¹²⁷ HDA, MVP NDH, kut. 4, T. 188/43.; B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, 41.

¹²⁸ HDA, MSPK NDH, kut. 2, br. 14114/43., kut. 3, 383/44. i br. 297/44.; Z. DIZDAR, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima i njezine posljedice tijekom Drugog svjetskog rata", 656.

¹²⁹ Andrija LUKINOVIĆ, *Bratovština svetog Jeronima za pomoć hrvatskim izbjeglicama*, www.studiacroatica.org/jero/luki1.htm (ulaz ostvarena 4. listopada 2009.).

¹³⁰ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 101.

¹³¹ HDA, MVP NDH, kut. 3, T.I. br. 128/1943. i T.I. br. 129/43.

primjerice na području Ozlja i Krašića gdje su Talijani prilikom "čišćenja od partizana" popalili i popljačkali neka sela u veljači 1942.¹³²

U napetima nacionalnim odnosima između Hrvata i Srba talijanske vlasti su se priklanjale Srbima čemu razloge treba tražiti u represivnim mjerama ustaša prema srpskom stanovništvu kao i političke bliskosti koja se temeljila na *neblagonaklonom* stavu prema hrvatskoj državnoj ideji jer ona je predviđala hrvatsku državu u granicama koje obuhvaćaju područja *zanimljiva* Talijanima i područja na kojima živi srpsko stanovništvo koje se *osjećalo* bolje u jugoslavenskom državnom okviru.

Veliki župan Velike župe Bribir i Sidraga Ante Nikolić u ljeto 1942. upozorio je Pavelića da srpsko stanovništvo koje je "izbjeglo" pristupa u četničke redove i vrši nasilje nad hrvatskim stanovništvom te je istaknuo potrebu "smirenja i suradnje" te "privezivanje i privlačenje pravoslavaca i četnika" osobito na kninskom području jer takvu situaciju koriste Talijani da se prošire do Dinare. Također je predložio i mjeru da se Srbima na cijelom području NDH vrati oduzete zemlja i navodi primjer da se još nije vratila imovina Srbima u Gospiću jer je to stanovništvo bježalo pod prisilom, a ne "po slobodnoj volji".¹³³

Na području Hrvatskog primorja talijanska je vojska postavila četničke skupine, sastavljene ponajviše od Srba iz Like, kao osiguranje uz prometnice i borbene skupine protiv partizana, a te su skupine upadale u sela s hrvatskim stanovništvom gdje su se nalazile i brojne izbjeglice iz Like i provodile nasilja zbog čega je to stanovništvo bježalo. Prigovori s hrvatske strane od mjesnih predstavnika vlasti nisu imali uspjeha pa se tražila intervencija MVP NDH kod talijanskih vlasti.¹³⁴

*

Na prijedlog Ministarstva zdravstva NDH 10. lipnja 1941. donesena je zakonska odredba o osnivanju Povjereništva za Hrvate povratnike s područja bivše Kraljevine Jugoslavije. Zadaća mu je bila održavati vezu i pomoći Hrvatima kod povratak u domovinu te im pomoći oko smještaja i zaposlenja. U Povjereništvu su bili predstavnici brojnih ministarstava, MUP-a, MVP-a, Ministarstva domobranstva, Ministarstva narodnog gospodarstva, Ministarstva zdravstva, Ministarstva udružbe te Glavnog ureda za posredovanje rada i hrvatskog Crvenog križa.¹³⁵

¹³² HDA, MVP NDH, kut. 4, T.I. br. 43/43.

¹³³ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 100.-101.

¹³⁴ HDA, MVP NDH, kut. 4, Odsjek za romanske zemlje, br. I.T. 159/43.

¹³⁵ *Zbornik zakona i naredaba NDH*, god. I, svezak I-XII, br. 1.-1258., Zagreb 1941., 173.

Na području Slovenije koje je zaposjeo Treći Reicha već je tijekom travnja i svibnja 1941. zabilježeno protjerivanje slovenskog stanovništva. U Donjoj Štajerskoj živjelo je oko 20.000 Hrvata i oni su manjim dijelom, u tom razdoblju, također protjerivani. Ubrzo je NDH postavila pitanje Trećem Reichu vezano uz iseljavanje Hrvata s područja Donje Štajerske i zaplijeni njihove imovine. Pojedinci su zatražili zaštitu konzulata NDH u Mariboru koji je posredovao kod predstavnika Trećeg Reicha i načelni dogovor bio je da će se pitanje iseljavanja Hrvata riješiti diplomatskim putem. Unatoč diplomatskim razgovorima na području Donje Štajerske policijske vlasti zatvarale su u logore za iseljavanje Hrvate zajedno sa Slovencima, a njihovom su imovinom također upravljali povjerenici. Na konferenciji o iseljavanju stanovništva koja se održala 4. lipnja 1941. u njemačkom izaslanstvu u Zagrebu govorilo se o "zamjeni stanovništva" odnosno preseljenju Slovenaca i Srba kao i o pitanju postupka prema Hrvatima na područjima koje je okupirao Treći Reich. Namjesniku Trećeg Reicha u Mariboru dodijeljena su dva izaslanika hrvatske vlade koji su trebali pomagati kod iseljavanja Hrvata i miješanih hrvatsko-slovenskih i hrvatsko-njemačkih brakova iz Štajerske, a potom su trebali prijeći na područje Koruške, Državnom namjesniku Trećeg Reicha u Bledu i obavljati isti posao. Pomoć hrvatskom stanovništvu nastojalo je pružati Hrvatsko kulturno društvo "Napredak" koje je djelovalo u Mariboru. Predsjednik društva Dragutin Paljaga krajem lipnja 1941. obavijestio je MVP NDH da su Hrvati zajedno sa Slovencima u "lagerima" i da su njihove intervencije "skoro iluzorne" te da su uspjeli izvući iz logora vrlo malo osoba. Uspjeli su ishoditi da Hrvati koji iseljavaju mogu ponijeti isto kao i Slovenci 500 dinara i 50 kilogram prtljage. Posebne mjere koje su trebale biti primijenjene na Hrvate obuhvatile su i hrvatsko - slovenske brakove uključivo i one u kojim je žena Hrvatica, a prednost koju su trebali ostvariti bila je vezana uz raspolaganje imovinom. Poslaniku Trećeg Reicha u Zagrebu Siegfriedu Kascheu dostavljeni su podaci o iseljavanju Hrvata te je predloženo da se odmah puste iz logora, a oni koji su uhićeni zbog radnji koje "podliježu kriminalitetu" trebalo je predati sudovima. Pokušalo se intervenirati i za one Hrvate koje su optuženi za "antinjemačko držanje" te kao "slovenski nacionalisti", a radilo se o "uglednim obiteljima". Predstavnicima NDH u Donjoj Štajerskoj obraćali su se za pomoć osim Hrvata i Slovenci i drugi "bivši Jugoslaveni" koji su tražili različitu pomoć od putnih isprava za prelazak na područje NDH do omogućavanje tranzita preko područja NDH.¹³⁶ Konzularno predstavništvo NDH u Mariboru ukazalo je i na probleme dobivanja državljanstva onim Hrvatima koji su živjeli na području Donje Štajerske okupiranom od Trećeg Reicha, a bili su

¹³⁶ HDA, MVP NDH, kut. 3, Odsjek za germanske zemlje, NJ 987/1941.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 315.

zavičajni na hrvatskom području zaposjednutom od Talijana te nisu mogli dobivat domovnicu iz zavičajne općine. Zatražena je žurna nadopuna zakonske odredbe o državljanstvu, no MVP NDH iznijelo je mišljenje da se nesmetano može ostvariti pravo na hrvatsko državljanstvo na temelju Zakonske odredbe o priznavanju zavičajnog prava Hrvatima s područje bivše Kraljevine Jugoslavije. Oni Hrvati koji su željeli ostati na području Slovenije zaposjednutom od Trećeg Reicha nisu mogli dobiti hrvatsko državljanstvo i njihov status se tek trebao riješiti međunarodnim ugovorima o položaju hrvatske manjine u inozemstvu.¹³⁷

U transportu slovenskih iseljenika koji je 7. lipnja 1941. upućen u Srbiju, u Arandelovac, bila je i dvadeset i jedna hrvatska obitelj s pedeset i jednom osobom te još dvanaest osoba koje su bile iz miješanih hrvatsko – slovenskih brakova. Hrvatski Crveni križ je sudjelovao u povratku tih obitelji u Zagreb.¹³⁸ U narednim transportima u kojima je iseljavano slovensko stanovništvo bilo je Hrvata i osoba iz miješanih hrvatsko - slovenskih brakova. U transportu od 27. lipnja bilo je četrnaest Hrvata i dvadeset i tri osobe iz hrvatsko – slovenskih brakova, a u transportima 1. i 2. srpnja iseljena su još trideset i četiri Hrvata. Još su u nekoliko navrata predstavnici vlasti NDH i Trećeg Reicha raspravljalo o odnosu prema Hrvatima na područjima koje je zaposjeo Treći Reicha. O tome su razgovarali Slavko Kvaternik i Edmund Veesenamayer početkom srpnja 1941., a zatim se još u nekoliko navrat u razdoblju od 28. kolovoza do 2. rujna razgovaralo u Grazu o iseljavanju Hrvata s područja Donje Štajerske. Razgovore je vodio Vjekoslav Vrančić, predstavnik MVP NDH, i Siegfried Überreither, namjesnik Trećeg Reicha u Donjoj Štajerskoj. Nakratko je dogovoreno da se hrvatsko stanovništvo ne primorava na napuštanje Donje Štajerske, a 12. studenog 1941. potpisan je sporazum o preseljavanju hrvatskog stanovništva s područja Donje Štajerske. Osnovna značajka bila je da se odluka o preseljenju donosi bez prisile, a u roku tri godine od sporazuma pismeno se moglo najaviti preseljenje "paritetnom povjerenstvu" u kojem su bila dva predstavnika Trećeg Reicha i dva predstavnika MVP-a NDH. Povjerenstvo je odlučivalo tko može dobiti pravo na povratnički status prema porijeklu, jeziku i "narodnosnom opredjeljenju". Ukoliko pojedine slučajeve ovo povjerenstvo nije riješilo onda je bio nadležan jedan predstavnik poslanstva Trećeg Reicha i MVP-a NDH, a krajnju nadležnost imao je poslanik Trećeg Reicha u Zagrebu. Povratnici su trebali dobiti potpunu naknadu za ostavljenu imovinu. Za sve one koji su sami izbjegli ili su prisilno preseljeni trebalo im se omogućiti povratak na tri mjeseca kako bi riješili pitanje imovine. Ista prava imali su i oni povratnici

¹³⁷ HDA, MVP NDH, kut. 3, Odsjek za germanske zemlje, NJ 987/1941., NJ 1237/1941., i NJ 2498/1941.

¹³⁸ HDA, MVP NDH, kut. 3, Odsjek za germanske zemlje, NJ 1237/1941.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 314.-315.

koji su živjeli ili su imali svoju imovinu u graničnom području. Sporazum se odnosio samo na hrvatske državljane "arijevskog porijekla", uključivo i one koji se još nisu vratili iz zarobljeništva i one koji nisu bili u "bijegu" s područja Donje Štajerske.¹³⁹

U siječnju i veljači 1944. još se radilo na preseljavanju hrvatskog stanovništva iz kotara Brežice/Rann. Sastavljani su popisi po utovarnim/sabirališnim mjestima (Reichenburg/Brestanica, Lichtenwald/Sevnica, Steinbrück/Zidani Most, Römerbad/Rimske Toplice, Trifail/Trbovlje i dr.) u svrhu primopredaje imovine i preseljenja. Pojavio se problem jer se stanovništvo tada većinom nije htjelo preseliti i nije se željelo nacionalno izjasniti, osobito oni iz mješovitih brakova (npr. otac Nijemac i majka Hrvatica), zatim starije osobe koje su se osjećale Hrvatima, ali se nisu htjele tako izjasniti jer su im djeca ili rodbina imali državljanstvo Trećeg Reicha i želji su ostati s njima. Bilo je i onih koji su ranije iselili, a sada su samo tražili "status Hrvata povratnika". Preseljavanja Hrvata iz kotara Brežice bilo je još u siječnju 1944., a trebali su biti preseljeni na posjede iseljenih Nijemaca s područja Kutine, Novske, Kostajnice, Bosanske Gradiške (Brestovčina), Siska, Lipovljana i Samobora (Rude). Često se javljao problem jer su na tim posjedima već bile smještene izbjeglice iz Like, Bosne i Hercegovine. U siječnju 1944. trebalo je iseliti s područja Krškog/Gurkfelda 28 obitelji s 167 osoba.¹⁴⁰

U siječnju 1944. Glavno ravnateljstvo za unutarnju upravu MUP-a NDH tražilo je od kotarskih oblasti Novska, Kutina, Samobor, Karlovac, Kostajnica, Petrinja i Zagreb te gradskih poglavarstava u Sisku, Petrinji i Karlovcu kao i redarstvene oblasti za grad Zagreb da se očituju o stanju iseljenih njemačkih posjeda na koje su se trebali naseliti Hrvati povratnici iz Štajerske. U dopisu je navedeno da bi se do 31. siječnja 1944. preselilo iz Brežica i Trbovlja u Hrvatsku 250 hrvatskih obitelji na temelju ugovora NDH i njemačke vlade te se napominje da je poznato da su već na brojne posjede smještene izbjeglice ili su dani u zakup pa se stoga mora naći privremeni smještaj za povratnike. Zavod za kolonizaciju morao je osigurati prijevoz imovine povratnika od željezničkih postaja do mjesta naseljenja, a za privremeni smještaj povratnika predloženi su posjed Januševac u Savskom Marofu, zgrada Župe sv. Marka u Zagrebu kod gradske mitnice Sv. Duh – Šestine, te nekoliko privatnih zgrada na Sv. duhu i Bijeniku.¹⁴¹

¹³⁹ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 314.-318.; Bojan GODEŠA, "Izseljavanje Hrvatov iz nemškog zasednog ozemlja na Štajerskem in Gorenjskem v luči primerjeve položajev Slovencev in Hrvatov v okviru nacističneg novega reda", *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, Ljubljana 2010., 278.-281.

¹⁴⁰ HDA, Zavod za kolonizaciju, kut. 53, Popis Hrvata preseljenika iz kotara Rann (128 predmeta), kut. 331, Popisi iseljenika sa željezničke postaje Brückl i kut. 344, fas. 1162/VII, I Rann.

¹⁴¹ HDA, MUP NDH, br. 551/44. od 10. siječnja 1944.

Status povratnika dobili su oni Hrvati koji su s područja bivše Kraljevine Jugoslavije dolazili na područje NDH, pa tako i iz Srbije i Makedonije. Na području Srbije bilo je oko 20.000 Hrvata i tim brojem su vjerojatno obuhvaćeni i Hrvati koji su živjeli na području Zemuna, Stare i Nove Pazove te starih i Novih Banovaca koji su u listopadu 1941. pripojeni NDH.¹⁴² Od travnja 1941. u Beogradu je djelovao i Ured hrvatskog kluba koji je trebao posredovati u iseljavanju Hrvata iz Srbije u NDH, ali je posredovao i kod iseljavanja Srba iz NDH u Srbiju.¹⁴³ Hrvati koji su se nalazili u Srbiji bili su pretežno vojne osobe ili državni službenici koji su, osobito na jugu Srbije kojeg su zaposjeli Bugari i Talijani, otpušteni iz službe, ali bilo je i Janjevaca koji su željeli preseliti s Kosova u okolicu Banja Luke. Stoga su vlasti NDH nastojale u više mjesta sakupiti povratnike te ih željeznicom vratiti u NDH, a vlasti Trećeg Reicha dopustile su da tim poslom grof Adam Orsin boravi u Vranju. Svi povratnici sa svojim obiteljima ostvarivali su pravo na naknadu prijevoza.¹⁴⁴

Hrvati koji su se našli u Makedoniji bili su pretežno zemljoradnici koji su naseljeni u vrijeme Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije u močvarna i neobrađena područja koje su morali isušivati i učiniti ga obradivim. Radnici i intelektualci hrvatskog porijekla živjeli su u Skopju. Hrvate u Makedoniji posjetio je izaslanik hrvatske vlade Krunoslav Draganović, tijekom lipnja i srpnja 1941., koji je tražio posredovanje poslanstva NDH u Sofiji u rješavanju pitanja pravovremene i cjelokupne naknade za ostavljenu imovinu tim hrvatskim iseljenicima. Problemi koji su se javili u odnosima bugarskih vlasti prema tom stanovništvu nastojao je rješavati Vladimir Židovec, poslanik NDH u Sofiji. Kao problem javio se i negativan odnos prema katoličkoj crkvi jer je dio tamošnjih Albanaca bio i katoličke vjere pa su pritisak osjetili i Hrvati. Od travnja do prosinca 1941. s područja Makedonije iseljeno je oko 600 hrvatskih obitelji. Srbi s područja NDH koji su bili kolonizirani također u Makedoniju vlasti NDH nisu htjele primiti, osim u iznimni slučajevima, nego su smatrale da ih treba poslati u Srbiju, jer se Srbi koje žive na području NDH "odmeću u šume" i "stvaraju nered i nepotrebne smetnje".¹⁴⁵

Prema uputama njemačke vojne uprave vlasti Nedićeve Srbije popisale su Hrvate na svome području i oni su u pravilu iseljavani. Bilo je i zahtjeva od strane NDH da se ispita koliko ih je u zatvorima, ponajviše zbog komunističke djelatnosti, ali je bilo i nastojanja da se

¹⁴² S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 319.

¹⁴³ HDA, MUP NDH, I-A, br. 1437/42.

¹⁴⁴ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 319., 320.; Miroslav AKMADŽA, *Krunoslav Draganović. Iskazi komunističkim istražiteljima*, Zagreb 2010., 9.-10.

¹⁴⁵ HDA, MVP NDH, kut. 6, Odsjek za Podunavlje, Bal. 1085/1941.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 321., 322.

svi muškarci zbog vojne službe vrata na području NDH što je osobito bilo teško za obitelji miješanih hrvatsko - srpskih brakova. Vlasti NDH su sumnjale da oni koji odlaze u Srbiju s ciljem da presele obitelj "nestaju" što su pripisivali ubojstvima, a moglo se raditi i o izbjegavanju vojne službe.¹⁴⁶

*

Od prvih ratnih dana, osobito na području Bosne i Hercegovine, veliki broj katolika i muslimana morao je bježati iz svojih sela u obližnja veća mjesta i gradove ili su pak živjeli u zbjegovima po šumama pod pritiskom isprva *gerilskih* snaga, četnika i komunista, koji će se do kraja prve ratne godine podijeliti na četnike i partizane. U arhivskim izvorima vidi se sva slojevitost vojnih i političkih prilika pa se javljaju konstrukcije poput "četničko komunističke bande ili pobunjenici" ili pak "ustaško partizanska sela"! *Preklapanje*, ali i u pojedinim slučajevima i odvojeno djelovanje, potvrđuje izvješće Oblasnog komiteta KPJ za Bosnu iz sredine kolovoza 1941. da su sukobi kod Sanskog Mosta i okolice te ustanak na području Bosanske Dubice i Bosanske Kostajnice imali "četnički karaktere". Progoni i represivne mjere provedeni su, bilo s četničke ili partizanske strane, nad katoličkim i muslimanskim stanovništvom, a opravdavani su prethodnim zločinima, počinjenim ili nepočinjenim, nad Srbima, podržavanjem vlasti NDH, partizanskim napadima na četnike i obrnuto, rušenjem prometnica i dr. Četnički pokrete je raspad Kraljevine Jugoslavije u travanjском ratu 1941. smatrao slomom srpskih državnih okvira, svaljujući krivnju za brzi slom države "petoj koloni" odnosno Hrvatima i Nijemcima (Folksdojčerima). Iznova se četničkom pokretu otvorila mogućnost za stvaranje "homogene Srbije", što se smatralo propustom iz 1918., koja bi obuhvatila sva područja gdje žive Srbi te bi se ujedno s tih područja odstranili "nesrpski elementi". U biti "Velika Srbija" bila je prihvatljiva i u jugoslavenskom državnom okviru u kojem Hrvatima gotovo da i nema mjesta, a Muslimane je trebalo prognati u Tursku i Albaniju.¹⁴⁷

U prilog im je išla i netrpeljivost ustaškog pokreta prema svemu jugoslavenskom i srpskom što će zorno pokazati progoni svih političkih protivnika i onih koji su bili za jugoslavensku opciju te osobito u prvoj godini rata odmazde prema srpskom stanovništvu u ime prijeratnog ugnjetavanja Hrvata u zajedničkoj državi.

¹⁴⁶ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 323.

¹⁴⁷ Vladimir DEDIJER, Antun MILETIĆ, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945. Zbornik dokumenata i sjećanja*, Sarajevo 1990., XXVI-XXVII, 8.-16.; Smail ČEKIĆ, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1996., 23.-27., 62.-65.; Zdravko DIZDAR, Mihael SOBOLEVSKI, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. 1945.*, Zagreb 1999., 75.-76, 102., 118.

U svibnju 1941. u Sanski Most dolaze prvi muhadžiri – izbjeglice. Bile su to pretežito obitelji iz Kijeva, odnosno iz muslimanskog zaselka koji su izbjegli pred Srbima iz istoimenog zaselka. Izbjeglice su uzdržavane hranom koju su vlasti uzimale od Srba i Židova, a osobito je pritisak vršen na srpska sela, Tramošnja, Kijevo, Kozica i dr., koja su sudjelovale u pobuni u svibnju 1941. Krajem srpnja 1941. brojno muslimansko stanovništvo s područja Podgrmeča pobjeglo je pred četnicima u Krupu. Od kraja lipnja do kraja kolovoza 1941. na području Gackog i Bileće, uz velika stradavanja, osobito muslimana, brojno je stanovništvo bilo u bijegu pred četnicima. Oko 4.5000 ih je bilo u zbjegu u Bileći i čekalo dolazak talijanske vojske, a početkom rujna manja grupa partizana pokušala je evakuirati muslimansku djecu i žene s područja Fatnice u Stolac, ali nisu uspjeli jer su napadnuti od četnika i "srpskih žandara" na Dabru. U rujnu i listopadu 1941. iz svih istočnohercegovačkih kotareva stanovništvo je bježalo u Čapljinu, Mostar i Dubrovnik.¹⁴⁸

Četničke vojne skupine djelovale su od ljeta 1941. na kninskom području i u južnoj Lici, a u listopadu 1941. ustrojena su dva četnička puka u Kninskoj krajini, jedan odred na Bukovici te sredinom studenog 1941. jedan četnički puk u južnoj Lici, a u ožujku i travnju 1942. četničke snage su objedinjene u Dinarskoj četničkoj diviziji. Njihovo ustrojstvo i jačanje bilo je omogućeno uz snažnu pomoć talijanske vojske. Na području sjeverne Dalmacije zaposjednute od Talijana sredinom srpnja 1941. tamošnje srpsko stanovništvo kao i ono izbjeglo s državnog područja NDH u još neizdiferenciranom ustaničkom pokretu, koji će se podijeliti na četnike i partizane, započeli su svoje vojno i političko ustrojavanje koje je bilo usmjereno protiv vlasti NDH što je u praksi često značilo protiv hrvatskog stanovništva. Od kraja srpnja do studenog 1941. s područja Like bježi hrvatsko stanovništvo, primjerice iz Rudopolja u općini Bruvno te Mazina, Otrića i Zrmanje u kotaru Gračac.¹⁴⁹

Zbog nedostatka izvora za prve mjesece rata, jer još nisu bile ustrojene državna tijela za brigu o izbjeglicama, teže je rekonstruirati tokove izbjegličkih kretanja, a tisak NDH nije donosio takve vijesti niti u promidžbene svrhe jer bi to bilo oportuno priznavanje da vlast ne drži konce u svojim rukama.

U kolovozu 1941. polovica Bosne i Hercegovine bila je pod vlašću ustanika i nadovezivala se na ustanička područja u sjevernoj Dalmaciji, Lici, Kordunu i Baniji. Ustanici, su organizirali pobunu 27. srpnja 1941. u Bosanskoj krajini. S područja, Livna, Knina, Gračaca, Udbine, Gospića, Bihaća, Bosanske Krupe, Bosanskog Novog, Bosanskog Grahova,

¹⁴⁸ Branko J. BOKAN, *Sanski Most do jula 1941. g.*, Sanski Most 1974., 291.; Z. DIZDAR, M. SOBOLEVSKI, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. 1945.*, 117., 119.

¹⁴⁹ Z. DIZDAR, M. SOBOLEVSKI, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. 1945.*, 50.-51., 66., 122.

Prijedora, Sanskog Mosta, Ključa, Mrkonjić Grada, Jajca i Glamoča, pokrenut je veliki val izbjeglica. U studenom 1941. talijanska vojska daje načelno garancije hrvatskom stanovništvu da se vrati na područje Bosanskog Grahova što su onemogućili tamošnji četnici te je hrvatskog stanovništvo "danomice bježalo" na područje Knina. U kolovoza 1941. oko 2.800 Hrvata iz Boričevaca i okolice Kulen Vakufa izbjeglo je u Bihać, a u rujnu 1941. kada su ga ustanici zaposjeli, u mjestu je bilo i nekoliko tisuća izbjeglih muslimana.¹⁵⁰

Krajem rujna i početkom listopada 1941. *u pokretu* je bilo oko 50.000 osoba samo na području Bosne gdje su se izbjeglice slijevale u Bihać, Jajce, Sanski Most, Prijedor, Livno te Knin. Velike župe i pojedinci pružali su pomoć tom stanovništvu, a radilo se pretežno o ženama i djeci. Izbjeglice su premještane u Zagreb i druga područja sjeverno od Save. Novine su njihovo protjerivanje povezivali s djelovanjem četnika i "četničko – komunističkih bandi". I na područje Livna došlo je oko 4.500 izbjeglica s područja Glamoča i Grahova i njihove okolice koje su prognali četnici pod zaštitom talijanske vojske. Brojni su katolici i muslimani tijekom listopada 1941. prognani i izbjegli iz kotareva Gacko, Bileće i Trebinje jer talijanska vojska nije razoružala srpske ustanike. Iz Mostara su se također bunili da talijanska vojska razoružava stanovništvo po hrvatskim selima te da se u Mostaru u talijanskim odorama pojavilo i oko 25 Srba. S bihaćkog područja tijekom druge polovice rujna 1941. također je izbjeglo brojno stanovništvo. Oko 1.250 osoba, pretežno žena i djece katoličke vjere, smješteno je u Staru Gradišku, a dio na područje Čazme i Bjelovara. Među tim izbjeglicama bilo je i preko dvije stotine djece, pretežno muslimanske, bez roditelja koji su stradali od četnika i koji su dovedeni u Zagreb. Isprava su bili smješteni na Zagrebački zbor, a potom u ženski studentski dom na Josipovcu, u Zavodu za gluhoonijeme i Zavodu u Klinča Selu. Novine su popratile njihov dolazak te brigu zagrebačkog muftije Ismeta Muftića koji je obišao muslimansku i katoličku djecu. Dana 11. i 12. rujna 1941. došla su u Zagreb dva transporta "gole, bose, izgladnjele i bolesne" djece iz Bosne čiji su roditelji stradali od četnika i partizana, a dio vrlo male djece nije znalo niti svoje ime. U prvom transportu bila su djeca iz sela Krnjeuša, Vrtoč, Lipa, Kulen Vakuf, Plišević i dr. Sredinom rujna 1941. u Bileći se nalazila sabiralište s brojnom muslimanskom i katoličkom djecom čiji su roditelji stradali u napadima četnika i partizana. Poseban odbor na čelu s Alijom Šuljkom trebao ih je otpremiti u Zagreb.¹⁵¹

¹⁵⁰ Z. DIZDAR, M. SOBOLEVSKI, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. 1945.*, 113.-115., 117.

¹⁵¹ HDA, MVP NDH, kut. 4, Odsjek za romanske zemlje, I. 531/42.; kut. 5, Odsjek za romanske zemlje, I. 1435/41.; *Hrvatski narod*, 12. rujna 1941., 14. rujna 1941., 18. rujna 1941., 22. rujna 1941., 23. rujna 1941., 25.

Od kolovoza do studenog 1941. s područja istočne Bosne muslimansko stanovništvo izbjeglo je pred upadima četnika u Tuzlu i Sarajevo.¹⁵²

Brojne su se udruge i građani uključili u pružanje pomoći izbjeglicama pa i "Hrvatski radiša" koji je sakupljao pomoć za djecu iz Bosne, muslimansku i katoličku te djecu iz Like koja su bila većinom bez roditelja ili samo s jednim, a izbjegli su iz sela koja su popaljena ili uništena od četnika ili partizana. Za Božić 1941. novčanu pomoć za stradalnu djecu iz Bosne dali su poslanik Trećeg Reicha u Zagrebu Siegfried Kasche i opunomoćeni general Edmund Glaise von Horsteanu.¹⁵³

Planirane su, a neke i provedene, akcije za smještaj brojne djece kojima su stradala oba roditelja u ratu, većinom iz Bosne, ili su ostali s jednim roditeljem koji nije u mogućnosti da održava dijete. Katolička djeca kolonizirana u seoske obitelji isprva u Mraclin, Krapinu, Svetu Nedjelju, Virje, Budrovac i Đurđevac ili su smješteni u dječje domove u Jastrebarskom, Osijeku, Fužinama, Visokom, Foči te u Vignju na Pelješcu gdje je prebačen dom s Korčule. Bilo je također i akcija dovođenja djece iz siromašnih krajeva na prehranjivanje u uvjetno rečeno u bogatije krajeve. Tako su djeca iz Like u rujnu 1941. boravila u Podravini u Virju.¹⁵⁴

U listopadu 1941. intenzivirali su se napadi četnika i komunista u okolici Bosanskog Novog te se grad slilo oko 1.500 izbjeglica iz okolnih sela što je uzrokovalo veliku nestašicu hrane, a uslijed toga su i doseljeni Slovenci na to područje ubrzo ponovno preseljeni.¹⁵⁵

U studenom 1941. u Zagrebu se nalazilo nekoliko tisuća muslimana iz Bosne koji su bili smješteni i u slovenskom Narodnom domu i o njima se brinuo Hrvatski Crveni križ. Stoga je u studenom 1941. Ministarstvo udružbe poslalo dopis Ravnateljstvu za ponovu u kojem traži 60 kuća za naseljavanje muslimana iz Bosne na području kotara Virovitica.¹⁵⁶

Tijekom proljeća i ljeta 1942. zbližavanje vlasti NDH s četnicima, posredstvom Talijana, bilo je pitanje odabira *manjeg zla*, odnosno ujediniti se na liniji borbe protiv partizana i ujedno *s figom u džepu* računati na međusobno razračunavanje među srpskim stanovništvom u redovima četnika i partizana. Četnici su u *savezništvu* s ustašama osiguravali sebi opskrbu hranom i osiguranje liječenja. "Zagrebački sporazum" od 19. lipnja 1942.

rujna 1941., 30. rujna 1941. i 2. listopada 1941., 6.; Z. DIZDAR, M. SOBOLEVSKI, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. 1945.*, 116., 119.

¹⁵² Z. DIZDAR, M. SOBOLEVSKI, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. 1945.*, 120.-121.

¹⁵³ *Hrvatski narod*, 21. rujna 1941. i 27. prosinca 1941.

¹⁵⁴ *Hrvatski narod*, 13. rujna i 16. rujna 1941.

¹⁵⁵ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 1848, Razni spisi Ponove i Logora Požega VIII-XI 1941., Br. 21687/1941.

¹⁵⁶ HDA, RSUP SRH SDS, 14.0.2., Colnar Alojzije, kopije zapisnika o saslušanju – prijevod sa slovenskog, str. 4.; HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 534, br. 37508.

legalizirao je četničke vojne snage pod imenom *Milizia volontaria anticomunista/Dobrovoljna antikomunistička milicija* koja je već bila ustrojena u Crnoj Gori i istočnoj Hercegovini. Postojale su naoružane pokretne jedinice za borbu protiv komunista na području "talijanske Dalmacije" što je u većini slučajeva značilo *haranje* po selima nastanjenim hrvatskim stanovništvom, ali i srpskim koji su bili skloni partizanima. Vlasti NDH su smatrale da su u biti Druga talijanska armata i četnički pokret "u ratu" protiv NDH.¹⁵⁷

Veliki broj izbjeglica tijekom 1942. došao je na području zapadne Bosne, Banja Luke, Sanskog Mosta, Prijedora i brojnih drugih mjesta među kojima je prevladavalo pravoslavno stanovništvo s područja Kozare, ali bilo je i izbjeglica iz Hercegovine i drugih bosanskih krajeva. Očajne zdravstvene, higijenske i prehrambene prilike nastojao je poboljšati Higijenski zavod u Banja Luci u suradnji s vojskom osobito po pitanju raskuživanja i cijepljenja.¹⁵⁸ U svibnju 1942. u Višegradu je ostalo oko 1.000 nezbrinutih izbjeglica ispred "četničko – komunističkih bandi" izbjeglih u rujnu prethodne godine od kojih je oko 300 "umrlo od gladi i bolesti po ulicama". U kolovozu 1942. kada su četnici ušli u Foču tamo su se uz mjesno stanovništvo nalazile i brojne izbjeglice. Oko 5.000 muslimana uspjelo je pobjeći iako su četnici "strojnicama i bacačima pucali i tukli" po masama stanovništva u zbjegu. Bježalo je stanovništvo i s područja Rogatice i Vlasenice u Sarajevo, Tuzlu i Mostar. U Sarajevu je u veljači 1942. bilo oko 11.266 izbjeglica, pretežno muslimana i prevladavali su žene i djeca do 7 godina i starci. Računalo se na dolazak još velikog broja izbjeglica tako da su se morali pripremiti za uzdržavanje oko 17.000 izbjeglica. Smještaj tih ljudi bilo je vrlo loš, oko 90 % ih je ležalo na "golom podu", u oskudnoj odjeći i bez obuće, a vrijeme je bilo izuzetno hladno, -25 ° C. Djeca su većinom bila odjevena u "jednu poderanu prljavu košulju". Najbrojniji su bili iz istočnobosanskih kotareva Goražda, Rogatice, Čajniča, Foče, Višegrada i Srebrenice te iz okolice Sarajeva i Vlasenice te i istočnohercegovačkih kotareva: Gacko, Bileća, Nevesinje, Ljubinje, Trebinje i Stolac. Dio ih je bio i iz Sandžaka. Problem oko smještaja, prehrane i odijevanja tih izbjeglica tijekom hladnih zimskih mjeseci bio je ogroman. Progone na području istočne Hercegovine zaustavio je na kraće vrijeme dolazak partizanskih snaga. U razdoblju od svibnja do rujna 1942. lijeva obala Neretve bila je "očišćena" od katolika i muslimana, kao primjerice u Stolcu gdje ih je ranije bilo oko 28.000. Izbjeglice s toga područja smještane su na sjeverna područja, u i oko Lepoglave i Požege. U

¹⁵⁷ Z. DIZDAR, M. SOBOLEVSKI, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. 1945.*, 58.-59., 60.-61.

¹⁵⁸ HDA, Ministarstvo vanjskih poslova NDH, kut. 2, D.T. 19/1944., 9. veljače 1944 (izvještaj upravitelja Higijenskog zavoda u Banja Luci dr. Ivana Grujića od 15. rujna 1942.)

rujnu je pritisak na muslimansko stanovništvo smanjen jer je došlo do dogovor između muslimanskih predstavnika i četnika na području Stoca i Dubrave. Hrvati sa stolačkog područja, oko 6.000, prvo su izbjegli na područje Čapljine, gdje je prethodno bilo oko 20.000 hrvatskih izbjeglica iz istočne Hercegovine, a iz Čapljine su prebačeni u Slavoniju, u Požegu i okolice. Iz kotara Ravno u listopadu su Hrvati izbjegli u Slano na dubrovačkom području. Od polovice srpnja 1942. hrvatsko stanovništvo na banjalučkom području bježi pred "četničkim ophodnjama" koje upadaju u hrvatska sela Pavlovac, Motike, Petričevac, Šargovo, Reborovac i Vlaški Brijeg.¹⁵⁹ Od 29. kolovoza do 4. rujna 1942. istočnohercegovački četnici zajedno s talijanskom vojskom poharali su podbiokovska sela u Velikoj župi Cetina, osobito Raščana, Župa Biokovska, Kozica i Dragljani. Dio stanovništva uspio je izbjeći.¹⁶⁰

U proljeće 1942. ukupan broj izbjeglica na području NDH bio je oko 100.000, a Vrhovno oružničko zapovjedništvo NDH u studenom 1942. objavilo je u svom izvješću da su "svi sporazumi s četnicima bez ikakve vrijednosti" jer oni i dalje pod talijanskom zaštitom kao "protukomunistička milicija" upadaju u hrvatska sela koja "okrivljuju" za komunizam te da vlasti NDH "uopće preziru".¹⁶¹

Ministarstvo skrbi za postradale krajeve poslalo je okružnicu 3. listopada 1942. svim velikim župama da se očituju o broju izbjeglica i mjestu otkuda izbjeglice dolaze. Pojedine velike župe slale se ne samo sumarne brojeve nego čak i poimenične popise koji nisu sačuvani uz predmetne spise.¹⁶²

Nakon kapitulacije Kraljevine Italije četnički pokret i njegove vojne snage na području NDH stavile su se u službu Trećeg Reicha kojem je to i te kako odgovaralo s obzirom na trenutnu geostratešku važnost dalmatinskog područja. I dalje su četnici, sada samo pod drugim okriljem, *harali* po hrvatskim selima pod izlikom da su partizanska što nužno nije odgovaralo i stvarnom stanju. Vlasti NDH su razočarano gledale i na tu suradnju te su je smatrali opasnijom za opstanka NDH od eventualne suradnje NDH s partizanima, no u konačnici i jedni i drugi bili su im "neprijatelji". Tijekom 1943. i dalje su kolone hrvatskih i muslimanskih izbjeglica i prognanika lutale u potrazi za utočištem. U veljači 1943. s područja Imotskog u Sinj izbjeglo je oko 3.000 Hrvata zbog upada četnika. U proljeće i ljeto 1943.

¹⁵⁹ S. ČEKIĆ, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, 104.-126.; Mato NJAVRO, *Stradanja 1941.-1953. Sjećanja i zapisi o stradanju dijela hrvatskog naroda tijekom i nakon Drugog svjetskog rata u jugoistočnoj Hercegovini i u izbjeglištvu po hrvatskim prostorima*, Zagreb 1998., 47.-87.; Z. DIZDAR, M. SOBOLEVSKI, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. 1945.*, 126.-127., 129., 131.-134.

¹⁶⁰ Z. DIZDAR, M. SOBOLEVSKI, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. 1945.*, 130.

¹⁶¹ Z. DIZDAR, M. SOBOLEVSKI, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. 1945.*, 127., 135.

¹⁶² HDA, Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH (MSPK NDH), kut. 1, br. 7983-I-1-1942.

kotarske oblasti slale su dnevna i tjedan izvješća o stanju izbjeglica, no, većina njih nije sačuvana ili je sačuvana samo djelomično. U travnju 1943. iznova raste broj izbjeglica iz čajničkog i fočanskog kotara. Na području Srebrenice početkom travnja bilo je 5.316 izbjeglica, u Tuzli, nešto kasnije, 20.000, a brojne izbjeglice nalazile su se i u Sarajevu, Rogatici, Goraždu, Višegradu kao i drugim gradovima pod nadzorom vlasti NDH. U travnju i svibnju 1943. s područja Dervente, Prnjavora, Tešnja i Kotor Varoša izbjeglo je na područje Velike župe Posavje brojno stanovništvo pa se na tom području broj izbjeglica porastao na 28.000.¹⁶³

Velike župe i kotarske oblasti imale su brojne probleme s prehranom, prihvatom, smještajem i liječenjem izbjeglica. Neke su velike župe i kotarske oblasti još u proljeće 1943. javljale o "očajnom stanju" izbjeglica na njihovom području kao što je to primjer Velike župe Krbava i Psat. Kotarska oblast u Koprivnici početkom lipnja 1943. pripremila je za smještaj izbjeglica u nekoliko prostorija u tvornici "Danica", a izbjeglice se nisu htjele premjestiti iz zgrade gimnazije u Koprivnici. U kotaru Sinj partizani su u selu Obrovac spalili nekoliko kuća u lipnju 1943. pa je četrnaestero osoba ostalo bez smještaja. Kotarska oblast u Bugojnu tražila je u srpnju 1943. od nadležnog ministarstva sapuna i sredstva za pranje za preko 1.800 izbjeglica koji su boravili na njihovom području jer su svi bolovali od kožnih i drugih bolesti i opisuje ih se kao "bijednike". U srpnju 1943. Ministarstvo skrbi za postradale krajeve obavijestilo je Državno ravnateljstvo za prehranu o osnivanju izbjegličkog logora u Krčmenici kraj Banja Luke za 4.000 izbjeglica i tražilo hranu za njih.¹⁶⁴ Tjedno izvješće o stanju izbjeglica u Bosanskoj Gradiški za razdoblje od 10. srpnja do 17. srpnja 1943. navodi da se tamo nalaze 3.745 osoba. Zdravstveno stanje izbjeglica bilo je izuzetno loše jer je većina imala trbušni ili pjegavi tifusa, a obećana hrana nije im bila isporučena te su izbjeglice gladovale. Nešto kasnije izvješće upozorava na alarmantno zdravstveno stanje i glad te se predlaže da se omogući povratak izbjeglica na "očišćena područje".¹⁶⁵ Na području Bosanske Gradiške neprekidno su se nalazile izbjeglice iz Bosne i Dalmacije tako ih je i u studenom još uvijek bilo oko 3.700 i to pretežno izgladnjele i bolesne djece, žene i starci. Upravo zbog brojne djece koja su bila bez roditelja osnovan je i dom za izbjegličku djecu.¹⁶⁶ Velika župa Usora i Sol iz Tuzle izvijestila je u srpnju 1943. da je iz srebreničkog, zvorničkog,

¹⁶³ Z. DIZDAR, M. SOBOLEVSKI, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. 1945.*, 61.-62., 139.-141.

¹⁶⁴ HDA, MSPK NDH, kut. 1, br. 3553/43. i br. 3657/43.; kut. 3, br. 4059/43., br. 3125/43. i br. 3665/43.

¹⁶⁵ HDA, MSPK NDH, kut. 1, br. 3885/1943. i br. 4986/43.

¹⁶⁶ HDA, MSPK NDH, kut. 2, br. 15596/43. i kut. 3, br. 2726/44.

kladanjskog i tuzlanskog kotara pridošlo još nekoliko desetaka tisuća, a broj im se danomice povećavao.¹⁶⁷

Kotarska oblast Nova Gradiška tražila je 26. srpnja 1943. živežne namirnice za 12.500 izbjeglica i "neproizvoditelja" na svom području. U kolovozu 1943. još uvijek su bile brojne izbjeglice na njihovom područje; iz kotara Varcar Vakufa (100), iz kotara Prnjavora (800), s Kozare (500), iz kotara Stolac (90) i još oko 500 djece iz raznih krajeva Bosne. Na njihovom području nalazilo se još oko 400 kolonista na području općine Okučani koji su se zbog povratka iseljenika, srpskog stanovništva, morali razmješati. Broj izbjeglica u kotaru Novska povećao se od kolovoza 1943. jer su ljudi iz Bosanske Dubice pobjegli u Jasenovac.¹⁶⁸

Povjerenik za izbjeglice iz Prijedora tražio je u kolovozu 1943. hranu i naveo podatak da je za proteklih 6 mjeseci dostavljeno nedostatan hrane za oko 40.000 izbjeglica i stradalnika koliko ih je u tome razdoblju kroz to područje prošlo ili se zadržalo. Ministarstvo skrbi odobrilo je sredstva za 7.749 izbjeglica, a najbrojnije su izbjeglice bile s područja Sanskog Mosta, Prijedora, Bosanskog Petrovca, Ključa i iz Svinjara. Otežavajuće okolnosti u prehrani izbjeglica bile su ograničena slobodna prodaja žita, partizanska blokada pojedinih mjesta što je onemogućavalo dostavu hrane na tržnice u gradovima i izuzetno visoke cijene.¹⁶⁹

Krajem kolovozu 1943. stanovništvo ličkog sela Podlapača izbjeglo je u Gospić.¹⁷⁰ U rujnu 1943. u Velikoj župi Bribir – Sidraga bilo je ukupno 7.828 izbjeglica smještenih u najvećem broju u Knin, a izbjeglice su došle s šireg kninskog područja, te kotareva Drniš, Omiš, Šibenik, Gračac, Bosansko Grahovo, Bosanski Petrovac, Gospić, i dr.¹⁷¹ U razdoblju od kolovoza do listopada 1943. na području Velike župe Cetina boravile su brojne izbjeglice. Prvo su dolazili iz kotara Imotski i Omiš gdje su najviše stradala podbiokovska sela Grabovac, Zagvozd, Raščane, Župa, Krstacije, Slivno iz kojih je stanovništvo izbjeglo, a posebice Lovreć, a potom je sve brojnije stanovništvo s Brača, iz okolice Omiša, sa sinjskog, imotskog i makarskog područja. U listopadu je Velika župa Cetina tražila žitarica, ulja, šećera za 16.500 izbjeglica¹⁷²

Pohodi četnika tijekom listopada 1943. na područje Višegrada i Rogatice prouzročili su val od oko 100.000 izbjeglica iz istočne Bosne. Župski povjerenik za izbjeglice u Sarajevu sredinom listopada tražio je od Ministarstva skrbi za postradale krajeve pomoć za oko 50.000 izbjeglica u "očajnom stanju" iz istočne Bosne. Na području Banja Luke i Bosanske Gradiške

¹⁶⁷ HDA, MSPK NDH, kut. 1, br. 6268/43.

¹⁶⁸ HDA, MSPK NDH, kut 1, br. 7864/43., kut. 2, br. 11322/43. i kut. 3, 295/44.

¹⁶⁹ HDA, MSPK NDH, kut. 1, br. 6793/43.

¹⁷⁰ HDA, MSPK NDH, kut. 1, br. 6426/43.

¹⁷¹ HDA, MSPK NDH, kut. 2, br. 6947/43.

¹⁷² HDA, MSPK NDH, kut.1, br. 6819/43. i br. 6951/43.

bilo je više od 19.000 izbjeglica, na području Dervente 3.000, Velike župe Gora više od 6.500. Ministarstvo skrbi tražilo je Ministarstva seljačkog gospodarstva hranu za oko 100.000 izbjeglica iz "istočnih krajeva NDH" koji su izbjegle u Sarajevo i druge veće gradove.¹⁷³ U prosincu 1943. talijanska je vojska na pelješkom području spalila kuće u Orebiću, Lovištu, Stankovićima i Nakovanju i preko 80 osoba je ostalo bez krova nad glavom.¹⁷⁴

Hrvatski Crveni križ preko izaslanika Međunarodnog Crvenog križa u Zagrebu ishodio je pomoć za djecu u Hrvatskoj koja se započela provoditi u prosincu 1943. Dijelilo se kondenzirano mlijeko i sapun, a također se tražilo i da Američki Crveni križ donira lijekove za civilno stanovništvo.¹⁷⁵

I tijekom 1944. brojno stanovništvo živjelo je u izbjeglištvu. Njemačka vojska raspolagala je podatkom da je početkom 1944. na području NDH u "bijegu" oko 230.000 osoba od toga oko 210.000 na području Bosne i većinom se radilo o muslimanskom stanovništvu. U ožujku 1944. u Sarajevu je još bilo 26.922 prijavljene izbjeglice. Krajem 1944. nakon ponovnog upada četnika iz Srbije i Crne Gore u istočnu Bosnu povećava se broj izbjeglica pa je u Sarajevu popisano 54.349 od toga 25.450 djece.¹⁷⁶

U ožujku 1944. Međunarodni Crveni križ raspolagao je podacima da "srpske snage generala Mihajlovića" provode "nasilne progone" protiv muslimanskog i katoličkog stanovništva na jugoistoku NDH "nastojeći ga istrijebiti". Snage "maršala Tita" i "hrvatske vladine snage" nastoje te progone "smanjiti". Međunarodni Crveni križ tražio je da britanski Crveni križ intervenira kod jugoslavenske emigrantske vlade. Smatrali su da treba osigurati pomoć za 1.500.000 osoba koje bježe prema sjeveru zemlje gdje je podignuto osam velikih prihvatnih logora. "Merhamet" i "Narodna uzdanica" nastojale su pomoći muslimanskom stanovništvu koji su bili većina u zbjegu. Odjel Hrvatskog Crvenog križa u Sarajevu pomagao je svim izbjeglicama ne praveći razliku, ali njihove mogućnosti bile su skučene.¹⁷⁷

U kotar Sinj također je bilo teško stanje jer su partizani "držali" brojna mjesta u ovom kotaru, osim Sinja, Trilja, Hana, Hrvaca i Vrlike. Početkom svibnja 1944. s toga područja, osobito iz sela Otoka, protjeran je veliki broj obitelji čiji su se članovi nalazili u

¹⁷³ Z. DIZDAR, M. SOBOLEVSKI, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. 1945.*, 145.

¹⁷⁴ HDA, MSPK NDH, kut. 3, br. 3665/43.

¹⁷⁵ *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske. Dokumenti*, (prir. Mario Kevo), knj. 1., Slavonski Brod, Zagreb, Jasenovac 2009., 197.; Zdravko ŽIDOVEC, *Hrvatski Crveni križ. 125 godina u službi humanosti*, Zagreb 2003., 77.

¹⁷⁶ V. DEDIJER, A. MILETIĆ, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945. Zbornik dokumenata i sjećanja*, 423.-427.; Z. DIZDAR, M. SOBOLEVSKI, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. 1945.*, 145.

¹⁷⁷ *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske. Dokumenti*, 227.-229.

domobranstvu ili ustaškoj vojnici. Nisu im dopustili ponijeti imovinu, osim odjeću na sebi. U Sinju se nalazilo oko 1000 bjegunaca, u Hanu oko 300, u Trilju oko 400, u Hrvacama oko 400 i u Vrlici oko 400. Ovaj broj se danomice povećavao te je u Sinju radila i javna kuhinja za izbjeglice, no i domaće stanovništvo imalo je poteškoća s opskrbom jer je Sinj bombardiran 15. lipnja 1944. I na području Imotske krajine stanovništvo je bilo u neprekidnom zbjegu zbog stalnih upada "odmetnika", osobito podbiokovska sela te su se izbjeglice slijevale u Imotski, a nije bilo prijevoznih sredstava za njihovo otpremanje u druge *sigurnije* krajeve gdje bi ih se prehranilo.¹⁷⁸

Tijekom rata Slavonija je bila *obećana zemlja* za brojne izbjeglice, prognanike i koloniste gdje se dolazilo s osnovnom nadom da neće biti gladni. Dolazak gladnih i bolesnih izbjeglica i prognanika nije jenjavao pa se ubrzo javilo i zasićenje te problemi oko prijama izbjeglica i prognanika iz Bosne, Like, Hercegovine i Dalmatinske zagore koji su dolazili organizirano i samoinicijativno u potrazi za hranom kao i, uvjetno rečeno, *mirom*. Župan Velike župe Baranja Stjepan Hefer obratio se 6. rujna 1943. Glavnom ravnateljstvu za udružbu i društvo vnu skrb i Ministarstvu skrbi za postradale krajeve da se s područja Velike župe Pliva i Rama neprekidno šalju izbjeglice u Veliku župu Baranja, posebice iz Livna i Duvna kojima nadležne kotarske oblasti izdaju propusnice ili ih se usmeno uputi. Napominje i da je poznato da su se ti krajevi "očišćeni od odmetnika" te da bi se ti ljudi trebali tamo vratiti. Također napominje da ne dolaze muškarci sposobni za rad koji bi kao sezonski radnici priskrbili hranu za obitelj nego obitelji s malom djecom, bez prikladne odjeće, obuće i posuđa. Upozorio je da je samo tijekom 1942. u Veliku župu Baranja stiglo na desetke tisuća izbjeglica te "da uz najbolju volju" više ne mogu preuzimati obaveze brige za izbjeglice. Hefer je naveo i primjer s početka rujna 1943. kada je dvadesetak izbjeglice iz sela Kongore, iz kotara Duvno, došlo *nenajavljeno* te da su ih krajnjim naporima smjestili i omogućili im "pristojno življenje". Hefer je molio da se ovakvo "šetanje" ljudi zabrani. U Velikoj župi Baranja u kotarevima Osijek, Đakovo, Našice, Donji Miholjac i Valpovo početkom 1944. bilo je još 8.481 izbjeglica, a među njima su bila najbrojnija djeca. U veljači 1944. s đakovačkog područja pokrenuta je akcija da se djeca ukoliko imaju roditelje u Bosni njima i vrate, kako bi im se "olakšalo životno stanje" jer djeca su teško podnosila odvojenost od roditelja. U Velikoj župi Vuka nastojalo se izbjeglice i prognanike uključiti u poslove vršidbe premda su se izbjeglice potužile da ih se "onemogućuje na svakom koraku" što je veliki župan Elicker opovrgnuo. Radilo se i u ovoj župi na povratku izbjeglice iz Bosne i Hercegovine u svoje

¹⁷⁸ HDA, MSPK NDH, kut. 6, br. 21980/44.

domove, ukoliko je vojna situacija dopuštala, kako bi se omogućio prihvat drugih.¹⁷⁹ Na đakovačkom području, u općini Satnica, u veljači 1943., bilo je izbjeglica iz općine Aladinići, kotar Stolac, općine Kruševljani kotar Nevesinje i općine Obrovac kotar Benkovac.¹⁸⁰ U kolovozu 1943. zatraženo je od Glavnog ravnateljstva za prehranu da se omogući izbjeglicama koje se vraćaju u svoje domove iz "žitorodnih područja" da ponesu 45 kilograma hrane po osobi jer se većinom vraćaju na popaljena i razrušena imanja te da su ti krajevi i dalje izloženi stradanju. Iz ureda predsjedništva vlade s potpisom Vjekoslava Vrančića poslan je dopis 30. kolovoza 1943. da se izbjeglicama koji su u "sjevernim krajevima", poglavito Slavoniji i Srijemu, radili kao poljodjelski radnici ili su obrađivali zemlju u zakupu, a sada se vraćaju u "južne krajeve", Bosnu i Hercegovinu i Dalmatinsku zagoru, omogući odvoz hrane koju su zaradili ili sami požnjeli.¹⁸¹

Izbjeglički život najviše je pogađao djecu koja su vrlo često bila bez oba ili jednog roditelja i u pravilu ih se nastojalo smjestiti u domove koji su u ljeto 1943. postojali u Banja Luci, Brčkom, Jastrebarskom, Kiseljaku, Velikom Taboru, Sarajevu, Vakufu i dr. Domovi su dobivali sredstva od Glavnog ravnateljstva za udružbu i društvenu skrb, Odjel za društveno osiguranja, zaštite i skrbi pri MUP-u NDH i od Ministarstva skrbi za postradale krajeve.¹⁸² U zadnjim mjesecima 1943. u Šibeniku je bilo takvo loše stanje da su brojna djeca, oko 400, iz okolice kao i grada Šibenika "čupali korijenje" i tako se prehranjivala. Većina ih je bila bez roditelja koji su stradali od talijanske vojske.¹⁸³ U kolovozu 1943. Glavno ravnateljstvo za udružbu i društvenu skrb pri MUP-u NDH pokrenulo je pitanje spašavanja djece iz obalnog područja i pomoć djeci sklonjenih izbjeglica preko Ministarstva skrbi koje je onda preko svojih povjerenika u pojedinim Velikim župama tražilo podatke i osim pružanje materijalne pomoći veliki naponi ulagani su u spajanje obitelji.¹⁸⁴ Ministarstvo skrbi za postradale krajeve reguliralo je zdravstvenu zaštitu izbjegličke djece tako da skrbnici nisu morali plaćati zdravstvene usluge za izbjegličku djecu koju su prihvatili u svoju obitelj.¹⁸⁵ Hrvatski Crveni križ obratio se Ministarstvu skrbi za postradale krajeve 19. kolovoza 1944. da im nadležno

¹⁷⁹ HDA, MSPK NDH, kut. 1, br. 8043/43.; kut. 2, br. 3990/43., br. 8955/43., br. 10210/43. i kut. 3, br. 689/44. i br. 3039/44.

¹⁸⁰ Iskaz stanovnika za mjesec ožujaka 1943. općinskog poglavarstva Satnica kotarskoj oblasti Đakovo od 18. veljače 1943., iz zbirke Valentina Markovčića, Đakovo.

¹⁸¹ HDA, MSPK NDH, kut. 1, br. 5291/43. i br. 6834/43.

¹⁸² HDA, MSPK NDH, kut. 1, br. 4904/43.

¹⁸³ HDA, MSPK NDH, kut. 3, br. 1640/44.

¹⁸⁴ HDA, MSPK NDH, kut. 1, br. 6259/43.

¹⁸⁵ HDA, MSPK NDH, kut. 3, br. 3163/44.

ministarstvo dostavi brođane podatke o izbjeglicama i evakuiranim osobama jer to od njih traži središnjica u Źenevi.¹⁸⁶

Izuzetno veliki problem je bilo širenje zaraznih bolesti koje su u pravilu vladale među izbjeglicama posebice u Bosni pa su onda vojne vlasti Trećeg Reicha u nakani da se suzbije širenje zaraze na svoje vojnike kao i vlasti NDH, kako bi suzbile bolest među drugim stanovništvom, provodile mjere za suzbijanje zaraze. Ustrojavani su logori za karantenu u kojem bi se izbjeglice raskuživale i prema potrebi i "prisilno cijepile".¹⁸⁷ Zbog velikog broja izbjeglica teško se bilo skrbiti, osobito kako su se vojna djelovanja širila, o svima izbjeglicama čak i u pogledu prehrane, a odjeća na nekim izbjeglicama bila je tako *oskudna* da je bilo slučajeva kada ženske osobe nisu niti "izlazile" jer im se "tijelo skroz vidi".¹⁸⁸

Unatoč brojnim poteškoćama i teškim uvjetima u kojima su izbjeglice živjele, na primjeru oko 300 izbjeglica iz Slunja, koji su prihvaćeni u Petrinji, može se zaključiti da su bili "zadovoljni" jer su imali što jesti i to svaki dan kuhani krumpir i iznimno kuhani grah. Smještaj im je bio u potpunosti neprimjeren jer su bili nagurani u jednu sobu ili su bili pod "vedrim nebom", a kao *bolje rješenje* premješteni su u staju za uzgoj rasplodnih bikova. Dio ih uopće nije imao obuću, a nitko nije imao zimsku odjeću jer su izbjegli u ljeto. Pojedini predstavnici gradskih vlasti su im spočitavali što su pobjegli pred partizanima jer "oni neće ništa poštenom svijetu" te da svi sposobni za rad nađu posao i rade.¹⁸⁹

Poseban problem javljao se s izbjeglim muslimanskim stanovništvom koje je dolazilo iz brdskih bosanskih područja te su se teško privikavali na ravnicu, osobito močvarna područja, a i prehrana im je predstavljala problem, osobito u Slavoniji. Stoga se nastojalo pribaviti im odgovarajuću hranu i omogućiti vjerski odgoj djeci. No unatoč svemu, dobiti bilo kakvu hranu bilo je osnovno jer su primjerice u kotaru Ruma muslimanske izbjeglice iz kotara Gacko u ljeto 1943. kao fizički radnici dobivali 23 dekagrama kukuruznog brašna, a djeca, žene i invalidi 11,5 dekagrama. U rujnu 1943. oni su zbog dugotrajnog izbjeglištva te fizičkih poslova koje su obavljali bili "goli i bosii" te se od Ministarstva skrbi tražila pomoć u odjeći i obući.¹⁹⁰ Kraj rata na području Slavonije dočekalo je 4.458 obitelji muhadžira s 24.878 članova koji su potom vraćani na područje BiH.¹⁹¹

¹⁸⁶ HDA, MSPK NDH, kut. 6, br. 21168/44

¹⁸⁷ HDA, MSPK NDH, kut. 3, br. 698/44.

¹⁸⁸ HDA, MSPK NDH, kut. 1, br. 5779/43.

¹⁸⁹ HDA, MSPK NDH, kut. 1, br. 5999/43.

¹⁹⁰ HDA, MSPK NDH, kut. 2, br. 612/43., br. 7103/43. i kut. 3, br. 36/44.

¹⁹¹ Z. DIZDAR, M. SOBOLEVSKI, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. 1945.*, 145.

Vojna i politička nemoć vlasti NDH očitovala se na svakom koraku pa su stoga iznenađujući napori koji su vlasti ulagale da se izbjeglom stanovništvu pomogne što je bilo u skladu s njihovim vizijom sebe kao zaštitnika naroda i tvorca države. Brojne akcije pomoći također treba gledati kroz prizmu humanosti i etičnosti pojedinaca koji su imali utjecaja ili su bili zaposleni u državnim tijelima.

*

Kapitulacija Kraljevine Italije i napredovanje vojnih snaga Trećeg Reicha i vojnih postrojbi NDH prema dalmatinskom području uzrokovala je veliki izbjeglički val od oko 40.000 ljudi koji su prebacivani na otok Vis. Zapadni saveznici već su od kraja 1943. započeli prebacivanje izbjeglica s Visa u južnu Italiju. Izbjeglice sa srednjodalmatinskih otoka, i manjim dijelom iz drugih dalmatinskih područja, do kraja siječnja 1944. prebačeni su u Italiju. Nakon toga počinje evakuacija izbjeglica iz sjeverne Dalmacije, Šibenika, Vodica, Biograda, Kistanja i drugih mjesta. Na Visu je izdvojeno oko 3.682 osobe koje su priključile partizanima. Iz južne Italije tijekom siječnja 1944. izbjeglice su prebačene u Egipat, a radilo se o 26.872 do 28.272 osobe. U južnoj Italiji ostale su 7.872 osobe. Zbjeg kojeg su sačinjavale pretežno djeca, žene i starci, prebačen je tijekom siječnja 1944. u Egipat. Smješteni su isprva u tri logora/naselja u šatorima, a kasnije će biti ustrojen još jedan, a potom će se izbjeglice iz njega razmjestiti po prva tri logora u El Shattu.¹⁹² Zanimljiv je podatak da je Štab Odeljka Vrhovne komade Kraljevine Jugoslavije imao detaljan plan i satnicu oko dolaska 7.022 jugoslavenskih/hrvatskih izbjeglica iz Taranta u El Shatt 13. i 14. veljače 1944. Za pretpostaviti je da je Emigrantska vlada, ako ne izravno sudjelovala, onda zasigurno bilo dobro upućene od strane Saveznika oko dolaska i smještaja izbjeglica.¹⁹³ Do političkih trzavica došlo je između simpatizera i predstavnika partizana s predstavnicima emigrantske vlade koja je imala svoje logore u El Arishu. Tamo se nalazilo i nekoliko stotina četnika koji su nakon kapitulacije Kraljevine Italije s područja NDH, preko Lošinja prebačeni u Italiju a potom u Egipat. Oko 150 osoba, "četničkih i ustaških elemenata" koje su partizani "silom povukli iz zemlje", kako ne bi dostavljali podatke i prokazivali ljude sklone partizanima, također je bilo smješteno u El Shatt. U siječnju 1944. veliki broj vojnika na Srednjem istoku podložnih emigrantskoj vladi otkazao im je poslušnost i priklonio se partizanima. Uzdržavanje izbjeglica preuzelo je na sebe MERRA (The Middle East Relief and Refugee Administration), a kasnije UNNRA (The United Nations Relief and

¹⁹² Veseljko HULJIĆ, *Vis 1941.-1945.*, Split 1979., 296.; *El Shatt*, katalog izložbe Hrvatskog povijesnog muzeja, Zagreb 2007., 8., 11.-12., 48.-49.

¹⁹³ AJ, Emigrantska vlada (EV), kut. 10, omot 85.

Rehabilitation Administration). Centralni odbor zbjega (COZ) koji je predstavljao izbjeglice i predstavnici Glavne savezničke komande imali su i brojne nesuglasice koje su bile odraz složenih političkih odnosa zapadnih saveznika prema jugoslavenskoj komunističkoj vlasti i emigrantskoj vladi. U zbjegu se našlo i onih koji se nisu politički slagali s komunistima, a bilo je i pritužbi sa savezničke strane da COZ previše politizira, a premalo radi. Prigovori su stizali i zbog nedvojbene sklonosti pojedinih savezničkih časnika prema emigrantskoj vladi. U siječnju 1945. skupina od 1.015 mladića i djevojaka vratila se u Split kako bi se priključili partizanima. Poslijeratni povratak započeo je u travnju 1945., a završio u ožujku 1946., a vratile su se 24.623 osobe. Razlika u broju otpremljenih u Egipat i repatriranih otpada na smrtnu slučajevu koji je bilo osobito među djecom i starijim osobama, a i pojedinci se nisu željeli vratiti nego su htjeli otići pretežno u SAD i Australiju. To je većinom slučaj otočnog stanovništva, s Visa i Korčule, a radilo se o oko 230 osoba. Bilo je slučajeva prebacivanja iz tzv. "četnički logor" u El Arishu u logor El Shatt i obrnuto. Napetost koja je vladala između ova dva logora odnosno između predstavnika emigrantske vlade i nove jugoslavenske vlasti kulminirala je u travnju 1946. kada su oskrvnuti grobovi umrlih u El Shattu koji su bili obilježeni crvenom zvijezdom. Kada je šef Jugoslavenske vojne misije na Srednjem istoku major Branko Ivković s pratnjom išao obići groblje fizički je napadnut i njihovo vojno vozilo je zapaljeno. Uskoro su predstavnici FNRJ tražili da se krivci zatvore te da im zapadni saveznici izruče sve "ratne zločince" iz toga logora.¹⁹⁴

U Egiptu se nalazila još jedna skupina od oko 1.800 Slovenaca i Hrvata koji su tamo dospjeli prije Drugog svjetskog rata kao talijanski državljani s područja Julijske krajine i Istre. Jugoslavenska kraljevska vlada prvo je u svibnju 1941. tim ljudima, ukoliko bi stupili u vojsku, dodjeljivala državljanstvo, a potom je MUP Kraljevine Jugoslavije uredbom od 18. prosinca 1941. svim Jugoslavenima rođenim u Koruškoj, Zadru i dalmatinskim otocima priznao državljanstvo. Priznavanje promjene državljanstva od strane egipatske vlasti nije išlo tako lako pa je nova jugoslavenska vlast naslijedila taj problem jer se većina tog stanovništva željela vratiti, no, rješenje je bilo moguće jedino poslije mirovne konferencija i utvrđivanja novih državnih granica između Jugoslavije i Italije.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DA MSPRS), Beograd, Politička arhiva (PA), 1946., fas. 21, Izvještaj Mate Barbića delegata kod UNRRA-e od 12. siječnja 1946., br. 224 od 28. veljače 1946., br. 252/1946. i br. 4271 od 18. travnja 1946.; Neven BOGDANIĆ, *El Shatt naš nezaboravljeni. 50. obljetnica Hrvatskog zbjega na Sinaju 1944.- 1994.*, Split 1996., 13.-48.; *El Shatt*, katalog izložbe Hrvatskog povijesnog muzeja, 18.-24., 37.-51.

¹⁹⁵ AJ, EV, (103-10), kut. 10, omot 85, 10-478, Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije br. 35/44.; Diplomatski arhiv, 1946, fas. 21, Pov. br. 334 od 26. prosinca 1945.

Vlasti NDH optuživale su partizane da su brojno stanovništvo prisili na povlačenje zajedno s njima i odlaze u zbjeg što je bilo djelomično i točno. Prilika da partizani uzvrate na tu optužbu brzo im se ostvarila jer će vrlo skoro njemačka vojska narediti evakuaciju muškog stanovništva s jadranske obale i otoka, a vlasti NDH će sporadično uspjeti spriječiti da se evakuacija sustavno provede na cijelom tom području.¹⁹⁶

*

Vojne vlasti Trećeg Reicha očekivale su iskrcavanje savezničkih snaga na Jadranu pa su 13. veljače 1944. naredile, a 7. ožujka 1943. dodatno potvrdile, da se s jadranskih otoka i priobalnog pojasa moraju ukloniti svi vojno sposobni muškarci i biti stavljeni na raspolaganje za radnu službu te u manjoj mjeri i za novačenje u vojne postrojbe NDH. Razlog je bio spriječiti mogućnost da se to stanovništvo stavi na raspolaganje Zapadnim saveznicima ili da se priključi partizanima. Stanovništvo je s velikim strahom i negodovanjem primilo tu vijesti te je bilo pokušaja da se to izbjegne bijegom u šumu. Takvih je slučajeva bilo na Braču, Hvaru, Mljetu, Korčuli, Pelješcu i u pojedinim selima makarskog primorja. Evakuacije se provodila bez potrebnih prijevoznih sredstava pa su preseljenici u pravilu pješačili desetke kilometara, a pojedine institucije vlasti NDH opisivale su evakuaciju s Pelješca kao "gonjenje stoke". U mjestima gdje je stanovništvo pokazalo otpor izvršene su odmazde, spaljene su kuće i sl. Sabirališni centri bili su u Omišu, Makarskoj, Metkoviću, Imotskom i Ljubuškom, a odatle su ih preko Mostara i Sarajeva prebacivali u unutrašnjost zemlje. Vlasti NDH pokušale su utjecati na Nijemce oko odabira ljudstva za evakuaciju te poštediti pojedina područja evakuacije, no, to nastojanje imalo je ograničen uspjeh. Primjerice nije izvedena evakuacija oko 2.000 osoba iz Splita, ali nije potvrđeno da je to baš plod takvih nastojanja ili su predstavnici Trećeg Reicha imali svoje razloge. Dolazak transporta s muškarcima u pojedine gradove prouzročio je velike prehrambene teškoće. U razdoblju od 24. ožujka do 6. travnja 1944. u Brod na Savi stiglo je 2.369 evakuiranih muškaraca s dalmatinskih otoka. Odatle su upućivani u Donji Miholjac, Hrvatsku Mitrovicu, Ilok, Osijek i Vinkovce. Nekoliko stotina ih je našlo smještaj kod rodbine, a dio ih se vratio u Dalmaciju. Iz Broda na Savi krajem ožujka 1944. traženo je brašna, šećera i ulja za 900 muškaraca koji su dopremljeni s Brača. Tamo je evakuacija temeljito provedena i otok je "očišćen" od muškaraca od 16 do 55 godina, no

¹⁹⁶ Nikica BARIĆ, "Wermacht, NDH, evakuacije, deportacije i prisilni rad stanovništva u Dalmaciji tijekom 1944.", *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.* (ur. Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravnić, Marica Karakaš Obradov), 129.-131.

njemačka vojska nije bila tako temeljita na Hvaru.¹⁹⁷ U kolovozu 1944. župski povjerenik za izbjeglice u Splitu opisao je vrlo iznimno teško stanje među izbjeglicama i evakuircima u Velikoj župi Cetina. Prema njegovima navodima brojni evakuirci otpremani su rad u Slavoniju.¹⁹⁸ Podaci o broju evakuiranih osoba kreću se od 4.427 do više od 4.800 te postoji i podatak iz lipnja 1944. da je iz Dalmacije evakuirano 12.000 do 14.000 osoba, uključujući i cijele obitelji.¹⁹⁹

Partizani su ovakvim postupcima dobili priliku da prozovu vlasti NDH da sada oni opravdavaju ovo *povlačenje* stanovništva zaštitom od ratnih stradanja i ujedno optužili stanovništvo da je "samo krivo" jer se nije povuklo s njima. Bila je to prilika zapravo da se partizani obruše na Vladka Mačeka, HSS i izbjegličku vladu koji zagovaraju *čekanje* za razliku od partizana koji se bore protiv "neprijatelja naroda".²⁰⁰

*

Velika evakuacija stanovništva i materijalnih dobara s područja Slavonije, i u manjem broju iz zagrebačke oblasti, provedena je početkom siječnja 1945. pod vodstvom narodnooslobodilačkih odbora. Zbjeg oko 15.000 ljudi prvo je smješten u Mađarsku, a potom u Vojvodinu. Evakuacija je pretežno provedena na virovitičkom, slatinskom, brodskom, našičkom području i za evakuaciju su se javljale ponajprije obitelji čiji su članovi bili u partizanima, Hrvati, Srbi i ostali. Nacionalni sastav izbjeglica poznat je samo za područje oblasti Slavonski Brod. Među 1.718 evakuiranih osoba bilo je 894 Hrvata i 755 Srba, te manji broj Mađara, Rusina, Bugara, Poljaka, Bugara, Nijemaca i dr. Upute za evakuaciju dao je Oblasni narodnooslobodilački odbor za Slavoniju 7. prosinca 1944., a one se mogu sažeti to da je trebalo stanovništvo "bez panike" upoznati i pripremiti za evakuaciju te da će se evakuirati važna "industrijska i obrtnička postrojenja", materijal važan za "obnovu zemlje" i hrana. Evakuacije se provodila zaprežnim vozilima i u pješačkim kolonama, a smjer evakuacije išao je preko Virovitice na mađarsko područje koje je oslobodila Crvena armija. Odziv za evakuaciju nije bio svugdje isti što su NOO-i objašnjavali da negdje "narodu nije evakuacija dobro objašnjene" ili da su pojedina sela sklona ustašama, a zasigurno je veliki motiv za odbijanje bio strah od dugog puta i zime. Bilo je i slučajeva u virovitičkom okrugu da se stanovništvo "junačilo vjerujući da će odoljeti naletu fašista", no, kada je "prigustilo" u

¹⁹⁷ HDA, MSPK NDH, kut. 1, br. 6187/44. i kut. 6, 21980/44.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, 169. – 172.; ; N. BARIĆ, "Wermacht, NDH , evakuacije, deportacije i prisilni rad stanovništva u Dalmaciji tijekom 1944.", 113., 114, 123.

¹⁹⁸ HDA, MSPK NDH, kut. 6, 2198/44.

¹⁹⁹ N. BARIĆ, "Wermacht, NDH , evakuacije, deportacije i prisilni rad stanovništva u Dalmaciji tijekom 1944.", 114., 123., 124.

²⁰⁰ N. BARIĆ, "Wermacht, NDH , evakuacije, deportacije i prisilni rad stanovništva u Dalmaciji tijekom 1944.", 130.-131.

veljači 1945. bježali su preko Drave. Prije evakuacije stanovništva partizani su u Slavoniju prevezli ranjenike iz zagrebačke oblasti koji su onda, njih 3.000 do 4.000, prebačeni u Mađarsku. Izbjeglice s područja zagrebačke oblasti evakuirane su preko Podravske Slatine, skelom kod sela Zanoša, preko Drave. S obzirom na zimsko vrijeme i niske temperature improviziran je "ledeni most" od svežanja kukuruzovine i slame preko kojeg se moglo prelaziti samo pješke i čekalo se odobrenje Sovjeta da se koristi mostobran u Barcsu što Crvena armija nije dopustila. Tada se odlučilo na gradnju dviju skela, a kako je Crvena armija 25. siječnja napustila Barcs pristupilo se gradnji mosta. Osobito se pazilo da se "mlađi i zdravi ljudi" ne "provuku" u Mađarsku i tako izbjegnu mobilizaciju pa su stoga na prijelazima postavljene "komisije" koje su to sprječavale. U Mađarskoj su prihvatilišta za izbjeglice bila u Dravafoku, Sellyeu i Bogdassiu, a oko 1.000 izbjeglica koje se nisu uspjele prebaciti preko Drave smješteni su u logore uglavnom na Papuku, u Radlovcu, Kokočaku, Gornjoj Pištani, Meljanima, Sekulincima i Orljavcu. Ubrzo nakon što su izbjeglice stigle u Mađarsku naređeno je da se djeca prebace u Vojvodinu što je bio težak zadatak s obzirom da se tim područjem kretala Crvena armija. Sovjeti nisu odobrili naoružane pratnje transportima pa se dogodio i prepad njihovih vojnika na jedan transport i tom su prilikom oduzete peći za grijanje vagona u kojoj su bila djeca. Za zadnja dva transporta osigurana je oružana pratnja pripadnika NOV-e te je otpremanje djece u Vojvodinu završilo 5. veljače 1945. Djeca, kojima su pretežno očevi unovačeni u NOV-u, a majke određene za rad na raznim poslovima smještana u dječje domove i internate što je bilo popraćeno i otporima. Majkama koje su imale troje djece mlađe od 12 godina mogle su ići s djecom u dom. Djeca iz sličnih ustanova s područja Slavonije koja su također evakuirana, kao primjerice 180 muslimanske djece koja su se nalazila u dječjem domu u Lipiku, smještena su u dječjem domu u Starom Bečeju. Početkom ožujka 1945. i ostale se izbjeglice prebacuju na područje Bačke u logore u Feketiću, Sekiću, Pivnici, Bačkom Brestovcu, Odžacima, Cabuni, Bačkom Dobrom Polju, Kucurima, Torži i drugdje. Izbjeglice su bile uključene u poljoprivredne radove, popravke cesta te kao ispomoć u bolnicama gdje su pomagali oboljelima od tifusa pjegavog "što nitko nije htio činiti". I same izbjeglice iz Slavonije podlijegale su brojnim zaraznim bolestima, a bilo je i problema oko opskrbe hranom i odjećom uslijed čega je dolazilo do "nesporazuma" između predstavnika izbjeglica i "vojvođanskih organa narodne vlasti". Velika pozornost usmjerene je na "ideološko – politički rad" s izbjeglicama i opismenjavanje. Negodovanje pojedinih pristaša HSS i Komunističke partije kojih je bilo među izbjeglicama vezana je uz nebrigu o izbjeglicama i njihovo "gonjenje na rad", a i napetost je još dodatno pojačana lošim odnosom s domaćim stanovništvom koje je kulminiralo na "priedbi" gdje se govorilo o

bratstvu i jedinstvu. Netko od "domaćih" viknuo je "Živio kralj Petar, dolje Tito", a izbjeglice su tada optužile domaće stanovništvo, među kojim je bilo i iseljenih Srba s područja NDH, da su oni "banda", a potom su uslijedile optužbe da su izbjeglice "kradljivci" i "ustaše". "Političkim radom" NOO-i i KP nastojali su uspostavljati "međusobno povjerenje". Povratak izbjeglica s započeo je u travnju 1945. Koliko je ova evakuacija opravdana vojnim opasnostima istraživanja će još pokazati, no, svakako je imala učinka na uključivanje muškog stanovništva u partizane i jačanje političkog utjecaja na stanovništvo. Komunističke vlasti i poslijeratna historiografija kao pozitivne učinke ovog četveromjesečnog zbjega isticali su da se mađarsko stanovništvo moglo uvjeriti da partizani nisu "divljaci" i spoznati "istinu o narodnooslobodilačkoj borbi", učvršćivanje "bratstva i jedinstva" i suzbijanje "šovinizma među povratnicima [Srbima] iz Srbije" te spašavanje ljudi i imovine.²⁰¹

*

Povlačenje vojnih snaga Trećeg Reicha i vojske NDH povuklo je za sobom i brojno stanovništvo koje je bježalo iz straha i političkog neslaganja s komunističkom ideologijom. Partizanske snage nadirale su zajedno s Crvenom armijom i bugarskom vojskom.²⁰² Većina izbjeglica s bosanskohercegovačkog prostora i južnih dijelova Hrvatske bježala je prema Zagrebu, a razlog njihova bijega pojedini autori tumačili su i "zavedenošću ustaškom propagandom" i "protunarodni rad".²⁰³ Vlasti NDH su imale i plan evakuacije civilnog stanovništva koji je uključivao prisilnu evakuaciju sumnjivih osoba registriranih u redarstvu i državnih činovnika te dobrovoljnu evakuaciju ustaša i njihovih obitelji te svih onih koji to žele.²⁰⁴ O broju ljudi, koji su boravili pred sam kraj rata u Zagrebu navode se različiti podaci od "gotovo 500.000 stanovnika"²⁰⁵ do "skoro milijun"²⁰⁶. O brojnosti izbjeglica s bosanskohercegovačkog područja govori i brzojav OZN-e za Hrvatsku OZN-i za BiH u kojem se navodi broj od 250.000 izbjeglica.²⁰⁷ O "bujici naroda" uz vojnike brojna svjedočanstva navode i mnoštvo civila.²⁰⁸ Kolone vojnika i civila napustile su hrvatsko područje između 6. i

²⁰¹ Srećko LJUBLJANOVIĆ, "Evakuacija stanovništva Slavonije u Mađarsku i Vojvodinu početkom 1945.", *Zbornik*, Historijski institut Slavonije, br. 4, Slavonski Brod 1966., 15.-34. i tamo navedeni izvori i literatura.

²⁰² Martina GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb 2009., 40.

²⁰³ Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, knj. II, Zagreb 1986., 274.; Narcisa LENGEL KRIZMAN, *Zagreb u NOB-u*, Zagreb 1980., 276.

²⁰⁴ M. GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, 50.

²⁰⁵ N. LENGEL KRIZMAN, *Zagreb u NOB-u*, 53.

²⁰⁶ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, (prir. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić), Slavonski Brod 2005., Zagreb 2008., 113.

²⁰⁷ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 114.

²⁰⁸ Josip JURČEVIĆ, *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Zagreb 2005., 214.-215.; M. GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, 56.-57.

10. svibnja 1945. i glavnina ih se okupila u Celju. Kolone vojnika s velikim brojem civila krenule su prema Dravogradu, a vlakovima prema Mariboru bježali su civili i ranjenici. U Mariboru su partizani presjekli put transportima, izdvojili žene i djecu i vratili u Hrvatsku. I kod Dravograda su kolonama presjekli put partizani koji nisu dopuštali niti civilima prijelaz na lijevu obalu Drave. U pregovorima koji su uslijedili o izručenju nije se raspravljalo o civilnom stanovništvu. Britanske vojne vlasti u Klagenfurtu donijele su odluku da se oko 3.000 osoba, većinom civila, prebaci vlakovima u Italiju gdje su smješteni u logor u Fermu. Bilo je još slučajeve da je britanska vojska "zažmirila", kao u slučaju zarobljenika kod Lawamünda, i dopustila bježanje, a pred sam čin izručenja još su mogli istupiti oni koji se nisu željeli vratiti u Jugoslaviju što je većina zarobljenika i napravila. Na povratak u Jugoslaviju odlučilo se oko 450 – 500 osoba, većinom žene s djecom.²⁰⁹ Procijene o broju vojnika i civila koji su krenuli u susret zapadnim saveznicima kreće se od 300.000 do 700.000 s tim da je znatno manji broj tih ljudi, oko 70.000, uspio prijeći austrijsku granicu i njih su britanske vojne vlasti izručile partizanima. Većina ih je zaustavljena od partizana još u Sloveniji.²¹⁰ Život u ovakvim kolonama, u zbjegu, zasigurno je bio težak za djecu i žene, a i opskrba hranom bila je veliki problem. Do danas u historiografiji i publicisti postoje sporenja oko stradavanja i vojnika i civila na Bleiburgu i na Križnom putu, no, svakako je neosporno da su u vojnim okršajima vojske NDH u povlačenju i partizana stradavali, osim vojnika i civila, a obračun po *kratkom postupku* sa svima koje su jugoslavenske vlasti smatrale "narodnim neprijateljem" zasigurno je primijenjen i u ovom slučaju.²¹¹

*

Nakon Travanjskog rata 1941. oko 200.000 vojnika i oko 12.000 časnika Kraljevine Jugoslavije završilo je u logorima za ratne zarobljenike na području Trećeg Reicha.²¹² Krajem kolovoza 1941. objavljeno je u *Hrvatskom narodu* da se oko 35.000 zarobljenika iz Hrvatske nalazi u Njemačkoj te da se do tada uspjelo vratiti oko 7.000 osoba. Neki autori navode da je samo 35.000 Srba s područja NDH bilo 1941. u ratnom zarobljeništvu na području Trećeg Reicha. U ukupnom broju zarobljenika uračunati su svi državljani NDH pa je tu bio prilično veliki broj Srba, Slovenaca i Židova. Tada se pojavio i problem jer su se brojni

²⁰⁹ *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, (ur. Vinko Nikolić), Zagreb 1993., 159.-163.; M. GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, 180.-181.

²¹⁰ *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 159., 167.; J. JURČEVIĆ, *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, 233.

²¹¹ *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 170.-188.; Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918 – 2008.*, Zagreb 2008., 369.-381.

²¹² Mladen STEFANOVIĆ, "Neprijateljsko delovanje nedićevaca, ljotićevaca i četnika Draže Mihailovića u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj", *Vojnoistorijski glasnik*, god. XLII, br. 1, Beograd januar – april 1991.,339.

zarobljenici s područja Jugoslavije počeli deklarirati kao Hrvati jer su smatrali da je to način da budu pušteni pa su vojne vlasti Trećeg Reicha zatražile pomoć MVP NDH koji su tamo u srpnju 1942. uputile svoje predstavnike.²¹³ U razdoblju 1941. pa do 1943. rješavalo se isprva masovnije, a potom pojedinačno, repatrijacija u NDH s područja Trećeg Reicha.

Po završetku Drugog svjetskog rata na njemačkom području nalazi se i dalje veliki broj ratnih zarobljenika i "deportiraca" s jugoslavenskog područja. Prema podacima iz srpnja 1945. bilo ih je oko 200.000. Drugi izvori navode 150.000, a registrirano od IRO-a 125.000. Koliki je broj Hrvata među njima kao i drugog, posebice srpskog, stanovništva s područja Hrvatske i Bosne nije točno poznato. Na njihovoj repatrijaciji radila je Jugoslavenska vojna misija u Berlinu.²¹⁴

*

Već u svibnju 1941. započelo je prikupljanje radne snage s područja NDH za odlazak u Treći Reich. Svoje izaslanike Ministarstvo rada Trećeg Reicha imalo je u Zagrebu, Banja Luci, Osijeku, Sarajevu, Mostaru i Senju. Treći Reich i NDH utanačili su 8. svibnja 1941. sporazum o slanju radne snage s područja NDH na područje Trećeg Reicha. Radnici s područja NDH nisu bili u potpunosti izjednačeni s *domaćim*, njemačkim radnicima, kao uostalom i radnici i ostalih zemlja saveznica Trećeg Reicha, a prvi dogovoreni broj radnika od 54.500 povećan je, na njemački zahtjev u srpnju 1941, na 100.000 radnika, a potom u listopadu na 150.000. MVP NDH tražilo je odobrenje da se povišena kvota za 50.000 radnika ostvari novačenjem pravoslavnog stanovništva. NDH je preuzela obavezu za otpremanje Hrvata i s područja koja su zaposjela Kraljevina Italija i Mađarska.²¹⁵ Novine su zabilježile odlazak prvih radnika iz Bosne i Hrvatskog zagorja 21. svibnja 1941. na rad u rudnike na području Trećeg Reicha. U odlasku je posredovao "Iseljenički ured Države Hrvatske".²¹⁶ Radnici iz NDH imali su svoju radničku udruhu "Ustaški radnik" koji je bio neka vrsta *sindikalnog* udruženja koja je trebala biti od pomoći radnicima s područja NDH. U veljači 1943. unatoč prigovorima sa strane NDH sklopljen je novi sporazum koji je znatno pogoršao uvjete rada što je posljedica zračnih napada na područje Trećeg Reicha kao i stanje na

²¹³ *Hrvatski narod*, 31. kolovoz 1941.; M. RISTOVIĆ, "Jugoistočna Evropa kao dopunski izvor radne snage nemačke ratne privrede u Drugom svjetskom ratu", 130.-131.

²¹⁴ DA MSPRS, PA, 1945., kut. 33, Izvješće general majora L. Pilića Ministarstvu Narodne odbrane o broju ratnih zarobljenika i deportiraca od 2. srpnja 1945.; Radmila RADIĆ, "Iseljavanje stanovništva s jugoslavenskog prostora do sredine pedesetih godina", *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 1999., 143.

²¹⁵ Anna – Maria GRÜNFELDER, "*U radni stroj velikog njemačkog Reicha!*". *Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*, Zagreb 2007., 74., 119.; Milan RISTOVIĆ, "Jugoistočna Evropa kao dopunski izvor radne snage nemačke ratne privrede u Drugom svjetskom ratu", *Vojnoistorijski glasnik*, god. XLII, br. 2, maj – avgust 1991., 130.

²¹⁶ *Hrvatski narod*, 20. svibnja 1941., 9.

bojišnici. Kako su se širila vojna djelovanja i ustanak na području NDH humanitarno stanje se znatno pogoršavalo tako da su glad i bolest svakodnevnica većine. Stoga se i dogodilo u ljeto 1943. da je iz Maribora vraćeno 3.000 radnika, muslimana, zbog "nezadovoljavajućeg" zdravstvenog stanja.²¹⁷

U listopadu 1941. očekivao se povratak prvog vala radnika koji su otišli na rad u Treći Reich. Pojedinci su se vraćali za stalno, a pojedinci na dopust pa su novine objavile uputu da nitko ne nosi gotovinu nego su upućeni da putem banka odnosno kliringa upute novac kući, a sobom su mogli ponijeti ček od 50 Reichsmarka. U novinama su objavljivani oglasi opunomoćenika Njemačkog ministarstva rada za Hrvatsku u kojem se pozivaju "muškarci, žene i djevojke" od 17 do 45 godina da se prijave u prostorijama "Hrvatskog sokola" za rad u Njemačkoj u trajanju od godinu dana gdje će obavljati "lagane i za ratne svrhe važne poslove u lijepim i zdravim prostorijama" te da će se tamo "zaista ugodno osjećati". U studenom 1941. MVP NDH radilo je određene pripreme za povratak iz Trećeg Reicha oko 15.000 poljodjelskih radnika s područja NDH.²¹⁸

Ministarstvo skrbi poslalo je u ožujku 1944. svim župskim povjerenicima dotičnog ministarstva obavijeste da se izbjeglice mogu javiti za odlazak na rad u Treći Reich. Mogli su se javiti muškarci iznad 21 godinu, žene iznad 18 i obitelji s djecom s tim da broj djece ispod 10 godine starosti nije smio biti više od pola članova obitelji. Povjerenici su trebali prikupiti sve osobne podatke kao što su ime, prezime, redovno prebivalište, sadašnje boravišta, starost, vjeroispovijest, bračno stanje, broj djece, broj djece ispod 10 godina, radna sposobnost i struka. Podatke su trebali što prije prikupiti i dostaviti Ministarstvu skrbi za postradale krajeve.²¹⁹

Hrvati s područja zaposjednutim od Kraljevine Italije koje su Talijani otpremali na rad po kazni na područje Trećeg Reicha, a bila je to i mjera rješavanja "slavenskog pitanja". Nakon kapitulacije Kraljevine Italije na području Dalmacije vojne postrojbe Trećeg Reicha racijama su prikupljale stanovništvo i otpremale u Treći Reich.²²⁰

Razlozi za odlazak na rad ili prisilno otpremanje bili su različiti od isključivo ekonomskih razloga, preko izbjegavanja vojne službe te kvalifikacija "nepoćudne i pogibeljne osobe", što je bio osobito primjenjivano za srpsko stanovništvo, ili se radilo o vojnim

²¹⁷ A. GRÜNFELDER, "U radni stroj velikog njemačkog Reicha!". *Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*, 74.-75.; M. RISTOVIĆ, "Jugoistočna Evropa kao dopunski izvor radne snage nemačke ratne privrede u Drugom svetskom ratu", 131.

²¹⁸ HDA, MVP NDH, kut. 3, br. 1560/41.; *Hrvatski narod*, 25. kolovoz 1941., 28. rujna 1941., i 11. listopada 1941.

²¹⁹ HDA, MSPK NDH, kut 3, 483/44.

²²⁰ A. GRÜNFELDER, "U radni stroj velikog njemačkog Reicha!". *Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*, 118.-121., 133.-136.

zarobljenicima. O broju radnika s područja NDH koji su boravili na području Trećeg Reicha različiti su podaci i kreću se od 200.000 do 300.000 osoba.²²¹

*

Zavod za kolonizaciju NDH imao je glavnu zadaću da iz prenaseljenih i pasivnih krajeva naseljava Hrvate u slabije naseljene i razvijenije krajeve, a što je najvećim dijelom obuhvaćalo područja koja su za vrijeme Kraljevine Jugoslavije naseljena "dobrovoljcima", pretežno srpskim stanovništvom, ali također i sela u kojima je živjelo srpsko stanovništvo koje su vlasti iseljavale, u okviru planova o razmjeni stanovništva te na one posjede koji su napušteni pretežno do srpskog stanovništva koje je prognano, izbjeglo ili ubijeno. Zavod za kolonizaciju raspolagao je i posjedima njemačkog i mađarskog stanovništva koje je napustilo područje NDH. Važno načelo u dodjeljivanju zemlje bilo je i podmirivanja "mjesnih interesenata". Osnovna vodilja bila je preinačiti predratnu agrarnu reformu i kolonizaciju koja je prema ocijeni vlasti NDH bila nepravedna prema hrvatskom i njemačkom stanovništvu, a imala je uporište u činjenici da su najveće povlastice imali dobrovoljci u srpskoj vojsci tijekom Prvog svjetskog rata koji su bili naseljeni u 94 agrarne kolonije/sela, a radilo se o 8.581 obitelji koje su naseljene u Slavoniji i Srijemu. Politički cilj vlasti bio je ukloniti promjenu nacionalne strukture stanovništva koja je nastala kao posljedica međuratne kolonizacije u Slavoniji kao i promjena vlasničkih odnosa, a te mjere bile su usmjerene u gradskim sredinama prema židovskom stanovništvu te na selu prema srpskom stanovništvu. Na srpske posjede naseljavano je ponajviše seljačko stanovništvo iz Hrvatskog zagorja, Prigorja, Podravine te iz Hrvatskog primorja, Dalmacije i Hercegovine. Često se događalo da su napušteni posjedi opljačkani pa su kolonisti dolazili u prazne kuće. Kolonizacija koju je provodila vlast NDH većinom je obavljena do kraja 1941., a potom je sve znatno usporeno, a krajem 1943. i potpuno obustavljeno zbog vojnog i političkog stanja u zemlji. U tim procesima nastajala su i nova sela/kolonije na krčevinama, kao npr. Đakovački Stipanovac u kojem je sagrađeno 50-ak kuća i živjelo oko 300 stanovnika.²²²

²²¹ A. GRÜNFELDER, "U radni stroj velikog njemačkog Reicha!". *Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*, 75.-91.; Branimir BANOVIĆ, "Nacistička Njemačka i radan snaga Evrope. Prilog poznavanju migracija radne snage u razdoblju 1940 – 1945)", *Migracijske teme*, god. 1, br. 2, Zagreb 1985., 89., 92.

²²² S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 125.

Marijan MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945 – 1948.*, Zagreb 1990., 21.-23.; Ivan LAJIĆ, Mario BARA, *Ratovi, kolonizacije i nacionalna struktura Slavonije u dvadesetom stoljeću*, Zagreb 2009., 67.-70., 83.; Ivan BALTA, "Kolonizacija istočne Hrvatske u Drugom svjetskom ratu", *ČSP*, god. 33, 2/2001., 393.

U srpnju 1941. objavljena je u novinama i zahvala seljaka iz Bedekovčine, Budinščine, Mače, Zlatara, Lobora i Mihovljana koji su naseljeni na području Virovitice na iseljene dobrovoljačke posjede.²²³

U prvoj godini djelovanja Zavod za kolonizaciju je na dobrovoljačku, agrarnu, iseljenu i za kolonizaciju kupljenu zemlju u sjeverne i sjeveroistočne predjele države naselio 6.631 obitelji koje su prosječno imale oko 6 članova što bi značilo da je u prvoj godini rada Zavod naselio oko 40.450 osoba na područje velikih župa Bilogora, Baranja i Vuka te na područje Ureda zavoda za kolonizaciju u Petrinji i Banjaluci. U početku Zavod se zbog obima posla nije mogao baviti niti temeljitijom provjerom uvjeta za koloniziranje kod pojedinih kolonista niti je mogla djelovati "prosvjetiteljski" u smjeru da su podučavani o novom načinu gospodarenja u mjestu naseljavanja te su stoga uočene "oštre razlike između domaćeg hrvatskog seljačkog življa i novih naseljenika". Stoga je unutar Zavoda za kolonizaciju osnovan poseban Odsjek za nadzor i prosvjećivanje. Nastojalo se "odgajati" kolonist u "moralnom pogledu" jer će tako "najlakše zadobiti poštivanje" nove okoline, zatim osobnoj čistoći, čistoći doma i posjeda. Naloženo je i popisivanje nepismenih i organiziranje analfabetske tečajevne koje su morali "bezuvjetno" pohađati svi nepismeni, a u protivnom im je slijedila kazna. S brojnih aspekata planiralo se utjecati na koloniste: učiti ih da se "klonu tuđeg vlasništva", osobito poljskih krađa, nadzirati ih da se lakoumno ne zadužuju, odvikavati ih od "nepotrebnih tužakanja i parničenja", učiti ih da "mirno i razborito" rješavaju sporove pa tako i bračne nesuglasice koje nikako ne treba rješavati pred djecom jer to "strašno loše utječe na mladu dječju dušu", suzbijati kletvu, pijančevanje, krijumčarenje, a osobito je bilo zabranjeno davanje pića malodobnicima što je i zakonom bilo zabranjeno. Podučavani su i pristojnom ponašanju u ophođenju s domaćim stanovništvom, ali nisu smjeli biti "preponizni".²²⁴

Već tijekom listopada i studenog 1942. kolonisti su tražili "razduživanje" i željeli se vratiti u "stari kraj" te su sastavljeni zapisnici koji su jednoobrazni za sve kolonist u kojima su u pravilu kao razlog bijega s posjeda navodili da su "ugroženi od partizana" koji se "groze" da će ih "poklati" te da su u strahu jer nemaju nikakvu "oružanu zaštitu". To je vjerojatno u većini i bio razlog, no, svakako treba napomenuti da je bilo i neprilagođivanja novoj sredini što je bilo teže *objasniti* vlastima. Mjesta iz kojih su kolonisti morali bježati bila su Cremuša, Šibenik, Topolovica, Velika Barna, Mali Grđevac, Mali Zdenci, Mala i Velika Jasenovača,

²²³ *Hrvatski narod*, 13. srpnja 1941., 5.

²²⁴ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, kut. 6, Zavod za kolonizaciju u Zagrebu, Broj Taj. 3418-1944., Opći propisnik o poslovanju Zavoda za kolonizaciju, Zagreb dne 20. srpnja 1944.

Gakovo i dr na bjelovarskom području. Često su kolonisti pobjegli bez ikakvog "mrtvog inventara" i stoke.²²⁵

Podaci o broju koloniziranog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata su različiti, a vjerojatno je kolonizirano oko 7.000 obitelji i to pretežno tijekom 1941. i 1942. Često se tom broju pridodaju i izbjeglice koje su dolazile ponajviše na područje velikih župa Vuka, Posavje i Livac Zapolje, a među njima je bilo i oko 10.000 djece koje su bez roditelja tamo dovođeni na prehranu. Izbjeglice su dolazile iz Bosne i Hercegovine, gdje su buktale ratne operacije, ponajviše na područje Srijema i Slavonije.²²⁶ No, treba naglasiti da su to dvije različite kategorije stanovništva čije su se sudbine nužno i izravno ispreplitale te ih se često poistovjećuje.

Nakon rata kolonisti su u najvećem broju vraćeni na stare posjede, neki i dobrovoljno. Nove jugoslavenske/hrvatske vlasti nastojale su zbrinjavati one koloniste koji su im se aktivno za vrijeme rata priključili. Sukladno tomu Centralni komitete Komunističke partije Hrvatske u kolovozu 1945. dostavio Oblasnom komitetu za Slavoniju da se zaustavi protjerivanje kolonista iz Zagorja i upozorio da su s virovitičkog područja protjerali Zagorce koji su u velikom broju sudjelovali u NOP-u. Tražilo se također objašnjenje zašto se tako postupalo i naredilo da ih se smjesti na njemačke i druge vakantne posjede ili ih ostaviti zajedno u kućanstvu sa Srbima koji se vraćaju. Osobito se grubo postupalo s onima za koje su nove vlasti procijenile da su "svjesno išli u kolonizaciju kao snage propagiranja ustaštva". Nije točno utvrđen broj obitelji koji je dočekaao rat na koloniziranom posjedu, a prema nekim podacima krajem 1945. na području okruga Daruvar, Slavonski Brod i Osijek nalazilo se 1.371 obitelj iz Hrvatskog zagorja i 894 iz drugih područja.²²⁷

*

Nakon rata u *ispravljanje nepravde* agrarne reforme i kolonizacije prethodnog razdoblja krenulo se pod geslom "Zemlja onima koji je obrađuju", a rukovodilo se osim socijalnim i političkim kriterijima. U Privremenoj vladi DFJ osnovano je Ministarstvo za kolonizaciju na čelu sa Sretenom Vukosavljevićem koje je s Ministarstvom poljoprivrede i drugim saveznim i zemaljskim institucijama vlasti oblikovalo politiku nove agrarne reforme i kolonizacije. Narodna vlada Hrvatske u svom je "šibenskom razdoblju" također razmatrale načela za

²²⁵ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, kut. 91, Odjel za izbor i naseljenje kolonista (Va), Zapisnici o razduživanju kolonista.

²²⁶ M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945 – 1948.*, 23.; Nikola GAČEŠA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Novi Sad 1984., 50.; I. BALTA, "Kolonizacija istočne Hrvatske u Drugom svjetskom ratu", 392.

²²⁷ M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945 – 1948.*, 36.-37.; I. BALTA, "Kolonizacija istočne Hrvatske u Drugom svjetskom ratu", 399.

provedbu agrarne reforme i kolonizacije. Kolonizacija se provodila na dvije razine, "svesavezna" koja je obuhvaćala državno područje i "zemaljska" ili unutarnja koju su provodile federalne sastavnice i one su morale biti međusobno usklađene. Dio zemlje u Baranji i hrvatskom dijelu Srijema određen je i za saveznu kolonizaciju boraca Jugoslavenske armije i njihovih obitelji, a Slavonije se trebala kolonizirati unutarnjom kolonizacijom. Tako se i Predsjedništvo vlade Federalne Hrvatske u svibnju 1945. "principijelno" složilo s prijedlogom ministra kolonizacije S. Vukosavljevića o dodjeljivanju njemačkih posjeda partizanskim obiteljima te o davanju zemlje "velikih posjeda" radnicima na tim posjedima i korištenje tih posjeda za arondiranje susjednih gospodarstva koja nemaju dovoljno zemlje.²²⁸ Zbog složenosti provođenje kolonizacije Slavonije osnovana je u listopadu 1945. Komisija za provedbu kolonizacije Slavonije koja je prestala s djelovanjem u travnju 1946. kada su njene poslove preuzele okružne komisije za agrarnu reformu i kolonizaciju. U rujnu 1945. određeno je u kojem će broju koja federalna sastavnica sudjelovati u naseljavanju Vojvodine. Iz Hrvatske je trebalo 9.000 obitelji naseliti u Bačku (7.500), Baranju (1.000) i Srijem (500). U naseljavanju Vojvodine prvenstvo je imalo seljačko stanovništvo s područja Like, Dalmacije, Korduna, Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Hrvatskog zagorja. Prednost je imalo stanovništvo s tih područja jer su to bili u ratu opustošeni krajevi u kojima je bilo brojno stanovništvo koje se priključilo partizanima ili se pak radilo o područjima s agrarnom prenapučenosti. Prema prvotnom planu iz Hrvatske je trebalo kolonizirati 5.500 hrvatskih i 3.500 srpskih obitelji. Lika, gdje je stanovništvo negodovalo zbog izbora obitelji za kolonizaciju, dobila je pravo na koloniziranje 3.000 obitelji, Dalmacija 2.500, Kordun 1.600, Gorski kotar 1.000, Hrvatsko primorje 600 i Banija 300 obitelji. U Lici i Dalmatinskoj zagori pokazano je veće zanimanja za kolonizaciju pa je na tim područjima i prije Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji napravljen plan o kolonizaciji oko 5.000 obitelji (3.750 srpskih i 1.250 hrvatskih) u Lici te oko 15.000 u Dalmatinskoj zagori. I na Kordunu je bilo veliko zanimanje pretežno kod srpskog stanovništva dok je manje zanimanja pokazalo stanovništvo Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Hrvatskog zagorja. Zbog neravnomjernog odaziva napravljena je nova regionalna preraspodjela pa je Lika dobila pravo preseljenja 2.900, Kordun 2.200, Dalmacija 2.000, Gorski kotar 600, Banija 500, Hrvatsko zagorje 400, Hrvatsko primorje 3000 i ostalo okruzi 100 obitelji. I kasnije je dolazilo do izmjene u kvotama za pojedina područja, no to nije bitno izmijenilo određene odnose. O nacionalno pripadnosti kolonista

²²⁸ HDA, Ostavština Šantić, 4.2.4.3. Dopis Tome Čikovića, ministra poljoprivrede i šumarstva, Predsjedništvu narodne vlade Hrvatske od 7. svibnja 1945.; M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945 – 1948.*, 37., 43.-44.

postojale su i u jugoslavenskoj historiografiji nesuglasice odnosno s jedne strane oni autori koji su zastupali tezu da nacionalnost nije bila kriterij kod određivanja pogodnosti za kolonizaciju i oni koji su drukčije gledali na taj problem. Neslaganja su bila oko udjela srpskog odnosno hrvatskog stanovništva u kolonizaciji Vojvodine u koju je vjerojatno više iseljeno srpskih obitelji. Bilo je i ideja o koloniziranju Gradišćanskih Hrvata i Baranjaca koji su nakon Prvog svjetskog rata optirali za Jugoslaviju. Kasnija izmjena kvota naseljenika po federalnim sastavnicama ipak su se dogodile jer Slovenija nije uzela planirano učešće pa je Hrvatska još dobila pravo na koloniziranje 500 obitelji iz Dalmacije, iz Like, s Korduna te 75 obitelji sela Goleši u kotaru Okučani. Kasnije je Hrvatskoj dodijeljeno pravo na još 100 obitelji pa je konačni planirani broj udjela Hrvatske u kolonizaciji Vojvodine bio 9.600 obitelji. Prvi *vlak bez voznog reda* krenuo je 27. rujna 1945. s kolonistima iz kotar Titova Korenica u Bački Brestovac i Filipovo (sada Bački Gračac), a ubrzo su slijedili i ostali također iz Like, zatim iz Korduna te i ostalih krajeva Hrvatske. Uspješnost kolonizacije iz pojedinog područja bila je veća što su na tom području pristupili kolonizaciji kao "prvorazrednom političkom zadatku". Oko stvarnog i konačnog broja koloniziranih obitelji u saveznoj kolonizaciji 1945. – 1948. iz Hrvatske postoje različiti podaci. Primjerice postoje podaci da je tijekom 1945. i 1946. kolonizirano iz Hrvatske 7.115 obitelji s 34.980 osoba, odnosno 6.461 obitelji s 32.040 osoba u Vojvodinu, u Baranju 401 obitelji s 1.850 osoba te u kotar Vukovar tj. zapadni Srijem 253 obitelji s 1.090 osoba. Bilo je i onih koji su se "samovoljno" odlučili na preseljenje pa je Glavna komisija za naseljavanje boraca u Vojvodinu tražila da se zaustavi priljev takvih obitelji. Tijekom 1947. kolonizacija je imala znatno manje razmjere te su kolonizirane 353 obitelji. Prema Glavnoj komisiji za naseljavanje boraca u Vojvodinu iz Hrvatske je kolonizirano 9.279 obitelji s 52.869 članova, a tu nisu pribrojani kolonisti u Baranju i dio Srijema koji pripada kotaru Vukovar. Prema podacima Ministarstva poljoprivrede i šumarstva NR Hrvatske navodi se kao konačni broj 9.563 obitelji iz Hrvatske koji su sudjelovali u saveznoj kolonizaciji. Oba ova izvora su vjerojatno manjkava jer prvi isključuje podatke o koloniziranju Baranje i hrvatskog dijela Srijema, a drugi ne obuhvaća sve kolonizirane invalide i demobilizirane partizanske borce i "samovoljne koloniste" pa bi vjerojatno konačni broj koloniziranih obitelji po Zakonu o agrarnoj reformi i kolonizaciji bio između 10.500 i 11.000 obitelji. Hrvatsko stanovništvo iz Bosne i Hercegovine također je sudjelovalo u kolonizaciji Vojvodine.²²⁹

²²⁹ *Politika* (Beograd), 31. kolovoz 1945.; *Vjesnik* (Zagreb), 29. rujna 1945., 3., 5. listopada 1945., 6., 7. listopada 1945., 3., 10. listopada 1945., 4. i 8. studeni 1945., 6.; M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945 – 1948.*, 57.-58., 61.-62., 63. bilj. 208., 64., 67., 71., 75., 76., 79.; I. LAJIĆ, M. BARA, *Ratovi,*

Brojni su kolonisti tijekom samog postupka kolonizacije odustajali ili su se kolonizirali, a potom vratili, većinom zbog neprilagođivanja novoj sredini, a bilo je i onih koji su željeli *izigrati* zakon pa zadržati svoj stari posjed i novi posjed i sl.²³⁰

Unutar granica Hrvatske u neposrednom poraću pokrenuo se veliki val tzv. unutarnje kolonizaciji većinom usmjeren prema Slavoniji. Povećanjem zemljišnog fonda poglavito konfiskacijom imovine najvećim dijelom okoristili su se "mjesni agrarni interesenti", a potom i kolonisti, 12.157 obitelji s 58.230 članova, koji su dolazili iz drugih hrvatskih regija ili tzv. "dekolonisti" koji su kolonizirani tijekom rata. Najviše posjeda za kolonizaciju bilo je u okruzima Slavonski Brod, Osijek i Daruvar. Prvi organizirani vlak s kolonistima krenuo je iz kotara Ivanec u ožujku 1946. u Baranju, a smjer unutarnje kolonizacije uglavnom je određivao povratak izbjeglica koji su se u Slavoniju sklonili tijekom rata, posebice muhadžiri, iz Bosne i Hercegovine. "Pjesničko" predstavljanje kolonističkih naselja u brojnim je slučajevima bilo daleko od stvarnog pa su kolonisti znali odustajati od kolonizacije zbog *loše preporuke*, osobnog razočaranja ili jednostavno neprilagodbe.²³¹ Niti za ovaj val kolonizacije nije u historiografiji obrađen kriterij nacionalnost pa i ovdje postoje trvenja oko broja i razloga preseljenje hrvatskog odnosno srpskog stanovništva.

Pedesetih godina 20. stoljeća pokrenuta je i kolonizacija istarskih kotara Pula, Poreč i Pazin gdje se planiralo naseljavati stanovništvo "vješto" u obradi vinograda i voćnjaka iz Međimurja, Hrvatskog Zagorja, Hrvatskog Primorja i Dalmacije. U rujnu 1951. Glavna uprava za poljoprivredu Narodne Republike Hrvatske uputila je narodnim odborima (NO) kotara Pazin, Poreč, Pula, Senj, Makarska, Čakovec i Prelog okružnicu s uputama o kolonizaciji. Izričito se navodi da se ne dopušta koloniziranje interesenata iz Slavonije kao niti "izbjeglica" iz seljačko radničkih zadruga. Upozorili su da svi oni koji neposredno pred kolonizaciju prodaju iz "špekulantskih" razloga pokretni imetak ili stoku gube pravo na kolonizaciju. Kolonisti su morali obavezno imati potvrdu kotarskih NO-a za kolonizaciju u Istru. O tijeku kolonizacije NO-i kotareva Pazin, Poreč, Pula, Senj, Makarska, Čakovec i Prelog morali su jednom tjedno pismeno izvijestiti Glavnu upravu za poljoprivredu Narodne Republike Hrvatske, a svaki parni dan telefonski su podnosili dnevna izvješća. NO kotara iz kojih su dolazili kolonisti morali su javljati o broju otpremljenih kolonista i broju kolonista koji se spremaju na odlazak, a NO kotara koji su primali koloniste morali su izvijestiti o broju

kolonizacija i nacionalna struktura Slavonije u dvadesetom stoljeću, 97.-100.; Nikola GAČEŠA, "Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu 1945 – 1948", *Migracije i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana*, Sarajevo 1990., 389.-404.

²³⁰ M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945 – 1948.*, 81.

²³¹ *Borba*, 30. rujna 1945., "Kod hercegovačkih kolonista u banatskom selu Katarina"; M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945 – 1948.*, 124.-136.

pridošlih kolonista, gdje su kolonizirani te jesu li ušli u seljačko radničke zadruge ili su kolonizirani kao "privatnici".²³²

*

U kategoriji poslijeratne emigracija veliki je udio osoba koje su ilegalno pobjegle iz zemlje poslije 1946. godine ili su redovnim putem otišli u inozemstvo i tamo ostali. Od 1945. do 1963. iz Jugoslavije je pobjeglo ili otišlo u inozemstvu i nije se vratilo oko 112.000 osoba. Prema procjenama državnih ustanova, u razdoblju od 1946. do 1955. iz zemlje su ilegalno bježali uglavnom "ideološki neprijatelji" pa je dakle iz političkih razloga oko 50.000 osoba napustilo Jugoslaviju. Za razdoblje poslije 1955. prema podacima države zemlju su ilegalno napuštali "kriminalci, avanturisti i sl.". U 70 % slučajeva bile su to osobe mlađe od 25 godina i prema ocjenama jugoslavenskih vlasti politička emigracija "rado" je prihvaćala te osobe, pružala im razne usluge i novačila u svoje redove. Dalmacija, Hrvatsko primorje i Lika imali su već šezdeset godina tradicije u iseljavanju pa su jugoslavenske vlasti od kraja Drugog svjetskog rata do sredine pedesetih godina 20. stoljeća sprječavali iseljavanje s namjerom da se ne stvara *nova* ekonomska emigracija. No, upravo s tog područja od završetka Drugog svjetskog rata pa do polovice pedesetih 20. stoljeća bili su česti bjegovi. S Korčule je od 1945. – 1956. pobjeglo 220 osoba, a spriječeno je 345 osoba, iz Šibenika 1955./56 pobjeglo je 71 osoba, iz Zadra 220 osoba i iz Makarske 18. Stoga su državne vlasti odlučile "popustiti" zbog "velikog pritiska" s Korčule, Makarske i Zadra. Tijekom 1956. iz Narodne Republike Hrvatske bilo je 7.521 bijeg, od ukupno 15.684 na cijelom jugoslavenskom području, od toga uspjelih bjegova bilo je 4.198. Hrvati su imali i najviše bjegova s područja Bosne i Hercegovine. Posebno su za hrvatsko stanovništvo bili specifični bjegovi pomoraca koji su bježali s brodova ili prilikom dužeg čekanja na ukrcavanje u raznim svjetskim lukama. Posebna komisija Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske ispitala je stanje u Puli i Dubrovniku i utvrdila da ti bjegovi stvaraju "političke probleme", a potaknuti su ekonomskim razlozima. Odbor za unutarnju politiku NR Hrvatske donio je zaključak da bi se trebalo dopustiti onima koje žele "poboljšanje egzistencije" odlazak i da Savezno izvršno vijeće treba razmotriti mogućnost potpisivanja sporazuma s pojedinim zemljama o zapošljavanju radnika.²³³

**

²³² HDA, Ostavština Šantić, 7.1.20.3, 7.1.21.1. i 7.1.21.3; *Vjesnik*, "Zagorci u Istri", 29. rujna 1952.

²³³ Radmila RADIĆ, "Iseljavanje stanovništva s jugoslovenskog prostora do sredine pedesetih godina", 143.-145., 148., 154.-155., 157.

Drugi svjetski rat na cijelom je jugoslavenskom području pokrenuo migracije i to nije zaobišlo niti Hrvate kao i bosanskohercegovačke muslimane koji su, kao i ostale nacionalne skupine, bili zahvaćeni iseljavanjem, evakuacijama/preseljenjima te protjerivanju i životom u zbjegovima.

Hrvati su i prije ulaska u jugoslavenske državne okvire imali brojnu emigraciju poglavito u prekomorskim zemljama, a taj se trend nastavio i u kasnijem razdoblju u raznim kategorijama migracija. Od političke emigracija koju su sačinjavali internirci, ratni zarobljenici, osobe koje su zbog političkog neslaganja s poslijeratnim jugoslavenski sustavom otišle krajem rata, zatim ekonomski migranti pa do ilegalnih prebjega ili na legalni/redovit način otišlih osoba koje se nisu vratile.

Za razumijevanje migracija Bošnjaka, osim već navedenih kategorija migracija za hrvatsko stanovništvo, važno je spomenuti i proces iseljavanja započet još 1875., a intenziviran u jugoslavenskih državnim tvorevinama. Od 1918. pa do šezdesetih godina 20. stoljeća oko 200.000 osoba islamske vjeroispovijeti iselilo iz BiH, Sandžaka, Kosova i Makedonije na Srednji Istok.²³⁴

Hrvatsko stanovništvo iz ekonomskih i političkih razloga ima dugu tradiciju iseljavanja osobito u prekomorske zemlje, a uzeli su učešća i u svim drugim oblicima unutarnjih migracija.

Migracije srpskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća

Na područjima koje je obuhvatila NDH živjelo je oko 1.800,000 stanovnika pravoslavne vjere, odnosno drugi izvori navode da ih je bilo od 1.847.000 do 1.925.000.²³⁵ Antisrpski i antijugoslavenski stav, koji je za Ustaški pokret bio istoznačan, iskazivan je još za djelovanja u emigraciji kada su "beogradski režim" i jugoslavenstvo smatrani glavnim neprijateljima "hrvatskog narodnog i državnog individualiteta", još većom žestinom iskazao se dolaskom Ustaškog pokreta na vlast u travnju 1941. Nacionalna isključivost može se iščitati u točki 11.

²³⁴ R. RADIĆ, "Iseljavanje stanovništva s jugoslovenskog prostora do sredine pedesetih godina", 143.

²³⁵ *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske*, (ur. Rafael Landikušić), Zagreb 1942., 13.; Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, Beograd 1981., 134.

Jozo TOMASEVICH, *War and revolution in Yugoslavia, 1941 - 1945, Occupation and Collaboration*, Stanford 2001., 380.; Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010., 431.

"Ustaško – domobranskih načela" i tumačiti kao namjera da se uklone iz političkog i gospodarskog života, nehrvati, posebice Židovi i Srbi. Uspostavom NDH započinju se provoditi represivne mjere, od uhićivanja osoba koje su bile uključene u politički i javni život Kraljevine Jugoslavije, jer je njihov rad u pravilu ocijenjen kao "protuhrvatski", do nasilja nad srpskim stanovništvom kojeg su vlasti NDH u načelu smatrale "stranim elementom" koji je uvijek bio "protivnik svake oslobodilačke borbe hrvatskog naroda". Ubrzo se među Srbima razvio pobunjenički pokret koji se vremenom podijelio na četnike i partizane.²³⁶

*

Srpsko je stanovništvo u NDH bilo uključeno u planove Trećeg Reicha oko zamjene stanovništva. Zbog pritiska Mađara koji su početkom svibnja 1941. tražili da se iz Bačke iseli oko 150.000 Srba, a potom su zahtjev smanjili na Srbe "dobrovoljce", koje su jugoslavenske vlasti naselile na to područje, vlasti Trećeg Reicha imali su znatan problem koji je dodatno pojačan ustankom u Srbiji. Već u travnju 1941. Ustaški stožer iz Petrovardina brzojavom se obratio poglavniku NDH Anti Paveliću da mađarske vlasti protjeruju s vojvođanskog područja sve one koji nisu na tom području rođeni, a posrijedi je bilo stanovništvo naseljeno između dva svjetska rata kao "dobrovoljci" ili kolonisti, a kojima je bilo dodijeljeno 53.000 jutara zemlje. Naputak mađarski vlasti iseljenicima je bio da idu preko Mitrovice u NDH i preko Petrovaradina u Srbiju. Bilo je i slučajeva da su muškarci prebacivani u Srbiju, a žene i djeca na područje NDH. Iseljavani su, tj. prognani, bez isprava te je zapovjednik Ustaškog stožera u Petrovardinu molio da se stupi u vezu s mađarskom vladom kako bi se to "protjerivanje izvršilo nekakvim sistemom". Općinsko poglavarstvo Sotina, također u travnju 1941. javilo je Ustaškom stožeru u Vukovaru da mađarska vojska iseljava stanovništvo između Tise i Dunava, koloniste s područja Dalmacije, Bosne i Hercegovine i Like, bez ikakvih sredstava za život, na područje NDH. Na području gdje su bili zavičajni najčešće im nisu mogli ponuditi smještaj i hranu.²³⁷

²³⁶ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatske 1941-1945.*, Zagreb 1978., 164., 166.; 176.-178.; Mario JAREB, *Ustaško – domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb 2006., 120.-129. O primjerima hapšenja "istaknutijih" Srba i o odnosu vlasti prema pravoslavnom stanovništvu na području NDH: Filip ŠKILJAN, "Odnos ustaške vlasti na Klaniku i u potkalničkom kraju prema Srbima, Židovima i Romima 1941. godine", *Cris*, god. XI, br. 1, Križevci 2009., 91.-103.; Filip ŠKILJAN, "Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine", *Scrinia Slavonica*, sv. 10, Slavonski brod 2010., 341.-365.; Filip ŠKILJAN, "Genocid nad Srbima, Romima i Židovima u kotaru Nova Gradiška tijekom Drugog svjetskog rata", *Tokovi istorije*, br. 3/2010, 33.-62.

²³⁷ Tone FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945.*, Ljubljana/Beograd 1979., 238.-239.; Slobodan MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 74.-76.

Uskoro je pod pokroviteljstvom Trećeg Reicha isplanirana razmjena stanovništva koja je trebala obuhvatiti slovensko stanovništva iz Donje Štajerske i Gorenjske, koje se trebalo iseliti na područje NDH i u Srbiju, a recipročno tom broju Srbi s područja NDH trebali su biti iseljeni u Srbiju. U svibnju 1941. u Beogradu su održana tri sastanka o preseljavanju stanovništva pod predsjedanjem njemačkog vojnog zapovjednika za Srbiju generala Helmuta Förstera na kojem je potvrđena ideja da se najveći broj Slovenaca oko 260.000 preseli na područje NDH s čijeg bi se područja iselio isti broj Srba.²³⁸ Ministarstvo vanjskih poslova Trećeg Reicha objavilo je 21. svibnja 1941. da je Hitler pristao da se s područja NDH iseli 220.000 – 260.000 Srba te da NDH primi isti broj Slovenaca. Vlada NDH je već 28. svibnja 1941. odobrila useljavanje Slovenaca, osim onih koji im nisu politički podobni zbog jugoslavenske i srpske orijentacije.²³⁹ U Zagrebu je, u poslanstvu Trećeg Reicha i pod predsjedanjem poslanika Siegfrieda Kaschea, 4. lipnja 1941. održana konferencija o iseljavanju slovenskog stanovništva, s područja koje je zauzeo Treći Reich, u NDH i Srbiju, o iseljavanju Srba iz NDH u Srbiju kao i o položaju Hrvata na području koje je okupirao Treći Reich.²⁴⁰ Istoga dana, u poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu, održan je sastanak na kojem su utanačene pojedinosti preseljavanja stanovništva, o čemu se razgovaralo još u dva navrata 4. i 8. srpnja 1941. kada su utanačeni datumi polazaka i odredišta pojedinih transporta.²⁴¹

Prema zaključcima konferencije od 4. lipnja razmjena stanovništva trebala se obaviti u tri vala od 7. lipnja do 31. listopada 1941. U prvom valu, do 5. srpnja, planiralo se iseljavanje 5.000 pravoslavnih svećenika s obiteljima u Srbiju. U drugom valu, od 10. srpnja do 30. kolovoza 1941., trebalo je iseliti oko 25.000 Srba iz Srijema i Bosne. Treći val trebao je trajati od 15. rujna do 31. listopada 1941. kada se trebalo oko 145.000 Srba s područja NDH iseliti u Srbiju. Također je trebalo do 31. listopada 1941. s područja NDH iseliti 30.000 Srba u Srbiju koji nisu imali zavičajnost na području NDH. Preseljenici su mogli ponijeti 50 kg prtljage i svaki pojedinac 500 jugoslavenskih dinara. Seljacima je odobren odlazak s natovarenim

²³⁸ Ladislaus HORY, Martin BROSCAT, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941 - 1945*, Stuttgart 1964., 96., bilj 278.; Ladislaus HORY, Martin BROSCAT, *Ustaška država Hrvatska 1941 – 1945.*, Beograd 1994., 147., bilj. 277.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 232., 239; Milenko MILIĆ, "Plansko i nasilno raseljavanje Jugoslavena tokom drugog svetskog rata", *Jugoslavenska revija za međunarodno pravo*, god. XI, Beograd 1964., 421.

²³⁹ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 30., 31.

²⁴⁰ Hrvatski državni arhiv (HDA), Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), 013.1.38, Zapisnik konferencije /prijevod i prepis/ od 4. lipnja 1941. održane u Zagrebu pod vodstvom njemačkog poslanika S. Kaschea; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 31. Opširnije o konferencijama o iseljavanju stanovništva vidi poglavlje o Slovencima.

²⁴¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1943.-1948., kut. 2618, Dosje Richarda [Rikarda] Flögela, ravnatelja Zavoda za kolonizaciju NDH.

konjskim zapregama s time da je mogao otići isti broj zaprega i tegleće stoke u Srbiju koliko su doseljeni Slovenci sa područja koje je okupirao Treći Reich prevezli na područja NDH.²⁴²

Prema dogovoru od 4. lipnja trebalo se iseliti iz Štajerske i Koruške 80.000 Slovenaca, no, Nijemci su odlučili da će preseliti 30.000 i to 15.000 do polovice kolovoza 1941., a preostale poslije rata. Takva odluka nije odgovarala vlastima NDH jer je to značilo da će se smanjiti i broj iseljenih Srba s područja NDH koji je trebao biti recipročan broju iseljenih Slovenaca.²⁴³

U Zagrebu su 4. srpnja 1941. predstavnici poslanstva Trećeg Reicha u Zagrebu i vlasti NDH dogovorili red vožnje za transporte Slovenaca useljenika i Srba iseljenika. Dogovoreno je da se od 11. srpnja 1941. započne sa otpremanjem po 500 Srba naizmjenično iz logora Bijeljina (oko 5.000 osoba), Caprag (oko 4.000), Bjelovar (4.000) i Požega (oko 12.000 osoba). Iz Bijeljine su srpski iseljenici/prognanici trebali pješaćiti do Rače²⁴⁴ i od tamo bi ih parobrodima prevezli do Zemuna ili Beograda. Ponovni sastanak vezano za ovaj drugi val preseljavanja slovenskog i srpskog stanovništva održan je 8. srpnja i utvrđen je konačni vozni red, broj vagona, izmjena osoblja u pratnji vlakova za odlazak Srba iz NDH u Srbiju i odlazak Slovenca iz južne Štajerske u NDH. Planirano je da iseljavanja Srba započnu 17. srpnja, dnevno po 500 osoba, iz pojedinog iseljeničkog logora (iz logora Caprag oko 8.000 osoba, iz Požege oko 10.000 osoba i iz Bjelovara 7.000). Utvrđeni su i smjerovi kretanja transporta kojim su iseljenici prevoženi vlakovima Državne željeznice NDH preko Slavenskog Broda i Vinkovaca do Zemunu gdje su prebacivani u vlakove srpskih državnih željeznica.²⁴⁵ Državno ravnateljstvo za ponovu 17. i 18. srpnja poslalo je okružnicu zapovjednicima sabirnih logora u Požegi, Sisku (Caprag) i Bjelovaru o otpremanju suhe hrane transportima s iseljenicima koja bi im bila dovoljna za dva do četiri dana dok ih ne razmjestite u stalna boravišta. Uz kruh iseljenici su morali dobiti propisanu količinu slanine ili suhog mesa, ako toga nema onda pekmeza ili meda. Naglašeno je da se pošalje dovoljna količina "dobro prokuhanog mlijeka" za djecu.²⁴⁶

²⁴² HDA, SDS RSUP SRH, 013.1.38, Zapisnik konferencije /prijevod i prepis/ od 4. lipnja 1941. održane u Zagrebu pod vodstvom njemačkog poslanika S. Kaschea; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatske 1941-1945.*, 168., 169.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 208.-211.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 32.-33., 233.

²⁴³ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 153.

²⁴⁴ Bosanka Rača nalazi se u sjeveroistočnoj Bosni na rijeci Savi nasuprot danas Sremskoj Rači u Srbiji.

²⁴⁵ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Urad za podržavljeno lastnino NDH v Zagrebu, kut. 28 (1374 B), Državno ravnateljstvo za ponovu, br. 181/1941. od 10. srpnja 1941.; Državno ravnateljstvo za ponovu, br. 507/41.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 234., 235.

²⁴⁶ HDA, Ministarstvo državne riznice, Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove, Ured za podržavljeni imetak (MDR), Ured za podržavljeni imetak, kut. 1848, br. 10.73/1941. i kut. 1776, 1073/1941.

Navedena iseljavanja trebala su trajati do 9. rujna, no, datumi su ipak pomaknuti pa je Ministarstvo prometa i javnih radova – Odio za željeznički promet 29. srpnja 1941. izdalo novu naredbu svim vanjskim službenim jedinicama željezničkih postaja o kretanju vlakova za prijevoz Srba u Srbiju i Slovenaca u NDH. Prvi vlak s Srbima iseljenicima trebao je krenuti 1. kolovoza 1941. iz Capraga, 2. kolovoza iz Požege, 3. kolovoza iz Bjelovara. Vlakovi su išli do Zemuna, a planiralo se da će ih biti oko pedeset.²⁴⁷

Polovicom srpnja 1941. počeli su pristizati srpski iseljenici u logor u Požegi gdje je dopremljeno 9.489 osoba.²⁴⁸

Zbog velikog priljeva, oko 80.000 do 85.000 osoba, protjeranih i izbjeglih s područja NDH u Srbiju njemački vojno zapovjedništvo za Srbiju odbilo je 16. srpnja nastavak drugog vala iseljavanja. O tome su razgovarali predstavnici njemačkog poslanstva u Zagrebu s ministrom vanjskih poslova NDH Lorkovićem koji je izrazi sumnju da je s područja NDH otišlo 83.000 osoba te je napomenuo da je na područje NDH došlo nekoliko tisuća Hrvata i Slovenaca iz Srbije mimo dogovora kao i stotine slovenskih izbjeglica sa slovenskog područja koje je zauzeo Treći Reich.²⁴⁹ Dana 18. srpnja ponovno se razgovaralo o iseljavanju Srba u Srbiju odnosno njemački predstavnici su zaustavili iseljavanje jer su tvrdili da je već oko 65.000 "dobrovoljaca" iseljeno u Srbiju te da je u prvim polovici srpnja ilegalno prebačeno u Srbiju oko 15.000 osoba. Sljedećeg dana je njemački zapovjednik za Srbiju obavijestio da će za oko 14 dana moći nastaviti s iseljavanjem. Nijemci su pristali odmah primiti iz zatvora u Mitrovici i Lepoglavi one Srbe koji su rođeni u Srbiji te ih prebaciti lađom u Srbiju.²⁵⁰

Tijekom agrarne reforme i kolonizacije na bosanskohercegovačkom području muslimansko stanovništvo bilo je zakinuto. Razvlašćivanje aga i begova i naprasno osiromašenje dovelo je do iseljavanja muslimanskog stanovništva u Tursku. Tijekom 1918. i 1919. oko 250.000 srpskih obitelji, a među njima i kolonisti, pretežno "solunaši", porijeklom izvan bosanskih granica, dobilo je zemlju u agrarnoj reformi i kolonizaciji. Ovo je stanovništvo prvo bilo na *udaru* iseljavanja na bosanskohercegovačkom prostoru.²⁵¹

²⁴⁷ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Urad za podržavljeno lastnino NDH v Zagrebu, kut. 28 (1374 B), Ministarstvo prometa i javnih radova – Odio za željeznički promet br. 2501/II-1941. od 29. srpnja 1941.

²⁴⁸ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 149.; Andrija-Ljubomir, LISAC, "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.", *Historijski zbornik*, br. 1-4, Zagreb 1956., 130.-131.

²⁴⁹ T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 235.-236.

²⁵⁰ Muzej Vinkovci, Zbirka preslika dokumenata, Dopis glavnostožernog pukovnika Stjepana Jendrašića, delegata Glavnog stožera Vojskovođe, Državnom ravnateljstvu za ponovu od 19. srpnja 1941., br. 17161, Državno komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

²⁵¹ Dženana EFENDIĆ SEMIZ, "Srpska agrarna reforma i kolonizacija 1918", *Jugoistočna Europa 1918. – 1945.*, Zagreb 1995., (ur. Aleksander Ravlić), 80.-85.

U svibnju 1941. ustrojen je u Beogradu Komitet za izbeglice i preseljenike koji je sljedećeg mjeseca preimenovan u Komesarijat za izbeglice i preseljenike.²⁵² Izbeglice i preseljenici dolazili su većinom za novcem Kraljevine Jugoslavije, kunama Nezavisne Države Hrvatske, talijanskim lirama, bugarskim levima te Slovenci s Reichsmarkama, novčanicama Trećeg Reicha. Novčanice Kraljevine Jugoslavije nostrificirane su pečatom Komesarijata za izbeglice i preseljenike i onda su poslone na zamjenu Srpskoj narodnoj banci. Mjesečno se moglo promijeniti 2.000 dinara po osobi. Zamjenjivane su novčanice od 100, 500 i 1000 dinara.²⁵³ U Srbiji su izbjeglicama izdavane dvojezične srpsko – njemačke Izbegličke legitimacije/Flüchtlinausweis koje su uz fotografiju imale osobne podatke o osobi te datum i mjesto prelaska u Srbiju.²⁵⁴

U Beogradu je djelovao Hrvatski klub, kao ispostava Središnjice ureda za Hrvate – povratnike, u svojstvu konzularne agencije i radio je na povratku Hrvata iz Srbije u NDH, a posredovala je i kod odlaska Srba iz NDH u Srbiju. Do 25. srpnja 1941. formalno su izdavali dokumente Srbima s područja NDH. No jedan od časnika za vezu je i sljedeća dva mjeseca izdavao dokumente što je vjerojatno bilo povezano sa stjecanjem materijalne dobiti u osobnu korist. Posredovanje u prodaji i zamjeni nekretnina između Hrvata povratnika i Srba iseljenika radile su dvije firme "Croatiapromet" u Zagrebu i "Jugovoz" u Beogradu. Preko tih firmi i Hrvatskog kluba Srbi su dobivali propusnice kako bi došli u NDH prodati ili zamijeniti svoje nekretnine.²⁵⁵

Državno ravnateljstvo za ponovu je okružnicom dala upute svim kotarskim predstojništvima i predstojništvima gradskih redarstava o uhićivanju odnosno prikupljanju stanovništva. Naglašeno je da je to stvar "tajne prirode, hitna i neodgodiva" i od "velikog državnog interesa" te da će se svaki propust kažnjavat na prijekom sudu i svaki predstojnik osobno odgovara za pravilno izvršavanje traženog.²⁵⁶ Sabiranje srpskog stanovništva na pojedinom području trebalo je započeti telefonskim ili brzojavnim nalogom Državnog ravnateljstva za ponovu i obavljati se tijekom noći, iznimno danju, "bez buke i grubosti". Iseljenicima su dopuštali ponijeti gotovinu i razne vrijednosne papire kao i druge dragocjenosti koje su im u sabirnim logorima vrlo često oduzimani. Za svakog pojedinca ili obitelj radio se "Zapisnik o preuzeću imovine – vrijednosnih papira i vrijednota" kojeg su

²⁵² U Arhivu Srbije u Beogradu pohranjen je fond Komesarijata za izbeglice i preseljenike.

²⁵³ Vojislav MIHAILOVIĆ, "Papirni novac Kraljevine Jugoslavije peččen od strane Komesarijata za naseljenike i izbeglice", *Numizmatičar*, br. 22-23, Beograd 1999/2000., 193.-194.

²⁵⁴ Izbeglička legitimacija br. 13088a na ime Vojislava Karadžića iz Gospića, zbirka dr. sc. Marija Jareba, Zagreb.

²⁵⁵ HDA, Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (MUP NDH), I-A, 1437/42.

²⁵⁶ Arhiv Slovenije (AS), Slovenski izseljenički odbor Zagreb (SIOZ), kut. 1 (1345 A), Obrazac okružnice Državnog ravnateljstva za ponovu, b.b. (u tekstu se pozivaju na okružnicu Ptk. 26/41. od 2. srpnja 1941.).

potpisivali vlasnici i osoba koja "preuzima" imovinu. Gotovina je u pravilu vraćana vlasnicima, u trenutku iseljenja, do iznosa 500 kuna po osobi, a druga imovina im je oduzeta. Na pojedinim zapisnicima naznačeno je da su osobe puštene i da im je novac vraćen. Iseljenicima 9. i 10. transporta, koji su 25. i 27. rujna iz otpremljeni iz Capraga, a vlasti NDH su im nadoplatile novac ukoliko nisu imali određenih 500 kuna i nadomjestili prtljagu, ukoliko je težila ispod 50 kg.²⁵⁷ Iseljenici su mogli ponijete 50 kilograma prtljage. Obitelj ili samac morali su se spakirati u pola sata i otpremiti u sabiralište.²⁵⁸ Pojedina kotarska predstavništva, Čazma, Križevci i Pakrac, već su u srpnju izvijestila su Državno ravnateljstvo za ponovu o sabiranje/uhicivanje stanovništva na svome području.²⁵⁹

Okružnicom Državnog ravnateljstva za ponovu u 14 točaka točno je propisano koje osobe moraju iseliti s područja NDH jer je osobito dovodilo do zabuna pitanje obitelji s "dvije vjere". U točki 1. razlaže se da ako je muž pravoslavne vjere, žena katoličke, a djeca pravoslavne da takva obitelj može ostati ako se "muž nije osobito isticao u protuhrvatskom smislu" i "ako nije previše ekonomski jak da bi mogao biti opasan"; 2. ako je muž katoličke, žena bila ili je pravoslavne vjere, a djeca katolici onda cijela obitelj "ima ostati"; točka 3. ako je muž pravoslavne vjere vjenčan s katolkinjom u katoličkoj crkvi i djeca su im katolici onda cijela obitelj ostaje; 4. ako je muž pravoslavne vjere vjenčan s katolkinjom u katoličkoj crkvi, a djeca pravoslavna, cijela obitelj može ostati ukoliko nema zapreka izrečenih u točki 1.; točka 5 ako pravoslavac živi u konkubinatu s katolkinjom i ima djecu katoličke vjere cijela obitelj ostaje; točka 6 ako katolik živi u konkubinatu s ženom pravoslavne vjere i djeca su im pravoslavne vjere onda moraju iseliti, pogotovo ako postoje razlozi navedeni u točki 1.; točka 7. ako muškarac pravoslavne vjere živi u konkubinatu s katolkinjom i ima djecu pravoslavne vjere obitelj može ostati ako ukoliko ne potpadaju pod kriterij izrečen u točki jedan; točka 8. ako je obitelj pravoslavna i jedna član obitelj služi u hrvatskoj vojsci cijela obitelj ima pravo ostati ako nema prepreka iz točke 1.; točka 9. ako je obitelj ili samac prije ili poslije 10. travnja prešli na katoličku vjeru ili neku drugu, a opće je poznato da su svojim radom štetili

²⁵⁷ HDA, MDR NDH, kut. 1839, Transportan lista br. 10. od 27 rujna 1941. s 501 osobom (242 muškaraca, 239 žena i 20 djece) iz Banja Luke, Drakulića, Budžaka, Pavlovca, Banjalučkog Polja, Podravske Slatine, Voćina, Prijedora, Mitrovice i Moslavačkog Selišta, kut. 1840, Iskazi isplaćenog novca i otpremnice, kut. 1850, Fascikl "Logor Požega" kolovoz - rujna, namire osobama koje su puštene iz logora.

²⁵⁸ ARS, SIOZ, kut. 1 (kut. 1345 A), broj nečitljiv, Uputa Državnog ravnateljstva za ponovu svim kotarskim predstojništvima, str. 1.-2.; HDA, MDR NDH, kut. 1840, br. 7507/1941. od 20. srpnja 1941., Iskaz isplaćenog novca iseljenicima VII transporta, Transport br. 6 (16. kolovoza 1941. popis s 505 osoba), HDA, MDR NDH, kut. 1840, Transportan lista br. 10. od 27 rujna 1941. s 501 osobom (242 muškaraca, 239 žena i 20 djece) iz Banja Luke, Drakulića, Budžaka, Pavlovca, Banjalučkog Polja, Podravske Slatine, Voćina, Prijedora, Mitrovice i Moslavačkog Selišta i kut. 1851, Obrasci/Zapisnici o preuzeću gotovine – vrijednosnih papira i vrijednota.

²⁵⁹ Ivo GOLDSTEIN, "Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", *Med srednjo Evropo i Sredozemljem. Vojetov zbornik*, (ur. Sašo Jerše), Ljubljana 2006., 599.

interesima hrvatskog naroda moraju iseliti, ako nije taj slučaj mogu ostati; točka 10. ako su se obitelj ili samac pravoslavne vjere od 1918. odnosilo lojalno prema hrvatskom narodu i to nastojanje moralno, politički i materijalno podupirali mogu ostati; točka 11 u brakovima gdje je svako od partnera zadržao svoju vjeru i gdje su muška djeca pravoslavne, a ženska katoličke vjere, a supružnici nisu radili "zborom i tvorom" protiv hrvatskog naroda obitelj može ostati; točka 12. ako su Hrvat ili Hrvatica prešli na pravoslavnu vjeru zbog ženidbe ili je to slučaj oba partnera, a ostali su "dobri Hrvati" i djeca su im katolici onda obitelj može ostati; točka 13. ako je muž Srbin pobjegao, a djeca i žena Hrvatica ostali onda "treba takvu obitelj ostaviti"; točka 14. starci i starice pravoslavne vjere ukoliko su sami, bez članova obitelji, mogu ostati. U zaključku se iznova naglašava da kod "olakotnih slučajeva" koja se izuzimaju od iseljavanja osnova je da "nisu poznati kao neprijatelji hrvatskog naroda i hrvatske države" i u slučajevima prelaska na katoličku vjeru.²⁶⁰

U slučaju iseljavanja pravoslavnog svećenstva dana je uputu da se iseljavaju samo Crnogorci koji se "osjećaju Srbima", a izuzeti su rumunjski, makedonski/bugarski, ruski i ukrajinski svećenici, ali im je uskraćeno obavljanje "crkvenih funkcija". Pravoslavne matice trebale su preuzeti općinska poglavarstva koja su bila zadužena za izdavanje matičnih izvadaka i upis rođenih i umrlih. Upozorena su sva kotarska predstojništva i gradska redarstva da nisu ovlaštena izdavati dopuštenja za pojedinačna iseljavanja. Upozoreni su da se iseljeni Srbi vraćaju s raznim ispravama na područje NDH te da ih se ponovo treba prepratiti u najbliži iseljenički logor, Caprag, Požega ili Bjelovar, ukoliko se radi o iseljenicima s "dobrovoljačkih posjeda", a u drugim slučajevima trebali su ih vratiti "preko granice".²⁶¹

Državno ravnateljstvo za ponovu 1. listopada 1942. poslalo je upozorenje velikim župama, gradskim poglavarstvima, kotarskim predstojništvima, župskim redarstvenim oblastima i poreznim uredima da se na područje NDH vraćaju pojedinci i cijele obitelji koje su same napustile državno područje ili su iseljeni, s namjerom da stalno ostanu ili da prevezu ili prodaju trgovačku robu, pokućstvo i druge dragocjenosti koje su "sakrili" kod "znanaca". Uputa je bila takve osobe uhititi i uz pratnju vlakom otpremiti u mjesto od kuda su stigle, osim ako imaju dopuštenje Ravnateljstva za javni red i sigurnost ili Ustaške nadzorne službe. Nije se dopuštalo iseljavati niti useljavati na državno područje bez odobrenja Državnog ravnateljstva za ponovu, a razne isprave kojima su razne osobe dolazile, a ponajviše iseljenici,

²⁶⁰ ARS, SIOZ, kut. 1 (kut. 1345 A), Državno ravnateljstvo za ponovu, Taj. br. 16/1927-1941 od 24. srpnja 1941.

²⁶¹ ARS, SIOZ, kut. 1 (kut. 1345 A), Državno ravnateljstvo za ponovu, br. 2446/20/1941. od 9. kolovoza 1941.

povratnici, na područje NDH trebalo je oduzeti i poslati Državnom ravnateljstvu za ponovu.²⁶²

Kotarska predstojništva dobila su i okružnicu o žetvi u kojoj se do detalja razrađuje tko što obavlja odnosno koje poslove rade i dovršavaju iseljenici Srbi i domaće seljaštvo, što doseljeni Slovenci, a što rade zajedno i koje naknade, u naturi, dobivaju.²⁶³

Tijekom 1941. izglasano je niz zakonskih odredaba koje su se odnosile na imovinu iseljenih osoba i osoba koje su napustile NDH, a čiji se sadržaj može sažeti na to je imovina tih osoba postala vlasništvo NDH, odnosno zemljišnim posjedima i gospodarskim zgradama raspolagao je Zavod za kolonizaciju, a Državno ravnateljstvo za ponovu poduzećima i stambenim zgradama (Zakonska odredba o imovini osoba koje su napustile područje NDH od 6. kolovoza 1941., Zakonska odredba o imovini osoba izseljenih iz područja NDH od 7. kolovoza 1941., Objava Državnog ravnateljstva za ponovu od 21. kolovoza 1941. svim vjerovnicima osoba koje su naveden u zakonskim odredbama od 6. i 7. kolovoza 1941. da započinje postupak prema tim zakonskim odredbama, Odredba od 6. rujna 1941. o upravi stambenih zgrada osoba koje su iseljene ili su napustile područje NDH, Zakonska odredba o imovini osoba izseljenih s područja NDH od 20. listopada 1941., Zakonska odredba o imovini osoba koje su napustile područje NDH od 20. listopada 1941., Zakonska odredba od 27. prosinca 1941. o preinaci i dopuni odredbe o imovini osoba izseljenih s područja NDH i zakonske odredbe o imovini osoba koje su napustile područje NDH).²⁶⁴

S iseljenih i napuštenih posjeda nerijetko je otuđivana imovina pa je Zavod za kolonizaciju izdao proglas kojim se pozivaju svi koji su tu imovinu otuđili ili je uzeli na privremeno korištenje neka je u roku 24 sata vrate. U protivnom im se prijetilo zakonskim mjerama, ali i pokretnim prijekim sudom, a upozoreni su da će nepoštivanje ove naredbe utjecati na dodjeljivanje zemlju domaćim seljacima.²⁶⁵ Državne vlasti stekle su znatnu materijalnu korist nauštrb nehrvatskog stanovništva, posebice Židova i Srba, što su tumačili vraćanjem duga za njihovo prethodno stečenu korist na "hrvatskom prostoru".

"Dobrovoljci" iz Prvog svjetskog rata kolonizirani u Slavoniju i Srijem u vrijeme Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije prvi su bili na redu za iseljavanje. Sredinom travnja 1941. zakonskom odredbom nekretnine "dobrovoljaca"/"solunaša", podržavljene su bez naknade vlasnicima. Tim zakonom izvlaštena je 8.581 obitelj (4.964 u Slavoniji i 3.617 u

²⁶² ARS, Urad za podržavljeno lastnino NDH v Zagrebu, kut. 28 (1374 B), Br. T. 1146/42 od 1. listopada 1942.

²⁶³ ARS, SIOZ, kut. 1 (kut. 1345 A), br. 602-1941/Ptk. od 14. srpnja 1941.

²⁶⁴ *Zbornik zakona i naredaba NDH*, god. I, svezak I-XII, br. 1.-1258., 360-361., 361.-363., 466., 567., 764.-766., 766.-767., 1073.

²⁶⁵ HDA, Ostavština Šantić, kut. 2, 2.2.26.2, Zavod za kolonizaciju Zagreb, br. 8359/1941.

Srijemu) s 42.905 osoba koje su bile nastanjene u 94 agrarne kolonije/sela, a raspolagale su s 75.001 jutrom zemlje. Država je konfiscirala i zemlju Srpske pravoslavne crkve.²⁶⁶ Iseljavanje je otpočelo tijekom svibnja 1941., a u lipnju je donesena je i "Naredba o prijavi Srbijanaca" koji nisu bili zavičajni na području NDH, a morali su se prijavljivati nadležnom poglavarstvu. Krajem lipnja oko 900 obitelji, odnosno oko 4.000 osoba, prebačeno u Brčko i potom za Srbiju. U pravilu su dobivali kratak rok da uzmu najnužnije stvari, često putujući bez dovoljno hrane.²⁶⁷ "Dobrovoljci" kao i doseljenici s područja Dalmatinske Zagore, Like, Korduna, Banije i Bosne živjeli su u selima Silaš, Podriže, Ada, Šodolovci i Palača. Oni su već za vrijeme Travanjskog rata preseljeni/evakuirani na područje Mačve gdje su boravili tijekom rata, a 1945. su vraćeni na svoje posjede. Sredinom rujna 1972. proslavljena je 50-godišnjica osnutka Silaša, naselja solunskih dobrovoljaca, u Slavoniji kojeg je naselilo pravoslavno stanovništvo iz Dalmatinske zagore, Like, Banije, Korduna, Bosne i Boke. Na proslavi su se zbratimili s mjestom Glogovac na mačvanskom području gdje su 1941. godine preseljeni/prognani, a poslije rata su se vratili.²⁶⁸ Početkom lipnja 1941. iseljeno je "dobrovoljačko" srpsko stanovništvo iz Lipovače, Klise, Borova, Bršadina i dr. Krajem lipnja i početkom srpnja iseljavano je oko 300 srpskih obitelji s područja kotara Vukovar. S područja Podravske Slatine tijekom 1941. iseljeno je ili izbjeglo u Srbiju oko 5.000 osoba među njim i znatan broj "dobrovoljaca".²⁶⁹ Njemačke vojne vlasti već su tijekom lipnja počele vraćati protjerane "dobrovoljce" koji su bili Srbi rođeni na području NDH. Oko 80 obitelji iz sela Markušice, u kotaru Vukovar, vratile su njemačke vlasti 19. lipnja jer se pretežito radilo o Srbima rođenima u Lici.²⁷⁰

Tijekom svibnja 1941. iseljeno je oko 70 obitelji kolonista i drugog srpskog stanovništvo iz Đakova i okolice. Iz Nove Gradiške iseljeno je tijekom travnja i svibnja više od 30 obitelji. Na području Donjeg Miholjca prvo je iseljavano više od 400 obitelji kolonista "dobrovoljaca" iz sela Brezovica, Gložnja, Blanja, Backovci, Cresta, Kablane, Martinci, Orešnjak, Krunoslavja i Karlovca. Iseljavanje je zahvatilo i srpsko stanovništvo u

²⁶⁶ Nikola L. GAČEŠA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945 – 1948*, Novi Sad 1984., 47.; Marijan MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945 – 1948.*, Zagreb 1990., 21.; J. TOMASEVICH, *War and revolution in Yugoslavia, 1941 – 1945. Occupation and Collaboration*, 385.-387.; J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, 435.-436.; Ivan BALTA, "Kolonizacija istočne Hrvatske u Drugom svjetskom ratu", *ČSP*, god. 33, br. 2/2001., 391.

²⁶⁷ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 125.; I. GOLDSTEIN, "Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", 597.

²⁶⁸ *Politika*, 18. rujna 1972., 5.

²⁶⁹ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 123.-124.

²⁷⁰ HDA, Zemaljska komisija za ratne zločine, kut. 712, Ministarstvo vanjskih poslova NDH, br. 2344/1941. od 23. lipnja 1941.

Okučanima. U manjoj je mjeri domaće pravoslavno stanovništvo bilo zahvaćeno ovim valom iseljavanja.²⁷¹

Na području Srijema prvo je na udaru bilo srpsko stanovništvo doseljeno poslije 1918. koje je plakatima pozivano da se iseli u Srbiju. Prva iseljavanja bila su na području Srijemske kasnije Hrvatske Mitrovice, a iseljenici su prebačeni preko Save u Podrinsku Mitrovicu. Gradsko poglavarstvo u Rumi je 30. travnja objavilo da Srbi, dobrovoljci i kolonisti, moraju napustiti to područje. Tako su iz dobrovoljačkog sela Žarkovo kraj Putinaca iseljene 103 srpske obitelji koje su odveden u Srijemsku Mitrovicu i od tamo su prebačeni u Srbiju. Na njihove posjede naseljavaju se Nijemci iz južnog Srijema. Također u manjoj mjeri, u jedanaest kuća, doseljavaju i Hrvati te tu dolazi i do sukoba u kojem posreduje Zavod za kolonizaciju te su Hrvati prebačeni u mjesta od kuda su doselili. Bilo je na područja kotara Vukovar i nesuglasja između domaćih Nijemaca i Hrvata oko naseljavanja jedne odnosno druge nacionalne skupine na posjede iseljenih "dobrovoljaca". Nije postao niti jasan plan kolonizacije. U Iloka se nije niti pomišljano na koloniziranje Hrvat i Nijemaca nego se tamo trebalo naseliti 2.500 Slovenaca. Hrvatski kolonisti naseljavani su u slovačka i njemačka sela. Središnji dio Srijema prvi je zahvaćen valom iseljavanja, a u istočnom, koji je bio do listopada 1941. pod upravom Trećeg Reicha, iseljavanja su bila rijetka.²⁷²

O odlasku Srba s područja NDH preko Srijema govori izvješće kotarskog predstojnika u Rumi MUP-u NDH od 12. kolovoza 1941. u kojem navodi da su "mnogi Srbi" prije nego je došlo do njihovog prinudnog iseljavanja sami napustili područje NDH.²⁷³

Pridošli Srbi koje su mađarske vlasti protjerivale pretežno s područja Bačke na područje NDH, prema naputku Nijemaca, trebali su biti vraćeni na područje gdje su bili zavičajni odnosno od kuda su kolonizirani. Njemačke su vlasti također tražile da ono stanovništvo koje je samo izbjeglo treba prihvatiti u logore koje su lokalne vlasti, bilo srpske, ako su izbjegli u Srbiju, ili hrvatske, ako su pobjegli na područje NDH, trebale ustrojiti i brinuti se o njima.²⁷⁴ Mađarske vlasti iz Baranje i Bačke protjerivale su od prvih ratnih dana srpsko "dobrovoljačko stanovništvo" na područje NDH. Dana 19. travnja 1941. općinsko poglavarstvo u Sotinu dojavili je ustaškom stožeru u Vukovaru da mađarska vojska prebacuje stanovništvo između Tise i Dunava na hrvatsko područje, a radilo se o uglavnom o koloniziranom pravoslavnom stanovništvu iz Dalmacije, Bosne, Hercegovine i Like koji su kao "dobrovoljci" naseljeni na to područje. Oni su protjerivani bez imovine, a potom su na

²⁷¹ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 125.

²⁷² S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 129.- 130.

²⁷³ HDA, MUP NDH, Pr. 28121, 1. rujna 1941.

²⁷⁴ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 73.

području NDH odlazili u mjesta gdje su rođeni što je stvaralo probleme oko njihovog smještaja i prehrane. Granični prijelaz kod Petrovaradina bio je već u drugoj polovici travnja 1941. prenatrpan izbjeglicama bez isprava, a radio se o stanovništvu koje nije bilo rođeno na području Vojvodine. Zapovjednik ustaškog stožera u Petrovaradinu brzojavom je tražio napatuk što da učini. Internacijski logor nalazio se i na novosadskom aerodromu i iz njega je "nepoželjno stanovništvo" prebacivano u Srbiju i na područje NDH, a od tamo su ih opet nerijetko vraćali nazad. U Šarvaru se nalazi logor gdje su mađarske vlasti smještale krajem lipnja 1941. "dobrovoljačko stanovništvo" i koloniste iz Baranje i Bačke koji nisu uspjeli prebaciti u Srbiju i u NDH.²⁷⁵ Iseljavanje "dobrovoljačko stanovništvo" sa subotičkog područja bio je "bezbolnije" utoliko što nikakve represivne mjere nisu pratile ovo iseljavanje, a kako ih mađarske vlasti nisu uspjele prebaciti na neko drugo područje to je stanovništvo često živjelo kao beskućnici u razdoblju od travnja 1941. do veljači 1943. kada su odvedeni u logor u Šarvaru od kuda su žene i djeca otpremani na područje NDH, a muškarci u Srbiju.²⁷⁶

Srbi s područja NDH koji su kao kolonisti i dobrovoljci naseljavani u Makedoniju, bugarske su vlasti željele iseliti, no vlasti NDH nisu ih bile spremne prihvatiti osim uz "velike i opravdane razloge" jer kako je navelo poslanstvo NDH u Sofiji, u svom dopisu biskupskom ordinarijatu Skopju od 26. studenog 1941., da se "mnogi Srbi sada živeći u Hrvatskoj odmeću u šume kao četnici i komunisti".²⁷⁷

Posljednji dan mjeseca prosinca 1941. objavljen je u *Hrvatskom narodu* zakon o oduzimanju imovine svim osobama koje narušavaju javni mir i poredak oružanom pobunom, bilo kao pojedinci ili u skupinama, odnosno ako počine "zločinstvo" protiv "postojećeg državnog uređenja", "ustavnog poretka".²⁷⁸ Te mjere uvelike su pogodile srpsko stanovništvo koje je uzelo velikog udjela u ustaničkom pokretu.

Obračun s pripadnicima javnog, osobito političkog života, prijeratnog razdoblja provodio se od proglašenja NDH. Primjerice u Lici (Gračac, Gospić i Perušić) sredinom travnja 1941. uhićivani su pripadnici srpskih i jugoslavenski orijentiranih političkih stranaka pretežito Srbi, ali i Hrvati, osobito komunisti. Na udaru su bili i oni Srbi koji su se vratili kao vojne osobe, radnici - pečalbari, studenti i sl. iz dijelova Srbije koji su bili okupirani, a u razdoblju travanj – srpanj 1941., prema nekim navodima, ubijeno ih je na području Like 1.800 osoba, a većinom su bili komunisti, članovi SKOJ-a i drugi "napredni ljudi". U kotarevima Korenica, Udbina i Donji Lapac Srbi su bili pod zaštitom Talijana, a bilo je, osobito trgovaca,

²⁷⁵ Vladislav ROTBART, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941 – 1945*, Novi Sad 1988.

²⁷⁶ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 72.-73., 75., 76.

²⁷⁷ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 322.

²⁷⁸ *Hrvatski narod*, 31. prosinca 1941., 10.

zanatlija i činovnika, koji su odlazili na područja koje su Talijani okupirali ili na područja gdje su Talijani imali vojnu vlast. Stoga je znatan broj Srba bio u Dalmaciji, Rijeci i Sušaku gdje su postojali i odbori za prihvata Srba. Srbi koji su ostali na području Like odbjegli su u šume i bili jezgra pobune/ustanka. Izbjeglica Srba bilo je u mjestima oko Šibenika, oko 10.000, gdje su imali i glavno sjedište, a bilo ih je i na lijevoj obali Zrmanje prema Kistanju i Obrovcu. Tu je većinom bilo seosko stanovništvo.²⁷⁹ U lipnju 1941. započinje djelomično iseljavanje srpskog stanovništva iz Brinja, Donjeg Lapca, Plitvičkih jezera, Knina i Bihaća. To se povezuje s planovima vlasti NDH da Plitvička jezera proglašaju nacionalnim parkom. Također su iseljena i sela u okolici Drvara i Grahova. Nosili su sa sobom hranu za tri dana i 500 jugoslavenskih dinara, a iseljeno je preko 1.200 osoba. Prije iseljavanja izvršena su na području Plitvica uhićenja članova četničke organizacije Koste Pećanca koje je predvodio Mišo Kosanović iz Plitvica, a oni su kasnije odvedeni u zarobljeništvo u Italiju. Oko 800 konjskih zaprega sa stanovništvom plitvičkog kraja preko Bihaća i Bosanskog Petrovca otpremljeno je tijekom svibnja i lipnja 1941. na područja Drvara i Grahova gdje je naseljeno pretežito po selima. Iseljavanje se trebalo provesti i na području Brvna, a s toga područja samo je dio ljudi otišao u Dalmaciju i u Beograd. Stanovništvo je pružalo otpor zadržavanjem oružja, prepadima, odbijanjem vojne i radne službe, a muškarci su se skrivali u šumama. U Donjem Lapcu iseljavanje planirano za 8. lipnja 1941. nije bilo moguće provesti jer je stanovništvo izbjeglo u šume. Na području Brinja, u mjestu Stajnica, trebao se sagraditi sabirni logor za iseljavanje Srba, no, to nije izvedeno jer je pružan otpor, posebice od strane komunista i pristaša HSS-a. Nije se uspjelo niti provesti iseljavanje Srba iz kotara Gračac. Uglavnom iseljavanje Srba s područja Like u Srbiju dogovoreno na konferenciji 4. lipnja 1941. nije provedeno osim u slučajevima pojedinih trgovačkih obitelji.²⁸⁰ Vlasti su nakon izbijanja ustanka polovicom kolovoza protjerale srpsko stanovništvo iz Ličkog Petrovog Sela na područje Lapca.²⁸¹

Delegacija Srba predvođena predratnim jugoslavenskim političarima Nikom Novakovićem i Boškom Desnicom, tražili su od talijanskog građanskog povjerenstva u Splitu pripojenje sjeverne Dalmacije Kraljevini Italiji. Tražili su to u ime Srba Like i Dalmacije te onih izbjeglih u Split. Veliki broj srpskog stanovništva upravo je s kninskog područja izbjeglo na talijansko okupacijsko područje, a među njima znatan je bio broj onih koji su se zalagali za

²⁷⁹ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 74., 115.-118.

²⁸⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenski naroda*, tom IV, knj. 1, Beograd 1951., 523.-524.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 116., 154.

²⁸¹ *Lika u NOB 1941. Zbornik*, knj. 1, Beograd 1963., 75.-81., 234.-236., 257.-258., 305.-306., 331.-332., 395., 449., 487.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 116.

proširenje talijanske vlasti na Knin i okolicu.²⁸² U Splitu i okolici nalazilo se oko 8.000 izbjeglica s područja NDH, a prevladavali su časnici vojske Kraljevine Jugoslavije. U Splitu je djelovao odbor za pružanje pomoći izbjeglicama, ali su radili i na izbavljanju interniranih Srba iz raznih logora i prikupljali su podatke o Srbima koji su izbjegli na Apeninski poluotok. Zbog priljeva izbjeglica stranih državljana, ponajviše Židova, na područje Apeninskog poluotoka Talijani su osnovali koncentracijski logor za internaciju Ferramonti di Tarsia u kojem je bio i jedan broj Srba s područja NDH. U okolici Sušaka nalazilo se oko 250 izbjeglih pravoslavaca s područja NDH koji su bili u talijanskoj službi i primali za to plaću. Na preseljavanje srpskog stanovništva na područje pod talijanskim nadzorom povoljno je utjecalo i to što su dobro prihvaćeni od pravoslavnog stanovništva na područjima zaposjednutim od talijanske vojske koja je izravno sudjelovala u njihovom zbrinjavanju.²⁸³

Krajem 1941. i početkom 1942. vlasti NDH su nastojale poboljšati političke prilike u zemlji pa je u tom smjeru svoje rješenje ponudio i župan Velike župe Bribir i Sidraga Ante Nikolić koje je uputio poglavniku Paveliću 18. srpnja 1942. Upozorio je da Talijani dopuštaju grupiranje četnika u Benkovcu, Kistanju i Skradinu te je naveo: "I ovom prilikom na temelju gornjeg želim istaknuti potrebu privezivanja i privlačenja pravoslavaca i četnika politici smirenja i suradnje s hrvatskim vlastima i poboljšanje ovdje na granici gdje smo mi slabi, gdje su jasen talijanske namjere da prošire svoje granice do Dinare – prirodne obale Dalmacije gdje se osjeća akcija talijanske iredente Nika Novakovića – Longa kojeg Talijani podržavaju baš radi političkih razina na štetu našu i to u prvom redu na štetu teritorija Knina." Nikolić je tražio da se Srbima na cijelom području NDH vrati zemlja i obrazlaže da na području Gospića još nije vraćen imovina koje je oduzeta zbog "bježanja" jer ono je bilo "prisilno", a ne po "slobodnoj volji".²⁸⁴

Na područje istočne Hercegovine tijekom travnja 1941. pristigli su Srbi izbjegli s područja Kraljevine Jugoslavije koja su zauzeli Mađari i Bugari. Pretežno su to bili državni službenici i "dobrovoljci", kolonisti iz Vojvodine i Kosova i te učenici, studenti i drugi koji su protjerani ili sami izbjegli na područje NDH u istočnu Hercegovinu. Priliv tog stanovništva izazvao je probleme oko smještaja i prehrane. Početkom lipnja 1941. na tom područje je došlo do prvih sukoba vlastima NDH koje su optužile Srbe za napad i potom se obračunali represivnim mjerama sa Srbima u kotaru Ljubinje. Srpsko stanovništvo u Hercegovini također

²⁸² *Hrvatski narod* (Zagreb), 11. svibnja 1941., 12.; *Lika u NOB 1941. Zbornik*, 24.-25.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 117.

²⁸³ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 99., 101., 118.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 92.

²⁸⁴ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 100.

je nudilo Talijanima da zaposjednu dijelove Hercegovine koje oni nastanjuju. Osim neupitno jasnih političkih namjera bio je to i bunt protiv nasilja kojem je srpsko stanovništvo bilo izloženo. Jugoslavenska/hrvatska historiografija do 1990. tumačila je srpsku ponudu Talijanima da zaposjednu područja koje nastanjuju kao nastojanje srpske buržoazije da oslabe nastojanja NOP-a. Takvom suradnjom Talijani su mogli osigurati vojnu pomoć četničkih snaga što im je osobito koristilo u osiguranju prometnica, kao protutežu vlastima NDH i pružanju vojnog otpora partizanima. Nakon Rimskih ugovora sklopljenih 18. svibnja 1941. Talijani su još više skloniji Srbima kojima nude otvoreno prijateljstvo čak i šire promidžbu o opasnosti koja prijete Srbima od vlasti NDH.²⁸⁵ Sredinom rujna 1941. kada talijanska vojska dolazi na ličko područje, i brojno izbjeglo srpsko stanovništvo se vratilo na svoje napuštene posjede, Državno ravnateljstvo za prehranu tražilo je mišljenje nekoliko ministarstva mogu li oni izvršiti nalog Velikog župana koji je 10. rujna 1941. izdao nalog da se tim ljudima bez naknade podijeli žito.²⁸⁶ Izbijanjem ustanka veći dio izbjeglih Srba s područja sjeverne Dalmacije vratio se kućama gdje je bilo žarište pobune, a ostali su u izbjeglištvu oni na čijem području nije bilo pobuna i oni koji su pristupili u četničke postrojbe.²⁸⁷ U siječnju 1942. MVP NDH obavijestilo je MUP NDH, a oni Ravnateljstvo za javni red i sigurnost da je u razgovoru s Talijanima, a u skladu s mjerama "pacifikacije" obalnog područja dogovoreno da se s toga područja uklone oni Srbi koji agitiraju protiv NDH, vode pobunu i "nagovaraju" Srbe na nelojalno držanje prema državi i sl. Postojala je mogućnost da se takve osobe interniraju u Italiju. Ravnateljstvo za javni red i sigurnost trebalo je sastaviti popis takvih osoba sa svim podacima uključujući i po kojoj osnovi "smetaju pacifikaciji", no taj popis nije smio biti velik jer se pretpostavljalo da će talijanska vojna vlast internirati samo "izvjestan broj osoba".²⁸⁸

Na području Velike župe Krbava i Psat 24. lipnja 1941. naređeno je iseljavanje Židova i pravoslavaca iz Bihaća izuzev stranaca i mješovitih brakova s Hrvatima (katolicima i muslimanima). Pozvano stanovništvo je moglo ponijeti 500 jugoslavenskih dinara, a ukoliko su više ponijeli tijekom pretresa im je oduzeto, a njihova imovina je popisana i čuvali su je stražari. Talijanske vojne vlasti stavile su na raspolaganje 24 kamiona za prijevoz do Kulen Vakuf gdje je smješteno 550 Židove, a pravoslavci, oko 600 osoba, raseljeni su po kotaru Bosanski Petrovac. Krajem lipnja 1941. Stožer Vrbaskog divizijskog područja tražio je od zapovjedništva kopnene vojske odgodu preseljenja/evakuacije Srba jer je ocijenjeno da je

²⁸⁵ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 118., 119.

²⁸⁶ HDA, MUP NDH, br. 31779/1941.

²⁸⁷ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 118.

²⁸⁸ MUP NDH, I-A, V.T. 9 - 1942. od 13. siječnja 1942.

iseljavanje Srba, s bihaćkog područja, na područje Kulen Vakufa gdje ima dosta srpskog stanovništva kao i u susjednom kotaru Donji Lapac, nepoželjna akcija jer se pravoslavno stanovništvo zbog tog uznemirilo. Prema njihovoj procjeni takav razvoj događaja išao je u prilog Talijanima koji su podržavali Srbe i nisu izvršile pretres i razoružavanje srpskih sela na području Bosanskog Petrovca i Donjeg Lapca gdje se nalazi "dosta skrivenog oružja". "Evakuirane srpske porodice" bez dovoljno hrane "razumljivo bude ne samo sažaljenje nego i revolt" srpskog stanovništva na čije su područje preseljeni. Predlagali su zaustavljanje evakuacija oko 1.500 osoba, pretežito pravoslavnog stanovništva, s područja Plitvičkih jezera u okolicu Bosanskog Petrovca. Zaključili su da je "vrlo nezgodno" naseljavati gradsko stanovništvo u planinska srpska sela jer su oni tamo "kvas nemira" te da bi to stanovništvo u gradovima i bilo mirno i mogli bi biti pod jačom "prismotrom".²⁸⁹

Treba napomenuti da se usporedo odvija više migracija srpskog stanovništva iseljavanja s područja NDH, povratak "dobrovoljaca"/"solunaša" s područja okupiranih od Mađarske i Bugarske, preseljenja/evakuacije na području NDH, prognaništvo, izbjeglištvo, a poseban je fenomen na cijelom području NDH, kao i cijelom području okupirane Jugoslavije, život u zbjegu.

Pomutnju koju je uzrokovalo prebacivanje pojedinaca u Srbiju zbog straha osobito od "divljih ustaša" kao i izbijanje pobune u Bosanskoj Krajini, Lici i istočnoj Bosni stvaralo je neprilike njemačkoj vojsci pa je uskoro došlo do dogovora između Trećeg Reicha i vlasti NDH da se čim prije otpočne s doseljavanjem Slovenaca u NDH i iseljavanjem Srba iz NDH u Srbiju.

Sredinom lipnja 1941. u Petrinji je održana prva rasprava prijekog suda tijekom koje se sudilo osobama, deset muškarac i jednoj ženi, koji su "sakrivali oružje". Dvojica su osuđena na smrt dok su ostali oslobođeni jer se nije moglo utvrditi da li je korišteno oružje koje su "skrivali". Jednog je potom pomilovao poglavnik A. Pavelić, a nad jednim je izvršena kazna strijeljanjem. Nekoliko dana ranije izvanredni narodni sud i prijeki sud osudili su na strijeljanje oružničkog narednik Milan Vrač zbog "nedjela" prema Hrvatima za vrijeme "ličkog ustanka" i kaplara Jovo Bulajić koji je izvršio dva ubojstva tijekom "preokreta" kod Tiškovca u Lici.²⁹⁰

U kolovozu 1941. ustaški povjerenik za Bosnu Juraj Francetić dao je postaviti na s sarajevskim ulicama oglas u kojem navodi da su 18. kolovoza 1941. u Sarajevu strijeljana

²⁸⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenski naroda*, tom IV, knj. 1, 523.-524.; A. Lj., LISAC, "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.", 132.-135.

²⁹⁰ *Hrvatski narod*, 19. lipnja 1941., 13.

četvorica "samozvanih ustaša" na temelju osude Ustaškog suda, koji su lažnim nalogom iz pritvora odveli četnike i "izvršili nad njima nasilje" u okolice Sarajeva. Oglas upozorava pučanstvo da ustaše nisu "egzekutivna ili izvršna vlast" te da se svi postupci "samozvanih ustaša" prijave redarstvenim ili oružničkim postajama i tim osobama sudit će Ustaški sud.²⁹¹ U rujnu 1941. slično se dogodilo i na području Velike župe Gora gdje su dvojica "divljih ustaša" ubijali i pljačkali "grko-istočnjake" te ih je Pokretni prijeki sud u Zagrebu osudio na strijeljanje što je i učinjeno 21. rujna 1941.²⁹²

U ispravljanje *nepravdi iz prošlosti*, uz suđenja svima koji su sudjelovali u predratnim progonima Hrvata, posebice pristaša Ustaškog pokreta, može se ubrojiti i povratak nekih župa (grko)katoličkom vikarijatu kao što je bio slučaj sela Hrvaćani kod Banja Luke čiji su vjernici zbog pritiska vlasti u međuraću morali prijeći na pravoslavlje.²⁹³

Tijekom travnja i svibnja 1941. Srbi su napuštali Zagreb okolicu što je bilo u izravnoj povezanosti s mjerama koje su vlasti poduzimale kao što je ona iz svibnja koja naređuje da se Srbi moraju preseliti iz sjevernih dijelova Zagreba u južne dijelove grada i ograničeno im je kretanje samo tijekom dana od 8 do 18 sati.²⁹⁴ Početkom srpnja, 5. i 6., počinje organizirano preseljavanje. Prvo su sakupljani na Zagrebački zbor, a potom oko 450 osoba u pratnji njemačke vojske preko Siska, Slavonskog Broda i Višegrada prevezeno u Srbiju. Transport br. 1 koji je išao iz Zagreba na popisu za iseljavanje imao je 204 osobe od kojih je trinaest osoba izuzeto i vraćeno. Prema nepotpuno sačuvanim podacima Državnog ravnateljstva za ponovu iz Zagreba je 5., 6., 11., 16., i 17. (dva transporta) srpnja iseljeno 2.166 Srba. Broj iseljenih bio je i veći jer ovim nisu obuhvaćeni osobe iseljene u lipnju, kao i one koje su same otišle. Transporti koji su išli 5., 11. i 16. srpnja 1941. bili su priključeni transportima Slovenaca koji su iz Štajerske iseljavani u Srbiju.²⁹⁵ Na razne intervencije, osobito utjecajnih osoba u politici i vojsci, sa Zagrebačkog zbora pušteno je oko 105 osoba. Za pojedine Srbe i njihove obitelji založili su se dr. Milutin Jurčić, glavnog ravnatelja Ravnateljstva za javni red i sigurnost, ministar vanjskih poslova Mladen Lorković, pukovnik Ivo Herenčić, i Kvaternika²⁹⁶. Ravnateljstvo ustaškog redarstva u Zagrebu izdavalo je u tim slučajevima

²⁹¹ *Hrvatski narod*, 22. kolovoz 1941.

²⁹² *Hrvatski narod*, 23. rujna 1941., 1.

²⁹³ *Hrvatski narod*, 27. lipnja 1941., 10. i 2. prosinca 1941. ("Marijan Mašer osuđen na 10 godina teške tamnice").

²⁹⁴ *Hrvatski narod*, 14. svibnja 1941., 9.

²⁹⁵ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 1776, Datirani i numerirani transporti iz Zagreba za Srbiju odnosno Caprag. S. D. MILOŠEVIĆ, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945., 156.; A. Lj., LISAC, "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.", 131., bilj. 30. (autor krivo navodi mjesec lipanj umjesto srpanj 1941. vezano za transporte iz Zagreba).

²⁹⁶ S obzirom da se navodi samo prezime možemo nagađati da li je intervenirao Vojskovođa doglavnik vitez Slavko Kvaternik ili Eugen Dido Kvaternik, zapovjednik Ustaške nadzorne službe što je vjerojatnije.

potvrde u kojima je navedeno da se pojedinci i njihove obitelji "ostave na miru."²⁹⁷ Primjera otpuštanja bilo je i iz iseljeničko/useljeničkih logora u Požegi i Sisku (Caprag). Državno ravnateljstvo za ponovu odašiljalo je zapovjedništvima iseljeničkih logora naloge o puštanju iz iseljeničkog logora odnosno o dopuštenju da pojedine osobe i obitelji ostanu na području NDH. Često su takva rješenja donesena na osnovu usmenih ili pismenih intervencija pojedinaca iz javnoga, osobito, političkog života. U tu kategoriju ulazili su i mješoviti brakovi. Zabilježeno je da su se četvorica malodobnika "bez znanja roditelja uvukla u transport" te su ih redarstvene vlasti vratile roditeljima u Banja Luku i Mostar te slučajevi da je netko iseljen prije nego je molba riješena ili je molba pozitivno riješena ali se osoba odlučila na iseljenje. Sačuvani su popisi za pojedine datume o otpuštanju iz iseljeničkih logora, a slučajevi otpuštanja pojedinaca i obitelji zabilježeni su i u zapisnicima o preuzimanju novca, kod ulaza u iseljenički logor, i vraćanju novca, kod iseljavanja, od iseljenika.²⁹⁸

Sredinom rujna 1941. objavljen je tekst u *Hrvatskom narodu* o tome da se skupine zavedenih "grko-istočnjaka" od strane četnika vraćaju kućama u Bosni jer su prevareni "najglupljim alarmantnim vijestima" te da se ti "pokajnici" vraćaju kućama, a odvođeni su u šume "milom ili silom".²⁹⁹

Pripreme za organizirano iseljavanje srpskog stanovništva, prema dogovoru s Nijemcima i vezano za doseljavanje Slovenaca na područje NDH, tekle su tijekom lipnja i srpnja, a najintenzivnije bilo je u kolovozu 1941. kada kreću masovniji transporti. U srpnju je zbog postupaka prilikom sabiranja srpskog stanovništva protestirao i nadbiskup Alojzije Stepinac. S područja Grubišnog Polja započelo je iseljavanje 4. kolovoza 1941. Iseljenici su željeznicom transportirani do Bjelovara zatim su preko Slavenskog Broda i Zemuna otpremani u Beograd. S toga područja iseljeno je 2.324 osobe. Na njihove posjede naseljavani su Slovenci kao i kolonisti Hrvati. Kako se ovdje radilo o iseljavanju domaćeg srpskog stanovništva ostalo stanovništvo, Hrvati i pripadnici drugih nacionalnosti, iskazivali su nezadovoljstvo takvim mjerama. Vlasti NDH su očekivale otpor pa su tražile vojnu pomoć na tom području. S organiziranim preseljavanjem srpskog stanovništva iz kotareva Vukovar i

²⁹⁷ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 1776, Popisi puštenih 5., 10. i 15. srpnja 1941. i kut. 1777, Obrasci Zavoda za kolonizaciju, Odjela za preseljenje i doseljavanje pučanstva, b.b.

²⁹⁸ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 1850, Fascikl "Logor Požega", novčane namire za kolovoz i rujan 1941. osobama puštenim iz logora Požega, Popisi s imenima osoba puštenih iz logora Požega i potvrde o vraćenom novcu za 6., 13., 17., i 21. listopada 1941. (nisu navedeni nedatirani popisi), Zapisnik o preuzimanju novca od 15. kolovoza 1941. Isto, kut. 1851, Zapisnici o preuzeću gotovine i 173 kartice s jednim ili više imena osoba koje su puštene iz logora Požega i kut. 1839, Br. 658/1941., Dopis o puštanju osoba iz iseljeničkog logora u Sisku (Caprag) od 15. rujna 1941. i Br. 271/1941. od 14. kolovoza 1941.

²⁹⁹ *Hrvatski narod*, 18. rujna 1941., 7.

Vinkovci krenulo se krajem kolovoza 1941. i oni su preko sabirnog, iseljeničkog logora u Požegi otpremljeni u Srbiju. Sredinom kolovoza 1941. gradsko redarstvo u Mostaru javnim je priopćenjem pozvalo srpsko stanovništvo čija prezimena počinju slovima A i B. što bi značilo da je to bio početak iseljavanja, da se odazovu pozivu i dođu 14. kolovoza na mostarsku željezničku postaju zbog iseljavanja u Srbiju. Ključeve stanova morali su predati redarstvu, a napomenuto je da će biti uhićeni i najstrože kažnjeni oni koji pobjegnu ili se pokušaju sakriti te oni koji oštete svoju imovinu. Zabranjivalo se bilo što primiti na poklon ili pohranu od iseljenika, a također i prikrivanje iseljenika ili intervencije u njihovu korist.³⁰⁰

Područje Velike župa Sana i Luka koja je obuhvaćala najveći dio sjeverozapadne Bosne, odnosno Bosanske krajine osobito je bio važna za vlasti NDH jer je to bio središnji dio države i postojali su i planovi da Banja Luka bude središte državnih vlasti, odnosno glavni grad NDH. To područje imalo je oko 60% pravoslavnog stanovništva. Na tom je području 24. travnja upućen poziv svima onima koji su rođeni ili su porijeklom iz Srbije i Crne Gore da se u roku pet dana isele bilo da rade ili su umirovljeni. Poziv se odnosio također i na sve druge osobe koje su svojim "dosadašnjim radom i vladanjem u javnom životu" štetile hrvatskim interesima. Onima, koji se ne budu pridržavali te naredbe, zaprijetilo se nasilnim prebacivanjem preko granice. Vlasti su također vratili staro nazivlje gradova i naselja koja su mijenjana u razdoblju 1918.-1941. pa je tako Mrkonjić - Grad ponovno postao Varcar Vakuf, a Srbac Bosanski Svinjar. Početkom svibnja, 4. i 5., uhićeno je 15 uglednih Srba u Banja Luci, a 6. svibnja, na Đurđevdan, pobunilo se srpsko stanovništvo u Srpskom Kijevu (postojala su tri zaselka Srpsko Kijevo, Katoličko ili Barićeve kuće i Muslimansko Kijevo) kod Sanskog Mosta, a uskoro su im se pridružilo i nekoliko obližnjih sela naseljenih Srbima. Krajem svibnja 1941. ustaški stožernik u Banja Luci Viktor Gutić izdao je naredbu da se tijekom mjeseca lipnja mogu prijaviti pismeno ili usmeno sva "nedjela" počinjena u Kraljevini Jugoslaviji protiv Hrvata, katolika i muslimana, na tom području od bilo koje osobe i da se pri tome treba "služiti samo stvarnošću i materijalnom istinom", a to je otvaralo mogućnost za "izravnavanje računa" s motivima koji nisu nužno imali nikakvo uporište u činjenicama.³⁰¹

O tome kako su preseljenja/evakuacije Srba unutar područja NDH kao i iseljavanje u Srbiju djelovalo na stanovništvo pokazuju brojni dokumenti. Sredinom lipnja započelo se s prikupljanjem srpskog stanovništva za iseljavanje na području Banja Luke gdje je s obzirom

³⁰⁰ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 120., 127., 130.; Jure KRIŠTO, *Sukob simbola. Politika, vjera i ideologija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001., 124.-125.

³⁰¹ Branko J. BOKAN, *Opština Sanski Most do jula 1941. g.*, Sanski Most 1974., 271.-282.

na nepripremljenost sabirališta koje je bilo bez primjerenih nastambi i dovoljne hrane negodovalo ne samo pravoslavno stanovništvo nego i katolici i muslimani. "Uzbuđenje" je bilo takvo da se preporučalo da se iseljavanje privremeno obustavi dok se ne izvrše pripreme za "iseljavanje po planu". Zapovjedništvo kopnene vojske NDH u izvješću od 21. srpnja 1941. navodi da su Srbi "utučeni i preplašeni zbog seobe iz jednog kraja države u drugi i u Srbiju" te da neorganizirano iseljavanje Srba i Židova pogoršava raspoloženje i smirivanje političkih prilika.³⁰²

Sredinom lipnja 1941. MUP-a NDH obaviješten je da Nijemcima u Srbiji stvaraju "neugodnosti" Srbi koji su "prebačeni"/protjerani s područja NDH jer se skrivaju po planinama i nepristupačnim mjestima i kada im nestane namirnica pribjegavaju pljačkama, izvide oružane napade i organiziraju "ustaničke grupe". Navodi da iseljeni Srbi prijavljuju slučajeve mučenja što "vrijeđa najosnovnije ljudsko dostojanstvo i osjećaje" te da se njemačkim vlastima obratilo stotine Srba usmeno ili pismeno s takvim optužbama koje se nerijetko "redovnim putem" šalju u Berlin što utječe na ugled NDH i moglo bi dovesti do nekakve njemačke intervencije.³⁰³ O nedostatnoj opskrbljenosti iseljenika kao i o pretučanim iseljenicima pisao je i Hrvatski Crveni Križ u svom izvješću u kolovozu 1941. u kojem navode da je u Zemunu kod preuzimanja transporta njemački časnik izrazio negodovanje zbog nedovoljno hrane, odjeće i obuće te da je osam iseljenika pretučeno. Odjel za opću prehranu Državnog ravnateljstva za ponovu opomenuo je zapovjedništva logora u Bjelovaru i Sisku (Caprag) da moraju postupati po pitanju prehrane prema naredbi iz srpnja 1941.³⁰⁴ Odgode iseljavanja Srba koje su poduzimale njemačke vlasti zbog brojnih izbjeglica i prebjega koji su ilegalno prelazili granicu NDH i Srbije uzrokovalo je probleme u sabirnim logorima. Pukovnik Stjepan Jendrašić upozorio je na moguće probleme u dobavljanju dovoljne količine hrane kao i mogućnost pojave zaraznih bolesti. Jendrašić je naveo da su njemačke vlasti iz Srbije javile da je 17. i 18. srpnja preko Drine kod Užica prebačeno 10.500 Srba u "žalosnom stanju".³⁰⁵ O zbrci koja je vladala tijekom prikupljanja stanovništva, dopremanja u iseljeničke logore i iseljenja u Srbiju potvrđuje izvješće od 16. kolovoza 1941. zapovjednika iseljeničkog logora u Capragu Državnom ravnateljstvu za ponovu. Prigovori su

³⁰² A. Lj., LISAC, "Deportacija Srba iz Hrvatske 1941.", 135., 141., bilj. 57.

³⁰³ T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 233.-234.; A. Lj., LISAC, "Deportacija Srba iz Hrvatske 1941.", 135.-136.

³⁰⁴ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 1776, br. 5383/1941.; A. Lj., LISAC, "Deportacija Srba iz Hrvatske 1941.", 140., bilj. 56.

³⁰⁵ Muzej Vinkovci, Zbirka preslika dokumenata, Dopis glavnostožernog pukovnika Stjepana Jendrašića, delegata Glavnog stožera Vojskovođe, Državnom ravnateljstvu za ponovu od 19. srpnja 1941., br. 17161, Državno komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 236.

većinom upućeni na rada onih koji dopremaju iseljenike u logor bez dovoljne količine hrane, odjeće, pokrivača čak i bez transportnih lista s imenima iseljenika. Nerijetko je tim ljudima oduzeta hrana, novac i ostalo prtljaga koju su oni prema propisu trebali i morali ponijeti prije nego li su došli do iseljeničkog logora. Zapovjednik logora u Capragu, Ljubomir Sessegia, tražio je da nadležne ustanove osiguraju pravilan rad na iseljavanje prema svim unaprijed određenim uredbama ili će on tražiti svoju smjenu jer da u takvim uvjetima ne može preuzeti odgovornosti za valjan rada iseljeničkog logora. U slučaju da su iseljenici došli u iseljenički logor bez propisane količine novca, NDH, odnosno zapovjedništvo logora bi im nadoknadilo iznos do traženih 500 kuna. Takvih primjera je bilo za transporte u kolovoza i rujnu. Iseljenicima 10. transporta koji je iz Siska/Capraga otpremljen 27. rujna Državno ravnateljstvo za ponovu podijelilo je pokrivače, jastuke, odjeću i obuću.³⁰⁶ Još je nekoliko navrata bilo prigovora s njemačke strane oko opskrbljenosti transporta s iseljenim Srbima što je u pravilu bila posljedica pljačke tih ljudi i prije nego li su došli do sabirnih iseljeničkih logora.³⁰⁷ U iseljeničko/useljeničkim logorima svakodnevno se vodila evidencija o stanju logora koja je obavezno uključivala i zdravstveno stanje iseljenika koji su prema potrebi odvođeni i u bolnicu, a provođeno je i cijepljenje protiv zaraznih bolesti kao što je tifus.³⁰⁸

O tijeku iseljavanja Srba u svojim sjećanjima pisao i zamjenik ministar vanjskih poslova Vjekoslav Vrančić³⁰⁹ koji navodi da se iseljavanje provodilo u "neredu" te da su još za vrijeme dogovora o pripremama za iseljavanje "lokalni vršioći vlasti, u većini slučajeva neredovite ustaške postrojbe" protjerivale na "vlastitu ruku" preko Drine "nekontrolirani broj Srba u Srbiju". "Neodgovorni pojedinci" proširili su glasinu da će za Vidovdan, 28. lipnja, uslijediti progon srpskog stanovništva te je stoga poglavnik NDH, Ante Pavelić, od 26. lipnja poduzeo nekoliko mjera, objavio proglas u novinama, izdao naredbu i sazvaio sastanak vlade sa svim velikom županima, ustaškim stožernicima i logornicima cijele zemlje. Proglas i

³⁰⁶ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, br. 7792/1941, Izvještaj logora Sisak br. 308/1941. i kut. 1841, 7507/1941. od 20. kolovoza, br. 7514/1941. od 21. kolovoza 1941., br. 8592/1941. od 26. kolovoza 1941., Otpremnica/Transport-Liste za X. transport iseljenika od 27. rujna 1941., Popis iseljenika kojima je razdijeljena razna roba dobivena od Ponove od 26. rujna 1941.; A. Lj., LISAC, "Deportacija Srba iz Hrvatske 1941.", 140.

³⁰⁷ A. Lj., LISAC, "Deportacija Srba iz Hrvatske 1941.", 139.

³⁰⁸ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 1839, Stanje logora Sisak VII – IX (12., 19., 20., 21., srpnja 1941. i 19. i 20. rujna 1941.) i kut. 1849, Izdaci za mjesec rujna 1941., Uredovna potvrda Antirabične stanice Doma narodnog zdravlja Slav. Požega br. 44/1941., Logor Požega, Izdaci za mjesec listopad, račun Državne bolnice u Slavonskoj Požegi za liječenje 35 bolesnika.

³⁰⁹ Vjekoslav VRANČIĆ, *Branili smo državu. Uspomene, osvrti doživljaji*, knjiga I i II, Washington/Zagreb, D.C. 2006., knj. II, (prvo izdanje u dva dijela tiskala je Knjižnica Hrvatske revije, München/Barcelona 1985.) 48., navodi: "U pitanju preseljavanja Slovenaca i Srba nisam imao službenog udjela. Tek mi se pružila prilika biti u koristi nekolicini svojih slovenskih kolega iz bečkih studentskih dana i jednom Srbinu iz Mostara, drugu i prijatelju iz djetinjstva." Čini se da je Vrančić svjesno ili nesvjesno "zaboravio" da ga se navodi kao sudionika konferencije o iseljavanju održane 4. lipnja 1941. u Zagrebu koji je uz ministra vanjskih poslova Lorkovića predstavljao Ministarstva vanjskih poslova NDH. Vidi poglavlje o iseljavanju Slovenaca.

naredba zaprijetili su Prijekim sudom svima koji šire glasine o "tobožnim progonima protiv jednog dijela stanovništva" i svima tko "izvrši bilo kakvo nasilje nad životom ili imovinom bilo kojeg državljanina ili pripadnika NDH". U Hrvatskom saboru Pavelić je govorio da se u državi treba čim prije uvesti "zakonito pravno stanje" te da je "revolucionarno vrijeme u smislu samog prevrata prošlo" i da nitko nema pravo "na svoju ruku, po svojoj uviđavnosti, a još manje po svojoj volji i hiru /.../" provoditi neke mjere koji nisu naređene od državne uprave.³¹⁰

Predstavnici Trećeg Reicha u NDH u prvih dva tjedna srpnja 1941. intenzivno su zauzeti pitanjem srpskog stanovništva u NDH. Vlasti NDH bespomoćno su se žalile na talijansku vojsku koja ne samo da ne sprečava srpske ustanike već ih i podupire dajući im oružje, strojnice, bombe i granate, a na mostarskom području ometaju regrutaciju u domobranske postrojbe, što tumače iskazom talijanskih želja da si osiguraju prevlast na tom području. Do sličnog zaključka došao je i Glaise von Horstenau koji je kritizirao Talijane koji su "omrznuti i slabo cijenjeni" u NDH, a koji su upravo u to vrijeme tražili "povoljniju granicu za Crnu Goru" čime ugrožavaju cijelu Hercegovinu i "posljednji dio hrvatsko – dalmatinske obale". U isto vrijeme događaju se bezobzirna i neorganizirana iseljavanja Srba što zaoštava stanje u zemlji i ne odgovara njemačkim ratnim probicima što će njihovi predstavnici odlučno prigovoriti poglavniku Paveliću, Eugenu Didi Kvaterniku i Lorkoviću.³¹¹

Problema oko transfera slovenskog i srpskog stanovništva, kao što su povremeni prekidi iseljavanja u Srbiju i nemogućnost naseljavanja slovenskih doseljenika na brojna područja NDH zbog pobuna, uzrokovalo je brojne probleme osobito oko prehrane, higijenskih i zdravstvenih uvjeta života u iseljeničko/useljeničkim logorima.³¹² Osim nepravilnosti koje su vladale ne samo na terenu, gdje se odvijalo prikupljanje iseljenika, zbrke je bilo i u državnim tijelima. O tome svjedoči upit MUP-a NDH MVP-a NDH u prosincu 1941. o postojanju sporazuma koji dopušta njemačkim vojnim vlastima da neposredno iseljavaju srpsko stanovništvo s područja NDH. Odgovor MVP-a NDH bio je niječan uz ogradu "ukoliko je to ovom ministarstvu poznato".³¹³

Kako bi se riješili nagomilani problemi, predstavnici njemačkih vojnih vlasti u Srbiji koji su prozivali vlasti NDH zbog velikog priliva nelegalnih iseljenika s područja NDH u Srbiju, poslanstvo Trećeg Reicha u Zagrebu i vlasti NDH ustrojili su komisiju koja je 28., 29.

³¹⁰ V. VRANČIĆ, *Branili smo državu. Uspomene, osvrti, doživljaji*, knj. I, 43.-44.

³¹¹ Bogdan KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1978., 504.-508.

³¹² S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 154.; J. KRIŠTO, *Sukob simbola. Politika, vjera i ideologija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 123., bilj. 27.

³¹³ HDA, MVP NDH, kut. 3, Sporazum s njemačkim vojnim vlastima o iseljavanju Srba iz NDH po njemačkim vojnim vlastima, br. 2606/1941.

i 30. srpnja u Beogradu i Šapcu održala konferenciju na kojoj se raspravljalo o iseljavanjima. Upozoreno da je u Šabac stiglo 15.650 izbjeglica iz kotara Bijeljina i s područja Rume i Putinaca gdje su pretežito živjeli Nijemci. Predstavnici njemački vlasti i vlasti NDH obilazile su te izbjeglice u Šapcu i Bogatiću i tom prilikom se izbjeglo srpsko stanovništvo požalilo na okrutne postupke vlasti NDH kao i na folksdojčere iz naselja Lukovo i Moja Volja u kotaru Ruma koji su oko 1.200 Srba pješke otpremili u Srbiju. Komisija je izrazila žaljenje zbog postupaka prema srpskom stanovništvu i odlučeno je da se zatvore svi prijelazi osim u Zemunu i tako spriječe ilegalni prelasci u Srbiju. S organiziranim preseljenjem trebalo se ponovo krenuti od 1. kolovoza 1941. No prelasci su se i dalje događali i to uz pomoć njemačkih vojnika koji su za to uzimali naknadu od izbjeglica zbog čega su vlasti NDH uložile prosvjednu notu poslaniku Trećeg Reicha u Zagrebu. Prvi transport iz Capraga s 511 osoba poslan je 1. kolovoza prema Srbiji i cijeli taj mjesec do 26. kolovoza iz Capraga, Bjelovara i Požege odašiljani su transporti u kojima je iseljeno 14.550 osoba.³¹⁴

Dana 18. kolovoza Heinrich Himmler je naredio da se obustave sva preseljenja na jugoistoku Europe. Stoga je 26. kolovoza prekinuto iseljavanje s područja NDH što je njemačkog poslanika Kaschea dovelo u nezgodan položaj jer je znao da će u tom slučaju biti velikih teškoća s prihvatom i smještajem Slovenaca koji su trebali doći na područje NDH. Himmlerova naredba povučena je za nekoliko dana što se povezuje s potrebom preseljenja kočevskih Nijemaca u Štajersku pa se stoga trebalo usuglasiti dalje iseljavanje Slovenaca u NDH i Srba iz NDH u Srbiju.³¹⁵ Tada je na više razina vlasti Trećeg Reicha potvrđeno da iseljavanje Slovenaca u NDH i s tim vezano iseljavanje Srba iz NDH u Srbiju rasplamsava ustanički pokret u Srbiji. Vojni zapovjednik Trećeg Reicha u Srbiji Heinrich Danckelmann³¹⁶ izrazio je mišljenje da dolazak iseljenika uz socijalne probleme povećava nezadovoljstvo i otpor u Srbiji. Do početka rujna legalno je preseljeno iz NDH u Srbiju 12.436 osoba, a nelegalno 92.546. Još su dva transporta Srba u rujnu, 4. i 7., otpremljena u Srbiju s 1.128 osoba. Iznova su preseljenja Slovenaca i Srba prekinuta na dva tjedna.³¹⁷

Nagomilani problemi osobito potaknuti pobunom/ustankom stanovništva iziskivali su iznalaženje novih rješenja pa je 22. rujna 1941. ponovno, u poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu, održana konferencija na kojoj su htjeli utvrditi broj do tada iseljenih osoba. Prema

³¹⁴ T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 236.-237.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 245.

³¹⁵ T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 239.-240., 245.-247.

³¹⁶ Preuzeo službu njemačkog vojnog zapovjednika u Srbiji od generala Helmut Förster u srpnju 1941.

³¹⁷ *Grada za historiju NOP-a u Slavoniji*, knj. 1, Slavonski Brod 1962., 156.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 249.-250.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 153.

iznesenim podacima do 4. lipnja iz NDH u Srbiju je iseljeno 60.000 osoba. Potom u razdoblju do 28. kolovoza 12.436 osoba, a od 28. kolovoza do 20. rujna 1.674 osobe, a kao konačni broj iseljenih, do datuma konferencije, navodi se 118.1110 osoba.³¹⁸ Dogovoreno je da iz NDH u Srbiju može prijeći još 3.200 Srba koji se nalaze u sabirnim logorima za iseljenje, a NDH će prihvatiti još 1.000 Slovenaca. Dana 26., 27. i 28. rujna 1941. otpremljena su tri transporta s ukupno 1.621 osobom. Problemi su opet nastupili kada je neplanirano, 26. rujna, u Srbiju stigao transport s 1.200 Srba koje je otpremio kotarski načelnik iz Dvora na Uni. U tom transportu nisu bili Srbi iz sabirnog logora Požege nego je to bilo stanovništvo koje je izbjeglo u šumu te su bili "goli i bos i sasvim bez sredstava". Odmah je zahtijevano da se taj broj oduzme od ukupnog dogovorenog broja legalnih iseljenika, a transporti 27. i 28. rujna su još prihvaćeni. Državno ravnateljstvo za ponovu tražilo je da se kazni kotarski predstojnik Dvora na Uni.³¹⁹ Stoga je oko 1.500 Srba koji su bili u sabirnim logorima "ispalo" iz dogovora te je Državno ravnateljstvo za ponovu 30. rujna 1941. predložilo da ih se vrati kućama. No kako su njihove kuće već dane na upotrebu kolonistima nije ih se moglo vratiti na njihova imanja pa su se nametale dvije mogućnosti ili im dodijeliti novu zemlju Srba koji su već iseljeni ili im dozvoliti da ilegalno pređu u Srbiju, no, Državno ravnateljstvo za ponovu je naglasilo da su ono "državni ured" i da ne mogu niti se smiju upuštati u neku "neozbiljnu akciju".³²⁰ Poslije 22. rujna u Beogradu su se ukupno prijavile 2.354 osoba s područja NDH, a većina je pripadala transportu iz Dvora na Uni, što je dodatno utvrdilo njemačku odluku o prekidu iseljavanja Srba iz NDH. Uz napore pregovore dopušteno je da se 14. listopada pošalje transport s 460 osoba iz sabirnog iseljeničkog logora u Požegi i to osobe iz kotara Križevci, Ludbreg i Garešnica na čije su posjede već naselili Slovenci, Hrvati izbjegli s područja Bosne i Hercegovine te kolonisti. Stoga su sredinom listopada 1941. ravnatelj Državnog ravnateljstva za ponovu Josip Rožanković i stožerni pukovnik Stjepan Jendrašić otišli su u sabirni logor u Požegu gdje su zatekli 1.335 osoba i prema dogovoru s Nijemcima odabrali 450 osoba, od toga 362 osobe iz kotara Križevci i Ludbreg te 98 osoba iz kotara Garešnica, za posljednji transport prema Srbiji. Iseljenici iz navedenih kotareva su odabrani jer su na njihove posjede naseljeni kolonisti. Stanovnici sela Poganovci u čije su kuće već bili naseljeni kolonisti, pušteni su iz logora do 20. listopada do kada je Zavod za kolonizaciju trebao iz njihovih kuća iseliti koloniste. Iseljenici iz kotareva Grubišno Polje, Virovitica i Našice koji

³¹⁸ T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 251., prilično nejasno donosi brojčane pokazatelje koje je crpio iz zapisnika konferencije održane 22. rujna.

³¹⁹ T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 250.-251.

³²⁰ T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 251.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 42.

nisu iseljeni u Srbiju pušteni su kućama, a iseljenici iz Garešnice zadržani su prema nalogu Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost dok se ne dostavi popis osoba koji su bili članovi četničkih udruženja i njih je trebalo preuzeti navedeno Ravnateljstvo, a ostale osobe iz kotara Garešnica puštene su kućama. Srpsko stanovništvo iz požeškog sabirnog logora također je pušteno kućama.³²¹

Njemački vojni zapovjednik u Srbiji odbijao je organizirano iseljavanje iz NDH u jesen 1941., ali je početkom listopada 1941. prihvaćao izbjegle Srbe s područja NDH kada uspostavljena nova granica između NDH i Srbije na Savi i Dunavu. Ti ljudi nosili su sa sobom svu pokretnu imovinu i trgovačku robu što su kotarski predstojnici, po napatku župana Velike župe Vuka Jakoba Elickera, trebali spriječiti, no nisu uspijevali jer to nije dopuštala njemačka strana uz objašnjenje da se vlasti NDH nisu držale dogovora od 22. rujna 1941.³²²

Sabirni iseljeničko/useljenički logor u Požegi raspušten je u studenom 1941.³²³, u Capragu je raspušten tijekom listopada, a logor u Bjelovaru je i dalje ostao, ali više nije bio pod nadzorom Državnog ravnateljstva za ponovu.³²⁴

Krajem 1941. i početkom 1942. prestalo se s masovnim prelaskom Srba preko Drine u Srbiju. Bilo je i slučajeva da su tijekom 1941. Srbi i Crnogorci s dalmatinskog područja, kojeg je zauzela Kraljevina Italija, izbjegli na područje NDH i bili naseljeni u selu Mirkovci pokraj Vinkovaca. Tamo su zadržani do srpnja 1943. kada su se trebali vratiti svojim kućama zbog jačanja NOP-a i partizanskih snaga na tom području. Dopušteno im je ponijeti sobom stvari koliko mogu ponijeti, a ostalu imovinu mogli su prodati drugom nesrpskom stanovništvu.³²⁵

Iseljene i izbjegle osobe s područja NDH donosile su u Srbiju kune koje su onda preko Komesarijata za izbeglice i preseljenike, koji je tim putem sakupio oko pola milijarde kuna, mijenjali u srpske dinare. Novac prikupljen na taj način koristio se i za financiranje četnika na području NDH. Iseljeni dobrovoljci iz Prvog svjetskog rata koji su iz Slavonije dolazili u Srbiju i od ranije su bili pripadnici četničkog pokreta kojem su se, dolaskom u Srbiju, i priključili. Bilo je i slučajeva da su se iseljeni i izbjegli Srbi prijavljivali u vojne postrojbe Milana Nedića, Dimitrija Ljotića, a na područjima u Srbiji koja preuzimaju partizani prelaze i

³²¹ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 1848, br. 22689/41. i b.b. Popis 138 stanovnika sela Poganovci puštenih iz sabirnog logora Požega; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 252.; A. Lj., LISAC, "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.", 144.-145.

³²² T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 252.

³²³ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 1848, br. 508/41., Pregled financijskog poslovanja Iseljeničkog i useljeničkog logora u Požegi Državnom ravnateljstvu za ponovu za razdoblje srpanj – studeni 1941. od. 18. studenoga 1941.

³²⁴ A. Lj., LISAC, "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.", 145.

³²⁵ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 168.-169., 248.-249.

u njihove redove. Srpsko stanovništvo koje je dolazilo s područja NDH bilo su vrlo često okrnjene obitelji jer su odrasli muškarci bili uhićeni, ubijeni, otpremljeni na rad u Treći Reich ili su se priključili partizanima ili četnicima na području NDH.³²⁶

Zakonskom odredbom od 3. travnja 1942. osnovna je Hrvatska pravoslavna crkva (HPC) koje je "samosvojna" tj. autokefalna, a uskoro je objavljen i Ustav Hrvatske pravoslavne crkve.³²⁷ Tiskan je i letak namijenjen "pravoslavnom stanovništvu u NDH" u kojem uz tekst zakonske odredbe o osnivanju HPC navodi da su državljani pravoslavne vjere "potpuno ravnopravni" s Hrvatima katoličke, islamske i protestantske vjere. Ustoličenje patrijarha, koji je ujedno bio i mitropolita zagrebačke mitropolije, HPC Maksimov Germogena održalo se 7. lipnja 1942. ispred crkve Sv. Preobraženja u Zagrebu uz nazočnost svih važnih predstavnika vlasti NDH kao i predstavnika Trećeg Reicha koji su, prema brojnim autorima, i tvorci ideje o osnivanju HPC sa svrhom smirivanja stanja na području NDH, pa i šire. Odbor za pravosuđe i bogoštovne poslove Hrvatskog državnog sabora raspravljao je 11. ožujka 1942. o osnivanju HPC i tad je član Odbora Vinko Krišković napomenuo kao otežavajuću okolnost da su pravoslavne crkve porušene i da nema pravoslavni svećenika. Osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve zakašnjeli je čin s obzirom na pravoslavno stanovništvo koje je do tada stradalo, iseljeno, prognano ili "krenulo u šume". U lipnju 1945. Vojni sud Komande grada Zagreba osudio je i mitropolita Germogena na smrt strijeljanjem.³²⁸

Dana 2. srpnja 1942. u prostorijama Hrvatskog sabora održana je sastanak svih ministara, velikih župana, stožernika i drugih dužnosnika gdje su utvrđene mjere smirivanja zemlje. Zaključci sastanka poslani su svim velikim župama u obliku uputa u kojima se između ostalog daju naputci o odnosu prema pravoslavnom stanovništvu. Naglašeno je da je Hrvatska pravoslavna crkva autokefalna te da mogu djelovati samo one pravoslavne crkve koje pripadaju hrvatskoj pravoslavnoj crkvi i da se pravoslavno stanovništvo nema pravo primoravati na "ulazak" u tu crkvu. Oni koji jesu pripadnici te crkve trebaju se smatrati državljanina NDH, kao i ono pravoslavno stanovništvo koje nije pristupili niti jednoj crkvi, ali obavlja svoje građanske dužnosti. Ta prava dana su i četnicima ako se vrate svojim kućama i

³²⁶ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 292., 356., 358.

³²⁷ "Zakonska odredba o osnivanju Hrvatske pravoslavne crkve", *Narodne novine* (Zagreb), br. 77 od 7. travnja 1942, 1. i "Ustav Hrvatske pravoslavne crkve", *Narodne novine*, br. 123 od 5. lipnja 1942., 1.; *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske*, 99.

³²⁸ F. JELIĆ-BUTIĆ, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatske 1941-1945., 175.-178.; Ante PAVELIĆ, *Hrvatska pravoslavna crkva*, Madrid 1984., 31.-70.; Petar POŽAR, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, Zagreb 1996., 11., 103.-126., 139., 339.340.; Miloš OBERKNEŽEVIĆ, "Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva", *Hrvatska revija*, god. 29, br. 2, München – Barcelona 1979., 229.-230., 237.-241.; Vladimir GEIGER, "Sudski procesi vjerskim dostojanstvenicima u Hrvatskoj 1945. Smrtna presuda poglavaru Hrvatske pravoslavne crkve u NDH mitropolitu Germogenu", *Vladavina prava*, br. 6, 3/1999., 89.-102.

nastave "miran život". Tzv. "prelaznici" s pravoslavne na neku drugu priznatu vjeru također su priznati kao državljani NDH. Zaključeno je da nema zapreka da lojalni pravoslavci, bivši činovnici, ne budu primljeni u državnu službu, a svaki takav slučaj treba riješiti individualno.³²⁹ Osobito je zanimljivo otvaranje Hrvatskih pravoslavnih crkava u ožujku 1943. na području Velike župe Usora i Sol, u Srebrenici i Bratuncu, a vodio ih je jeromonah Varnava Radovanović. Na otvorenju su bili i predstavnici vlasti NDH, klicalo se poglavniku i završilo s narodnim veseljem, a sve su to pratili "začučeni pogledi" s druge strane Drine.³³⁰

Dana 30. srpnja Hrvatska državna vlada okružnicom je upoznala sve Županije i Ustaške logore o uvjetima prijelaza pravoslavnog stanovništva na katoličku vjeru s tim da taj čin nije izuzimao osobu od mjera iseljavanja ili otpuštanja iz službe ako osoba nije pokazala razumijevanja za "novo nastalu državu [NDH]".³³¹

Kako je postojao problem ilegalnih prelazak u Srbiju s područja NDH postojao je isti problem i u suprotnom smjeru, iz Srbije u NDH, o čemu je MVP NDH obavijestio njemačkog vojnog zapovjednika u Srbiji koji je odagnao tu mogućnost. O vraćanju Srba na područje NDH obavijestilo je Državno ravnateljstvo za prehranu u rujnu 1941. MUP NDH koji je taj dopis proslijedio MVP NDH. U dopisu se navodi da se povratnici prebacuju preko Inđije, Golubinaca, Beške i Slankamena na područje NDH te zahtijevaju da se to zaustavi.³³² Prelasci su bili pojedinačni i grupni, a razlozi su bili obilazak napuštenih posjeda ili priključivanje u partizanske ili četničke redove, a bili su ilegalni ili s raznim, pretežito talijanskim, ili njemačkim propusnicama. Bilo je i krivotvorenja propusnica od strane komunista koji su na taj način poticale povratak i organiziranje otpora. Velik broj Srba iz istočne Bosne koji su otišli u Srbiju vraćao se na područje Sarajeva radeći u njemačkoj organizaciji Toth. Talijani su još od samih početaka reokupacija II zone od II Armate talijanske vojske pozivali stanovništvo da se vrati. Česti su bili slučajevi da su Srbi prije iseljavanja dio svoje imovine uspjeli sakriti ili pohranili na čuvanje kod susjeda te su se vraćali kako bi tu imovinu prodali, a vlasti NDH su ih vlakovima vraćali nazad u Srbiju. Polovicom studenog 1942. vratio se veći broj srpskog stanovništva, oko 3.500 djece i žena, na područje Bosanske Dubice. A povratak je bilo i preko Kostajnice i Prijedora pa je broj znatno veći. Iseljenici i izbjeglice koji su se vraćali na područje NDH bili su pod prismotrom vlasti, a vlasti su izbjegavale odobravati grupne povratke već su bili skloniji rješavanju pojedinačnih zahtjeva. Državno ravnateljstvo

³²⁹ HDA, MUP NDH, I-A, V. T. broj 515-1942. od 20. srpnja 1942.

³³⁰ HDA, MUP NDH, br. 709/1943. od 24. ožujka 1943.

³³¹ HDA, MUP NDH, br. 32711 Pr. – 1941. od 21. rujna 1941.

³³² HDA, MVP NDH, kut. 3, Poduzimanje mjera za sprečavanje ponovnog priliva Srba na područje NDH, br. 1023/1941.

za ponovu odobrilo je povrat imovine samo vlasniku posjeda odnosno žene i djeca vlasnika mogli su ostvariti povrat te imovine. Privremeni upravitelji takvih posjeda i dalje su, za određenu naknadu od vlasnik povratnika, obavljali svoju dužnost. Svoj dio uroda dobivali su i napoličari od vlasnika povratnika.³³³

Tijekom veljače i ožujka 1942. vlasti NDH su izdale i proglas kojim pozivaju Srbe da napuste Srijem optužujući ih za nelojalnost državi. Predstavnici Trećeg Reicha sprječavali su takve namjere jer nisu željeli "nemire" na tome području, a trebala im je i radna snaga.³³⁴ Pomišljalo se i na evakuaciju muškog stanovništva, isprva samo iz jugoistočnog Srijema, a kasnije se ta mjera predlagala i za cijeli Srijem. Dana 17. i 18. siječnja 1943. u Hrvatskoj Mitrovici održan je sastanak predstavnika vlasti NDH i vodstva Njemačke narodne skupine s područja Velike župe Vuka s namjerom da se sredi političko i ekonomsko stanje narušeno partizanskim djelovanjem. Predložene su brojne mjere kojima bi se zaustavili napadi i uništavanje državne imovine, prometnica, posebice sprječavanje dovoza hrane u gradove, a jedno od mjera bilo je omogućavanje iseljavanja na dobrovoljnoj osnovi stanovnika pravoslavne vjere osobito iz sela koja su podržavala partizane. U veljači 1942. već je poslana požurnica da se stanje ne poboljšava i da bi trebalo evakuirati muško srpsko stanovništvo. Stoga su lokalne vlasti NDH tražile od viših državnih tijela proglašenje Srijema "ratnom zonom" što bi omogućilo da se provede evakuacija muškog stanovništva te da se oni pošalju na rad na područje Trećeg Reicha ili u internaciju jer su smatrali da je to najhumaniji način kojim bi se sačuvali životi, osobito vojnika. Na evakuaciji se inzistiralo i narednih mjeseci, no, vojne vlasti Trećeg Reicha nisu na to pristale i u svibnju 1943. su to i jasno potvrdile. Razlozi su bojazan da bi se time nanijela velika šteta poljodjelskim radovima.³³⁵ Pojedinačnog iseljavanja s područja Srijema zasigurno je bilo što potvrđuje i slučaj manastira Hopovo. U rujnu 1942. vodila se prepiska između mitropolita Hrvatske pravoslavne crkve Germogena i MUP-a NDH o odbijanju suradnje ruskog arhiepiskopa Feofana iz manastira Hopovo, u kojem se nalaze dva monaha i 60 monahinja, s mitropolitom Germogenom koji je predložio da se Feofanu odobrio pravo iseljenja s područja NDH bez prava na povratak jer to i sam Feofan traži.³³⁶

Sredinom 1943. partizani su zavladao u brojnim selima u Srijemu i napadali su predstavnike državnih vlasti bilo da su Hrvati, Nijemci ili Srbi, koji su bili "odani i privrženi

³³³ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 308.-311., 359.

³³⁴ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 168.

³³⁵ Novak PETROVIĆ, "Namere ustaške vlasti da protera pravoslavno sveštenstvo iz Srema", *Istraživanja*, I, Novi Sad 1971., 170.-180. Naslov članka ne odgovara sadržaju odnosno u članku nema spomena svećenstva nego je riječ o stanovništvu pa je vjerojatno posrijedi greška u pisanju.

³³⁶ HDA, MVP NDH, kut. 6, T. br. 385/1942.

hrvatskoj državi", a veliki problem predstavljalo je i to što su se partizani obračunavali sa svima koji su pokušali dostaviti namirnice iz sela u grad. U svrhu uvođenja "reda i mira" njemačko-ustaške snage izvršavale su odmazde nad stanovništvom.³³⁷

Napuštanja NDH bilo je i kasnije pa tako su u travnju 1942. iz Vlasenice, koju su tada držali četnici, prelazilo je srpsko stanovništvo preko Skelana kod Srebrenice u Srbiju. Iz izvješća užičkog okruga od 30. travnja 1942. MUP u Beogradu navodi se da iz Rogatice, Kladnja i Vlasenice oko 10.000 srpskog stanovništva čeka na prelazak kod Starog Broda preko Drine u Srbiju. Prevozili su ih i njemački vojnici u čamcima do kraja travnja 1942. za određenu naknadu.³³⁸ Ovi prelasci stanovnika bili su izravno povezani za vrlo zamršeno stanje koje je tada bilo u istočnoj Bosni gdje su još tijekom ljetnih mjeseci 1941. izbile pobune koje su predvodile pretežito četničke snage i komunisti. Na tom područje došlo je do izravne suradnje četnika i komunističke te su imali zajednički operativni štab. Prevlad su, u vojnom kao i u drugim pogledima, imali četnici koji su nakon raskida s komunistima približili talijanskoj vojsci i vrlo skoro zavladao čitavim područjem istočne Bosne. U travnju, svibnju i lipnju 1942. došlo je do tzv. "krize NOP-a", četnici su imali potpuno prevlast, a general Milan Nedić pregovarao je s Trećim Reichom oko priključenja istočne Bosne Srbiji što u zajedničkim pregovorima, u kojima sudjeluje i vlast NDH, nije uspio ishoditi. Tu je posredstvom Nijemaca došlo do smirivanja stanja i suradnje ustaških i četničkih postrojbi.³³⁹

Masovni prelasci preko Drine opet su učestali početkom srpnja 1942. kada je preko Drine prešlo oko 30.000 izbjeglica većinom djeca, žene i starci. Srpsko stanovništvo iz istočne Bosne dolazilo je primjerice i na područje Višegrada gdje se nalazila talijanska vojska koja ih je u rujnu 1942. otpremila u mjesta od kuda su došli. Taj postupak nisu odobravala njemačka vojska koje su tražile od vlasti NDH da to spriječe. Njemačke vojne vlasti načelno su zabranile prelasci iz Bosne i Srijema u Srbiju, no, takvi prelazaka je i dalje bilo.³⁴⁰

Oružnička postaja Zelinje u kotaru Srebrenica izvijestila je u svibnju 1943. o ilegalnim prijelazima granice na Drini u oba smjera, iz NDH u Srbiju i iz Srbije na područje NDH, ponajviše u selima koja pripadaju kotaru Krupanj. Uslijed toga dolazilo je do "puškaranja" s obje strane.³⁴¹

*

³³⁷ N. PETROVIĆ, "Namere ustaške vlasti da protera pravoslavno sveštenstvo iz Srema", 170., 174.-176.

³³⁸ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 163.

³³⁹ Vlado STRUGAR, *Rat i revolucija naroda Jugoslavije*, Beograd 1962., 95.-97.; *Leksikon Narodnooslobodilačkog rat i revolucije u Jugoslaviji 1941-1945.*, knj. 1, A-LJ, Beograd – Ljubljana 1980., 382.-386.

³⁴⁰ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 248.-249.

³⁴¹ HDA, MUP NDH, U.M. 1306/43. od 4. lipnja 1943.

Život u zbjegu i evakuacije stalna je pojava među seoskim stanovništvom na području NDH, osobito na području Bosne i Hercegovine, Like, Banije, Korduna i Dalmatinske Zagore. U takvim situacijama napuštene ili iseljene posjede, odnosno hranu i stoku preuzimao je Zavod za kolonizaciju. U slučaju povratka vlasnika vraćana im je i stoka koja je bila na ishrani i čuvanju kod pojedinih obitelji ili u posebnim sabiralištima. Isto se postupalo i s poljoprivrednim alatima.³⁴² Od toga se vrlo često odstupalo, odnosno nije bilo moguće na takav način provesti.

Vojne operacije na području Kozare pokrenule su veliki zbjeg stanovništva, a ujedno i humanitarnu katastrofu koja uvijek najteže pogodi najslabije odnosno djecu. Sredinom svibnja 1942. iz sela u kotaru Petrinja izbjeglo je ili evakuirano oko 1.200 žena i djece iz sela što je bilo povezano s nastupajućom akcijom na Kozari. Muškarci iz ovih sela kao i stanovništvo drugih sela povuklo se prema Šamarici. Poslije vojnih operacija na Kozari 68.500 stanovnika smješteno je u tranzitne logore u Cerovljanima (osnovan u srpnju 1942. i djelovao kao tranzitni logor mjesec dana) kod Bosanske Dubice gdje je smješteno 26.000 osoba, 14.500 osoba bilo je smješteno u Prijedoru (tranzitni logor osnovan krajem lipnja i radio do početka kolovoza 1942.), u logor u Novskoj (osnovan u srpnju 1942. i radio mjesec dana) smješteno je 7.300 osoba, u Mlaci 7.000 osoba, u Jablancu 4.000, u koncentracijskom logoru Jasenovac 8.400 i u Staroj Gradiški 1.300 osoba. Opunomoćenik vlade NDH u Banja Luci u razdoblju od 13. lipnja 1942 do 22. studenog 1942. Oskar Turina u svom financijskom izvješću od 10. veljače 1943. Ministarstvu državne riznice NDH navodi da su davana sredstva za prehranu bjegunaca, prisilno iseljenog pučanstva (evakuiranog) i zarobljenika s Kozare, s tim da on navodi da je bjegunaca bilo 68.000 i da su bili smješteni u posebnim logorima u Mlaci, Jablancu, Novskoj, Bosanskoj Gradišci, Bosanskoj Dubici, Hrvatskoj Dubici, Prijedoru, Sanskom Mostu i Banja Luci. Izdataka je bilo i za putovanja i dnevnice zdravstvenom osoblju, zatim za lijekove i sredstva za dezinfekciju što je dodijelilo Ministarstvo zdravstva. Kako se stanovništvo nije moglo vratiti kućama iz tih logora otpremani su u više slavonskih i moslavačkih sela i gradova, a neki su tamo otpremljeni i izravno. O teškim zdravstvenim, higijenskim i prehranbenim prilikama u zapadnoj Bosni i djelovanju zdravstvenih službi odnosno Higijenskog zavoda u Banja Luci svjedoči izvješće upravitelja navedenog zavoda koji je bio "zdravstveni izvjestitelj kod Ministra dr. Oskara Turine", izaslanika vlade NDH u Banja Luci. Detaljno je opisano stanje izbjeglica na području Banja Luke i okolice gdje ih je bilo oko 15.000 i isto toliko na području Sanskog

³⁴² HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, kut. 7, Postupak sa imovinom izpražnjenih i napuštenih posjeda od 4. veljače 1943.

Mosta te je navedeno da su brojni sami potražili smještaj i često mijenjali mjesto svog boravka. Ovim izvješćem obuhvaćene su i izbjeglice iz Hercegovine. Opisane su i sve mjere poduzete u svrhu suzbijanja zaraznih bolesti (tifus pjegavac, trbušni tifus, malarija, endemijski sifilis i srdobolja) cijepljenjem te o provedenim higijenskim mjerama raskuživanje te o uzgajanju "riba gambuzija" koje su ubacivane u vodene površine gdje su uništavale gusjenice malaričnih komaraca. Predložene su i mjere za poboljšanje "zdravstvenog i društvoavnog" stanja izbjeglica osnivanjem zajedničkih kuhinja, pribaviti "sabirnim akcijama" ili preko Ponove odjeću i obuću, provesti akciju raseljavanja izbjeglica iz logora "nepodesnih" za stanovanje za vrijeme zime, odvojiti i smjestiti djecu do 14 godina u posebni dječji dom i omogućiti bolju prehranu i zdravstvenu njegu kako bi se "ublažio njihov veliki pomor", uvesti nadzornu službu u svakom logoru koja bi se brinula o čistoći i redu u logoru, očistiti zahode i izgraditi latrine, osigurati pitku vodu, dobiti slamu i postaviti drvene podove na betonske podloge, popraviti zgrade i postaviti stakala gdje ih nema, postaviti peći i štednjake, probaviti sredstva za čišćenje i raskuživanje (metla, četke, vapno i sl.), osigurati karantenu i ograničiti kretanje izbjeglica po gradu. Sve poduzimane mjere bile su vrlo značajne za suzbijanje bolesti kod vojske što je bilo važno kako za vojne postrojbe Trećeg Reicha tako i vojsku NDH. Na područje Velike župe Bilogora dopremljeno je oko 16.500 izbjeglica s Kozare koji su smješteni pretežito na području Grubišnog polja i Garešnice. Veliki broj djece i žena i manji broj muškaraca dovedeni su u kotar Pakrac. U općini Vanjski Lipik na prehrani je bilo oko 500 osoba. Općinsko poglavarstvo obratilo se u rujnu 1942. Ministarstvu udružbe, Odjelu za izbjeglice da ove ljude vrati kućama što bi olakšalo pitanje prehrane i izbjeglica i domaćeg stanovništva. Oko 10.000 tih ljudi je iz logora Jasenovac u 155 vagona dopremljeno krajem kolovoza 1942. u Požegu gdje su privremeno smješteni u kućama iseljenih Srba jer su tamo trebali biti naseljavani Hrvati kolonisti iz pasivnih krajeva kao i Hrvati, izbjeglice iz Bosne i Hercegovine, koji su izbjegli pred četnicima ili partizanima. Tada je na dubičkom području zabilježen i veći privili "povratnika iz odmetništva" svojim kućama, osobito nakon vojnih akcija na Kozari, što je izazvalo problema oko smještaj hercegovačkih izbjeglica. Srpskom stanovništvo koje se vratilo navodno su pomagali općinski bilježnik i rimokatolički svećenik iz Hrvatske Dubice, koji su im izdavali potvrde da su "prelaznici" na katoličku vjeru. Izbjeglice s Kozare bile su razmještene po brojnim kotarevima i to ne samo u pravoslavna sela pa je Ministarstvo udružbe tražilo mišljenje MUP-a NDH da im se obraćaju za pomoć brojne kotarske vlasti, iz Požege, Podravske Slatine, Grubišnog Polja i dr. Tražili su uputu kako da se Ministarstvo postavi po tom pitanju, odgovor je bio da se umoljavaju da "tzv. zarobljenicima s Kozare" pristupe kao i drugim izbjeglicama, ali da se ne smiju smještati u blizinu područja s

kojeg su "odstranjeni". Izbjeglice s Kozare koje su bile smještene u sela Bektež i Ruševo, ubrzo su morali napustiti to područje jer su započeli sukobi partizana s ustaško-domobranskim i njemačkim snagama. Izbjeglice su bile smještene u kotaru Brod, u sela Dobrogošće, Migalovci, Sapna i u hrvatsko selo Čaglin. Ta preseljenja/evakuacije zahvatile su i domaće srpsko stanovništvo na tim područjima jer su bili podrška NOP-u i pomagali partizane. Preseljavanja/evakuacije srpskog stanovništva tijekom 1942. godine povezana su sa širenjem NOP-a i potporom koju su davali partizanima pa su vlasti NDH cijela sela raseljavali. Takav je bio slučaj krajem rujna 1942. kada se iz osam sela iz kotareva Derventa i Bosanski Brod planiralo iseliti 7.631 osoba. Nije iseljavano srpsko stanovništvo čiji su muški članovi bili u Hrvatskom domobranstvu ili su bili pokršteni. Zbjegovi stanovništva s Kozare i akcije preseljavanja srpskog stanovništva radi "smirivanja" najteže su pogađala djecu koja su u teškim ratnim uvjetima često bez roditelja završavala u prihvatnim logorima za djecu.³⁴³ U studenom 1942. na području Velike župe Sana i Luka provodila se evakuacija izbjeglica iz Sanskog Mosta i Vrhpolja za što je tražena potpora vojske, odnosno zapovjednika banjalučkog zdruga domobranskog generala Brozovića. Na sjednici odbora za izbjeglice odlučeno je da se 6.500 izbjeglica smjesti u škole u okolnim selima Banja Luci (Kobatovci, Laktaši, Klačnice, Lauševići, Dragočaju i dr.) i u Banja Luci (u zgradu gimnazije, pučku školu i dr.). Problemi su se javili jer je u nekim zgradama bila vojska ili su ih pak čuvali za postrojbe koje su bile na "položaju". Uz to je stanovništvo uz hranu vodilo i stoku pa je zaključeno da je primjerenije nastaniti ih na području Bosanske Dubice. Veliki župan Dragan Hadrović tražio je od nadležnih vlasti da se obustave masovna preseljenja ne samo zbog tehničke zahtjevnosti nego i zbog odbijanja izbjeglica da se sele. Također je upozorio na probleme koje će potaknuti zatvaranja škola zbog smještaja izbjeglica.³⁴⁴ Brojni radno sposobni muškarci i žene koji su s ustaničkih područja dovedeni u logore otpremljeni su na

³⁴³ HDA, Ministarstvo vanjskih poslova NDH, kut. 2, D.T. 19/1944., 9. veljače 1944 (izvještaj upravitelja Higijenskog zavoda u Banja Luci dr. Ivana Grujića od 15. rujna 1942.); JUSP Jasenovac, Inv. br. 635/D, str. II/8 i II/8a, Glavni stožer ustaške vojnice, br. 678/29. srpnja 1942, Dopis MUP-a NDH, Tajništva ministra Glavnom stožeru Ustaške vojnice o zarobljenicima s Kozare smještenim u Velikoj župi Bilogora od 28. srpnja 1942.; HDA, MUP NDH, I-A, br. 6959/42. i I-A, 6826/42.; O spašavanje djece, pretežno srpske, ali i hrvatske, muslimanske i židovske, tijekom Drugog svjetskog rata na području NDH Narcisa Lengel Krizmana napisala je opsežnu monografiju *Spašavanje djece* (1.500 stranica od toga uvodna studija 107. str. i oko 1.400 priloga kao što su biografija 12.000 djece i sl.). U toj knjizi studiozno su obrađene akcije Diane Budisavljević (spašavanje i skrb za žene i djecu iz Loborgrada i Gornje Reke te osobito velike akcije pomoći ne samo kozaračkoj djeci nego i svim drugim izbjeglicama s Kozare), Hrvatskog Crvenog križa, Caritasa, akcije ing. Marka Vidakovića i dr. Zbog nedostupnosti rukopisa citiram prema svojim bilješkama koje sam pisala pregledavajući rukopis u veljači 2004. Knjiga je trebala biti objavljena u biblioteci "Kameni cvijet" Javne ustanove Spomen područja Jasenovac. Vidi: Zdravko DIZDAR, "U sjećanje na dr. sc. Narcisu Lengel - Krizman", *ČSP*, god. 41, br. 2, Zagreb 2009., 567.-568.

³⁴⁴ HDA, Ministarstvo vanjskih poslova NDH, kut. 2, D.T. 19/1944., 9. veljače 1944. (dopisi Velikog župana Dragana pl. Hadrovića Općem opunomoćenik vlade NDH u Banja Luci iz studenog 1942.).

rad u Treći Reich što je imalo za posljedicu brojnu djecu bez roditelja u Staroj Gradiški, Mlaki i Jablancu. Prve vijesti o patnjama djece s kozaračkog područja prenijela je u Zagreb časna sestra Monika Štampalija, redovnica Družbe Kćeri Božje ljubavi. Diana Budisavljević, Austrijanka udana za uglednog zagrebačkog liječnika, uz pomoć hrvatskog Crvenog križa kojeg je vodio dr. Kamila Bröslera te uz pomoć ing. Marka Vidakovića i ing. Đure Vukosavljevića od jeseni 1941. započela je svoju humanitarnu akciju pomoći pravoslavnom stanovništvu. Organizirala je uz pomoć Ministarstva udružbe, hrvatskog Crvenog križa i Caritasa, smještaj djece u Zagrebu, Jastrebarskom i Sisku. D. Budisavljević je sa svojim suradnicima izradila kartoteku oko 12.000 djece i započela je opsežna korespondencija s roditeljima koji su se nalazili na radu u Trećem Reichu i tragali za svojom djecom.³⁴⁵ Obuhvaćena su i djecu koja su ostala s jednim ili oba roditelja što potvrđuje i dokument Ministarstva udružbe u kojem se opisuje akcija od 30. srpnja do 6. kolovoza 1942. tijekom koje su odvođena djece iz Mlake i Jablanca. Odjel za društveno osiguranje, zaštitu i skrb, uz pomoć općinskog načelnika i bilježnika iz Jasenovaca te sestara hrvatskog Crvenog križa, otpremio je 3.067 djece u Zagreb i Sisak. Nije se "vršila nikakva sila" jer je roditeljima obrazložena korist te "kolonizacije" pa su djecu roditelji dragovoljno predali. Brojna djeca bila su bolesna i izgladnjela pa je stoga razumljiva odluka roditelja da pristanu na odvajanje. U mjesecu studenom i prosincu 1942. Caritas zagrebačke nadbiskupije izdao je dvije potvrde na iznos od 3.600 kn namijenjenih "za siromašnu izbjegličku djecu."³⁴⁶ U veljači i ožujku 1943. Komesarijat za izbeglice u dogovoru s vlastima NDH dogovorio je otpremanje oko 30.000 srpske izbjegličke djece u Srbiju, a u kojoj je mjeri ta akcija provedena nije poznato, a Međunarodni odbor Crvenog križa nastojao je uključiti i srpski Crveni križ u uzdržavanje djece. Međunarodni Crveni križ ishodio je i mogućnost da se Srbi s područja NDH koji se nalaze u logoru mogu dopisivati dva puta mjesečno s svojom rodbinom u Srbiji i da je dopušteno da im se šalju paketi te da bi u tome trebao posredovati hrvatski i srpski Crveni

³⁴⁵ *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske. Dokumenti*, (priredio Mario Kevo), knj. 1., Slavonski Brod, Zagreb, Jasenovac 2009., 155.-157., 215.-217.; Ćiril PETEŠIĆ, *Dječji dom u Jastrebarskom. Dokumenti (1939-1947)*, Zagreb 1990., 15.-20.; *Dnevnik Diane Budisavljević*, Zagreb 2003., 7.-9.; "Dnevnik Diane Budisavljević", *Fontes*, br. 8, Zagreb 2002., 261.-262. Ministarstvo socijalne politike 28. svibnja 1945. zahtijevalo je da im D. Budisavljević preda ormarić s 25 ladica s karticama djece, 6 bilježnica s raznim podacima o djeci, 1 registar fotografija djece i 5 svezaka fotografija djece. D. Budisavljević i njena suradnica Ivanka Džakula koje su kartoteku izradile izradile su detaljan plan pokušaja identifikacije sve djece.

³⁴⁶ HDA, ZIG NDH, I, kut. 36, I-49, str. 162.-164.; HDA, MUP NDH, br. 61357, I-2/1942.; HDA, Ministarstvo vanjskih poslova NDH (MVP NDH), kut. 2, Dopis Obćeg opunomoćenik vlade NDH dr. Oskara Turine zapovjedniku zarobljeničkog logora Mlaka o nabavi 2.200 kg soli za ljudsku hranu za zarobljenike iz Kozare, br. 91/1942.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 165.-167.; Darko PREBEG, "Zimska pomoć 1941-42. g. u NDH – jedna neistražena priča", *Hrvatski kolekcionar*, god. IX, br. 45, Rijeka 2004., 19.

križ.³⁴⁷ U travnju 1944. još se djece do 14. godina starosti, "različite vjeroispovijesti, također i židovske", nalazilo u logorima te je predstavnik međunarodnog Crvenog križa u Zagrebu Julius Schmidlin posjetio je Ministarstvo vanjskih poslova NDH gdje je napomenuo da takvo stanje "nije u skladu s općenitim pojmovima o ljudskosti" i zatraži da se sva djece predaju Caritasu i drugim javnim ustanovama. Napomenuo je da je za tu djecu već intervenirao nadbiskup Stepinac te da je "navodno" ta intervencija bila "bezuspješna".³⁴⁸

Mnogobrojni historiografski i publicistički radovi o sudbini ove djece u poslijeratnoj Jugoslaviji nerijetko su iskrivljenim sablažnjivim opisima služili u političke svrhe udaljavajući se pijetetnog spomena stvarnih razmjera stradanja kozaračke djece koja je više nego dovoljno za svaki zdravi razum da se etički i moralno *sledi*.

U zbjegu u El Shattu bilo je i pravoslavnog stanovništva s područja Bukovice, a u susjednom El Arishu, logoru pod upravom emigrantske vlade već se nalazilo, između ostalih, i oko 200 četnika, pretežno s hrvatskog prostora koji su nakon kapitulacije Kraljevine Italije preko Lošinja prebačeni u južnu Italiju, a potom u Egipat.³⁴⁹

Velika evakuacija stanovništva i materijalnih dobara s područja Slavonije, i u manjem broju iz zagrebačke oblasti, provedena je početkom siječnja 1945. pod vodstvom narodnooslobodilačkih odbora. Zbjeg oko 15.000 ljudi prvo je smješten u Mađarsku, a potom u Vojvodinu. Iako nema točnih podataka o nacionalnom sastavu, a s obzirom da je evakuacija provedena na virovitičkom, slatinskom, brodskom, našičkom i dr. područjima, gdje je bilo i srpskog stanovništva i da su se za evakuaciju javljale obitelji boraca u NOV, u tom zbjegu morao je biti i znatan broj srpskog stanovništva. Poznati su jedini podaci prema nacionalnosti za izbjeglice s područja okruga Slavonski Brod gdje je od 1.718 evakuiranih osoba bilo 755 Srba.³⁵⁰

Problem "ratnih beskućnika", kako ih je nazvao mitropolit HPC Germogen u svom dopisu Ministarstvu skrbi NDH, bio je stalno prisutan te je tražio da se Mitropoliji zagrebačkoj Hrvatske pravoslavne crkve dodjeli novčana pomoć koja bi se dala i osobama koje su puštene iz logora.³⁵¹

³⁴⁷ *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske. Dokumenti*, 171., 351., 411.-413.; J. TOMASEVICH, *War and revolution in Yugoslavia, 1941 – 1945. Occupation and Collaboration*, 396.; J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, 445.

³⁴⁸ *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske. Dokumenti*, 244.-245.

³⁴⁹ Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije, Politička arhiva, 1946., kut. 21, br. 252.; Neven BOGDANIĆ, *El Shatt naš nezaboravljeni. 50. obljetnica Hrvatskog zbjega na Sinaju 1944.- 1994.*, Split 1996.; *El Shatt*, katalog izložbe Hrvatskog povijesnog muzeja, Zagreb 2007., 13., 14., 64.

³⁵⁰ Srećko LJUBLJANOVIĆ, "Evakuacija stanovništva Slavonije u Mađarsku i Vojvodinu početkom 1945.", *Zbornik*, br. 4, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod 1966., 15.-34.

³⁵¹ HDA, Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH (MSPK NDH), kut. 6, br. 27456/44.

O ponašanju pravoslavnog stanovništva u kotaru Požega u srpnju 1942. pisao je kotarski predstojnik koji je ustvrdio da si tijekom ustanka ostali ne samo "mirni" nego su u "velikoj većini" bili i "lojalni", ali su "destruktivni elementi i razni pokvarenjaci" mimo Poglavnikove naredbe od 30. lipnja 1941., svojim postupcima doveli u pitanje mirno držanje tog stanovništva. Iskazao je i bojazan da nije u probitku države da u "Slavoniji doživi Bosnu u drugom izdanju". Naveo je i podatak da su "prelaznička sela" u graničnom području s pakračkim kotarom i sama tražila da im se pošalje vojska koju će oni hraniti i "lojalno su javljali svako kretanje partizana" koji su za to saznali i "poubijali" ih što je bio slučaj i za "istaknutijim prelaznicima", a vlasti NDH nisu ih zaštitile.³⁵²

O velikom broju izbjeglica, a među njima i Srba, MUP NDH, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost dalo je nupatak Ministarstvu skrbi za postradale krajeve da se pomoć daje načelno svim državljanima s tim da se kotarski predstojnici i logornici usuglase, s obzirom na prilike na njihovom području, kojem će se pravoslavnom stanovništvu dodijeliti pomoć. Ovo pitanje potaknuo je slučaj Kotarske oblasti Prijedor i Velike župe Sana i Luka koje su htjele podijeliti pomoć svima, a logornik se usprotivio. Župan Dragan Hadrović je u svom dopisu Ministarstvu skrbi za postradale krajeve naglasio da osim hrvatske sirotinje i izbjeglica (katolika i muslimana), ima i Srba koji su također sirotinja te da bi se sukladno s politikom smirivanja prilika u državi trebala i njima podijeliti pomoć.³⁵³

Tijekom druge polovice 1942. kroz Knin je prošlo 6.720 izbjeglica, pretežno Srba, koji su bili skloni četnicima. Dolazili su s područja Drvara (1.500), Bosanskog Petrovca (1.700), Bosanskog Grahova (1.800), Kistanja (310) i vrličkog područja (410). Talijanske vlasti evakuirale su stanovništvo Bosanskog Grahova i okolice i uputile ih u Knin gdje je oko 3.000 njih smješteno u privatne zgrade. Krajem 1942. Knin i Drniš su pod opsadom, ustaške i domobranske postrojbe slabo su opremljene i naoružane, a život u gradovima bio je iznimno težak i stanovništvo "formalno gladuje", kako se navodi u izvješću Velike župe Bribir Sidraga. Domaće stanovništvo solidariziralo se, prema svojim mogućnostima, s izbjeglicama pružalo im materijalnu pomoć.³⁵⁴ Početkom kolovoza 1943. kotarska oblast u Kninu napomenula je da ukoliko i dođe do smanjenje broja izbjeglica povratom pojedinih katoličkih

³⁵² HDA, MUP NDH, A – I, Taj. broj 5622/42. str. 82., 83. Izvješće kotarskog predstojnika o prelaznicima u gradu i kotaru Požega od 4. srpnja 1942. ministru unutarnjih poslova Andriji Artukoviću (Izvornik se nalazi u dosjeu Alojzija Stepinca, dos. br. 301681).

³⁵³ HDA, MSPK NDH, kut. 1, br. 2728/43., br. 4485/43. i Velika župa Sana i Luka, br. 1327/43., Dopis velikog župana Dragana Hadrovića MSPK NDH.

³⁵⁴ Dušan PLENČA, *Kninska ratna vremena 1850 – 1946. Knin – Drniš – Bukovica – Ravni kotari*, Zagreb 1986., 369., bilj. 81, 370.

obitelji u sela Kninsko polje i Vrpolje, broj se brzo nadoknadi dolaskom pravoslavnih obitelji iz Golubića i Strmca koja bježe pred partizanima.³⁵⁵

U svibnju 1943. na području Velike župe Modruš bilo je 1.550 izbjeglica pravoslavaca pa je Velika župa tražila da im pošalju novac za hranu koja im je dodijeljena jer to stanovništvo nije imalo novca da hranu i plati, a cijela stvar ima i svoju političku pozadinu – "smirivanje stanja u zemlji".³⁵⁶ Iznova se u prosincu 1943. pojavio problem velikog broja izbjeglica u Velikoj župi Modruš. Iz mjesta Vrbovsko i Ravna Gora, zajedno s vojskom, povuklo se oko 1.200 stanovnika koji su pretežno bili u "dobrovoljnoj miliciji" koja se borila protiv partizana. U Ogulinu se smjestilo oko 600 osoba, a ostali su se snašli kod rodbine i znanaca. Starci, žene i djeca primali su hranu od Crvenog križa, a muškarci sposobni za rad priključeni su DORA pukovniji, radnim postrojbama Hrvatskog domobranstva osnovanim u ljeto 1942., u koje je novačeno pravoslavno stanovništvo i tzv. "prelaznici" s pravoslavne u katoličku vjeru. Kotarski prehrambeni odbor iz Vrbovskog tražio je u veljači 1944. pomoć u hrani, odjeći i obući za to stanovništvo, a istaknuli su da među izbjeglicama ima i oko 40 djece do 12 godina. Napomenuto je da, ako im se i bude pružila prilika za povratak kućama, zateći će ih opljačkane jer će im se partizani "osvetiti jer su izbjegli".³⁵⁷ Bilo je još primjera kada su partizanske snage prijetile srpskom stanovništvu jer njihovo pasiviziranje značilo je slabljenje potpore partizanima, bilo u smanjenju priliva novih boraca ili u slabljenju pozadinske podrške. Sredinom mjeseca srpnja 1942. partizani su u selu Peratović, gdje su u školskoj zgradi bile smještene izbjeglice s Kozare, prijetili da ukoliko im se ne pridruže oni će ih "pobiti ili otjerati" te su ih optužili da oni ne mogu biti partizani, što su im vlasti NDH pripisivali, jer su se "predali ustašama i Nijemcima". Izbjeglica iz sela Mečenčane kod Kostajnice u ožujku 1943. je u zapisniku Komesarijata za izbeglice u Beogradu izjavio da je na tom području dvostruka opasnost za Srbe jedna od ustaša druga od partizana.³⁵⁸ Takvih slučajeva bilo je i ranije, samo se radilo o četnicima koji su pravoslavnom stanovništvu pojedinih sela također prijetili ukoliko im se ne priključe odnosno ne daju im hranu i sl.³⁵⁹ Bilo kakvo "pasiviziranje" pravoslavnog stanovništva nije odgovaralo niti partizanima niti četnicima.

³⁵⁵ HDA, MSPK NDH, kut. 1, br. 33769/43.

³⁵⁶ HDA, MSPK NDH, kut. 1, br. 475/43.

³⁵⁷ HDA, MSPK NDH, kut. 3, br. 2730/44.; Nikica BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941. – 1945.*, Zagreb 2003., 173.-182.

³⁵⁸ JUSP Jasenovac, Inv. br. 635/D, str. II/8 i II/8a, Glavni stožer ustaške vojnice, br. 678/29. srpnja 1942, Dopis MUP-a NDH, Tajništva ministra Glavnom stožeru Ustaške vojnice o zarobljenicima s Kozare smještenim u Velikoj župi Bilogora od 28. srpnja 1942.; HDA, SDS RSUP SRH, 013.2.95, 1.-4 str.

³⁵⁹ F. ŠKILJAN, "Stradanje Srba, Židova i Roma u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početka 1942. godine", 358.-359.

OZN-a za Hrvatsku zabilježila je da se tijekom kolovoza 1944. pojedine "četničke familije" iz Lapca spremaju zajedno s njemačkom vojskom napustiti to područje. U studenom 1944. Vojna komanda za kotar Petrinju i Kostajnicu dobila je popis Rejonskog obavještajnog centra Kostajnica kojim srpskim obiteljima treba konfiscirati imovinu i iseliti ih. Bili su to obitelji čiji su muški članovi pripadali ili su sumnjičeni da su četnici, a za jednu osobu su naveli da je bio u četnicima, a potom u ustašama.³⁶⁰

*

Često su iseljeni, prognani i izbjegli Srbi iz NDH upućivani na rad u Treći Reich kao i oni Srbi koji su ostali na području NDH. MVP NDH je u listopadu 1941. tražilo od predstavnika Trećeg Reicha, koji su jednostrano i ranije povećavali kvotu radnika s područja NDH, da se povišenje od 50.000 radnika popuni iz redova pravoslavnog stanovništva s područja NDH.³⁶¹ Sredinom veljače 1942. MVP NDH je u dogovoru s Nijemcima upućivao na rad na područje Trećeg Reicha pravoslavno stanovništvo s područja Voćina i okolice. U lipnju 1942. Ministarstvo udružbe obavijestio je Veliku župu Vuka da se privremeno obustavlja upućivanje na rad na područje Trećeg Reicha prema Okružnici od 13. svibnja 1941. te da se sada bez obzira na godište i spol mogu na rad upućivati folksodjčeri, izbjeglice, strani državljani te pravoslavci i tzv. "prelaznici" (s pravoslavne na katoličku vjeru). U rujnu 1942. Velika župa Vuka obratila se pismom MUP-u NDH s odgovorom na optužbu da su se pojedini općinski službenici u kotaru Stara Pazova i Irig izuzimali pravoslavno stanovništvo od upućivanja na rad u Treći Reich jer su "svi pobjegli u druga sela ili u partizane". U pojedinim slučajevima uistinu je i bilo izuzimanja zbog procijene da pojedina obitelj ostaje bez radne snage za obradu zemlje.³⁶² Sredinom rujna 1942. MVP NDH odgovorilo je na upit Konzularnog predstavništva NDH u Grazu da ne smiju izdavati ulazne vize pravoslavcima iz kotara Bosanska Gradiška, koji su iz logora u Staroj Gradišci i iz Siska, poslani na rad na područje Trećeg Reicha, odnosno onima koji imaju "privremeni putni list" Kotarske oblasti Bosanska Gradiška, a poslani su iz Stare Gradiške. Oni koji su otpremljeni iz Siska imali su na putnim ispravama oznaku "predajnik". U istom dopisu stoji da se i dalje provodi

³⁶⁰ HDA, OZNA za Hrvatsku, kut. 27?, 7.2.1. str. 450., R.O.C. Kostajnica, Pov. broj: Službeno, 10. veljača 1944.; Spomen područje Jasenovac, preslika dokumenta iz Vojno historijskog instituta (Beograd), Izvještaji OZNe za Hrvatsku za 26. i 27. kolovoza 1944, kut. 119/1, b.2, dok. 7.

³⁶¹ HDA, ZIG NDH, kut. 27 , I-35 str. 642. i kut. 32, I-44, str. 76. i str. 81.; Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945., Zagreb 1977., 127., bilj. 151.; Anna – Maria GRÜNFELDER, "U radni stroj velikog njemačkog Reicha!" . *Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*, Zagreb 2007., 74.

³⁶² HDA, MUP NDH, II-A, Taj. 18057 (762/1942.) od 18. rujna 1942. i I-A, br. 1441/42.; Zbirka preslika dokumenata Muzeja Vinkovci, Dopis Velike župe Vuka župskoj redarstvenoj oblasti Vukovar, svim Kotarskim oblastima i svim Ispostavama župskih redarstvenih oblasti br. 16681/42, Kotarska oblast Vinkovci br. 12983/42.; J. TOMASEVICH, *War and revolution in Yugoslavia 1941 – 1945. Occupation and Collaboration*, 380.-381.; J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, 432.

otpremanje na rada.³⁶³ Pitanja vezana za Srbe koji su bili s područja NDH, a iz Srbije su otpremljeni na rad na području Trećeg Reicha koja su upućivana međunarodnom Crvenom križu u pravilu su preusmjeravana na hrvatski Crveni križ zbog načela međunarodnog Crvenog križa o ne miješanju u "unutarnja pitanja" i inzistiranje na potpunoj "neutralnost" u svome djelovanju. Hrvatski Crveni križ trebao je posredovati u dobivanju odgovora od njemačkog Crvenog križa.³⁶⁴ Župska redarstvena oblast u Novoj Gradiški 15. veljače 1944. uputila je dopise na nekoliko ministarstava da je njemačka vojna komanda u Okučanima 24. siječnja 1944. naručila vagone za preseljenje/evakuaciju do 1.000 muškarac, Srba, iz Kosovca, Dubovca, Gređana i Okučana. Noću su ih utovarivali u vagone i upućivali u logor u Zemunu i na Banjici s namjerom da ih se pošalje na rad u Treći Reich. Pojedinci su se javili svojim obiteljima iz Beograda. Još se planirala evakuacija oko 300 muškog pravoslavnog stanovništva iz kotara Nova Gradiška. Vlasti NDH su protestirale i župan Velike župe Livac i Zapolje nije dopustio bez odobrenja iz Zagreba da se evakuaciju provede. Potom su njemački izaslanici u Zagrebu ishodili pristanak uz objašnjene da je se to radi kako bi se spriječilo da to stanovništvo pristupi partizanima. Ovu akciju provodili su izaslanici Draže Mihailovića koji su od tog ljudstva stvarali posebne četničke postrojbe za borbu protiv NOV-e. Vlada NDH je pristala na iseljavanje "pravoslavaca" uz uvjet da se ise i obitelji jer su smatrale da će tako spriječiti dolazak muškarac organiziranih u četničke postrojbe u posjet obiteljima na području NDH.³⁶⁵

Tijekom ljeta i jeseni 1942. brojni su slučajevi Srba iz Hrvatske Dubice i okolice povratnika na dubičko područje, nesposobnih za rad, bolesnih ili na dopustu iz Trećeg Reicha. U ljeto 1942. zabilježen i veći broj "povratnika iz odmetništva" svojim kućama nakon vojnih akcija na Kozari što je onda izazvalo problema oko smještaj hercegovačkih izbjeglica koji su bili tamo naseljeni. Početkom 1944. prema nekim navodima bilo je oko 10.000 do 12.000 pravoslavnog stanovništva na području Bosanske Dubice, većinom djece i žena, a muškarce su većinom bili na radu u Trećem Reichu, u logorima, nestali odnosno ubijeni. U partizanima na području Kozare računalo se da ih je oko 1.500 do 1.800.³⁶⁶

Na području Bjelovara, Grubišnog Polja, Velikog Grđevca, Velike Pisanice nakon "čišćenja" područja od "jataka partizana" otpremljeno je, a vlasti su to nazivale evakuacijom, oko 400 osoba u sabirne logore, a njihovu imovinu preuzela je Velika župa Bilogora. Veći dio

³⁶³ HDA, MUP NDH, I-A, Taj. 8216/42.

³⁶⁴ Milan RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-1945.*, Beograd 1998., 184. bilj. 124.

³⁶⁵ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941. – 1945.*, 172.-173.

³⁶⁶ HDA, ZIG NDH, I, kut. 36, I-49, str. 162.-164., kut. 8, str. 1489.

tih ljudi se ubrzo vratio i tražio natrag svoju imovinu, a vlasti ih u dokumentima nazivaju "iseljenicima". Ministarstvo državne riznice je u ovom slučaju iznijelo mišljenje da s njihove strane nema zapreka da se posjed vrati i protuvrijednost pokretne imovine, ukoliko je prodana. No lokalne upravne vlasti trebale su procijeniti hoće li se zbog javne sigurnosti to i izvršiti.³⁶⁷

*

Prema brojčanom pregledu iseljenika Srba iz NDH u Srbiju do 20. rujna 1941. "legalnim" putem, posredstvom Državnog ravnateljstva za ponovu, iseljeno je 12.311 osoba odnosno 3.245 obitelji, od toga 7.069 djece, žena i staraca. Tomu treba još dodati i 5.370 iseljenika s "dobrovoljačkih posjeda" na području Bijeljine gdje je Zavod za kolonizaciju prvo iselio 20.000 osoba, ali se 14.630 osoba vratilo na posjede te 149 obitelji s 367 članova koje su iselile pojedinačno, dozvolama njemačkih vojnih vlasti. Prosječno je po osobi izneseno oko 320 kuna i 23 kg prtljage. Srpsko stanovništvo iseljavano je iz 59 kotareva, a najviše ratara, svećenika, radnika, pekara, trgovaca i činovnika.³⁶⁸ Ovim brojem vjerojatno nisu obuhvaćeni i iseljenici s "dobrovoljačkih posjeda" i svi pravoslavni svećenici koji su iseljeni prije 1. kolovoza 1941. te treba naglasiti da je bilo iseljavanja i tijekom rujna i listopada 1941., a pojedinačnih, "legalnih" iseljavanja bilo je i kasnije.

Prema izvješću Komesarijata za izbeglice u Beogradu u razdoblju od srpnja pa do kraja listopada 1941. trebalo je oko 200.000 Srba s područja NDH iseliti u Srbiju, no, kako je u Srbiji već bio veliki broj izbjeglica i prognanika s raznih područja, pa i s područja NDH, Nijemci su zaustavili legalno iseljavanje. Tijekom rujna nastavljeno je s ilegalnim prebacivanjem u Srbiju i Komesarijat je imao podatak da je pristiglo još 1.212 osoba, no, niti oni nisu imali, zbog "neredovityh prilika" u Srbiji, pouzdane podataka koliko je ljudi samostalno prešlo u Srbiju preko Užica, Loznice, Badovinaca, Salaša, Bogatića, Šapca i Crne Gore. Procjenjivali su da je broj Srba s područja NDH veći od 200.000. Srbi, prognani, izbjegli ili "legalno" iseljeni s područja NDH kao i ostale izbjeglice i iseljenici smješteni su preko Komesarijata za izbeglice i preseljenike u svim kotarevima u Srbiji osim u Azbukovačku Ljuboviju i Babušnicu. Nejasni su podaci o oko 110.000 Srba, odnosno "prema stvarnom broju" 165.000 Srba s područja NDH, smještenih posredovanjem Komesarijata za izbeglice i preseljenike.³⁶⁹ Navodi o broju Srba s područja NDH koji su prešli u Srbiju,

³⁶⁷ HDA, MUP NDH, I-A, 8062/42. i I-A, 8066/42.

³⁶⁸ HDA, MDR, kut. 1776, Brojčani pregled iseljenika Srba iz NDH u Srbiju od 20. rujna 1942., Brojčani pregled iseljenika Srba iz NDH u Srbiju/(nečitko) po staležima/, Izkaz Izsellenika Srba po kotarevima iz Nezavisne Države Hrvatske.

³⁶⁹ HDA, SDS RSUP SRH, 013.1.38, Prijepis izvješća Komesarijata za izbeglice Ministarskom savetu u Beogradu, original se nalazi u Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača inv. br. 8113 (Prilog Zapisniku konferencije/prijevod i prepis/ od 4. lipnja 1941.).

uključujući i "legalno iseljene", različiti su i kreću se od 100.000 do 200.000. O "legalno" iseljenim navode se sljedeći podaci: do 4. srpnja 1941. prešlo je u Srbiju 30.000 osoba i još ih je 30.000 iseljeno.³⁷⁰ Zatim se navodi podatak da je do 28. kolovoza 1941. u Srbiju prevezeno 12.436 osoba, a do 20. rujna 1941. godine 1.674 osobe te do 29. rujna 1.621 osoba. To je ukupno legalno iseljeno 15.731 osoba. Poslanik Kasche u svom izvješću od 20. studenog poslanom MVP Trećeg Reicha navodi da je u Srbiju legalno iseljeno 17.852 osobe. Prema transportnim listama neki autori su utvrdili da su iseljena 32 transporta s 15.004 osobe i još 252 na osnovu pojedinačna dozvole o iseljenju što je ukupno 15. 256 osoba.³⁷¹

Predstavnik njemačkog Vojnog zapovjednika za Srbiju u poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu navodio je podatke da je do 22. kolovoza 1941. ilegalno prešlo/prebjeglo u Srbiju 90.000 osoba, a prema Državnom ravnateljstvu za ponovu do početka rujna 1941. ilegalno je s područja NDH prebačeno u Srbiju 92.546 osoba s mogućnošću da se taj broj poveća. MVP Trećeg Reicha dobilo je izvješće 26. rujna 1941. da je do tada u Srbiji s područja NDH prešlo 118.110 osoba³⁷² Vojni zapovjednik u Srbiji protivio se u rujnu 1941. dolasku novih useljenika jer su iznijeli podatak da je iz NDH u Srbiju legalno iseljeno 12.436, a ilegalno 92.564 što je 105.000, a ukupan broj Srba s područja NDH na području Srbije bio je 149.274.³⁷³

Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iznijela je podatak da je od 1. do 25. kolovoza preseljeno u Srbiju 12.525 Srba, a prije toga da ih je već došlo u Srbiju 150.000 te da su u mjesecu rujnu, prebačene u Srbiju još 1.402 osobe. Ukupan broj Srba iz NDH u Srbiji, prema Komesarijatu za izbeglice u Beogradu, bio je preko 200.000 i taj broj se navodi u brojnim dokumentima Državne komisije za zločine okupator i njihovih pomagača.³⁷⁴

S. Milošević zbrajanjem iseljenika iz logora Caprag 5.616, iz logora Požega 5.821, iz logora Bjelovar 4.693, iz Zagreba 2.166 i fragmentarnih brojčanih podataka o iseljavanju iz pojedinih kotareva dolazi do ukupnog broja "legalno" iseljenih Srba s područja NDH u Srbiju

³⁷⁰ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 41.

³⁷¹ T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 252.-253.

³⁷² Jozo TOMASEVICH, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, Zagreb 1979., 105., 106, bilj 42.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 262.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 41.

³⁷³ T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 248.-249.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 40

³⁷⁴ AJ, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, fascikla br. 24267, Horvat Rupert i fascikla br. 2618, Richard Flögel; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 154.

od 18.296. osoba. To je povećalo do da tada navođeni broj od 15.256 iseljenika kojeg navodi A. Lj. Lisac.³⁷⁵

Zbog neprekidnih kretanja stanovništva preko granice, osobito Drine, bilo da se radilo o protjerivanju, "dobrovoljnim" pojedinačnim ili masovnim prelascima, koje su se odvijale ne samo u prve dvije godine rata, problematično je iskazati točna broj srpskog stanovništva koje je prognano i izbjeglo u Srbiju. Takvom stanju doprinosi i nedovoljna istraženost koja je išla u prilog onima koji su pretežno pretjerivali, ali i smanjivali broj ljudskih gubitaka srpskog stanovništva na području NDH.

*

U studenom 1944. *Glas Slavonije* objavio je na naslovnici tekst "Izbjegli Srbi pozdravljaju federalnu Hrvatsku". Navodi se da je održana velika antifašistička skupština 60.000 izbjeglica iz Hrvatske, "ujedinjeni i svrstani u JNOF-u" te da su uputili brzojav J. Brozu Titu, maršalu Jugoslavije, u kojem navode: "Izražavajući jednodušnost svih sinova Hrvatske, stavljamo se na raspoloženje ZAVNOH-u, u zajedničkim naporima za oslobođenje naše uže domovine."³⁷⁶ Po završetku rata na području Slavonije bilo je oko 29.000 hektara zemlje koje je bilo napušteno, a pripadalo je srpskim obiteljima koje su bile iseljene i Srbiju ili su stradale u ratu.³⁷⁷ Početkom veljače 1945. iseljeno i izbjeglo srpsko stanovništvo organiziralo je povratak iz Srbije u Hrvatsku. Dana 11. veljače 1945. sastali su se Srbi iz kotareva Bjelovar, Koprivnica, Čazma, Đurđevac, Križevci, Kutina i Ludbreg i s članovi Izvršnog odbora NOF-a dogovorili pripreme za povratak koji se nastojao organizirano provesti. Za povratak iseljenika i izbjeglica u Hrvatsku važni su "Propisi i upute za vraćanje izbjeglica (repatrijacija) u Hrvatsku" koje je izdala Narodna vlada Hrvatske 2. srpnja 1945. Povratak i otpremanja iseljenika i izbjeglica s područja Hrvatske obavljao je Odjel za vraćanje izbjeglica pri Predsjedništvu Narodne vlade Hrvatske. Na lokalnoj razini osnivane su Prihvatne stanice i Područne komisije koje su rješavale sva pitanja vezano za iseljenike i izbjeglice. Iste odredbe vrijedile su i za iseljene "dobrovoljce", kolonizirane u Slavoniju i Srijem za Kraljevine Jugoslavije, kojima je dopušten povratak, ali nisu smjeli mijenjati ili prodavati svoja imanja. Masovniji povratak u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu bio je krajem lipnja i početkom srpnja 1945. Srpsko stanovništvo koje se vraćalo u selo Vetovo na područje Požege, ukoliko su im kuće bile uništene, smješteni su u hrvatska kućanstva i hrvatsko

³⁷⁵ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 148.-160.; A. Lj., LISAC, "Deportacija Srba iz Hrvatske 1941.", 145.

³⁷⁶ *Glas Slavonije*, Glasnik jedinstvene narodno-oslobodilačke fronte u Slavoniji, br. 30, 21. studenoga 1944., 1.

³⁷⁷ U isto vrijeme u Slavoniji zabilježeno je 69.000 hektara napuštene zemlje koja je pripadala pretežno njemačkom, a manje mađarskom stanovništvu. M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1941-1948.*, 30.

stanovništvo je isprva uzdržavalo povratnike. Takvih je primjera bilo u Lici, Baniji i Kordunu.³⁷⁸ Bilo je i drugačijih slučajeva kao primjerice u Suhopolju gdje se vraćalo srpskog "dobrovoljačko" stanovništvo čiji je ponašanje bilo neprihvatljivo Hrvatim kao i domaćim Srbima koji su optuživani da su ustaše i da nemaju pravo sudjelovati u poslijeratnoj vlasti, a oni su pak bili vrlo sumnjičavi prema njihovoj političkoj i vojnoj "prošlosti" u Srbiji. Partizanski borci iz Suhopolje zbog takvog stanja uputili su u nekoliko navrata, u prvim poslijeratnim mjesecima, pisma Andriji Hebrangu, ministru industrije i predsjedniku Privrednog savjeta vlade, u kojem protestiraju zbog masovnog protjerivanja katoličkog stanovništva, ne samo Hrvata, iz kotara Virovitica, ubijanju zarobljenih Hrvata te kolonizaciji Srba u Viroviticu. U pismo se navodi da "narod priznaje i znade da su pravoslavci stradali" u ratu te da im žele "priskočiti u pomoć u izgradnju domova na "lijepi pravedni i pošten način", a ne "terorom i nasiljem" doći do onoga što su u ratu izgubili te traže da se zaštiti sav "pošteni živalj bez obzira na vjeru i naciju".³⁷⁹ MUP Federalne Države Hrvatske poslao je 10. srpnja 1945. izvješće Centralnom komitetu KPH o pogoršanju stanja u Slavoniji u kojem se navode slične situacija. U kotaru Gradiška većina Srba, koji su bili iseljeni/prognani ili sami izbjegli u Srbiju 1941., primljena je u Narodnu miliciju "bez karakteristika i dokumenata", a sumnjičeni da su možda bili četnici ili Nedićevci te da "vrše propagandu za kralja" i "razbijaju bratstvo i jedinstvo u narodu". U okolici Daruvara u jednom selu Srbi koji su se vratili nisu htjeli glasati ukoliko glasuju Hrvati kolonisti iako je dio tih kolonista aktivno sudjelovao u NOB-i. Vrhunac sukoba na nacionalnoj osnovi dogodio se kada je došlo do pucnjave između Narodnih milicija kotara Borovo i kotara Vinkovci jer je zapovjednik jedne bio Srbin, a druge Hrvat.³⁸⁰ Na područje Bosne i Hercegovine Srbi koji su tijekom rata iseljeni, prognani ili sami izbjegli u Srbiju vraćali su se većinom samostalno i neorganizirano s brojnim problemima oko prijevoza i prehrane, a ubrzo su nastali i politički problemi. Nove vlasti su ih nerijetko optuživale za "reakcionarno" djelovanje u korist prijeratne države i podršku četnicima. Također su, kao i u Hrvatskoj, zabilježeni sukobi sa stanovništvom koje je ostalo, osobito s Muslimanima.³⁸¹

U manjem broju povrataka je bilo i kasnije, kao primjerice kada je Skupština NR Srbije izglasala zakon o uvođenju sistema dozvole boravka u gradovima onom stanovništvu koje je u

³⁷⁸ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 366.-368.

³⁷⁹ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, (prir. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić), Slavonski Brod 2005., Zagreb 2009., 221.-226.

³⁸⁰ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 187.-194.; M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945. – 1948.*, 36. bilj. 100.

³⁸¹ Husnija KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000., 68.-69.

doselilo u gradove, posebice Beograd, poslije 6. travnja 1941. Predsjedništvo vlade NR hrvatske tražilo je od oblasnih, kotarskih i gradskih NO, MUP-a NR Hrvatske, Javnog tužilaštva i Kontrolne komisije da se tim povratnicima "olakšaju" smještaj i zaposlenje.³⁸²

*

Represija koja je prema Srbima postojala od osnutka NDH i imala je svoje gradacije, a očitovala se i u iseljavanju srpskog stanovništva što je bio dio šireg plana i dogovora s Trećim Reichom vezanog za razmjenu stanovništva, odnosno iseljavanje Slovenaca na područje NDH. Treba napomenuti i potreba da se smjesti brojno hrvatsko stanovništva koje u velikom broju izbjeglo ili je protjerano osobito s područja koje su okupirali Kraljevina Italija i Treći Reich. Brojni prognani i izbjegli Srbi iz NDH posljedica su represije vlasti prema Srbima na nacionalnoj, vjerskoj i političkoj osnovi, a novo uspostavljenim vlastima izlika je bila politička i identitetska vezanosti srpskog stanovništva isključivo za jugoslavensku i srpsku političku opciju. Neupitno je pokroviteljstvo, koje je nerijetko značilo odlučujuću prevlast, Trećeg Reicha od čina uspostavljanja NDH do njenog funkcioniranja tijekom rata. Taj utjecaj ne izostaje niti u planovima o razmjenama stanovništva i provođenju brojnih represivnih mjera. Glas razuma koji je dolazi od pojedinaca, pa i pojedinih predstavnika vlasti NDH, bio je zalag nastavku kakvog takvog života pojedinaca i obitelji "nepoželjnih", "nepripriznatih" i "neprijateljskih" nacionalnih i etničkih skupina na području NDH. U konačnici "zdravim glavama" bilo je najznačajnije sačuvati živote te u tom kontekstu treba promatrati prihvaćanje mjere smirivanja stanja u državi od vlasti i od dijela srpskog stanovništva, od kojih su neke izravno negirale njihov srpski nacionalni i jugoslavenski politički te vjerski, srpsko pravoslavni, identitet (npr. pokrštavanje, osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve), a druge mjere su ih nastojale "integrirati", ukoliko su "lojalni", u "državu" (uključivanje u domobranske radne postrojbe, mogućnost zapošljavanja u državnim službama i dr.).

Pojedini predstavnici vlasti NDH, posebice od lipnja 1941., jasno su iznosili svoje mišljenje o "srpskom pitanju" koje je podrazumijevalo da "neprijatelji" moraju "seliti bilo silom bilo milom", "ako je tko Srbin ima Srbiju, i to je njegova domovina", zatim tko ne želi "iz bilo kojih razloga priznati ovo povijesno stanje [Nezavisnu Državu Hrvatsku], prosto mu stoji napustiti teritorij ove države" sl.³⁸³ Početkom 1942. vlasti NDH pokušavaju voditi "umjereniju politiku" prema Srbima jer bi to prema njihovom stajalištu trebalo usporiti razvoj

³⁸² Državni arhiv u Osijeku, Sabirni centar Vinkovci, Gradski narodnooslobodilački odbor Vinkovci, Pov. spisi 1947.

³⁸³ F. JELIĆ-BUTIĆ, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatske 1941-1945., 165.; Fikreta BUTIĆ, Ivan JELIĆ, "Prilozi za proučavanje historije NDH u razdoblju 1942-1943. godine", *Putevi revolucije*, br.1-2, Zagreb 1963., 342.

NOP-a na hrvatskom području. U svom govoru u Hrvatskom saboru 28. veljače 1942. Pavelić je prozvao za loš rad sve "neposlušnike" među ustašama koje naziva "nastaše" i "nesavjesne državne činovnike" te se osvrnuo i na sve "nedostojne, koji su pa i zločinci [...] koje treba maknuti iz državne službe. Osvrnuo se i na pitanje pravoslavne crkve koja ne može biti "srpska pravoslavna crkva" jer je ona dio srpske države, a smatrao je da ne postoji pitanje pravoslavne vjere jer je i ta vjera kršćanska i da se "svatko moli prema svojoj savjesti, prema onome, kako je u mladosti naučio, po rođenju, školama i odgoju [...]". Zanimljivo je da postoji politika u NDH koja nastoji pravoslavne vjernike "prevesti" na katoličku vjeru nego da je to "pušteno svakome na volju". Ako je to i bilo njegovo osobno uvjerenje koje je želio proklamirati kao stav države, u istom svom govoru priznao je da je bilo i drukčijih primjera. Prozvao je ministra Mirka Puka, da je iznio "malu neistinu" o prijelazima s katoličke na pravoslavnu vjeru. Nadalje je Pavelić uvjeravao nazočne u Saboru da državi ne treba "nikakvih nesporazuma, a najmanje vjerskih trzavica", te time u biti priznao da se u stvarnosti ne postupa u skladu s njegovim izjavama.³⁸⁴ S obzirom da se Pavelić odlučio na ovakav istup stanje u državi moralo je zasigurno biti u takvom *rasulu*, a bilo i prigovora od predstavnika Trećeg Reicha kojima su *nemirna područja* ometala vojne i gospodarske planove. U namjeri "pacificiranja" zemlje krajem ožujka 1942. izrađuje se "Nacrt zakonske odluke o pravnom položaju pripadnika istočne crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj" u kojem u velikoj mjeri govori o onim koji žele iseliti iz NDH u Srbiju pod "relativno povoljnim uvjetima" koji su podrazumijevali mogućnost da ponesu svu pokretnu imovinu, a nepokretnu bi otkupila država. Taj nacrt zakona priznaje za državljane one koji prime hrvatsku nacionalnost bez obzira na vjersko opredjeljenje kao i one koji bi se i dalje izjašnjavali kao Srbi, ali bi bili " [...] najlošija kategorija državnih pripadnika sa ograničenjima u pravima i imovini. O svojim vjerskim stvarima ovakvi će se imati sami brinuti, jer će njihova vjera biti eventualno samo trpljena a nosit će i odgovarajući naziv dok ne izumru." Bio je to pokušaj stavljanja Srba i pravoslavne vjere u zakonske okvire nove države, a u konačnici je zaživio jedino "Ustav hrvatske pravoslavne crkve". U proljeće 1942. u svrhu smirivanja srpskog stanovništva i općenito stanja u zemlji vlasti NDH uspostavljaju kontakte s vođama četnika u priobalnom pojasu, potom s ozrenskim, trebavskim, zeničkim i prijedorskim četnicima što je značilo da oni priznaju "vrhovništvo" NDH i prekidaju sva "neprijateljstva prema vojnim i građanskim

³⁸⁴ *Spomen knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske 10. 4. 1941. – 10. 4. 1942.*, Zagreb 1942., 33. (govor poglavnik dra. Ante Pavelića na zaključnoj sjednici Hrvatskog državnog sabora 28. veljače 1942.).

vlastima" NDH te mogu zadržati oružje i zajedno s hrvatskim oružanim snagama boriti se protiv partizana.³⁸⁵

Rigidne "državotvorne" i "nacionalističke" ideje vodile su vlasti NDH u rješavanju "srpskog pitanja" isprava antisrpskom promidžbom, a potom i izravnim nasiljem koje je uključivalo preseljavanje i iseljavanje.

*

Po završetku Drugog svjetskog rata srpsko stanovništvo na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine bilo je uključeno u "saveznu kolonizaciju" kao i unutarnju koja se odvijala na području svake federalne države u razdoblju 1945. – 1948. Još u listopadu 1944. na sjednici NKOJ-a Josip Broz Tito rekao je da se nakon "isterivanja Nemaca" u Vojvodinu trebaju naseljavati Srbi, Crnogorci, Ličani, "siromašne i poštene porodice".³⁸⁶ Od 9.000³⁸⁷ obitelji iz Hrvatske koje su se u konačnici trebale kolonizirati u Vojvodinu 5.500 bilo je hrvatskih i 3.500 srpskih obitelji, iz Like, Dalmacije, Korduna, Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Banije, a kriteriji u odabiru bilo je sudjelovanje u ratu u partizanskim postrojbama, s tim da su prednost trebali imati prvoborci, opustošenost pojedinog područja u ratnim zbivanjima, agrarna prenapučenost i dr. Na ličkom područja bilo je veliko zanimanje za kolonizaciju u Vojvodinu gdje je željelo otići 3.750 srpskih i 1.250 hrvatskih obitelji. Želju za kolonizacijom u Vojvodinu iskazivalo je i stanovništvo Korduna, osobito srpsko. Na ostalima područjima gdje je stanovništvu bila ponuđena mogućnost kolonizacije u Vojvodinu izostalo je veće zanimanje, osim na Baniji. Svakako treba napomenuti da je i znatan broj obitelji odustao od kolonizacije ili se nisu uspjele prilagoditi te su se vratile u "stari kraj". Srpsko stanovništvo s područja Bosne u Hercegovine kolonizirano je i u Vojvodinu.³⁸⁸ Prema nekim mišljenju nacionalnost nije bio kriteriji za određivanje kolonizacije u Vojvodinu, dok drugi smatraju da je samo "na očigled" nacionalni aspekt zanemaren što nije točno nego da se u kolonizaciji rukovođilo određenim "nacionalnim obzirima i interesima".³⁸⁹ Tijekom unutarnje kolonizacije na području Hrvatske preseljeno je 12.157 obitelji odnosno 58.320 osoba i nacionalni sastav

³⁸⁵ F. BUTIĆ, I. JELIĆ, "Prilozi za proučavanje historije NDH u razdoblju 1942-1943. godine", 344., 345.

³⁸⁶ AJ, Arhiv Josipa Broza Tita, NKOJ – 87; *Zapisnici NKOJ-a*, Beograd 1991., (prir. Branko Petranović, Ljiljana Marković), 54.; Vladimir GEIGER, "Josip Broz Tito i sudbina jugoslavenskih Nijemaca", *ČSP*, 40/3, Zagreb 2008., 807.

³⁸⁷ Ovaj prvobitno određeni broj obitelji za kolonizaciju s hrvatskog područja povećao se na oko 10.500 zbog toga što nisu sve federalne zemlje ostvarile svoj udio u kolonizaciji Vojvodine, posebice Slovenija. M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945 – 1948.*, 79., bilj 254.

³⁸⁸ M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945 – 1948.*, 57., 61.-62., 79.; Nikola GAČEŠA, "Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu 1945 – 1948", *Migracije i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana*, Sarajevo 1990., 389.-404.

³⁸⁹ N. L. GAČEŠA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945 – 1948*, 346.-347.; M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945 – 1948.*, 63. bilj. 208.

do sada nije istražene, ali zasigurno je i srpsko stanovništvo imalo svog udjela u ovim iseljavanjima.³⁹⁰

**

Na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a 1944. donesena je odluka da su hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj ravnopravni. Pred kraj rata i po njegovu završetku nova vlast i u Bosni i Hercegovini po načelu "bratstva i jedinstva" nastoji integrirati sve nacionalne skupine u strukture državne vlasti i bosanskohercegovačkog društva s još uvijek svježim sjećanjima, svake od njih, a osobito Srba, na ratna stradanja. To će opet ubrzo dovesti do novih neslaganja zbog tvrdnji o prekobrojnosti Srba u nacionalnoj strukturi državnih službenika i u vojsci kako na hrvatskom tako i na bosanskohercegovačkom prostoru.³⁹¹ Taj problem ostao je prisutan sve do sloma druge Jugoslavije. A stradanje i ljudski gubici srpske etničke skupine u NDH tijekom Drugog svjetskog rata ostali su do danas, unatoč protoku vremena, breme u odnosima dvaju nacionalnih korpusa, hrvatskog i srpskog pa i njihovih historiografija.

Migracije slovenskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća

Tijekom Drugog svjetskog rata Slovenija je bila podijeljena između Trećeg Reicha, Kraljevine Italije i Mađarske i oko 80.000 Slovenaca bilo je iseljeno/prognano (oko 63.000) na područje Trećeg Reicha, Nezavisne Države Hrvatske i Srbije ili je samo izbjeglo (oko 17.000) sa slovenskog područja, uglavnom na područje NDH, kako bi izbjeglo iseljavanje na područje Trećeg Reicha.³⁹² Protjerivanje stanovništva s područja Slovenije na područje NDH započelo je već u travnju 1941. kada je zabilježeno da je žandarmerijska postaja u pograničnom mjestu Rogatec prognala preko granice 13 obitelji s 38 članova, a takvih primjera je bilo i tijekom svibnja 1941. s područja Ljutomera (128 osoba) i Posavlja (226 osoba).³⁹³

³⁹⁰ M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945 – 1948.*, 131. bilj. 336.; Zdenko RADELIC, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006., 191.

³⁹¹ H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953.*, 71.-74.; Zdenko RADELIC, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*, 249.-268.

³⁹² Arhiv Republike Slovenije (ARS), Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije (RSNZ SRS), kut. 749, omot 303 - 4/ZA, str. 106.; *Slovenska novješa zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1841. – 1992.*, (gl. ur. Jasna Fischer), knj. 1, Ljubljana 2005., 575.-576., 587. U sastav NDH ušlo je pet naselja kod Bregane, a na tom je području prema popisu 1931. živjelo 727 stanovnika. *Isto*, 575., 576.; Bojan GODEŠA, "Izseljavanje Hrvatov iz nemškog zasednog ozemlja na Štajerskem in Gorenjskem v luči primerjeve položajev Slovencev in Hrvatov v okviru nacističnega novega reda", *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, Ljubljana 2010., 275.

³⁹³ Tone FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, Maribor 1968., 188.; Tone FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, Ljubljana/Beograd 1979., 166.-167.; Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, Beograd 1981., 23.

Tijekom travnja i svibnja 1941. izгона je bilo i u drugom smjeru. Vlasti NDH privodile su one Slovence koji su smatrali "nepoželjnim elementima", a radilo se o "solunskim dobrovoljcima" i ljudima bliskim jugoslavenskom režimu, kao i Slovencima koji su kao vojnici vojske Kraljevine Jugoslavije zarobljeni ili su se predali, izgnani su s područja NDH. Njihov odlazak u Sloveniju odvijao se preko hrvatskog Crvenog križa (HCK) odnosno predstavnika slovenskog Crvenog križa (SCK) koji je 25. travnja imenovao Alojza Colnara za svoga predstavnika u Zagrebu, a djelovao je pri HCK-u u Derenčinovoj ulici 38. Kamilo Brössler, predsjednika HCK-a, pomagao je Colnaru kao i tajnik HCK, Slovenac, Drago Kralj.³⁹⁴ Jedna odbornica SCK-a iz Ljubljana došla je u Zagreb upravo radi toga i zajedno s Colnarom radila na otpremanju tih ljudi u Sloveniju. Uspostavili su vezu preko Krunoslava Draganovića u zagrebačkoj policiji i preko njih su privedene Slovence, koji su uhićeni poslije 10. travnja, izbavljivali iz zatvora, a tjedno ih je bilo između 30 do 40. S tim radom nastavilo se do kraja lipnja, a te skupina ljudi su preko Karlovca i Metlike otpremani u razna odredišta u Sloveniji.³⁹⁵

Namjere Trećeg Reicha vezane za Slovence i slovenski prostor pokazane su već na samom početku okupacije. Heinrich Himmler objavio je 18. travnja 1941. u Mariboru smjernice za iseljavanje "tuđih elemenata" s područja Donje Štajerske. Ubrzo je ustrojen njemački štab za preseljavanje u Mariboru i na Bledu kojeg je sačinjavao već "uhodani" kadar koji je radio na iseljavanjima na području Poljske.³⁹⁶ Ministarstvo vanjskih poslova Trećeg Reicha (MVP Trećeg Reicha) objavilo je 21. svibnja 1941. da je Adolf Hitler pristao da se s područja NDH iseli 220.000 – 260.000 Srba te da NDH primi isti broj Slovenaca. Vlada NDH je već 28. svibnja 1941. odobrila useljavanje Slovenaca osim onih koji su u političkom pogledu "srpski orijentirani četnici".³⁹⁷ U Mariboru je održana konferencija 6. svibnja 1941. pod predsjedanjem predstojnika civilne uprave Donje Štajerske Siegfrieda Übereithera na kojoj su između ostalih sudjelovali predstavnici stožera njemačkog vojnog zapovjednika u Srbiji i predstavnici vlasti NDH. Na konferenciji se raspravljalo o preseljavanju Slovenaca iz Donje Štajerske i Gorenjske i već tada je reagirao Helmuth Förster, njemački vojni

³⁹⁴ Hrvatski državni arhiv (HDA), Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), 014.0.1. Saslušanje dr. Josipa Kuvačića, umirovljenika iz Zagreba, str. 11., 014.0.2. Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnar u istražnom zatvoru UDB-e za Sloveniju, str. 3.; Peter COLNAR, "Kdo je pomagal izgnancem v Zagrebu?", *Izgnanci*, (ur. Franc Šetinc), Ljubljana 1993., 301.-302.

³⁹⁵ HDA, RSUP SRH SDS, 14.0.2., Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnar u istražnom zatvoru UDB-e za Sloveniju, str. 3., 8., 17.

³⁹⁶ T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, 177.-179.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 154.-157.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 21., 23.

³⁹⁷ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 30., 31.

zapovjednik za Srbiju, koji je upozorio da svakodnevno preko Drine dolaze izbjeglice i prognanici u Srbiju te da već postoje problemi oko smještaja i prehrane. Tom problemu svakako treba pridodati i odluku Mađara koji su zauzeli Bačku da s toga prostora isele/prognaju 150.000 Srba te je MVP Trećeg Reicha nastojalo odgoditi preseljenje ili naći drugo rješenje. Nakon pregovora mađarska strana djelomično odustaje od svog zahtjeva odnosno traže da se iseli 12.000 Srba "dobrovoljaca" iz Bačke te 30.000 do 40.000 Srba iz Banata. Vlasti NDH, prema nekim navodima, prve su predložile da se Srbi s područja NDH isele u Srbiju, a da Slovenci iz Donje Štajerske dođu na njihova mjesta, te da je isprva Adolf Hitler bio protiv iseljavanja na područje NDH jer je to bilo previše "blizu" pa se moglo očekivati da bi se iseljenici vraćali kućama.³⁹⁸ Postoje navodi da su se vlasti NDH u početku protivile useljavanju Slovenaca, ali ih je uspio uvjeriti njemački poslanik u Zagrebu Siegfried Kasche jer im je ukazao na mogućnost da će se doseljavanje Slovenaca "izravnati" s iseljavanjem Srba u Srbiju.³⁹⁹ U prilog mišljenju da su Nijemci bili glavni kreatori politike preseljavanja stanovništva govori i podatak da su u svibnju 1941. u Beogradu održana tri sastanka o preseljavanju stanovništva pod predsjedanjem njemačkog vojnog zapovjednika za Srbiju generala Förstera na kojima je potvrđena ideja da se najveći broj Slovenaca, oko 260.000, preseli na područje NDH s čijeg bi se područja iselio isti broj Srba.⁴⁰⁰

U Zagrebu je 4. lipnja 1941., u poslanstvu Trećeg Reicha, održana konferencija o razmjeni stanovništva, odnosno iseljavanju Slovenaca dijela Slovenije koji je zaposjeo Treći Reich u NDH i Srbiju te o iseljavanju Srba iz NDH u Srbiju kao i o položaju Hrvata na području koje je okupirao Treći Reich. Konferenciji je prethodilo Hitlerovo odobrenje i naredba od 25. svibnja 1941. o navedenim preseljenjima. Konferenciji su nazočili brojni njemački predstavnici, predstojnik civilne uprava za Donju Štajersku, njemački vojni zapovjednik Srbije, njemački opunomoćeni general u Zagrebu Edmund Glaise von Horstenau, posebni njemački izaslanik u Zagrebu Edmund Vessenmeyer i neki drugi, a od predstavnika vlasti NDH vojskovođa i doglavnik NDH Slavko Kvaternik, ministar vanjskih poslova

398 T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, 226.-227., 272.-273.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 200.-201., 238.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 28.

399 Rafael BRČIĆ, "O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine", *Prilozi*, br. 9/1, Sarajevo 1973., 303.-304. Autor ovdje citira Depešu poslanika Trećeg Reicha Siegfrieda Kaschea Ministarstvu vanjskih poslova u Berlinu od 27. svibnja 1941. koja je objavljena pred Međunarodnim sudom u Nürnbergu kao dokument s oznakom NG-2678.

400 Milenko MILIĆ, "Plansko i nasilno raseljavanje Jugoslovena tokom drugog svetskog rata", *Jugoslavenska revija za međunarodno pravo*, god. XI, Beograd 1964., 421.

Mladen Lorković, njegov zamjenik Vjekoslav Vrančić i ministar udružbe Jozo Dumandžić.⁴⁰¹ Istoga dana također u poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu održan je sastanak na kojem su utanačene tehničke pojedinosti preseljavanja stanovništva.⁴⁰²

Prema zaključcima konferencije u prvom valu, do 5. srpnja 1941., planiralo se iseljavanje 5.000 Slovenaca većinom "sumnjivih intelektualaca" u Srbiju i određeni broj slovenskih svećenika u NDH, a recipročno bi iselili pravoslavni svećenici iz NDH kod kojih se pojavio "višak" jer se radilo o obiteljima, pa je dio njih prebačen za sljedeće iseljavanje. U drugom valu, od 10. srpnja do 30. kolovoza 1941., planiralo se iseljavanje oko 25.000 Slovenaca iz Donje Štajerske koji su na to područje doselili poslije 1914. i trebalo ih je naseliti u NDH, a u istom razdoblju trebao se iseliti isti broj Srba iz NDH s tim da se trebao odbiti "višak" iz prvog vala koji se odnosio na pravoslavne svećenike i njihove obitelji. Treći val trebao je trajati od 15. rujna do 31. listopada 1941. kada se trebalo oko 65.000 slovenskih seljaka iz Donje Štajerske i oko 80.000 seljaka iz Koruške iseliti na područje NDH. Svi koji su se smatrali "politički opterećenim intelektualcima" trebali su preseliti u Srbiju, a ako je takvih bilo među katoličkim svećenicima on su se ipak trebali naseliti na područje NDH u zamjenu za pravoslavne svećenike. Dogovoreno je da će vlasti NDH dodijeliti od 9. lipnja 1941. šefu civilne uprave za Donju Štajersku u Mariboru dva povjerenika, a zatim će oni biti dodijeljeni i šefu civilne uprave za Gorenjsku na Bledu. Određeno je da preseljenici mogu ponijeti 50 kg prtljage i po glavi 500 jugoslavenskih dinara s tim da su NDH i Srbija bile obavezne taj novac mijenjati i poslije isteka roka zamijene. Prva dva vala iseljavanja trebala su biti obavljena željeznicom dočim je treći val, iz pograničnih područja s NDH, trebalo obaviti zapregama. Seljacima je odobreno ponijeti onoliko koliko mogu natovariti u zaprege. Također je dogovoreno da iz Hrvatske može otići isti broj zaprega i tegleće stoke u Srbiju koliko doseljeni Slovenci sa svoga područja koje je okupirao Treći Reich dovezu na područja NDH.⁴⁰³

O doseljavanju Slovenaca u NDH i iseljavanju Srba s područja NDH razgovarali su Hitler i Pavelić u lipnja 1941. u Berchtesgadenu kod Slazburga. Prilikom tog susreta Hitler je

⁴⁰¹ HDA, SDS RSUP SRH, 013.1.38. Zapisnik konferencije /prijevod i prepis/ od 4. lipnja 1941. održane u Zagrebu pod vodstvom njemačkog poslanika S. Kaschea; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 31.

⁴⁰² Arhiv Jugoslavije, Beograd, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1943.-1948., kut. 2618, Dosje Richarda [Rikarda] Flögela, ravnatelja Zavoda za kolonizaciju NDH.

⁴⁰³ HDA, SDS RSUP SRH, 013.1.38, Zapisnik konferencije /prijevod i prepis/ od 4. lipnja 1941. održane u Zagrebu pod vodstvom njemačkog poslanika S. Kaschea.; T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, 235.-237.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 208.-210.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 32.

ukazao Paveliću da je iseljavanja Slovenaca i Srba "trenutno bolno", no, da je i to bolje od "trajne boli" i ukazao mu na "dobrobit" vođenja "50 godina nacionalno netolerantne politike" kako bi se učvrstila država.⁴⁰⁴ Ponovno su potvrdili odluku o iseljavanju Srba s područja NDH i doseljavanju Slovenaca. Poslanik Kasche donio je u Salzburg i "Projekt sporazuma o preseljenju Slovenaca" kojeg je sastavio 5. lipnja 1941., a koji je uz zaključke konferencije održane u Zagrebu imao i opsežan uvod o potrebi preseljavanja odnosno zamjene stanovništva. Već tada bile su izvršene pripreme za što brže iseljavanje slovenskog stanovništva na područje NDH odnosno srpskog stanovništva na područje Srbije, a taj transfer stanovništva trebao se okončati do listopada 1941.⁴⁰⁵

Kada se govorilo o planiranom broju Slovenaca koje treba iseliti onda se uočavaju odstupanja: u travnju i svibnju govorilo se o 220.000 do 260.000 Slovenaca, a u lipnju 1941. na konferenciji u Zagrebu spominje se broj od 179.000 jer je naknadno odlučeno da 80.000 slovenski seljaka na području Gorenjske može ostati kao politički i "rasno ispravni".⁴⁰⁶

Na sjednici 8. srpnja 1941., koju je vodio njemački časnik za Transporte kod opunomoćenog njemačkog generala u Zagrebu, utvrđen je vozni red, broj vagona, izmjena osoblja u pratnji vlakova za odlazak Slovenaca iz Južne Štajerske u NDH i odlazak Srba iz NDH u Srbiju. Ministarstvo prometa i javnih radova – Odio za željeznički promet 29. srpnja 1941. izdao je naredbu svim vanjskim službenim jedinicama željezničkih postaja od Dobove i Zagreba do Zemuna, od Kapele Batrine do Slavenskog Broda i od Kloštra-Bjelovar, Križevaca, Dugog Sela do Novske o kretanju vlakova za prijevoz Srba u Srbiju i Slovenaca u NDH.⁴⁰⁷

Dana 18. kolovoza 1941. u poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu održana je konferencija na kojoj je njemačka strana izvijestila da je došlo do smanjenja planiranog broja Slovenaca za iseljavanje jer im je utvrđeno njemačko porijeklo, a trebala im je i radna snaga osobito za rad u tvornicama važnim za ratnu industriju. Od planiranog broja od 80.000 Slovenaca iz Koruške planirano je preseliti 30.000 i to 15.000 od 15. rujna 1941., a 15.000 poslije rata. Njemačka

⁴⁰⁴ Ladislaus HORY, Martin BROSZAT, *Der kroatische Ustascha- Staat 1941-1945*, Stuttgart 1964., 97.; Ladislaus HORI, Martin Broszat, *Ustaška država Hrvatska 1941.-1945.*, Beograd, 148.-149.; T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, 237.-238.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 210.; R. BRČIĆ, "O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine", 305.

⁴⁰⁵ T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, 237.-238.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 210.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 33., 34.

⁴⁰⁶ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 33.

⁴⁰⁷ ARS, Urad za podržavljeno lastnino NDH v Zagrebu (UPL NDH), kut. 28 (1374), Memorandum o preseljenju Slovenaca u Hrvatsku od 18. srpnja 1941., br. 507/41. od 9. srpnja, Ministarstvo prometa i javnih radova – Odio za željeznički promet, br. 18967/II-41. od 20. srpnja 1941., Ministarstvo prometa i javnih radova – Odio za željeznički promet br. 2501/II-1941. od 29. srpnja 1941.

strana smanjila je i broj Slovenaca koji su trebali biti iseljeni s područja Južne Štajerske. S iseljavanjem se trebalo započeti 15. rujna kada su trebali pristizati transporti naizmjenično po jedna iz Štajerske i Kranjske po 500 – 750 osoba. Ti doseljenici trebali su biti otpremljeni u Bjelovar. No taj plan nije do kraj proveden jer su se Nijemci odlučili na iseljavanje unutar granica Trećeg Reicha odnosno na područja koja su zauzeli.⁴⁰⁸

Požega je određena za mjesto gdje će se ustrojiti logor za iseljavanje i useljavanje te se 8. srpnja 1941. Državno ravnateljstvo za ponovu obratilo Kotarskom prehrambenom odboru u Požegi da se priredi hrana, grah, riža, mast, brašno i dr., za prva tri dana boravka useljenika i da će Državno ravnateljstvo za ponovu odmah isplatiti novac nabavljačima te da ukoliko namirnica nema kod domaćih trgovaca, neka se obrate Poljoproizvodu d.d. u Osijeku i nabave što nedostaje. Naglasili su da im se stavlja na raspolaganje i zalihe pšeničnog i kukuruznog brašna i graha u Mlinko d.d. Požega koje su bile namijenjene za pasivne krajeve.⁴⁰⁹ U razdoblju između 11. i 26. srpnja 1941. iz Maribora je otpremljeno četrnaest kompozicija u iseljeničko/useljenički logor u Požegi s ukupno 2.262 obitelji odnosno 6.092 osobe.⁴¹⁰ Pojedini doseljenici iz Slovenije krajem kolovoza 1941. bili su i na platnom popisu činovnika zaposlenih u logoru od toga su dvojica, dr. J. Dernovšek i dr. Vjekoslav Kirnat, bili liječnici i u tom svojstvu dobivali novčanu naknadu.⁴¹¹

Transporti sa slovenskim useljenicima otpremani su u useljeničko/iseljenički logor u Požegi od 11. do 27. srpnja 1941. iz Maribora, a potom, do kraja rujna, iz Rajhenburga⁴¹². U svakom transportu trebalo je biti oko 500 osoba, no, taj broj je mogao biti manji ili veći (npr. prema transportnim listama 11. srpnja iseljeno je 500 osoba, 12. srpnja 483, 13. srpnja 358, 14. srpnja 411, 15. srpnja 477, 16. srpnja 528 i 17. srpnja 541). No transportne liste nisu u pravilu pokazivale precizno stanje jer je za mnoge iseljenike naknadno utvrđeno da pripadaju narodnosti koje se ne iseljava ili da su potrebni kao željezničari, radnici u industriji ili su se izuzimali po nekoj drugoj osnovi.⁴¹³

⁴⁰⁸ Andrija-Ljubomir, LISAC, "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.", *Historijski zbornik*, br. 1-4, Zagreb 1956., 142.-143.

⁴⁰⁹ HDA, Ministarstvo državne riznice, Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove, Ured za podržavljeni imetak (MDR), Ured za podržavljeni imetak, kut. 1848, b.b., Dopis Državnog ravnateljstva za ponovu Kotarskom prehrambenom odboru Požega od 8. srpnja 1941.

⁴¹⁰ T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, 260.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 229.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 37.-38.

⁴¹¹ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 1848, Spisak plaća činovnika na radu u logoru iseljenika u Požegi sastavljeno dne 32. kolovoza 1941. (rukom na dnu napisano 4/74).

⁴¹² Gradić Rajhenburg, u blizini Krškog, od 1952. se zove Brestanica.

⁴¹³ Negdje se navodi da je prvi val preseljenja započeo 5. srpnja što se vjerojatno odnosi na dan kada se započelo s prikupljanjem stanovništva te se također navodi i podatak da je 10. srpnja poslan prvi transport. ARS, UPL NDH, kut. 28 (1374), Dopis Ministarstvu vanjskih poslova NDH, br. 1941/ZM. od 31. srpnja 1941.

Problemi vojne naravi i veliki priliv izbjeglih i prognanih Srba iz NDH u Srbiju omeli su nakratko planirani tijek iseljavanje. Zanimanje da se dalje nastavi sa iseljavanjem pokazivale su vlasti NDH, ali bila je to i dalje potreba Trećega Reicha jer se željelo nastavilo s naseljavanjem folksdojčera na slovensko područje. Njemačka strana uskoro je donijela odluka da se nastavi s iseljavanjem Slovenaca uz neka ograničenja, odnosno radnici koji su radili u tvornicama za proizvodnju oružja nisu morali iseljavati. S obzirom da nije sve teklo prema planu njemački poslanik u Zagrebu Siegfried Kasche sazvaio je i predsjedao novom konferencijom 22. rujna 1941. iz čega se naslućuje da se po pitanju iseljavanja stanovništva nije moglo ništa činiti bez znanja njemačkih vojnih i civilnih vlasti. Poslanik Trećeg Reicha Kasche je bio za "najstrože mjere" u pogledu iseljavanja srpskog stanovništva s područja NDH. Na rujanskoj konferenciji su izneseni brojni brožčani pokazatelji o preseljavanju stanovništva. Sa slovenskih područja koje je okupirao Treći Reich u NDH je prešlo "legalno", odnosno u organiziranim transportima, 9.343 osobe, "ilegalno/dobrovoljno" 17.300 osoba što je ukupno 26.643 osobe i još je iz Srbije u NDH prešlo vjerojatno oko 5000 Slovenaca što je onda ukupno 31.643 osobe.⁴¹⁴ Vojno zapovjedništvo u Srbiji izjavilo je da će još primiti 3.200 Srba koji se nalaze u sabirnim logorima NDH, a vlasti NDH će primiti 1.000 Slovenaca koji se još nalaze u sabirnom logoru. Nadalje su se dogovorili da će se i dalje konzultirati po pitanju preseljenje koja će se odvijati pojedinačno i u malim skupinama do trećeg vala iseljenje. U trećem valu trebalo je iseliti još 65.000 Slovenaca iz Donje Štajerske (posavsko i posutlansko područja i tzv. "brežički trokut"), a i taj broj je vremenom smanjen. Ovaj val preseljavanja u NDH trebao se obaviti konjskim i volovskim zapregama. Predstavnici vlasti NDH na sjednici 22. rujna protivili su se daljnjem naseljavanju Slovenaca ističući težak položaj u kojem se nalaze Hrvati u obalnom području pod talijanskom vojnom upravom, veliki broj izbjeglica o kojima se moraju skrbiti iz ustaničkih područja i borbe koje su

⁴¹⁴ T. Ferenc navodi da je na područje NDH željeznicom otpremljeno 9.341 osoba, dobrovoljno 17.000 i oko 5.000 Slovenaca iz Srbije što je ukupno 31.341 osobe, no vjerojatno je zbog pogrešnog zbrajanja ili "tipfelera" naveo kao zbroj "legalno" i "ilegalno/dobrovoljno" preseljenih 26.343. Zbunjujući je i ukupan broj Hrvata i Slovenaca koji su prešli s područja koje je okupirao Treći Reich, iz Slovenije i Srbije, u NDH, koji je prema rujansko zagrebačkoj konferenciji, a čije podatke prenosi Ferenc, 38.641 osoba od toga 11.800 Hrvata. T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, 284.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945.*, 251.S. D. MILOŠEVIĆ navodi da je u NDH otpremljeno transportima 9.343 osobe i da ih je 17.300 dobrovoljno prešlo i kao ukupan broj navodi 26.343 umjesto 36.643 što je ili pogrešno zbrajanje ili "tipfeler" te on ne navodi broj od oko 5.000 Slovenaca koji su iz Srbije prešli u NDH. S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 41.

započele u Bosni osobito u Bosanskoj krajini. Naseljeni Slovenci u tim područjima već od kraja kolovoza 1941. ponovno se preseljavaju, sada iz Bosne u Slavoniju.⁴¹⁵

Vlasti NDH imale su velikih problema s primanjem slovenskih doseljenika što su više puta prilikom razgovora s Nijemcima i navodile. Na području koje su okupirali Talijani nije bilo uvjeta za naseljavanje Slovenaca jer Talijani nisu postupali dobro niti sa Hrvatima i zasigurno bi trebali dobiti suglasnost talijanske strane za doseljavanje Slovenaca što prema preporuci poslanika Trećeg Reicha u Zagrebu Kaschea vlasti NDH nisu niti pokušale. Kao problem navedena je i činjenica da su na nekoliko područja izbile pobune pa je i hrvatsko stanovništvo moralo izbjeći pa se stoga niti tamo nisu mogli naseljavati Slovenci. Problema je bilo i na pograničnim području primjerice u Srijemu gdje je živjelo višenacionalno stanovništvo pa tu nije bilo uputno naseljavati Slovence.⁴¹⁶ U Dalmaciju, Liku i Hercegovinu Slovenci nisu naseljavani. U Hercegovinu zbog istih razloga kao u istočnoj i jugoistočnoj Bosni. U Dalmaciji, odnosno onom dijelu koji nisu anektirali Talijani prvo su lokalne vlasti htjele da se nasele Hrvati koji su s anektiranih područja protjerani ili su sami izbjegli pa tek onda neka se doseljavaju Slovenci.⁴¹⁷ Velika župa iz Gospića sredinom srpnja 1941. tražila je da se prvo isele Srbi pa da se tek onda pristupi doseljavanju Slovenaca. Razloga je bilo još i ekonomske prirode, a bilo je i problema zbog nazočnosti talijanske vojske na tim područjima.⁴¹⁸

Daljnje probleme u naseljavanju Slovenaca uzrokovalo je i to što pojedina iseljena srpska sela nisu imala dovoljan broj kućanstva za primitak doseljenike ili još nije bilo provedeno iseljavanje Srba. Takav primjer dogodio se na području Vinkovaca. Dio Slovenac bio je smješten i u njemačke kuće, ali ubrzo je reagirao i vođa Njemačke narodne skupine u NDH Branimir Altgayer i uputio protest Ministarstvu vanjskih poslova NDH (MVP NDH) da nije "zgodno" ni za domaćina niti za doseljenike Slovence da ih se smješta u njemačke kuće te ako nema baš drugih rješenja da se prije dolaska doseljenika razgovara s predstavnicima u njemačkim selima.⁴¹⁹ Na vinkovačkom području u selu Mirkovci Slovenci su naseljavani, kao i izbjegli ili kolonizirani Hrvati, u kuće "iseljenih" Roma.⁴²⁰

⁴¹⁵ T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, 284.-301.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945.*, 251.-265.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 39.-41.

⁴¹⁶ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 43.; R. BRČIĆ, "O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine", 308.

⁴¹⁷ R. BRČIĆ, "O iseljavanju Slovenaca u Bosni 1941. godine", 308.

⁴¹⁸ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 336.

⁴¹⁹ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 327.-328.

⁴²⁰ Zbirka preslika dokumenata Muzeja Vinkovci, Općinsko poglavarstvo u Mirkovcima, br. 2567-1942 god., Popis lica koja su useljeni u kućama iseljenih Cigana, od 5. lipnja 1942.

MVP Trećeg Reicha 5. listopada obavijestilo je poslanika Kaschea u Zagreb da kod hrvatske vlade postigne dogovor da tijekom jeseni ipak prihvate još 45.000 Slovenaca, da ih podsjeti da su u početku obećali prihvatiti 170.000 Slovenaca te da broj ilegalno iseljenih/prognanih ili izbjeglih Srba iz NDH u Srbiju mnogo veći od broja Slovenaca koji bi na njemački zahtjev trebali preseliti u NDH. U dopisu je obavijestio o stavu MVP Trećeg Reicha ta NDH ne mora "za sada" prihvatiti još 25.000 Slovenaca iz južne Koruške. Poslanik Kasche u Zagrebu nije o tome niti razgovarao s predstavnicima vlasti NDH već je o tome raspravljao s Übereitherom, predstojnikom civilne uprave Donje Štajerske, koji je bio u "nedoumici" zbog nadolazeće zime. Čini se da je Kasche osobno bio uvjeren da je to *nemoguća misija* što je, 8. listopada, u svom odgovoru MVP Trećeg Reicha obrazložio time da NDH više nema nikakvih mogućnosti za nastavak iseljavanja Srba u Srbiju odnosno da je nemoguće da se iseli 19.000 Srba u Srbiju, a da u NDH useli 38.000 Slovenaca u NDH. Također je upozorio da treba misliti na posljedice preseljavanja koje bi potakle komunističke nemire, a privredno opterećenje NDH mogle bi uzrokovati i gubitke za Treći Reich. Odgovor MVP Trećeg Reicha došao je pet dana kasnije u kojem se kaže da je "odluka državnog vođe SS" da nema potrebe "iznuditi" prihvat 38.000 Slovenaca. Takva odluka neugodno je iznenadila opunomoćenika za preseljenje Nijemaca iz Ljubljanske pokrajine Heinricha Wollerta i vodstvo kočevskih Nijemaca koji su trebali preseliti na njihove posjede. Wollert je zahtijevao da se ta stvar riješi bilo pritiskom na vlast NDH bilo iseljavanjem Slovenaca na neko drugo područje. Himmler je u konačnici odlučio da neće raditi pritisak na NDH nego da će se "vindišari", stanovništvo u pograničnom području Donje Štajerske, iseljavati u "stari Reich", u prihvatne logore Volksdeutsche Mittelstelle⁴²¹ koji su po svojoj namjeni bili za prihvat Nijemaca, a oko 3.000 Hrvata iz tog pograničnog područja trebalo je iseliti u NDH.⁴²²

Tijekom srpnja 1941. općinska su se poglavarstva u NDH očitovala koliko se slovenskih obitelji može kod njih smjestiti bilo da se radilo o smještaju na posjede iseljenih Srba ili o smještaju u domaćinstva zajedno s pravoslavnim stanovništvom. Također su iznosili i svoje mišljenje o mogućem zapošljavanju Slovenaca poglavito u zanatskim radnjama bilo da ih oni sami vode ili da budu namještenici. Sumnjičavost, nevoljkost i otvoreno neslaganje izrazili su brojni kotarski predstojnici što je u pravilu opravdavano oskudicom, osobito hrane, a bilo je

⁴²¹ Volksdeutsh Mittelstelle (VoMi) bila je jedna od ustanova Trećeg Reicha za koordinaciju rada s njemačkim narodnosnim manjinama. Opširnije: Dušan BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933 – 1941*, Ljubljana 1966., 276.-277.

⁴²² T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, 263.-264., 280.-281., 284., 295.-332.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 231.-232., 245.-246., 251., 261.-292.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 39.-43.

tu, osobito u pogranično slovensko-hrvatskim područjima, i političkih razloga odnosno sumnje u mogućnost da se to nacionalno osviješteno stanovništvo asimilira odnosno pohrvati.⁴²³

Državno ravnateljstvo za ponovu je 9. srpnja 1941. odaslalo "Upute o useljavanju i smještaju Slovenaca" svim kotarskim predstojnicima, gradskim i općinskim načelnicima te ustaškim logornicima, a to je uputstvo 14. srpnja nadopunjeno. U pojedini kotar trebalo je od srpnja do 31. listopada 1941. naseliti oko 2.500 Slovenaca. Preporuka je bila smještati preseljenike u "prolazna sabirališta" u školskim zgradama i sličnim prostorima i prema mogućnostima trebalo ih je odmah zapošljavati ukoliko su imali neko stručnu naobrazbu. Pitanje prehrane rješavalo se prikupljanjem hrane od iseljenika i davanjem doseljenicima, a objašnjen je i postupak ukoliko doseljenik dobiva kuću i posjed kao i slučajevi ako se smještaju u srpske obitelji. Ukoliko su doseljenici dobili posjed, o primopredaji je trebalo voditi detaljan zapisnik (popis pokretne i nepokretne imovine), a doseljenici su svojim potpisom jamčili za preuzetu imovinu. Pravo na pašarenja, izvoza drveta i sl. također je prelazilo na novog vlasnika. Predviđala se i kontrola useljenika od strane mjesnih nadzornih i upravnih vlasti kao i ograničeno kretanje. Useljenici su bili obavezni prijaviti se općini, župnim uredima i djecu upisati u školu. Ako su useljenici bili smješteni zajedno s vlasnikom onda je vlasnik imao obavezu osigurati useljenicima stan, hranu i obuču, a useljenici su morali pomagati u kućnim, poljodjelskim i dr. poslovima. Napomenuto je da doseljenicima treba platiti "honorar" ako budu sudjelovali u žetvi ili nekom drugom javnom radu. Naglašavalo se da treba domaće stanovništvo "psihološki pripremiti" na dolazak doseljenika i da treba osigurati "pristojan postupak" jer su ti doseljenici postali pripadnici/državljeni NDH te da se moraju spriječiti eventualni ispadi protiv useljenika na taktičan i miran način. Domaćem stanovništvu trebalo je objasniti da je dolazak Slovenaca u interesu NDH i da se to traži s "najvišeg mjesta". U nadopuni okružnice o useljavanju od 14. srpnja 1941. kotarski predstojnicu su obaviješteni o strukturi useljenika u prvim transportima u kojoj se naglašava da dolaze intelektualci, činovnici, obrtnici, redarstvenici, trgovci, umirovljeni državni službenici i sl., te da ih se treba zaposliti u državnim i općinskim uredima kao i privatnim obrtima i poduzećima. Bile su to mjere, kako stoji u okružnici, sprječavanja "ljenčarenja", a useljenike je trebalo poticati da uče hrvatski jezik i pravopis osobito oni koje su bili državni činovnici koje bi trebalo zaposliti ponovo u takovoj službi. O svim useljenicima morala se

⁴²³ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 1776, K .br. Prs. 98/42. od 13. srpnja 1941., K. Prs. broj 84/1941. od 15. srpnja 1941., Prs. br. 82/1941. od 16. srpnja 1941., Br. 1709/1941. od 22. srpnja 1941.; Ivo GOLDSTEIN, "Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine", *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*, (ur. Sašo Jerše), Ljubljana 2006., 601.-603.

voditi detaljna evidencija i trebala se nadopuniti kartica s osobnim podacima koju je svaki useljenik donosio. U svakom mjestu izabran je jedan slovenski useljenika koji je bio predstavnik Slovenaca i odgovoran za kontakte s vlasima te za ponašanje useljenika i sl. Zalihe hrane zatečene na posjedu, uz revers, prepuštane su useljenicima za prehranu kao i domaće životinje. Posebno je naglašeno da svaki rad useljenika mora biti nagrađen i ne može se od njih tražiti nikakav besplatni rad. U prilogu je bila tajna okružnica Ministarstva promete i javnih radova, Odjel za željeznički promet i odnosila se na otpremanje iseljenika Srba prema kojoj su kotarska predstojništva morala sama naručiti vagona za prijevoz Srba iseljenika bilo da putuje mala ili veća skupina ili pojedinci, te je takvo pravilo vrijedilo i za razmještaj slovenskih useljenika. Kotarska predstojništva dobila su istovremeno i detaljne naputke u "Okružnici o žetvi" u koje su navedeni svi postupci kod žetve i spremanja žita. Upozoreni su da moraju paziti na povećanje broja stanovnika za koje treba osigurati žito za prehranu i za sjetvu. Na isto način je opisan i postupak berbe kukuruza, iskapanja krumpira, vađenje repe, čupanja konoplje i lana, pobiranje voća i berbe grožđa. Odvoz ogrjevnog drveta za seljačke posjede, veleposjede, samostanska i crkvena dobra trebalo je obaviti mjesno srpsko stanovništvo jer slovenski useljenici koji su prvi naseljavani nisu bili vješti u tom poslu.⁴²⁴

U kolovozu 1941. Državno ravnateljstvo za ponovu je obavijestilo MUP NDH, Zapovjedništva iseljeničkih logora u Capragu, Bjelovaru i Požegi i sva kotarska predstojništva o potrebi sprečavanja nedozvoljene promidžbe kod useljenika i iseljenika. Navedeno je da Ravnateljstvo ne raspolaže podacima o političkoj orijentaciji useljenika Slovenaca, a da među iseljenicima Srbima ima raznih političkih orijentacija te da su sabirna mjesta i logori "zgodni" za nepoželjnu političku promidžbu koju onda useljenici mogu proširiti i na domaće stanovništvo.⁴²⁵

U studenom 1941. MUP NDH i Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja objavili su "Zakonsku odredbu o stjecanju zavičajnog prava osoba iz bivše Slovenije" u kojem svim doseljenicima iz Slovenije koji nisu do tada imali zavičajno pravo u nekoj od općina na području NDH stječu to pravo u općini gdje trenutno prebivaju, uz uvjet da bez naknade biljega pismenim putem to i zatraže od dotične općine. Isprave o stečenom zavičajnom pravu trebale su im se izdati u roku od mjeseca dana nakon podneska.⁴²⁶

⁴²⁴ ARS, Slovenski izseljenički odbor Zagreb (SIOZ), kut. 1 (1345 A), Upute o useljavanju i smještaju Slovenaca br. 190/Ptk, od 9. srpnja 1941., Nadopuna okružnice br. 190/Ptk, br. 755/Ptk od 14. srpnja 1941., Okružnica o žetvi br. 602-1941/Ptk od 14. srpnja 1941.; "Izmjena naroda u NDH", *Dalje*, br. 31-32, Sarajevo 1990., 183.-185.

⁴²⁵ ARS, SIOZ, kut. 1 (1345 A), T. br. 103/Prs./41.

⁴²⁶ Zahtjev Martina Kramara za stjecanje zavičajnosti u gradu Virovitici upućen Gradskom poglavarstvu od 29. travnja 1942. i Odluka br. 4364/1942. od 6. svibnja Gradskog poglavarstva u Virovitici da se prizna

Zavod za kolonizaciju iz Zagreba u ožujku 1942. odaslao je okružnicu svojim uredima o tome kako su regulirani odnosi doseljenih Slovenca praecarista/kolonista i Zavoda za kolonizaciju. U točki 1. navodi se da se o slovenskim naseljenicima treba voditi jednaka briga kao i o hrvatskim i da su potpuno izjednačeni osim u slučajevima kada je to izričito drukčije određeno. Naređeno je da povjerenici Zavoda za kolonizaciju, odnosno njihovih ureda, običu sve slovenske seljake i utvrde količinu hrane s kojom raspolažu, imaju li potrebno oruđe za obrađivanje zemlje, potreban namještaj za stanovanje te po obilasku da izvješće odmah pošalju Zavodu za kolonizaciju. Ukoliko bi utvrdili da slovenski doseljenici nisu dobili količinu namirnica koja im je obećana da se to odmah učini i da se opskrbe gorivom za mjesec dana. Također su trebali svima naseljenim Slovencima podijeliti knjižicu "Dužnosti i prava praecarista" i naglasiti im da imaju ista prava kao i drugi naseljenici i da im pripada urod na posjedima na koja su naseljeni.⁴²⁷ Naseljenici koji su smješteni u trošnim kućama, npr. slučajevi iz sela Koška u kotaru Našice, mogli su od Zavoda za kolonizaciju u Zagrebu tražiti zajam za popravak kuća.⁴²⁸ U pojedina mjesta slovenski doseljenici kolonizirani su zajedno s Hrvatima kao na primjer u mjesto Antunovac, prije Bogdanovac, na posjede solunskih dobrovoljaca u općini Špišić Bukovica u kotaru Virovitica.⁴²⁹ Krajem prosinca 1941. Državno ravnateljstvo za ponovu je preko Zavoda za kolonizaciju koloniziralo Slovence u kotarevima Donji Miholjac i Vinkovci. Useljenici su dobivali od Zavoda za kolonizaciju tzv. "zelene kartice" s osobnim podacima koje su bili dužni predati općinskim vlastima u mjestima gdje su naseljavani, a Državno ravnateljstvo za ponovu im je osiguravalo besplatan prijevoz.⁴³⁰ Uredi za kolonizaciju u Petrinji, Gospiću i Banja Luci dobili su 18. kolovoza 1941. naputak o popisivanju posjeda iseljenih osoba i osoba koje su napustile područje NDH, odnosno sami su izbjegli li su prognani, u kojem se izravno navodi da se Slovenci čim stignu u pojedini kotar privremeno useljavaju u napuštene kuće i posjede srpskog stanovništva jer "psihološki nepovoljno djeluje" na ljude dugi boravak u iseljeničko/useljeničkim logorima te da sa Slovencima treba "vrlo obzirno postupati jer su to

zavičajnost M. Kramaru i obitelji, Alojz Kramar, Zagreb; *Zbornik zakona i naredaba NDH*, god. I, sv. I-XII, Zagreb 1941., 898.-899.

⁴²⁷ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, kut. 12, Okružnica br. 4739/1942. od 13. ožujka 1942.

⁴²⁸ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, kut. 15, Ured za kolonizaciju Osijek, br. 31468-1942. od 10. listopada 1942.

⁴²⁹ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, kut. 65, Obrazac za naselje Antunovac, N 6.

⁴³⁰ ARS, UPL, kut. 19 (1369), br. 3113.U-Ma/41. i br. 3114.U-Ma/41.

sada naši državljani". Bio je to također dobar način da se doseljenici sami prehrane, očuva imovina dok se ne uredi konačno naseljavanje hrvatskih i slovenskih seljaka.⁴³¹

Iz djelomično sačuvanih izvješća općinskih poglavarstava vidljivo je da su Slovenci doseljavani većinom na područja s kojih su iseljavani Srbi, a moguće je iz njih iščitati broj doseljenika te spolnu i dobnu strukturu.⁴³² Zavod za kolonizaciju u Zagrebu je preko 300 Slovenaca naselio u kuće iseljenih Srba u kotaru Grubišno Polje (sela Jasenaš, Turčević Polje, Rastovac, Gornja Rašenica, Grubišno Polje, Mala Peratovica, Velika Peratovica, Lončarica, Gakovo, Orlovac, Mali Zdenci, Velika Dabčevica, Mala i Velika Jasenovača, Mala Barna, Zrinska, Brzoi, Šibenik, Gornja Kovačica, Pavlovac, Veliki Grđevac i Mali Grđevac).⁴³³

Osim Državnog ravnateljstva za ponovu i Zavod za kolonizaciju smještio je prema sličnom postupku useljene Slovence na posjede Srba, isprva uz preporuku da se više slovenskih obitelji naseli na jedan posjed kojeg bi zajedno obrađivali i tako se u prvo vrijeme uzdržavali. Zavod za kolonizaciju trebao je kolonizirati oko 7.000 slovenskih doseljenika. No malo je vjerojatno da su toliko doseljenika i kolonizirali jer niti kolonizacija Hrvata nije provedena prema planu. Bilo je i slučajeva da su Slovenci ponuđenu "lošu", močvarnu zemlju, odbijali uzeti, a neki su se i kolonizirali na srpske posjede te ih potom ubrzo morali napustiti jer su se vlasnici vratili (zbog pokrštavanja i dr.). Prije nego su kolonizirani useljenici dobili kuću na korištenje popisana je sva zatečena imovina. Procjenjivala se i novčana protuvrijednost nepokretne i pokretne imovine (namještaj, zalihe hrane za ljude i stoku i sl.) i upisivana je na posebne obrasce "Očitovanja" u kojima je jasno stajalo da je tu imovinu doseljenik dobio "modo praecario", dakle na korištenje bez mogućnosti da imovinom raspoloži u smislu prodaje, davanja u zalog i sl. te da je ta imovina i dalje vlasništvo države. Kada su prilike dopuštale Zavod za kolonizaciju naseljavao je jednu slovensku obitelj u jedno prazno kućanstvo srpske obitelji, a cijeli postupak bilježen je u obrasce Zavoda za kolonizaciju koji su jednako ispunjavani za kolonizirane Slovence i Hrvate. Posebni odbori brinuli su se za ishranu doseljenika, a često im je davana i hrana koja je uzimana s iseljeničkih posjeda. Tako je primjerice ispostava Državnog ravnateljstva u Osijeku dobila naredbu iz

⁴³¹ HDA, Ostavština Šantić, 2.2.26.4. Dopis Državnog ravnateljstva za ponovu, Odjel za gospodarstvenu imovinu o snimanju posjeda iseljenika i odbjeglih osoba Uredu za kolonizaciju u Banja Luci br. 6604/1941., od 18. kolovoza 1941.

⁴³² HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 1776, br. 1892/41. (Dvor na Uni) od 24. srpnja 1941., b.b. (Bosanska Krupa) od 23. srpnja 1941.

⁴³³ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 1776, Popis Slovenaca koloniziranih u kotaru Grubišno Polje.

središnjice iz Zagreba da daju ili prodaju zaplijenjene stvari Židova i Srba doseljenicima iz Slovenije te da im se također ustupi drvo za ogrjev.⁴³⁴

Planovi o naseljavanju 4.500 Slovenaca u Bosnu vrlo su se brzo rasplinuli zbog izbijanja pobune/ustanka u ljeto 1941. osobito na području Bosanske krajine gdje je gotovo svakodnevno dolazilo od oružanih sukoba. Pojedini gradovi i manja naselja bila su pod opsadom i mnoštvo izbjeglica slijevalo se u, uvjetno rečeno, sigurnije gradove. Tek doseljeni Slovenci tražili su od vlasti da ih se prebaci u "mirnije" krajeva. Već tijekom srpnja i kolovoza 1941. iz nesigurnih područja Bosne Slovenci su upućivani na područja sjeverno od Save, većinom u Slavoniju i Srijem. Tako je od kraja srpnja do kraja studenoga iz Bosanskog Novog, Prijedora, Bosanske Krupe, Korenice, Dvora na Uni, Bosanskog Petrovca, Ključa, Cazina, Dervente, Drvara, Bihaća, Gračanice, Varcar Vakufa/Mrkonjić Grada i Teslića preseljeno 408 slovenskih obitelji odnosno 1.400 osoba na područje sjeverno od Save u Garešnicu, Pakrac, Daruvar, Viroviticu, Novu Gradišku, Koprivnicu, Novsku, Županju, Vinkovce, Sisak, Grubišno Polje, Vukovar i Zagreb.⁴³⁵ Dio Slovenaca doseljenih u srpnju 1941. u Bosanski Novi već su u listopadu bili vraćeni u Požegu zbog napada četnika i partizana te se u grad se slilo oko 1.500 izbjeglica iz okolnih sela pa više nije bilo mogućnosti da se svi prehrane. Doseljeni Slovenci raznih zanimanja, mesari, krojači, trgovci i dr. nisu se mogli zaposliti jer radnje na području Bosanskog Novog nisu imale potrebe za novim radnicima u ionako teškim uvjetima u kojima su neredovito radile.⁴³⁶ Prema sjećanjima slovenskih doseljenika koji su 15. srpnja 1941. otpremljeni iz Maribora i naseljeni u Teslić, odnosno selo Pribinić, nakon nekoliko mjeseci premješteni su u Orolik nedaleko Vinkovaca gdje su ostali do kraja rata.⁴³⁷ Bilo je i slučajeva da su doseljeni Slovenci sami napuštali Bosnu u potrazi za boljim životnim uvjetima, dio ih uopće nije niti uspio doći do odredišta već su se zadržali u mjestima koja su trebali biti samo prolazna, a dio ih se priključio i partizanima i sl. Slovenci su se vrlo često iz Bosne vraćali u Zagreb gdje su u uredu Crvenog

⁴³⁴ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, kut. 81, Očitovanje Josipa Janšeka doseljenika iz kotara Maribor u Sokolovcu 26. siječnja 1942., Obrasci Ureda za kolonizaciju u Varaždinu na ime Josip Drnovšček iz mjesta Zagaj, općina Ponikve, kotar Celje naseljenog na posjed Miloša Jankovića u Segovini, općina Rasinja, kotar Ludbreg i na ime Blaž Jakubin iz mjesta Šmarje pri Jelšah koji je naseljen na posjed Ljubomira Vitanovića u Prkosu, općina Rasinja, kotar Ludbreg; HDA, MDR, Ured za podržavljene imetak, kut. 585, Pi 1948-U/41.; T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945.*, 460.-461.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 400.-401.

⁴³⁵ T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, 261. i T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 296.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 339.-341.; A. Lj. LISAC, "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.", 141.; R. BRČIĆ, "O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine", 309., 313.-314.

⁴³⁶ HDA, MDR, Ured za podržavljene imetak, kut. 1848, Razni spisi Ponove i Logora Požega VIII-XI 1941., Br. 21687/1941.

⁴³⁷ *Spomini in pričevanja II.*, (ur. Ivica Žnidaršič, Zdenka Kaplan), Društvo izgnancev Slovenije 1941-1945, Ljubljana 2006., 117.

križa tražili pomoć.⁴³⁸ Bilo je i slučajeva da su pojedini preseljenici tražili i sami preseljenje unutar granica NDH, većinom u Zagreb, jer su ih udomljavali rođaci ili prijatelji.⁴³⁹ U prvim danim kolovoza 1941. u velikom broju upućene su molbe Državnog ravnateljstva za ponovu za dopuštenje da se presele u Zagreb. Navedeno ravnateljstvo o tome pitanju tražilo mišljenje Predsjedništva vlade NDH s tim da su iznijeli mišljenje da bi trebalo odbiti one koji su dobili posao u privatnim radnjama jer na taj način "zauzimaju" mjesta za domaće ljude, dočim su za one koji imaju rodbinu ili prijatelje u Zagrebu koji ih hoće uzdržavati, osobito ako se radi o obiteljskom odnosu roditelji i djeca, da se takvim slučajevima doseljenje u Zagreb dopusti.⁴⁴⁰

Za pojedine slovenske doseljenike u Bosnu u izvorima doznajemo gdje su se trebali naseliti ili gdje su bili upućeni, kao što je to primjer četiriju slovenskih obitelji koje su bile naseljene na mjesto Čipuljić u kotaru Bugojno, ali se ne zna jesu li tamo i ostali ili su, kao većina, u Bosnu naseljenih Slovenaca nakon kratkog vremena preseljeni na područje sjeverno od Save.⁴⁴¹ O sudbini slovenskih kolonista, triju obitelji, u mjestu Bistrica u kotaru Žepče ostalo je zabilježeno da su ih četnici opljačkali, a oni su potom napustili posjede koja je preuzelo Državnog ravnateljstva za ponovu.⁴⁴² I područja sjeverno od Save postajala su vremenom nesigurna za doseljene Slovence zbog vojnih akcija pa je Zavod za kolonizaciju, Odjel za kolonizaciju (V), Odsjek za izbor i naseljavanje kolonista (Va), u lipnju 1943. popisivao koloniste. Iz tih obrazaca koji su vođeni za svaku pojedinu osobu odnosno njihovu obitelj vidljivo je gdje su naseljeni početkom rata, a gdje su se nalazili u lipnju 1943.⁴⁴³

Privremeni smještaj slovenskih doseljenika često su bile škole, ali bilo je i slučajeva da su smješteni u neadekvatna skloništa, bez dovoljno hrane, što je od početka rata glavni problem cjelokupnog stanovništva te su nerijetko bili oskudno i loše odjeveni i obučeni. Uslijed svega navedenoga i velikog psihičkog pritiska bilo je i slučaja samoubojstava. Tijekom prognaništva pojedinci su se različito prilagođavali novim klimatskim uvjetima, načinu prehrane, socijalnom, kulturološkom okružju te je svakako traumatično bilo iskustvo neposrednih ratnih okolnosti rata s čestim ubojstvima civilnog stanovništva. Svakako tu treba izdvojiti i činjenicu da su Slovenci naseljavani najčešće na posjede Srba koji su sami napustili

⁴³⁸ O pristupanju Slovenaca u partizanske postrojbe u pojedinim dijelovima Bosne vidi: Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, *Slovinci v Bosni i n Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe 1831 – 2007.*, Ljubljana 2007., 197.-215. HDA, RSUP SRH SDS, 014.0.2. Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnar u istražnom zatvoru UDB-e za Sloveniju, str. 4.

⁴³⁹ ARS, UPL NDH, kut. 19 (F 1369), Državno ravnateljstvo za ponovu, br. 2003-U/41.

⁴⁴⁰ ARS, UPL NDH, kut. 28 (1374), Državno ravnateljstvo za ponovu, br. 54/41.

⁴⁴¹ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, kut. 65, Opći odjel, Obrazac za naselje Čipuljić, općina i kotar Bugojno.

⁴⁴² HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, kut. 66, Opći odsjek, Obrazac za naselje Bistrica, kotar Žepče, N. 18.

⁴⁴³ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, kut. 91, Odjel za kolonizaciju (V), Odsjek za izbor i naseljavanje kolonista (Va) 1943. Obrasci pojedinih kolonista među kojima su i Hrvati i Slovenci na čijim obrascima u rubrici "stari kraj" piše "Slovenac" ili "Slovinci".

područje NDH, koji su iseljeni ili ubijeni. U sjećanjima prognanih Slovenaca odnosi s domaćim stanovništvom uglavnom su opisani kao dobri što nije slučaj u odnosu s predstavnicima vlasti i vojske.⁴⁴⁴

Prema sjećanjima prognanih Slovenaca doseljavali su ih u selo Sušine nedaleko Đurđenovca i Čeralije nedaleko Podravske Slatine na područje Velike župe Baranja. Marta Štepihar je s obitelji preko Požege otpremljena u selo Sušine gdje su ih, s ostalim slovenskim doseljenicima, na željezničkoj stanici dočekali domaći seljaci s konjskim zapregama i odvezli ih do kuća koje su im dodijeljene. Iskustvo njene obitelji s domaćim stanovništvom bilo je dobro jer je njena obitelj bila "marljiva i vrijedna".⁴⁴⁵

Komunistička partija i Narodnooslobodilački pokret na području Sloveniji prvi su pozivali na odupiranje iseljavanju. Krajem travnja 1941. Centralni komitete Komunističke partije Slovenije u svom letku, između ostalog, poziva na otpor protiv odnarođivanja i raseljavanja. Vodstvo Osvobodilne fronte (OF) Slovenije objavilo je u listopadu 1941. u *Slovenskom poročevalcu* i *Slovenskem partizanu* odluku o osnivanju Narodne zaštite kojoj je zadaća bila, između ostaloga, sprečavanje iseljavanja Slovenaca, a 1. studenoga 1941. OF pozvala je u *Slovenskem poročevalcu* sve Slovence iz ugroženih krajeva da se odupru iseljavanju. Širenje takvih ideja i pokušaji da se izravno utječe na tijek iseljavanja na području Slovenije nije odmah dalo rezultata, ali su pobune/ustanak i jačanja partizanskog pokreta na području NDH i u Srbiji diktirali dinamiku iseljavanja Slovenaca na ta područja.⁴⁴⁶ U Zagrebu je djelovala i slovenska skupina aktivista narodnooslobodilačkog pokreta koji su se u svibnju 1945. ustrojili kao "Mestni odbor Osvobodilne fronte v Zagrebu/Gradski odbor Osvobodilne fronte u Zagrebu". Tijekom 1944. i 1945. otisnuli su i šesnaest brojeva glasila *Glas resnice*.⁴⁴⁷ Na poticaj iz Zagreba grupa slovenskih aktivista NOP-a organizirala se i u Varaždinu.⁴⁴⁸

Pavel⁴⁴⁹ Horvat, predsjednik "Slovenske seljačko - radničke sloge"/"Slovenske Kmečko – delavske sloge" uputio je 12. travnja 1941. u *Hrvatskom narodu* "Proglas slovenskom

⁴⁴⁴ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 333.; *Spomini in pričevanja* (ur. Ivica Žnidaršič, Zdenko Kaplan), Ljubljana 2003., 63.-65., 144.-148., 154.-158., 218.-220., 235.-237., 263.-268., 287.-288., 362.-365., 374.-378., 396.-397., 406.-409., 411., 412.-413., 417.-418., 420.-422., 425.-427., 460.-462., 478.-481.

⁴⁴⁵ *Spomini in pričevanja* II., 185., 323.

⁴⁴⁶ *Dokumenti o varnostno-obveščevalni službi OF, Narodni zaščiti in pravosodju 1941-1945*, Ljubljana 1976., 16.-19.; T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, 363.-372. i T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 320.-327.

⁴⁴⁷ T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, 473.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 411.; V. KRŽIŠNIK-BUKIĆ, "O narodnostem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju", 157.

⁴⁴⁸ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 358.; Stevo SUNAJKO, *Sodelovanje slovenskih in hrvaških nadodnoosvobodilnih enot 1941-1945.*, Ljubljana 1971., 110.

⁴⁴⁹ Vrlo često se susrećemo hrvatsku inačicu njegovog imena, Pavle.

narodu". U proglasu poziva Slovence da se priključe u borbi hrvatskom narodnom pokretu jer je trenutak i "slovenske životne borbe". Ukazuje da su Slovenci neopravdano pozvani na "ratno klanje". Poziva one koji su pod oružjem da se vrate kućama i čekaju dalje upute. Zaključuje da slovenski narod dijeli sudbinu s hrvatskim narodom s kojim ga veže povijest. Proglas završava s "Živila slobodna Slovenije sa slobodnom Hrvatskom!". U isto vrijeme na svim javnim mjestima Kmečko – delavska sloga postavila je u Zagrebu plakate na slovenskom jeziku kojim poziva Slovence koji živa u Zagrebu ili su se tu zatekli neka se prijave u Kmečko – delavsku slogu na Tomislavovom trgu što su brojni zagrebački Slovenci i učinili.⁴⁵⁰ Isprva je Slovenska seljačko-radnička sloga dijelila prostorije na Tomislavovom trgu s "Narodnim domom" i u biti preuzela inicijativu u prikupljanju pomoći za slovenske useljenike i izbjeglice, a kasnije je "Narodni dom" preselio na Starčevićev trg. Zbog svoje bliskosti s ministrom vanjskih poslova NDH Mladenom Lorkovićem, Horvat je znatan broj Slovenaca zaposlio u konzularnim predstavništvima NDH u Grazu, Ljubljani i Beograd, a kasnije i u Trstu. Na Horvatu inicijativu osnovan je i zadruga "Triglav" koja se bavila otkupom voća i povrća za izvoz u Treći Reich, a zadruga je posredovala i u otpremanju Slovenaca na rad u Treći Reich jer su smatrali da se time rješava socijalno pitanje brojnih slovenskih izbjeglica i preseljenika i da je to način "spašavanja" dijela slovenskog naroda. Horvatova "Kmečko – delavska sloga" djelovala je dvije godine i već su je za rata sumnjicali za nezakonite radnje i pronevjere. Horvat je imao plan da će pomoću vlasti NDH Belu Krajina i pojas do Zidanog Mosta pripojiti NDH, a nakon kapitulacije Italije bio je zagovornik da se Ljubljanska provincija pripoji NDH. Horvat i njegovi suradnici su 17. rujna 1943. nakon kapitulacije Kraljevine Italije uputili molbu poglavniku NDH Anti Paveliću u kojem traže da se on založi kod vodstva Trećeg Reicha za "združivanje čitave slovenske zemlje" i osnivanje "državnog saveza" između NDH i Slovenije u kojem Slovenija zadržava svoje slovensko ime, narodnost, jezik, grb i državljanstvo koje bi dobili svi oni koji su 1. rujna 1918. prebivali na području Slovenije, a ostali bi stjecali to pravo na temelju zakona Slovenije. Slovenija bi imala svoju zakonodavnu, sudsku i upravnu vlast, a zajednički bi bio Poglavar Državnog Saveza koji je i zajednički vrhovni zapovjednik oružanih snaga, zajednički bi bili vanjski poslovi te bi jedinstveni bili carinsko, valutno, prometno, pomorsko i poštansko područje djelatnosti. Vojni obveznici s područja Slovenije služili bi vojnu obavezu na svom državnom području i tamo održavali unutarnji red i mir te se koristili za obranu vlastite zemlje. Bili bi pod zapovjedništvom slovenskog Glavnog stožera i svojih četnika. Na čelu Slovenije bio bi

⁴⁵⁰ ARS, RSNZ SRS, omot 303-4/ZA, kut. 749, str. 102. i Izjava Colnar Alojza od 16. VII. 1948. str. 103.-104.; *Hrvatski narod*, 12. travnja 1941., 4.

predsjednik koji bi bio odgovoran Poglavaru Državnog Saveza i Slovenskom narodnom svetu. Detaljnije su bila razložena još brojna pitanja zajedničkih poslova.⁴⁵¹ Osnivanje Odbora za slovenske useljenike u rujnu 1941., pri Useljeničkom odijelu Ureda za podržavljene imetak Državnog Ravnateljstva za ponovu, smanjilo je opseg poslova koji je Horvat i njegova Slovenska Kmečko – delavska sloga radili. U travnju 1942. Horvatova Slovenske kmečko – delavske sloge mora napustiti prostor na Tomislavovom trgu i premjestiti se u Inženjerski dom u Pierottijevoj ulici u Zagrebu.⁴⁵²

Odbor za slovenske useljenike kao dio Useljeničkog odbora na čelu kojeg je bio Stjepan Vedrina, bio je smješten u Zagrebu u Jurišićevoj ulici broj 2. Odbor za slovenske useljenike pomagao je Slovence novčanim sredstvima, odjećom, obućom, hranom i pribavljanjem raznih propusnica od besplatne karte željeznicom do dobivanja državljanstva. Odbor je dobivao pomoć iz više izvora od Državnog ravnateljstva za ponovu, Ministarstva udružbe, Zavoda za kolonizaciju, Caritasa zagrebačke nadbiskupije, međunarodnog Crvenog križa, SCK-a, HCK-a te dobrovoljnih priloga. Novčane potpore davane su izravno pojedincima i njihovim obiteljima, slovenskim povjerenicima u pojedinim mjestima koji su onda pomoć dijelili prema potrebi te se novac davao dvama ustanovama u kojima su bili smješteni većinom umirovljene i starije osobe, u Osijeku i Banja Luci, Domu slovenskih useljenika/Dom slovenskih preseljencev.⁴⁵³ U Osijeku je Dom slovenskih useljenika, na adresi u Vukovarskoj broj 77,

⁴⁵¹ HDA, RSUP SRH SDS, 014.0.1. Izjava tajnika Narodnog doma Mihe Korošeca, str. 1., 2. i 5.; 14.0.2. Slovenski Rdeči križ za časa okupacije v Ljubljani, izuzeto iz materijala Pavle Horvata, br. dosjea 300571, Ljudska Republika Slovenije, Okrajni ljudski odbor Maribor, Tajništvo za notranje zadeve, Maribor, 13. 04. 1957., Štev. Ia 1408/2, Analiza SRK u Zagrebu poslana Narodnom odboru kotara Zagreb, Sekretarijatu za unutrašnje poslove, str. 112.; ARS, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije, kut. 750, fascikl 303-5/ZA, "U ime slovenskog naroda" od 17. rujna 1941. (prijepis). str. 100.-104.; ARS, RSNZ SRS, omot 303-4/ZA, kut. 749, str. 102., Izjava Colnar Alojza od 16. VII. 1948. str. 103.-104. i str. 105.-108. (nepotpisana izjava ili kraći elaborat o Pavlu Horvatu).

⁴⁵² ARS, RSNZ SRS, kut. 749, omot 303-4/ZA, Pokret Slovenske Kmečko delavske sloge – Horvat Pavle, str.3.

⁴⁵³ ARS, SIOZ, kut. 1 (1345 A), br. 88/45., br. 298/45., br. 1087/45.; ISTO, kut. 2 (1345), br. 550/43., br. 561/43., br. S.10.758-1943., br. 2063/43., br. 2116/43., br. 2660/43., br. 332/44., br. 394/44., br. 1489/44., br. 2134/43., br. 818/44., br. 2001/44., br. 277/45.; ISTO, kut. 10 (1351), br. 1827/43., 81/45., i br. 298/45. U istom fondu u kut. 12 (stara oznaka 1353) nalaze se brojne potvrde pretežno pojedinih slovenskih obitelji o primitku potpore od Odbora za slovenske iseljenike u Zagrebu.; HDA, RSUP SRH SDS, 014.0.1. Izjava tajnika Narodnog doma Mihe Korošeca, str. 6.; 014.0.2. Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnar u istražnom zatvoru UDB-e za Sloveniju, str. 4., 6., 9., 18.; 14.0.2. Slovenski Rdeči križ za časa okupacije v Ljubljani, izuzeto iz materijala Pavle Horvata, br. dosjea 300571, Ljudska Republika Slovenije, Okrajni ljudski odbor Maribor, Tajništvo za notranje zadeve, Maribor, 13. 04. 1957., Štev. Ia 1408/2, Analiza SRK u Zagrebu poslana Narodnom odboru kotara Zagreb, Sekretarijatu za unutrašnje poslove, 114.; ARS, Delegacija Slovenskega narodnoosvobodilneg sveta (DSNOS), Odsek za repatrijacijo Zagreb, kut. 977, Dopis Odbora za slovenske useljenike kod Ministarstva državne riznice ureda za podržavljene imetak Alojziju Kostanjevcu u Kostajnici od 19. travnja 1945.; Dopis Odbora za slovenske useljenike pri iseljeničkom odijelu ureda za podržavljene imetak Mariji Kramar u Viroviticu od 30. srpnja 1943. kojim obavještavaju da je Drago Roglič preseljenik iz Maribora darovao njejoj obitelji novčani prilog i Doznaka za novčanu pomoć od Delegacije međunarodnog Crvenog križa u Zagrebu (Preradovićeve ulica br. 24) Mariji Kramar od 28. kolovoza 1943., Alojz Kramar, Zagreb; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 325., 326.

djelovao još početkom travnja 1945. i dobivao materijalnu potporu od Odbora za slovenske useljenike.⁴⁵⁴

U Odboru za slovenske useljenike djelovali su Krunoslav Draganović kao predsjednik, Franjo Harazim potpredsjednik, Anton Ogrizek, odvjetnik iz Celja, blagajnik, tajnik je bio svećenik Jakob Richter iz Maribora, a članovi su bili svećenik Drago Oberžan iz Maribora te industrijalac iz Trbovlja Josip Žinigoj. S članovima Odbora sastao se i predstavnik Crvenog križa iz Ljubljane i na tom sastanku dogovorili su način rada i statut Odbora. U Odboru je djelovao i veliki broj zagrebačkih Slovenaca. Odbor za slovenske useljenike je na sjednici 28. siječnja 1944. izmijenio svoj sastav odnosno preraspodijelio dužnosti. Krunoslava Draganović na mjestu predsjednik zamijenio je Franjo Harazim, potpredsjednik je postao Franjo Bizjak, odbornici Julija Stojković i Josip Ribarić, tajnik Drago Oberžan dočim su u nadzornom odboru bili Stjepan Vedrina, Josip Žinigoj, Stanko Starec.⁴⁵⁵ Zalaganjem Krunoslava Draganovića i uz posredovanje poslanstva NDH u Berlinu pojedini Slovenci, koji su bili u zarobljeništvu na području Trećeg Reicha, dobili su hrvatsko državljanstvo i potom dopremljeni u Zagreb.⁴⁵⁶

Početkom lipnja već su kroz Zagreb počeli prolaziti i transporti sa slovenskim stanovništvom prema Srbiji te je Colnar, predstavnik SCK-a, na južnom (Zapadnom) kolodvoru organizirao davanje pomoći u hrani i liječničku skrb što mu je omogućio HCK kao i mnogobrojni dobrovoljni prilozi zagrebačkih Slovenaca, kao i drugih stanovnika Zagreba. HCK davao je Colнару mlijeko, a kruh je dobivao od Ureda za Hrvate povratnike.⁴⁵⁷ Krajem rujna 1941. dopisom iz Ljubljane talijanske vlasti ukinule su slovensko predstavništvo Crvenog križa u Zagrebu, a ukinuta je i središnjica u Ljubljani.⁴⁵⁸ Osobito je bilo važno ponovno pokretanje rada SCK-a u listopadu 1943. koji je za raseljene slovenske obitelji značio mogućnost da se međusobno povežu s rodbinom i prijateljima koji su bili razasuti pretežito na području Trećeg Reicha, NDH, Srbije i Kraljevine Italije što je Odbor za slovenske useljenike u Zagrebu i naglasio u dopisu od 12. studenog 1943. godine SCK-u u Ljubljani.⁴⁵⁹

⁴⁵⁴ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, Dom slov. useljenikov, Izkaz od 4. travnja 1945.

⁴⁵⁵ ARS, SIOZ, kut. 2 (1345), br. 304/44. i br. 305/44.

⁴⁵⁶ ARS, SIOZ, kut. 2 (1345), br. 138/43.

⁴⁵⁷ HDA, RSUP SRH SDS, 14.0.2., Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnar u istražnom zatvoru UDB-e za Sloveniju, str. 3.

⁴⁵⁸ HDA, RSUP SRH SDS, 14.0.2., Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnar u istražnom zatvoru UDB-e za Sloveniju, str. 9 str., 14.0.2. Slovenski Rdeči križ za časa okupacije v Ljubljani, izuzeto iz materijala Pavla Horvata, br. dosjea 300571, Ljudska Republika Slovenije, Okrajni ljudski odbor Maribor, Tajništvo za notranje zadeve, Maribor, 13. 04. 1957., Štev. Ia 1408/2, Analiza SRK u Zagrebu poslana Narodnom odboru kotara Zagreb, Sekretarijatu za unutrašnje poslove, str. 114.

⁴⁵⁹ ARS, SIOZ, kut. 2 (1345), br. 2660/43.

U drugoj polovici kolovoza 1941. Državno ravnateljstvo za ponovu obavijestilo je delegata SCK-a pri HCK-u, Alojza Colnara, da im se dodjeljuje prostor u zgradi Hrvatskog vjeresijskog zavoda na Tomislavovom trgu 19/II na korištenje za prihvata i privremeni smještaj Slovenaca. Na korištenje su dobili stan s četiri sobe i stan za podvornika u kojem je jedna soba određena za pohranu stvari Slovenskog prosvjetnog društva "Narodni dom". Tamo se dnevno zbrinjavalo 50 do 100 ljudi, a pomoć su pružali zagrebački Slovenci i HCK.⁴⁶⁰ Brojni Slovenci bili su djelatni i u Narodnoj zaštiti (Civilnoj zaštiti), osobito "starosjedoci" te su oni na različite načine imali upliva u organiziranje i pružanje pomoći Slovincima osobito u Zagrebu.⁴⁶¹ Na Tomislavovom trgu 19 formalno je djelovala i "Uprava dječjeg skloništa Narodni dom" ("Uprava otroškoga zavetišća Narodni dom"). Do kraja rujna 1941. Slovenci su iz i preko Zagreba mogli ići u Ljubljanu i na područje Dolenjske sve dok Talijani nisu zatražili da svi koji putuju moraju imati domovnice Ljubljanske provincije koje su onda u pravilu krivotvorene i takve su davane na ovjeru talijanskom konzulatu u Zagrebu.⁴⁶² Bilo je i slučajeva da su Slovenci zbog izbjegavanja vojne obaveze u NDH pribavljali domovnicu Ljubljanske provincije i tako su se kao stranci odnosno talijanski državljani prijavljivali u Zagrebu. Također je bilo slučajeva da su se pojedine slovenske obitelji prijavljivali kao Hrvati povratnici s područja koja je zauzeo Treći Reich i na taj način dolazili na područje NDH jer su imali rodbinu većinom na području Zagreba i smještali su se kod njih.⁴⁶³ Nevoljko su vlasti dozvoljavale naseljavanje u Zagreb, no, u veljači 1942. MUP NDH dobio je dopis Ureda za podržavljeni imetak Državne riznice NDH o tome da je zbog nepovoljnog stanja u unutrašnjosti države onemogućeno naseljavanje Slovenaca te je stoga dozvoljen boravak Slovenaca u Zagrebu gdje su našli namještanje ili ih uzdržavaju rođaci pa su tako rasteretili

⁴⁶⁰ ARS, UPL NDH, kut. 28 (1374), Dopis Državnog ravnateljstva za ponovu Alojzu Colnaru, delegatu Ljubljanskog Crvenog križa kod Hrvatskog Crvenog križa u Zagrebu od 21. kolovoza 1941.; HDA, RSUP SRH SDS, 014.0.2. Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnar u istražnom zatvoru UDB-e za Sloveniju, str. 4. Elaborat o Alojziju Colnaru sastoji se od nekoliko njegovih saslušanja koja su u nekim dijelovima kontradiktorna što je i sam Colnar priznao, no iz pitanja koja mu je UDB-a postavljala može se utvrditi koji su dijelovi sporni, odnosno da je u prvim saslušanjima "pretjerivao" u ocijeni djelovanja Oslobođilne fronte u Zagrebu i svoje djelatnosti u toj organizaciji, str. 3., 4., 22.; T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika u Sloveniji u letih 1941-1945*, 445.-446.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 387.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 337.; R. BRČIĆ, "O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine", 309.-310.; Bogdan KOLAR, "Delo slovenskih duhovnikov med Slovenci v Zagrebu med obema vojnima", (ur. Vera Kržišnik - Bukić), *Slovenci v Hrvaški*, Ljubljana 1995., 129.; Vere KRŽIŠNIK-BUKIĆ, "O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju", *Slovenci v Hrvaški*, 156.

⁴⁶¹ ARS, RSNZ SRS, kut. 749, omot 303-4/ZA, Izjava Leopolda Vučera, 23. ožujka 1945., str. 115.-119.

⁴⁶² HDA, RSUP SRH SDS, 014.0.2. Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnar u istražnom zatvoru UDB-e za Sloveniju, str. 3., 8., 17.; Silvin JERMAN, Ilinka TODOROVSKI, *Slovenski dom v Zagrebu 1929 – 1999*, Zagreb 1999., 33.; *Spomini in pričevanja II.*, 130.

⁴⁶³ HDA, RSUP SRH SDS, 014.0.1. Zaslihanje Volmajer Dragota, roj. 30. maja 1908. v Pernicah pri Prevaljah, 14. str.

Državnu riznicu troška za svoje uzdržavanje. Tražili su da im Gradsko poglavarstvo grada Zagreba dodijeli karte za prehranu.⁴⁶⁴

Vlasti NDH su bile nesklone naseljavanju Slovenaca u kotareva na državnoj granici, kao što su Samobor, Klanjec, Ludbreg i druga i to ne samo što su oni onda blizu slovenskog područja i postojala je mogućnost da se sami ilegalno prebacuje nazad nego su i procjenjivali da to ne bi bilo niti u političkom niti u gospodarskom interesu NDH. U slučaju Samobora su čak napomenuli da nema njemačkih sela u koja bi Slovence iz Štajerske smjestili, a napomenuto je i da je to najpasivniji kotar u Velikoj župi Prigorje. Veliki problem predstavljalo je zapošljavanje doseljenika, a dio ih se ipak uspio zaposliti s time da ih se izbjegavalo stavljati na mjesta gdje su bile moguće pronevjere, odavanje tajni i sl.⁴⁶⁵

Krajem kolovoza 1941. poslanstvo Trećeg Reicha u Zagrebu obratilo se MVP NDH sa željom da svi doseljenici i osobe koje nisu organizirano preseljene već su same izbjegle s područja Donje Štajerske, "isključite" iz svih vodećih položaja hrvatske državne uprave. Taj zahtjev prosljeđen je Uredu predsjedništva vlade NDH i MUP-u NDH s napomeno da se to treba bez odlaganja provesti.⁴⁶⁶ Državno ravnateljstvo za ponovu sredinom rujna 1941. zatražilo od svih kotarskih predstojništava da se popišu svi Slovenci koji su došli na njihovo područje poslije 10. travnja 1941. izuzev onih koji su tamo došli po nalogu Državnog ravnateljstva za ponovu. Isti dopis nalagao je popisivanje i drugih narodnosti čiji su pripadnici došli nakon uspostave NDH.⁴⁶⁷ Nadalje, kotarske oblasti morale su osim dobivenih obrazaca za popisivanje Slovenaca ispuniti i imovinske kartice, odnosno preporuka je bila da se za taj posao iskoriste doseljeni Slovenci, ukoliko poznaju hrvatski jezik. Osobito je naglašeno da se treba obratiti pozornost na zanimanje osobe te ukoliko ima osoba koje nisu sposobne za rad i nemaju mirovinu treba u napomenu staviti da su "za ubožnicu". Imovinska kartica trebala je sadržavati uz osobne podatke i podatke o tome što je osoba posjedovala, u kojem mjestu i procijeniti vrijednost te imovine. Naglašeno je da doseljeni Slovenci mogu biti zaposleni u svim državnim službama, ali ne na rukovodećima mjestima te da ih sukladno tomu treba upozoriti da prate *Hrvatski narod*, naročito nedjeljno izdanje, jer su tamo objavljavani oglasi za posao. Molbe koje su podnosili za posao bile su oslobođene državnih biljega "zbog siromaštva" doseljenika. Dokumenti koji su traženi za dobivanje namještenja bili su krsni list, izjava o rasnoj pripadnosti te potvrde o zadnjem zaposlenju, promaknućima i sl. U listopadu

⁴⁶⁴ HDA, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (MUP NDH), I-A, 2019/1942., od 27. veljača 1942.

⁴⁶⁵ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 329., 332.

⁴⁶⁶ HDA, MUP NDH, I-A, 27385/1941. od 28. svibnja 1941.

⁴⁶⁷ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 585, Ponova, Odjel za useljavanje, 1941., 20-U - 3075-U, br. 365/1941. od 15. rujna 1941.; AS, UPL NDH, kut. 28 (1374), Državno ravnateljstvo za ponovu, Odjel za useljavanje, br. 365/1941. ad. ZR/P. od 15. rujna 1941.

1941. izvjestan broj doseljenika dobio je namještenje, a Državno ravnateljstvo za ponovu preko kotarskih vlasti zatražilo je ponovno da svi doseljenici prilože tražene dokumente za zaposlenje kako bi ih se zaposlilo ukoliko su bili radno sposobni. Zemljoradnici, kao i svi oni koji su željeli obrađivati zemlju, mogli su to zatražiti putem obrasca za kolonizaciju koji su potom dostavljani Državnom ravnateljstvu za ponovu koji je izričito naredilo da se ne izdaju propusnice za kolonizaciju za kotareve Zagreb, Karlovac, Varaždin i Samobor "zbog prenapučenosti".⁴⁶⁸

Brojni problemi pratili su život doseljenika, a osobiti je problem bila hrana koje nije bilo dovoljno niti za domaće stanovništvo. O smještaju Slovenaca u pravoslavna domaćinstva svjedoči i slučaj u Osijeku Vojakovačkom gdje je stanovništvo bilo "iscrpljeno" pa se tražilo da se doseljenici prebace u Sveti Ivan Žabno također u pravoslavne obitelji jer će u protivnom slovenske doseljenike morati hraniti iz općinskog proračuna koji je bio opterećen "domaćom sirotinjom". Vjerojatno se radilo o izbjeglicama koje su same došle na područje NDH te o siromašnim kolonistima iz Zagorja. Javilo se i nezadovoljstvo jer doseljenici nisu željeli raditi, a obaveza im je bila da moraju pomagati u domaćinstvu koje ih je primilo. Na području kotara Križevci tražilo se da rade u rudokopima pa se čak i zaprijetilo onima koji nisu bili voljni raditi da će bit otpremljen u logor na prisilni rad. U kotaru Križevci isprva je naseljeno 368 Slovenaca od kojih su brojni otpremljeni u druga mjesta i tamo ih je ostalo 155, od toga ih se oko 103 (od toga 24 žene i 45 djece) nije samo skrbrilo za prehranu.⁴⁶⁹

Mađarske i talijanska okupacijske vlasti nisu protjerivale slovensko svećenstvo što nije bio slučaj na slovenskim područjima koje je zaposjeo Treći Reich. Nijemci su iz istočne Štajerske preko Drave i prije organiziranog preseljenja prebacili 83 svećenika i redovnika na hrvatsko područje i to noću bez ikakve prtljage i sredstava, a oni su se većinom zadržali na području Zagorja. Bilo je još takvih slučajeva tijekom travnja i svibnja 1941. i za te svećenike zauzeo se zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac i smjestio ih po župama u sjevernoj Hrvatskoj. Najveći broj slovenskih svećenika došao je na područje NDH iz s iz Mariborske (Levantinske) i Ljubljanske biskupije.⁴⁷⁰ Za vrijeme boravka u Zagrebu slovensko svećenstvo najviše su se okupljali u crkvi Sv. Martina gdje je djelovao Nadbiskupski konvikt pod

⁴⁶⁸ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 585, Ponova, Odjel za useljavanje, 1941., 20-U - 3075-U, br. 651-U/1941. od 26. rujna 1941. i br. 1175-U/1941., od 24. listopada 1941.

⁴⁶⁹ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 1776, br. 56/1942., Dopisi općinskog poglavarstva u Vojakovcu od 24. velječe 1942. i općinskog poglavarstva Sv. Ivan Žabno Uredu od 11. ožujka 1942. Uredu za iseljavanje u Križevcima.

⁴⁷⁰ Miloš RYBAŘ, "Izgoni slovenskih duhovnikov leta 1941", *Izgnanci*, 122.; Grgo GRBEŠIĆ, "Prihvat prognanih slovenskih svećenika u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji 1941. godine", *Diacovensia*, god. X., br. 1, Đakovo 2002., 131.-132.

upravom Salezijanaca.⁴⁷¹ Tamo je smješten izvjestan broj slovenskih svećenika koji su i dalje obavljali svećenički poziv kao i oni koji su bili u mirovini. Slovenski svećenici bili su u velikoj mjeri, kao i Slovenci koji su od prije rata živjeli na hrvatskom području, angažirani u pružanju pomoći slovenskim doseljenicima.⁴⁷² Održavanje mise na slovenskom jeziku bilo je zabranjeno.⁴⁷³ Početkom lipnja 1941. predstavnik SCK-a, Colnar, obratio se i nadbiskupu Stepincu za pomoć za 200 slovenskih svećenika iseljenih iz Štajerske i Gorenjske i Stepinac mu je dao novčanu potporu. U poslijeratnom saslušanju u slovenskoj UDB-i Colnar je naveo da je prilikom toga susrete pokazao fotografije slovenskih svećenika u Mariboru kako pred SS časnicima rade čučnjeve i da je tada Stepinac rekao: "Ako ima boga ovo ne može da ostaje, a ako ovo ipak ostaje onda nema boga." Još jednom je Colnar te iste godine s nadstojnicom dobrovoljnih sestara HCK posjetio Stepinca i tražio pomoć za Slovence i tada im je Stepinac pomogao. Stepinac je početkom prosinca 1941. u pismu Papi spomenuo i prognane slovenske svećenike odnosno da su hrvatske biskupije pružile novčanu potporu i da se zauzimaju kod vlasti za njih, no, da ih Nijemci niti u Hrvatskoj "ne puštaju na miru" i da traže da se Slovenci odstrane iz pograničnih područja.⁴⁷⁴ I đakovački biskup Antun Akšamović zalagao se oko prihvata slovenskih svećenika koji su došli na područje njegove biskupije, a radilo se o 132 svećenika koja su prebačena iz logora Št. Vid pokraj Ljubljane u Srijemske Karlovce⁴⁷⁵ s namjerom da ih se smjestio u napuštene pravoslavne manastire. Većina svećenika uspjelo se još tijekom 1941. vratiti u Sloveniju, odnosno Ljubljansku provinciju koja je bila pod talijanskom vlašću, a dio ih je ostao na području Hrvatskih Karlovaca i Đakova, odnosno bili su namješteni u seoske župe u okolici Đakova. Umirovljeni slovenski svećenici dobivali su mirovine od vlasti NDH. Ostalo je zabilježeno da je biskup Akšamović štutio slovenskih svećenike koji su nerijetko od vlasti NDH optuživani za "neprijateljsko držanje prema hrvatskoj zemlji", premda je i on sam pokazivao *krutost* u razumijevanju položaja slovenskog svećenstva. Iznimno je u slučaju trojice svećenika, koji su uz nepoželjne političke izjave, imali i problema s nepoštivanjem stege i reda u sjemeništu zbog čestog posjećivanja gostionica te je đakovački biskup tražio da ih se "bezuvjetno" vrati u Sloveniju, ali ih nije

⁴⁷¹ ARS, UPL NDH, kut. 19 (F 1369), br. 2022-U/41.

⁴⁷² B. KOLAR, "Delo slovenskih duhovnikov med Slovenci v Zagrebu med obema vojnama", 129.; V. KRŽIŠNIK – BUKIČ, "O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju", 156.

⁴⁷³ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 585, Ponova, Odjel za useljavanje, 1941., br. 651-U/1941. od 26. rujna 1941.

⁴⁷⁴ HDA, RSUP SRH SDS, 014.0.2. Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnar u istražnom zatvoru UDB-e za Sloveniju, 19. str.; M. RYBAŘ, "Izgoni slovenskih duhovnikov leta 1941", *Izgnanci*, 125.

⁴⁷⁵ Zakonskom odredbom od 27. kolovoza 1941. ime je promijenjeno u Hrvatski Karlovci. *Zbornik zakona i naredaba NDH*, god. I, sv. I-XII, br. 1-1258, Zagreb 1941., 499.

prokazao svjetovnim vlastima i tražio je da im se do odlaska osigura prehrana u samostanu.⁴⁷⁶ U dokumentima Delegacije za repatrijaciju Slovencev s Hrvatske koja je djelovala poslije rata u Zagrebu navodi se i broj 1.200 slovenskih svećenika, redovnika i redovnica koji su bili na području NDH, a najveći dio njih se uspio još za vrijeme rata vratiti u Ljubljansku provinciju, područje koja je okupirala Kraljevina Italija.⁴⁷⁷

Takvih primjera bilo je i među drugim Slovencima koji su od vlasti NDH tražili dozvolu za iseljenje u svoje zavičajne općine jer su od talijanski, mađarskih i njemačkih vlasti, dobivali državljanstvo i tako se vraćali u Sloveniju. Vlasti NDH su im odobravale besplatan prijevoz do pograničnih mjesta. U nekim od tih slučajeva posrednik je bila Horvatova Slovenska Kmečko-delavska sloga. Slovenci su tražili povratak u Sloveniju odnosno konkretno u Ljubljansku provinciju jer su tamo imali rodbinu, zaposlenje ili su pak tamo rođeni.⁴⁷⁸ Slovenski iseljenici u Srbiji koji su bili rođeni u Dolenjskoj i Notranjskoj su se na osnovu pisama rodbine koja im je jamčila uzdržavanje vraćali u Sloveniju ili su doseljavali na područje NDH. Na taj je način do ljeta 1944. iz Srbije otišlo 2.389 Slovenaca. Osim što su tražili iseljenje, Slovenci iz pograničnih mjesta s NDH traže od vlasti NDH useljavanje na njeno područje jer na taj način izbjegavaju iseljavanje na područje Trećeg Reicha.⁴⁷⁹ Od studenog 1943. zabilježeni su prebjezi iz Ljubljanske provincije, koja je poslije kapitulacije Kraljevine Italije došla formalno pod njemačku vlast, a na čijem se prostoru razvio partizanski pokret. Partizani su pojedina područja držali pod kontrolom te su iz tih područja, posebice Metlike, dolazile izbjeglice većinom na karlovačko područje. Nakon kapitulacije Kraljevine Italije u Zagreb stižu i brojni slovenski zatočnici iz talijanskih logora. U pravilu su te osobe preko Redarstvene oblasti za grad Zagreb, a u sporazumu s njemačkim vlastima, dobivali su putne dozvole za povratak na slovensko područje.⁴⁸⁰ U travnju 1945. Odbor za slovenske useljenike u dopisu u kojem traže pomoć u novcu, hrani i odjeći od Ministarstva zdravstva i udružbe NDH navode da je u "[...] najnovije doba pribjegao priličan broj, to jest više tisuća

⁴⁷⁶ G. GRBEŠIĆ, "Prihvat prognanih slovenskih svećenika u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji 1941. godine", 139.-142., 148.

⁴⁷⁷ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, Dopis Delegacije za repatrijaciju Slovencev s Hrvatske Ministarstvu za socijalno politiko v Ljubljani od 28. rujna 1945., br. 709/45. i Dopis Delegacije za repatrijaciju Slovencev s Hrvatske Ministarstvu socijalne politike, Odelenju za repatrijaciju u Beogradu od 12. listopada 1945., br. 718/45.

⁴⁷⁸ARS, UPL NDH, kut. 19 (F 1369), Državno ravnateljstvo za ponovu, Odjel za useljavanje, br. 1010/41., br. 2071-U/41., br. 3102/U./41., br. 3140.U-Ma/41., ISTO, kut. 28 (1374), br. 1941. ZM, Dopis MVP NDH od 31. srpnja 1941.; ARS, Slovenski izseljenički odbor Zagreb (SIOZ), kut. 2 (1345), br. 571/43., br. 607/43 i br. 1257/43.

⁴⁷⁹ARS, UPL NDH, kut. 19 (F 1369), Državno ravnateljstvo za ponovu, br. 1253/41., br. 1254/41., br. 3021/U/1941. i br. 3069.U/41.; Tone FERENC, "Množično izganjanje Slovencev med drugo svetovno vojno", *Izgnanci*, 82.

⁴⁸⁰ARS, SIOZ, kut. 2 (1345), br. 2419/43., br. 2719/43., br. 2755/43., br. 2821/43., br. 2856/43., 2102/44. i br. 1620/44.

novih nevoljnika preko granice, te danomice iz pokrajine [Ljubljanske pokrajine] dolaze u Zagreb [...]."⁴⁸¹

Veliki broj slovenskih učitelja i profesora se zaposlio u školama, a prema odredbi Ministra nastave Stjepana Ratkovića od 4. svibnja 1942. slovenske učiteljice i učitelji morali su nakon dvije godine službe polagati dopunski ispit iz hrvatskog jezika i književnosti, hrvatske povijesti i zemljopisa te ispita o školskoj upravi i zakonodavstvo koje se odnosi na pučke škole. Gradivo iz navedenih predmeta bilo je isto kao i za polaganje "praktičnog učiteljskog ispita" kojeg su polagali svi učitelji i profesori u NDH i na oba ispita primjenjivali su se isti zakonski propisi.⁴⁸²

O nastojanjima da se Slovence "integrira" u društvo pokazuje odluka da se slovenska djeca upisuju u škole redovno kao i Hrvati i bez svjedodžbi, a imaju đlačku knjižicu. Oni su trebali nakon nekog vremena položiti ispit iz hrvatskog jezika. Roditelji djece koja nisu imala nikakav dokument o prethodnom školovanju trebali su dati svoje i djetetove osobne podatke, školu i razred koje je dijete pohađalo u protekloj školskoj godini, mjesto i kotar gdje se škola nalazila te, ukoliko su znali napisati njemačko nazivlje mjesta, zatim ime učiteljice u osnovnoj ili ime razrednika u srednjim i stručnim školama. S tim podacima trebalo se preko njemačkih vlasti provjeriti vjerodostojnost podataka ili dobiti tražene dokumente.⁴⁸³

MUP NDH uputio je 11. svibnja 1942. nalog i 28. svibnja 1942. požurnicu Velikim župama o dostavljanju popisa Slovenaca koji su zaposleni u državnim službama u NDH. Pojedine velike župe nisu na vrijeme dostavile popise zbog smetnji u prometu te četničkih i partizanskih napada. Popisi su trebali sadržavati osobne podatke o zaposlenoj osobi (ime, prezime, godina rođenja, bračno stanje, imena i starost djece te njihovo zanimanje i podatka žive li u zajedničkom kućanstvu potom mjesto, ulica i kućni broj i službeni položaj). Iz nepotpuno sačuvanih izvješća vidi se da su doseljeni Slovenci radili u raznim zanimanjima od redarstvenih izvidnika, skladištara u gradskim elektranama, raznih državnih činovnika do župnika, učitelja, inženjera i liječnika.⁴⁸⁴ Ministarstvo zdravstva NDH, odnosno ministar Perić je također sredinom svibnja 1942. poslao okružnicu velikim župama, zdravstvenim ustanovama i gradskim poglavarstvima da dostave popise Slovenaca u svojoj službi. Tražilo se i podatak po čijoj su preporuci zaposleni i da li se "ispravno ponašaju" i sukladno tomu

⁴⁸¹ARS, SIOZ, kut. 2 (1345), br. 341/45.

⁴⁸² "Dopunski ispit za učitelje(ice) Slovence u državnoj službi NDH", *Zbornik zakona i naredaba NDH*, godište II, god. 1942., 553.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 332.

⁴⁸³ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, kut. 585, Ponova, Odjel za useljavanje, 1941., br. 20-U - 3075-U i br. 618-U/1941. od 24. rujan 1941.;ARS, UPL NDH, kut. 28 (1374), br. 618-U/1941. od 24. rujan 1941.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 342.

⁴⁸⁴ HDA, MUP NDH, I - B, 29351/1942.

možu li zadržati namještenje.⁴⁸⁵ Po istom pitanju MUP NDH se 1. rujna 1942. obratio svim Velikim župama da što žurnije dostave abecedni popis svih liječnika doseljenih iz Sloveniji koji su na njihovom području stekli zavičajnost.⁴⁸⁶ U veljači 1942. Ustaška nadzorna služba (UNS) – Ured I, Ravnateljstva ustaškog redarstva tražila je od Redarstvene oblasti za grad Zagreb da se napravi popis Slovenaca doseljenih na područje grada Zagreba poslije 10. travnja 1941. te da se izvlasti deset osoba koje žive u dvosobnim, trosobnim i četverosobnim stanovima. Popis ispražnjenih stanova trebali su dostaviti UNS-u. I prije ovoga dopisa, 26. siječnja 1941. MUP NDH je dobio upit MVP NDH da se poslanstvo Kraljevine Italije zanima za navodnu namjeru da se svi Slovenci udalje iz Zagreba koji do sada nisu zatražili zavičajnost, odnosno zatražili i dobili hrvatske isprave, u bilo kojoj općini u na području NDH ili u Zagrebu. Talijani su izrazili svoju zabrinutost jer bi tim mjerama bio zahvaćen veliki broj Slovenaca koji su prognani ili su sami izbjegli s područja koje je zauzela Kraljevina Italija. Naglasili su još ukoliko stvarno takve namjere postoje da se to mora rješavati oprezno i uvažiti njihovu predstavku jer bi te mjere mogle "poslužiti kao izgovor za slabiji postupak s Hrvatima u raznim anektiranim krajevima." Odgovor MVP bio je da je namjera Redarstvene oblasti bila smještanje državnih ureda i namještenika koji još nisu imali svoje prostore te da to nije nikakva politička mjera i izgon Slovenaca koji nisu zatražili zavičajnost na području NDH. Također napominje da se ta mjera u većini slučajeva nije niti provela jer nije bila odobrena te navode da s njihove strane nisu niti naređene niti provedene mjera koje bi opravdale brzog poslanstva Kraljevine Italije.⁴⁸⁷

Krajem svibnju 1942. Ured za podržavljeni imetak Državne riznice koja je naslijedila Državno ravnateljstvo za ponovu odredio je da se slovenski useljenici mogu seliti na područje drugog kotara jedino uz odobrenje Ureda za podržavljeni imetak te da imaju pravo na besplatan prijevoz ako ih upućuje Zavod za kolonizaciju na dodijeljeni posjed, ako iseljavaju u neku drugu državu, putuju u mjesto stalnog zaposlenja ili ako putuju s dopuštenjem Ureda za podržavljeni imetak. Gradska poglavarstva i kotarevi morali su Uredu za podržavljeni imetak dostaviti popis Slovenaca koji su dobili zavičajnost na području grada ili kotara, a ukoliko neki nisu još bili upisani trebalo im je odmah izdati potvrdu o zavičajnosti. Sve razine državne vlasti pozvane su da se u najkraćem roku pobrinu za smještaj i zapošljavanje Slovenaca. Useljenici su morali prihvatiti svaki ponuđeni posao za koji su morali dobiti plaću koju zakon određuje. U zajedničkim kuhinjama mogli su se hraniti smo oni koji nisu radno

⁴⁸⁵ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 332.

⁴⁸⁶ HDA, MUP NDH II - A, 18553/1942.

⁴⁸⁷ HDA, MUP NDH I - A, 2609/1942.

sposobni i koji nisu imali zaposlenje, a trošak prehrane snosio je Ured za podržavljani imetak. Predsjedništvo vlade odredilo je da se Slovencima podijeli besplatno pokućstvo, obuća i odjeća koji su oduzete od Srba i Židova. Upozoreno je da je MUP 11. listopada 1941. zabranio useljavanje u grad Zagreb i okolice te u granične kotareve s Trećim Reichom pa stoga useljenici ne trebaju podnositi molbe za preseljavanja na ta područja.⁴⁸⁸

Odbor za slovenske useljenike u siječnju 1943. nastojao je ishoditi od državnih vlasti da se Slovencima koji su prije doseljenja imali pravo na vojnu invalidninu da im se ona iznova ponovno isplaćuje u slučaju da imaju valjanu dokumentaciju koju su preko MVP NDH nastojali dobiti i od njemačkih vlasti iz okupirane Slovenije.⁴⁸⁹

Prema mišljenju poslanstva Trećeg Reicha u NDH poslanom MVP iz Berlina doseljavanje Slovenaca na područje NDH prouzročila je dosta problema. Osim velikih ekonomskih poteškoća za uzdržavanje doseljenike u velikoj mjeri bilo je prisutno opće nezadovoljstvo osobito prema Trećem Reichu što se onda prenosilo i na domaće stanovništvo. Opasnost u promicanju negativnog raspoloženja pripisivali su predstavnici Trećeg Reicha i slovenskom svećenstvu pa je poznat slučaj da su u jesen 1941. u Varaždinu zatvorili oko 30 slovenskih svećenika i na njihov zahtjev sedmorica⁴⁹⁰ ih je otpremljeno u koncentracijski logor Jasenovac te su tamo za nekoliko dana svi "umrli" odnosno vjerojatno su ubijeni.⁴⁹¹ Vrlo česta sudbina slovenskih doseljenika na području NDH i Srbije bila je odlazak na rad u Treći Reich. Jedina skupina doseljenog stanovništva koja je bila solidno zbrinuta bili su zemljoradnici koji su obrađivanjem dodijeljenih im posjeda i skrbili za svoju obitelj. Zaključak je bio da je sve ovo nezadovoljstvo veliki zamašnjak u razvoju Narodnooslobodilačkog pokreta u NDH i Srbiji.⁴⁹²

Slovenski preseljenici koji su dovedeni tijekom srpnja 1941. dva navrat u Sarajevo smješteni su u kuće Židova i Srba što je prema procijeni vlasti NDH stvaralo opasnost da se zajedno udruže. U jednom izvješću s kraja srpnja 1941. upućenom iz Sarajeva Državnom ravnateljstvu za ponovu navodi se da u Sarajevu živi veliki broj imućnih Slovenaca koji se

⁴⁸⁸ARS, UPL, kut. 28 (1374), br. 38562 Sel., od 29. svibnja 1942.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 333.

⁴⁸⁹ARS, SIOZ, kut. 2 (1345), br. 180/43. i br. 191/43.

⁴⁹⁰ Slovenski svećenici koji su bili zatočeni u logoru Jasenovac te tamo ubijeni ili umrli jesu: Franc Grobler, Janez Kodrič, Franc Orešnik, Anzelm Polak, Janez Rančigaj, Franc Rihar, Jakob Radko Sem. *Palme mučeništva. Ubiti in pomorjeni slovenski duhovniki, redovnik in bogoslovci in nekateri verni laiki* (ur. Anton Pust, Zdravko Reven, Božidar Slapšak), Celje 1995., 49., 62., 81., 84., 88.-90., 92., 175. Usp. Anto BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća. Svećenici-mučenici Crkve u Hrvata, Zagreb 2007.*, 232.-233., 333., 484., 529., 556., 559., 579.

⁴⁹¹ G. GRBEŠIĆ, "Prihvat prognanih slovenskih svećenika u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji 1941. godine", 131.-132.

⁴⁹² S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 332.- 333.

nisu u velikoj mjeri odazvali na pružanje pomoći sunarodnjacima te se traži da se slovenski doseljenici ne smještaju u srpske i židovske kuće nego u obitelji Slovenaca bez obzira da li se radi o činovnicima, trgovcima, obrtnicima ili industrijalcima.⁴⁹³ Stoga je u Sarajevu napravljen popis Slovenaca koji je trebao Uredu za useljavanje i iseljavanje poslužiti za ubiranje neke vrste poreza od mjesečnih prihoda koji je iznosa 10-15 % mjesečnih prihoda za potrebe prehrane slovenskih doseljenika, a oko 25% od zarade stečene iznajmljivanjem nekretnina. U Banja Luci je osnovan i "Akcijski odbor" od Slovenaca starosjedilaca koji je trebao pomagati doseljenicima kojih je u srpnju 1941. bilo 215, a u rujnu je broj opao na 135 članova, vjerojatno zbog naseljavanja u neko obližnje mjesto. Problema s prehranom i odijevanjem bilo je u svim mjestima doseljenja osobito u Bosanskoj Gradiški, Sanskom Mostu, Visokome i drugdje gdje su doseljenici u bescjenje prodavali i ono malo imovine što su je ponijeli.⁴⁹⁴

Vlasti NDH imale su planove oko naseljavanja Slovenaca na područje u istočnoj Bosni na posjede iseljenih Srba što lokalne vlasti kao i stanovništvo nije podržavalo. Razlozi su bili ekonomske, političke i kulturne naravi. Primjerice u kotaru Rogatica živjelo je 53% "Muslimana Hrvata", a bilo je 47% Srba i tamošnje stanovništvo živjelo je u siromaštvu što je isticano te su stoga željeli da se njima podjeli zemlju koja im je agrarnom reformom u Kraljevini Jugoslaviji oduzeta. S obzirom da je to bilo vrlo trusno granično područje smatrano je da su Slovenci "nepouzdan element" za doseljavanje na takvo područje, a naglašavane su i vrlo velike kulturne razlike jer su Slovenci bili znatno odmakli u tom pogledu od domaćeg stanovništva pa se prilagodba ili asimilacija nije mogla očekivati. Sličan slučaj bio je i u Zvorniku gdje je kao dodatni razloga za nenaseljavanje Slovenaca na njihovo područje navedeno da su s desne, srpske, strane Drine već doseljeni Slovenci te da postoji mogućnost za kontakte što bi moglo biti štetno za NDH. Predlagali su da se na mjesto iseljenih Srba naseljavaju Hrvati katolici ili muslimani iz drugih krajeve u BiH ili Hrvati iz Zagorja. Sličan stav o naseljavanju Slovenaca pokazale su vlasti u Višegradu i Foči. No ipak prema izvješću kotarskog predstavnika iz Foče domaće stanovništvo radije prihvaća Slovence nego domaće Srbe.⁴⁹⁵ Na području kotara u Vlasenici u srpnju 1941. bilo je sve spremno za doček 2.850 slovenskih doseljenika, no problem je bio taj što još nisu bili iseljeni Srbi pa su se radili popisi

⁴⁹³ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 337.-338.

⁴⁹⁴ T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika u Sloveniji u letih 1941-1945.*, 453.-454.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945.*, 395.-396.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 338.; R. BRČIĆ, "O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine", 311.-312.

⁴⁹⁵ T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika u Sloveniji u letih 1941-1945.*, 439.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945.*, 381.-382.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 333.-334.

imućnijih srpskih obitelji koje bi za prvo vrijeme primile Slovence. Kao problem naveli su nestašicu hrane pa su smatrali da bi bilo najbolje pričekati žetvu i onda doseliti Slovence. Doseljavanje se nije moglo provoditi po planu jer su vrlo skoro započele borbe između četnika i ustaša što je ubrzalo iseljavanje Srba, ali se nije moglo ozbiljnije krenuti u doseljavanje Slovenaca dok se vojno i političko stanje nije smirilo. Duglavlak Ademaga Mešić, povjerenik za istočnu Bosnu, krajem srpnja 1942. izvijestio je vlasti u Zagrebu o nezadovoljstvu domaćeg stanovništva iznoseći već poznate činjenice o siromaštvu u tom dijelu Bosne i o potrebi da se tamošnjim ljudima dodijele posjedi jer su u agrarnoj reformi i kolonizaciji prije rata bili zakinuti. Preporučao je da se Slovenci naseljavaju na područja gdje žive katolici jer će ići u iste crkve, sklapati brakove i rodbinski povezivati što će im omogućiti da se lakše uklope što ne bi bio slučaj na područjima gdje žive muslimani. Duglavlak Mešić napomenuo je i prijeratnu usmjerenosti slovenske politike prema Srbima što bi u tadašnjim ratnim okolnostima moglo ih ponovno približiti i Srbima i Slovencima koji su bili iseljeni na srpsko područje. Naglasio je da doseljeni Slovenci nemaju simpatije prema NDH i još k tomu nisu "hrabri i požrtvovni graničari" da bi bili samo "škodljivi balast" u obrambenom sustavu na istočnoj granici.⁴⁹⁶

*

"Odbor za slovenske useljenike" koji je djelovao tijekom rata u Zagrebu nastavio je u isprva u istim prostorijama u Jurišićevoj ulici br. 2/1 djelovati i poslije rata samo pod nazivom "Gospodarski odsek (Ekonomski odbor) Mesnog odbora Osvobodilne fronte/Ekonomski odsjek Gradskog odbora Osvobodilne fronte", a zadaća mu je bila raditi na repatrijaciji Slovenaca s područja Hrvatske i Bosne, kao i pružanje pomoći repatricima iz Srbije i Njemačke koji su prolazili kroz Zagreb. U svibnju je Mesni odbor Osvobodilne fronte (MOOF) u Zagrebu (nazivan i Privremeni gradski odbor Osvobodilne fronte) dobio odobrenje Ministra unutarnjih poslova Federalne Države Hrvatske Vicka Krstulovića da obavljaju poslove repatrijacije, a morali su svakodnevno MUP Narodne vlade Hrvatske izvijestiti o osobama koje se repatriiraju s podacima od kuda dolaze i kamo idu. Ubrzo je "Gospodarski odsek" preselio na novu adresu u Berislavićevoj ulici br. 6, a skladište im je bilo u Savskoj cesti br. 88. "Gospodarski odsek" izdao je 18. svibnja 1945. proglas da se u mjestima gdje su Slovenci naseljavani osnuje odbori koji će popisivati one koji se žele vratiti u Sloveniju i da se povežu s "Gospodarskim odsekom" (Ekonomskim odborom). Sve upute oko povratak

⁴⁹⁶ T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, 440.-441.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 382.-383.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 336.

objavljivane su preko radio postaje Zagreb i u *Vjesniku*. Za obavještanje Slovenaca o povratku u Sloveniju zatražena je i pomoć slovenskog Kulturno prosvjetnog društva France Rožman u Beogradu. U prvoj polovici lipnja 1945. istoimeno društvo počelo je djelovati i u Slavenskom Brodu, isprva uz velike probleme oko prostorija jer je grad bio iznimno porušen u angloameričkim zračnim napadima, a društvo je radilo na obavješćivanju Slovenaca vezano za repatrijaciju. U Zagrebu je 3. lipnja 1945. u Radničkoj komori održan i miting MOOF Zagreb, odnosno Slovenaca iz Zagreba i okolice. Kako bi što bolje mogli obavljati repatrijaciju MOOF Zagreb zatražio je 15. lipnja 1945. od Uprave bivšeg ministarstva za ponovu, Odsjeka za podržavljeni imetak i kolonizaciju, kartoteku Slovenaca. Oko 5. srpnja trebale su krenuti prve željezničke kompozicije s povratnicima jer je do tada trebala biti osposobljena za promet pruga Zagreb – Brod – Vinkovci. Od Ravnateljstva državnih željeznica u Ljubljani zatraženo je da osiguraju dvije do tri kompozicije koje su trebali dati na raspolaganje "Prihvatnoj postaji II" na zagrebačkom Zapadnom kolodvoru koja se koristila i kompozicijama Ravnateljstva željeznica u Zagrebu. Računalo se da će preko Zagreba u mjesec dana biti repatrirano oko 45.000 Slovenaca te da će dnevno kroz grad prolaziti oko 1.000 Slovenaca. Ukoliko je u nekom mjestu, gdje su naseljavani Slovenci, postajao Gradski odbor Osvobodilne fronte preuzimao je poslove oko povratak Slovenaca. Pomoć pri povratku Slovenaca pružao slovenski "Narodni dom" (od poslijeratnog razdoblja do danas zove se "Slovenski dom") u Zagrebu i Zemaljski odbor za prihvata i otpremu zbjega Narodne vlade Hrvatske, a Ministarstva trgovine i obrta u Zagrebu, od svibnja 1945., pribavljalo je hranu za Slovence povratnike. Andrija Ljubomir Lisac⁴⁹⁷ bio je osoba koju je Narodni odbor Zagreb poslao "Gospodarskom odseku" da radi na nadzoru povratka Slovenaca u "Prihvatnoj postaji II" na Zapadnom kolodvoru. Tamo se moglo smjestiti oko 500 osoba, a postojala je kuhinja i dvije barake za prihvata bolesnih o kojima je brinuo liječnik Fedor Mikič. U Zagrebu u Varšavskoj ulici (gostionica Černe) i u Skalinskoj ulici djelovale su kuhinje za Slovence. U Skalinskoj su im na raspolaganje stavljene i prostorije koje su pripadale vođi slovenske Kmečko –delavske sloge Horvatu koji je izbjegao iz zemlje. Na adresi Dolac br. 2 nalazila se ambulanta za Slovence povratnike.⁴⁹⁸ Gradski odbor Osvobodilne fronte u Zagrebu poslao je svoja dva opunomoćenika, Dragu Oberžana i Mirka Gradišnika, Štabu za repatrijaciju u

⁴⁹⁷ Andrija - Ljubomir Lisac objavio je 1956. u *Historijskom zborniku* rad "Deportacija Srba iz Hrvatske 1941."

⁴⁹⁸ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, br. 24/45., br. 29/45., br. 38/45., br. 22/45., br. 43/45., br. 45/45., br. 46/45., br. 96/45., br. 144/45., br. 145/45., br. 160/45., br. 168/45. i br. 325/45.; ISTO, Dopis Slovenskog kulturno - prosvjetnog društva "Franc Rožman", Slavonski Brod Bratskom Kulturno – prosvjetnom sektoru J.N.O.F.-a/Prop. odjel od 19. srpnja 1945., b2. 29/45.

Mariboru da tamo pomognu na repatrijaciji Slovenaca iz Hrvatske.⁴⁹⁹ MOOF Zagreb obavijestio je Štab za repatrijaciju Slovencev u Ljubljani da njihov "Gospodarski odsek" više nije nadležan za repatrijaciju Slovenaca nego da je za to nadležna Delegacija za repatrijaciju Slovencev koja je 23. lipnja 1945. održala svoju utemeljiteljsku sjednicu, a djelovala je pod okriljem Predsjedništva Narodne vlade Federalne Države Hrvatske odnosno njenog Odjela za vraćanje izbjeglica (repatrijaciju). Predsjednik Delegacije za repatrijaciju Slovencev bio je Jožica Zorko, tajnici Franc Blatnik i Franjo Rolih, Jože Hainz bio je povjerenik za Celje, a Drago Vollmaier⁵⁰⁰ i Ferdo Filipič za Maribor. U Osijeku je radio na repatrijaciji Slovenaca iz Slavonije jedan izaslanik Delegacije za repatrijaciju Slovencev iz Hrvaške. Uz Odjel za vraćanje izbjeglica (repatrijaciju) na povratku izbjeglica radila su i Ministarstva socijalne politike Hrvatske i Slovenije.⁵⁰¹ Već početkom lipnja u 38 vagona trebalo je Ravnateljstvo državnih željeznica u Zagrebu staviti na raspolaganje postajama u Banovoj Jarugi (1 vagon), Pakracu (2 vagona), Daruvaru (2 vagona), Virovitici (5 vagona), Podravskoj Slatini (5 vagona), Kloštaru (3 vagona), Bjelovaru (10 vagona) i Križevcima (10 vagona) za prijevoz slovenskih povratnike i 8. lipnja dopremiti ih na Zapadni kolodvor u Zagrebu. Tim transportima mogli su se vraćati samo oni koji su imali manju količinu prtljage.⁵⁰² Krajem lipnja Slovenci povratnici s vinkovačkog područja otposlani su u 23 vagona za Maribor i u 2 vagona za Ljubljanu, a 135 povratnika iz Nove Gradiške i Beograda također su prošli kroz "Prihvatnu postaju II" na Zapadnom kolodvoru.⁵⁰³ Transport slovenskih iseljenika s oko 520 osoba krenuo je iz Osijeka 14. srpnja 1945. Dana 25. srpnja 1945. iz Sarajeva je otišao jedna transport Slovenaca doseljenika nazad u Sloveniju, u kolovozu ih je 73 otišlo iz Banja Luke. Do 31. kolovoza bilo je repatrirano oko 7.000 Slovenaca iz Hrvatske, iz Srbije 4.400, iz Njemačke 2.590, iz nepoznatog smjera 120 i još "neregistriranih" 6.000, a to su vjerojatno bile izbjeglice koje su se same vratile pretežito u pogranična hrvatsko – slovenska područja.⁵⁰⁴ Prema nekim popisima preko Zagreba se u razdoblju od 7. lipnja do 31. kolovoza 1945.

⁴⁹⁹ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, Mesni odbor Osvobodilne fronte Zagreb Štabu za repatrijaciju Maribor, u potpisu predsjednik Franjo Humar i tajnik Joža Hainc, b.b.

⁵⁰⁰ Prezime se navodi u raznim dokumentima i sjećanjima u više inačica: Vollmeir, Volmajer i Vollmaier.

⁵⁰¹ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, Dopis Predsjedništva Narodne vlade Federalne Države Hrvatske, Odjela za vraćanje izbjeglica/repatrijaciju/ Zemaljskom Antifašističkom vijeću Narodnog oslobođenja Hrvatske od 30. lipnja 1945., Dopis Delegacije za repatrijaciju Zagreb Štabu za repatrijaciju Ljubljana od 23. lipnja 1945., Dopis Odjela za vraćanje izbjeglica (repatrijaciju) Federalne Države Hrvatske od 27. lipnja 1945., br. 672/45. i 674/45.

⁵⁰² ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, br. 176/45. i Brzovjav Državnog ravnateljstva za željeznice u Zagrebu stanicama Zagreb Glavni kolodvor, Zagreb Zapadni kolodvor, Zagreb Istočni kolodvor, Križevci, Bjelovar, Kloštar, Podravska Slatina, Virovitica, Daruvar, Pakrac, Banova Jaruga od 4. lipnja 1945.

⁵⁰³ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju, kut. 977, br. 419/45. i br. 424/45.

⁵⁰⁴ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju, kut. 977, br. 709/45., Repatrijacija Slovencev, Statistični podatki (28. rujna 1945.)

repatriralo 11.205 Slovenaca iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine (4.118 osoba), iz Njemačke (2.558), Srbije (4.413), a za manji broj repatriiraca (116) nije zabilježeno od kuda su došli.⁵⁰⁵

Prema Delegaciji za repatrijaciju Slovenaca, koja je preuzela djelatnost "Gospodarskog odseka" MOOF-a, do 30. lipnja podijeljeno je 4.698 propusnica za Slovence povratnike. Također su u svojim izvješćima navodili da su se brojni Slovenci i sami vraćali bez posredovanja bilo koje institucije, a ponajviše Slovenci iz pograničnih hrvatsko – slovenskih područja koji su sami izbjegli na područja NDH.⁵⁰⁶ Sredinom rujna N.O.F za Slovence-naseljence koji je djelovao u Sarajevu, u Nuzurovoj br. 7, poslao je dopis slovenskoj Delegaciji za repatrijaciju u Zagrebu da se za povratak iz Bosne prijavilo 1.690 Slovenaca te da su se do sredine rujna vratilo u Sloveniju 1.020 osoba, a ostalih 670 bili su Slovenci "starosjedioci" koji su zatražili da se presele, ali im to nije odmah omogućeno jer rade u državnim službama u Bosni i Hercegovini, a Narodna vlada Slovenije nije ih službeno pozvala.⁵⁰⁷ Prvo su se vraćali oni koji su bili najlošijeg socijalnog statusa, osobito seljaci koji nisu dobili zemlju i posjed, a oni koji su imali posjede čekali su da se završi sa žetvom. Sporije su se repatrirali i Slovenci iz Slovenskog Primorja koji su prije rata došli na hrvatsko područje.⁵⁰⁸ Masovnije valovi repatrijacije Slovenaca završeni su do polovice listopada 1945., no, i tijekom studenog vraćali su se povratnici iz krajeva Like i Bosne i Hercegovine gdje se željeznički promet teže uspostavljao. U zadnjim valovima repatrijacije također su bili i brojni seljaci, osobito iz Hrvatske, kojima je dozvoljeno da dovrše zemljoradničke poslove i pospreme urod, a dio ih je sudjelovao u prvim radovima otklanjanja ratnih razaranja na područjima gdje su tijekom rata naseljeni.⁵⁰⁹ Krajem listopada Narodna vlada Slovenije odnosno Ministarstvo za socijalnu politiku raspravlja o mogućnosti raspuštanja slovenske delegacije u Zagrebu te da preostale poslove oko repatrijaciji preuzme, u dogovoru s Narodnom vladom Hrvatske, hrvatsko Ministarstvo za socijalnu politiku ili Slovensko društvo u Zagrebu, koje je od rujna i podmirivalo troškove rada slovenske Delegacije za

⁵⁰⁵ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 982a, fascikl III, Seznam repatriircev preko Zagreba (15 listova).

⁵⁰⁶ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, br. 468/1945.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 364.; T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, 473-474.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 411.; Ivica ŽNIDARŠIČ, *Z javno besedo do pravic. Informativne konference za potrebe slovenskih izgnancev in drugih žrtev vojnega nasilja*, Ljubljana 2000., 324.-325.; *Spomini in pričevanja II.*, 19.

⁵⁰⁷ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 982a, omot 7, Dopis N.O.F.-a za Slovence-naseljence iz Sarajeva Delegaciji za repatrijaciju u Zagrebu od 18. rujna 1945.

⁵⁰⁸ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, br. 468/1945.

⁵⁰⁹ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, Dopis Delegacije za repatrijaciju Slovencev s Hrvaške Ministarstvu za socialno politiko, Oddelek za notranjo repartijaciju od 6. studenog 1945.

repatrijaciju.⁵¹⁰ Predsjedništvo Narodne vlade Hrvatske odaslalo je okružnicu 19. kolovoza 1945. svim Narodnim odborima da "izbjeglice i naseljenici" mogu ponijeti hranu i predmete stečene vlastitim radom ukoliko im je to potrebno za uzdržavanje.⁵¹¹ U rujnu 1945. je slovenska delegacija za repatrijaciju u Zagrebu nudila Ministarstvu za socijalnu politiku u Ljubljani da mogu posredovati u koloniziranju Slovenaca u Vojvodini.⁵¹² Slovenci povratnici iz Hrvatske i Bosne donosili su kune u Sloveniju te se od ministra za Federalnu Sloveniju, Edvarda Kocbeka, tražio naputak o uvjetima promjene valute, odnosno što se povratnici moraju priložiti osim propusnica koje su im izdavane kod povratak u Sloveniju.⁵¹³ Slovenska delegacija koja je djelovala u Zagrebu u studenom 1945. tražila je podršku Ministarstva za socijalnu politiku Narodne vlade Slovenije da se arhivsko gradivo Državnog ravnateljstva za ponovu NDH, a koje se odnosi na Slovence i Srbe, izdvoji i da ga preuzmu slovenske vlast odnosno slovenskom Ministarstvu za socijalnu politiku koje bi onda odvojilo ono što se odnosi na Slovence, a dio koji se odnosi na Srbe bi dali njihovoj nadležnoj instituciji.⁵¹⁴ Poznato je da se na području Srbije za repatrijaciju u Sloveniju javilo 14.000 Slovenaca i od toga polovica su bili Slovenci doseljeni u Srbiju prije Drugog svjetskog rata.⁵¹⁵ Oko 30.000 Slovenaca koji su bili naseljeni prije Drugog svjetskog rata na hrvatskom području također su se javljali za repatrijaciju, no, o kojem broju osobo radilo nema podataka. Od te skupine Slovenaca, oni koji su bili iz Slovenskog Primorja nisu se još niti mogli repatrirati 1945. zbog "tršćanske krize".⁵¹⁶ Nekoliko svećenika Ljubljanske nadbiskupije koji su bili prihvaćeni i namješteni u Đakovačkoj biskupiji su, što zbog loše materijalne situacije u bivšim slovenskim župama ili zbog bolesti, izrazili želju za ostankom, no, đakovački biskup Akšamović nije to dopustio uz objašnjenje da Ljubljanska biskupija oskudijeva u svećenstvu.⁵¹⁷

Svi Slovenci povratnici raseljeni tijekom rata vraćali su se svoje domove fizički, moralno i materijalno iscrpljeni životom u progonstvu, osobito oni koji su bili zatočeni u

⁵¹⁰ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, Dopis Narodne vlade Slovenije, Šefa kabineta pri ministru za socialano politiko Delegaciji za repatrijaciju Slovencev iz Hrvatske od 22. listopada 1945.

⁵¹¹ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, br. 727/45.

⁵¹² ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju, kut. 977, Delegacija za repatrijaciju Slovencev s Hrvaškega Ministarstvu za socijalno politiko u Ljubljani od 14. rujna 1945.

⁵¹³ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, br. 268/45.

⁵¹⁴ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju, kut. 977, Dopis Ministarstvu za socijalno politiko Narodne vlade Slovenije Delegacija za repatrijaciju Slovencev s Hrvaškega od 16. studenog 1945.

⁵¹⁵ I. ŽNIDARŠIĆ, *Z javno besedo do pravic. Informativne konference za potrebe slovenskih izgnancev in drugih žrtev vojnega nasilja*, 324.

⁵¹⁶ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, Delegacija za repatrijaciju Slovencev s Hrvaškega, br. 709/45. od 28. rujna 1945.

⁵¹⁷ G. GRBEŠIĆ, "Prihvat prognanih slovenskih svećenika u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji 1941. godine", 149.

raznim logorima, a naporni povratak opustošenim kućama odvijao se razorenim prometnicima, često bez dovoljno hrane i odjeće.

Broj Slovenaca na području NDH bio je znatno veći od broja od oko 10.000 koji se najčešće pojavljuje i koji je točan uz napomenu da se radi o "legalno useljenim" Slovencima prema dogovoru Trećeg Reicha i NDH o "razmjeni stanovništva".

U svom dopisu od 9. srpnja 1945. Delegacija za repatrijaciju Slovencev iz Hrvatskega poslala je tražene podatke Odjelu za vraćanje izbjeglica (repatrijaciju) Predsjedništva Narodne vlade Hrvatske o brojčanom stanju Slovenaca temeljenom na podacima Odbora za slovenske naseljenike koji je djelovao tijekom rata pri Ravnateljstvu za podržavljeni imetak i podacima SCK-a u čijim je kartotekama bilo 16.541 Slovenaca i taj broj obuhvaćao je samo one koji su obratili navedenim institucijama. U dopisu je navedeno da još treba tome dodati "svojevoljno" iseljene Slovence kao i one koji su "uslijed fašističkog terora Nijemaca, Talijana ili Mađara" izbjegli na područje NDH te da bi računajući sve navedene kategorije broj Slovenaca za repatrijaciju bio oko 35.000. Napomenuto je da je prije rata na zagrebačkom području živjelo mnogo Slovenaca te da bi vjerojatno i jedan dio njih došao u obzir za repatrijaciju kao i Slovenci Primorci s područja Trsta, Gorice, Tržiča i dr. koji su također bili na hrvatskom području. Stvarno brojčano stanje Slovenaca na hrvatskom i bosanskohercegovačkom području bilo je teško utvrditi jer se stanovništvo uslijed ratnih operacija neprekidno selilo.⁵¹⁸ Ista Delegacija u rujnu 1945. iznijela je podatak da je na području NDH početkom rata bilo između 30.000 do 35.000 Slovenaca koji su tu preseljeni ili su sami izbjegli i približno isti bio je broj Slovenaca koji su na to područje doselili prije Drugog svjetskog rata.⁵¹⁹

**

U literaturi postoje manja odstupanja u broju legalno iseljenih Slovenaca na područje NDH, no, ne tako velikih kao u procjenama ili zamaglivanjima ukupnog broja Slovenaca, bez "starosjedilaca", na području NDH. U literaturi se najčešće navodi da je oko 10.000 Slovenaca doseljeno na područje NDH.⁵²⁰ Prema podacima predstavnika NDH pri Štabu za preseljavanje u Mariboru do 29. rujna 1941. preseljeno je sa slovenskog područja 10.200 do

⁵¹⁸ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, br. 468/45.

⁵¹⁹ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, Dopis Delegacije za repatrijaciju Slovencev s Hrvatskega Ministarstvu za socijalno politiko v Ljubljani od 28. rujna 1945., br. 709/45. i Dopis Delegacije za repatrijaciju Slovencev s Hrvatskega Ministarstvu socijalne politike, Odelenju za repatrijaciju u Beogradu od 12. listopada 1945., br. 718/45.

⁵²⁰ T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, 289., 437.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 255., 379.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*; I. ŽNIDARŠIČ, *Z javno besedo do pravic. Informativne konference za potrebe slovenskih izgnancev in drugih žrtev vojnega nasilja*, 99.; *Slovenska novjša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992*, 587.

10.342 osoba na područje NDH.⁵²¹ Prema podacima Državnog ravnateljstva za ponovu u jesen 1941. na području NDH bilo između 8.446 i 8.892 slovenska doseljenika. Prema Državnoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača oko 7.000 Slovenaca iseljeno je u Srbiju i 12.000 u Hrvatsku (NDH) do listopada 1941., kada otpočinju masovnija otpremanja slovenskog stanovništvo na područje Trećeg Reicha, posebice Šleziju, jer je tamo bila potreba za radnom snagom.⁵²² U svom dopisu Ministarstvu socijalne politike, Odelenju za repatrijaciju u Beogradu, Delegacija za repatrijaciju Slovencev s Hrvškoga u listopadu 1945. dostavila je i popis slovenskih useljenika po mjestima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a koji je sačinjen prema spisima Državnog ravnateljstva za ponovu. Prema tom popisu na navedenom području naseljeno je 10.950 Slovenaca i u taj broj nisu bile uračunate brojne izbjeglice.⁵²³

Ukupan broj Slovenaca na području NDH, do rujna 1941., bez "starosjedilaca", spominje se na konferenciji održanoj u Zagrebu u rujna 1941. gdje se govori o 27.140 osoba, računajući i 500 Slovenaca koji su došli iz Srbije u NDH.⁵²⁴ Zbog velikog priliva "ilegalno/dobrovoljno" useljenih Slovenaca koji su zapravo bili izbjeglice, MUP NDH je u listopadu 1941. napravio popis Slovenaca na području NDH koji su došli poslije 10. travnja 1941., a prema tom popisu bilo ih je 19.304. Ovaj broj zasigurno je nepotpun jer se zbog ratnih okolnosti popisi u brojnim kotarevima nisu niti mogli napraviti ili su bili nepotpuni, a pojedina kotarska predstojništva nisu shvatila iz naputka koga popisom obuhvatiti, da li samo one koji su sami izbjegli ili popisati sve, odnosno i one koji su useljeni organiziranim transportima.⁵²⁵ U literaturi nailazimo i na nešto drukčiji podatak o broju doseljenih Slovenaca na području NDH, a radi se ukupno o 26.541 osoba s područja Slovenije odnosno organizirano je preseljeno 9.341 osoba, a dobrovoljno 17.000 osoba.⁵²⁶

U poslijeratnoj "vanjskoj" kolonizaciji tijekom koje su naseljavani Vojvodina i Baranja slovensko stanovništvo dolazilo je na područje Vojvodine, ali ne i Baranje.⁵²⁷

U poslijeratnoj Jugoslaviji 7. srpnja bio je nacionalni praznik, Dan izbjeglica, jer tada je otišao prvi transport Slovenaca u Srbiju gdje ih je preseljeno oko 7.000. Otpočelo se i s

⁵²¹ T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, 289.; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, 255.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 42.

⁵²² S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 154., 341.

⁵²³ ARS, DSNOS, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, Seznam useljencev na Hrvaško v letu 1941-1942 glasom spisov urada "Ponova", 12. listopada 1945.

⁵²⁴ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 341.

⁵²⁵ HDA, MUP NDH, I-A, 1828/1942. od 23. ožujka 1942.

⁵²⁶ M. MILIĆ, "Plansko i nasilno raseljavanje Jugoslovena tokom drugog svetskog rata", 427.

⁵²⁷ Zdenko ČEPIČ, *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945-1948)*, Maribor 1995., 201.-237.

"bratimljenjem" općina, Organizacija udruženog rada i mjesnih zajednica Slovenija i Srbije, a od 1961. krenuo je i "Vlak Bratstva-jedinstva" iz Slovenije u Srbiju kojim su slovenski iseljenici/prognanici posjećivali mjesta u kojima su boravili tijekom Drugog svjetskog rata.⁵²⁸ S Hrvatskom i Bosnom gdje je tijekom rata useljeno ili je izbjeglo između 25.000 i 30.000 Slovenaca, pretežno na hrvatsko područje, takvih primjera nije bilo.

Migracije židovskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskoga rata i poraća

Prije nego li je Drugi svjetski rat postao stvarnost u Jugoslaviji na njenom su području utočište pronašli brojni europski Židovi i to u manjoj mjeri kao mjesto za ostanak nego većinom kao mjesto tranzita prema Palestini, sigurnijim europskim i prekomorskim zemljama. Zagrebačka Židovska općina je pružala logističku podršku za približno 55.000 Židova koji su većinom bili iz srednjoeuropskih zemalja i Trećeg Reicha. Uskoro je i jugoslavensko područje postalo nesigurno za židovsko stanovništvo koje je onda iznalazilo pojedinačne i skupne načine da se domognu hrvatskog obalnoga područja koje je u novonastaloj NDH dijelom anektirano, dijelom okupirano od Kraljevine Italije. Tražilo se utočište i u Ljubljani, na Apeninskom poluotoku, Crnoj Gori, Mađarskoj, Bugarskoj, Albaniji, Švicarskoj, Portugalu i Španjolskoj. Preko Biskupske konferencije traženo je, s raznih mjesta, da se s Židovima "čovječnije postupa", a iznesen je i prijedlog da se katolički Episkopat zauzme kod Sv. Stolice da se pokrštenim Židovima pribave vize za južnoameričke države.⁵²⁹

Iako je Kraljevina Italija još 1938. donijela rasne zakone odnos prema domaćim i izbjeglim Židovima u Italiji, kao i onima koji su živjeli ili su izbjegli na područja koja je Italija okupirala, bio je utemeljen na oblicima diskriminacije koji nisu imali namjeru progona i fizičkog uništenja.⁵³⁰ Talijanske vlasti su takva stav uz dodatne političke razloge posebice na okupiranim područjima NDH pokazivale distanciranjem pa i izravnim suprotstavljanjem

⁵²⁸ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 313., bilj. 221.

⁵²⁹ Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, Beograd 1981., 226.; Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb 1997., 98.; Ivo GOLDSTEIN, Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001., 67.; Tomo Vidosava NEDOMAČKI, Slavko GOLDSTEIN, "Savez jevrejskih opština Jugoslavije", *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988., 143.; Slavko GOLDSTEIN, "Židovska općina Zagreb 1941. do 1947.", *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb 1998., 21.; Vera DOJČ, "100 godina organiziranog rada židovskih žena u Zagrebu", *200 godina Židova u Zagrebu*, Zagreb 1988., 58.-60.; Grgo GRBEŠIĆ, "Prijelazi Židova u katoličku crkvu u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945.", *Croatica Christiana Periodica*, vol. 52, Zagreb 2003., 159.; Ivo GOLDSTEIN, "Genocid nad Židovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", *Povijest u nastavi*, god. II, br. 1/2004., 49.

⁵³⁰ Renzo DE FELICE, *Degli Ebrei italiani sotto il fascismo*, Torino 1977., 687.-692.

masovnim progonima i uništavanju Židova. No bilo je i slučajeva da su lokalne fašističke novine objavljivali antisemitske natpise i rasturale protužidovske letke, a i slučajeva da su predstavnici talijanskih vlasti pokazali netrpeljivost prema Židovima, primjerice u Provinciji Rijeci je prefekt Teste židovske izbjeglice vratio na područje NDH, vraćeni su također i izbjegli Židovi sa Sušaka, a zapovjednik talijanskog V korpusa namjeravao je židovske izbjeglice vratiti u NDH, ali ga je spriječilo zapovjedništvo Druge armije. Takvih primjera bilo je i na području Kotorske provincije.⁵³¹

Odlazak na dalmatinsku obalu na početku rata pokazalo se dobrom odlukom za Židove kad je manji broj odlučnijih i materijalno osiguranih Židovi izbjegao na to područje, jer namjere Talijana vezane za istočnu obalu Jadrana bile su poznate i očite. Računalo se na blaži odnos Talijana kao i na to da je to područje pružalo veće mogućnosti za daljnje emigriranje. Potkraj srpnja i početkom kolovoza 1941. veće skupine Židova iz unutrašnjosti počinju dolaziti na Sušak, u Kraljevicu i Crikvenicu jer je talijanska vojska u prvoj polovici rujna 1941. preuzela vlast u tzv. Drugoj zoni, a to je značilo da su cijeli Gorski kotar i Hrvatskoj primorje, iako u sastavu NDH, bili pod talijanskom vlašću. U rujnu 1941. židovske izbjeglice osnovale su i Predstavništvo Židova izbjeglica u Crikvenici i brinuli se oko smještaja i prehrane izbjeglica. Pomoć im je pružalo i domaće hrvatskoj stanovništvo.⁵³² U kolovozu 1941. u jednom izvješću talijanskih karabinjera na Sušaku navedeno je da se na talijansko-hrvatskoj granici pojačalo tajno prelaženje židovskih obitelji te da vlasti NDH podržavaju to iseljavanje i izdaju isprave za emigriranje, a ti ljudi su u najvećem broju opljačkani. Naglašava se da talijanske vlasti prisiljavaju one koji nemaju sredstva na povratak, a bogatima dopuštaju ostanak.⁵³³ O ponašanju talijanskih vlasti prema Židovima na Sušaku govori se u promemoriji organizacije židovskih izbjeglica u Italiji, Izaslanstva za potporu emigrantima (Delagazione assistenza emigranti/DELASEM), s kraja kolovoza ili početka rujna 1941., u kojoj navodi da je u Sušaku preko 400 popisanih izbjeglih Židova i još toliko onih koji se boje prijaviti. Također se navodi da izbjeglica ima i na Krku i da im "sve nedostaje", uz napomenu da su vlasti stotinjak izbjeglica i odbile, da su uhitili izaslanika riječkog rabina Otta Dutscha, kako prenosi novac za izbjeglice te potom uhitili rabina pri čemu je izvršen pretres židovske općine, a mnoštvo dokumenata je zaplijenjeno. Kvestura u Rijeci odlučila je te izbjeglice

⁵³¹ Milan RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, Beograd 1998., 84.-87.; Menachem SHELAH, "Kroatische Juden zwischen Deutschland und Italien. Die Rolle der italienischen Armee am Beispiel des Generals Giuseppe Amico 1941-1943", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2/1993., 185.; Mihael SOBOLEVSKI, "Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata", *Sveti Vid*, IX, Rijeka 2004., 102.-103.

⁵³² M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 104.; M. SOBOLEVSKI, "Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata", 93.

⁵³³ M. SOBOLEVSKI, "Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata", 94.

vratiti na područje NDH. U hrvatskoj historiografiji do 1990. o ovome se slučaju pisalo na nepravedan način u knjizi *Sušak i Rijeka u NOB*, na što je upozorio M. Sobolevski, navodi se da je nekoliko stotina Srba i Židova našlo utočište na Sušaku računajući na rodoljublje Sušačana te da su se Židovi "bolje snalazili i imali bolje veze".⁵³⁴ Kakva je bila sudbina te velike skupine izbjeglica na Sušaku ne zna se u potpunosti, no, zabilježeno je prebacivanje Židova od strane talijanskih vlasti na područje NDH. U listopadu 1941. Ravnateljstvo ustaškog redarstva obavijestilo Židovsku općinu u Zagrebu da je sa Sušaka u Crikvenicu prebačen 51 Židov i da nemaju sredstva za uzdržavanje te da se zagrebačka židovska općina pobrine za njih. U to vrijeme povećavao se broj Židova koji su sa Sušaka dolazili u Crikvenicu, gdje ih je bilo oko 600.⁵³⁵

U Zagrebu je i tijekom rata nastavio s radom portugalski počasni konzulat koji je zastupao i interese Brazila. Dugogodišnji počasni konzul i dalje je ostao Aleksandar Ehrmann, ugledni Židov, industrijalac i mecena, koji je nastojao, koliko je bilo moguće, izdavati vize za Portugal i tako omogućiti jednom broju Židova da emigriraju i spase se. Za njega se zauzeo Pavelić tražeći da se prema njemu ophode kao s predstavnikom Portugala u NDH.⁵³⁶

I kasnije tijekom 1942. većinom se s područja NDH bježalo prema talijanskoj okupacijskoj zoni uz jadransku obalu i u dio Slovenije kojeg su anektirali Talijani. Židovi su kao odredište birali i Mađarsku, Bugarsku i područja koje je anektirala Mađarska. Veliki je broj Židova iz NDH krajem 1941. i početkom 1942. bježao u Međimurje i unutrašnjost Mađarske gdje nisu imali politički azil nego su se skrivali ili s lažnim dokumentima dokazivali zavičajnost u Mađarskoj.⁵³⁷ Krajem srpnja 1941. Židovski odsjek Ravnateljstva ustaškog redarstva i druge institucije u Zagrebu počele su dijeliti propusnice za putovanja za Židove i to do jedne granične postaje te su oni trebali ilegalno prijeći u Italiju ili Mađarsku, a što je značilo kakvu takvu sigurnosti i mogućnost lakšeg daljnjeg emigriranja. Uvjet im je bio da su platili nametnutu im kontribuciju i iznos jednogodišnjeg poreza kojeg je morala plaćati židovska općina. Putne isprave nabavljale su se rjeđe legalnim, većinom ilegalnim putem i u pravilu su krivotvorene i plaćane novcem ili drugim vrijednostima.⁵³⁸ U Drugu talijansku

⁵³⁴ Rade BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka u NOB*, Rijeka 1975., 187.; M. SOBOLEVSKOG, "Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata", 102.

⁵³⁵ M. SOBOLEVSKI, "Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata", 102.-103.

⁵³⁶ Marko FAK, "Aleksandar Ehrmann (1879-1965), veleindustrijalac i mecena (skica za portret)", *Radovi*, br. 41, Zagreb 2009., 334.-335.

⁵³⁷ ŠALIĆ, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, Osijek 2002., 446.-448.; Vladimir KALŠAN, *Židovi u Međimurju*, Čakovec 2006., 27.

⁵³⁸ Zdenko LEVENTAL, *Auf glühnedem Boden*, Konstanz 1994., 245., 246.; M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, 159.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 105.; I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 171., 499.;

okupacijsku zonu (zona B) bila je lakše prebjeći jer formalno to je područja bilo u granicama NDH i nije trebala putovnica nego samo propusnica koja se lakše krivotvorila. Dio mladih osječkih Židova upravo su uspjeli pobjeći na taj način u Crikvenicu i Novi Vinodolski jer im je za putovanje trebala samo propusnica koje su dobivali od Židovskog odsjeka Ravnateljstva ustaškog redarstva. Bilo je i slučajeva da se u automobilima s diplomatskim oznakama prebacivalo na područje anektirano od Talijana. Jedan od načina legalnog odlaska na to područje bilo je i izdavanje uvjerenja za potrebu liječenja na moru temeljem kojih su se dobivale propusnice. O tome se vodila i prepiska Liječničke komore u Zagrebu i Židovskog odsjeka Ravnateljstva ustaškog redarstva i upozoreno je da se izdaje veliki broj tih liječničkih potvrda, pogotovo Židovima te da će biti kažnjeni oni koji to rade bez osnove.⁵³⁹ Sakupljanje kontribucije i udovoljavanje nameta koje je NDH odredila Židovima otvaralo je mogućnost dobivanje putovnica i propusnica što je omogućilo spas jednom broju Židova. Tijekom 1941. i 1942. stotinjak osječkih Židova izbjeglo iz grada s pravim ili krivotvorenim propusnicama ili ilegalno i to na područje pod talijanskom okupacijom.⁵⁴⁰ Od lipnja 1941. talijanske vlasti su otežavale dolazak Židova, no ipak je tijekom 1942. znatna broj Židova pod lažnim imenima stizao u Crikvenicu i Novi Vinodolski. Tu su se skrivali kod poznanika, prijatelja i nežidovske rodbine.⁵⁴¹

Poslanstvo Kraljevine Italije u Zagrebu "verbalnom notom" zamolilo je Ministarstvo vanjskih poslova NDH (MVP NDH) da oni kod nadležnih institucija zatraže da se ne dopusti iseljavanje Židova u Dalmaciju i "pokrajinu Kotor" o čemu je 8. kolovoza 1941. obaviješten i MUP NDH. Tražilo se da se razmotri i mogućnost povratka onih koji su izbjegli na što je MVP NDH odgovorilo da "smatra" da će ovi Židovi biti konfinirani u druge dijelove Italije te da su te osobe "emigranti i izbjeglice" koji su zemlju napustili bez odobrenja iznoseći velike količine vrijednosti te da su se time ogriješili o zakone i da će u slučaju povratka biti izloženi "strogom postupku". Talijani su tada tražili druga rješenja kako iz "talijanske Dalmacije" udaljiti Srbe i Židove koji tamo dolaze iz NDH i iz drugih država te su tražili od Nijemaca da ih smjeste u Srbiju. Nijemci su to odbili uz obrazloženje da to ne mogu u tom trenutku

Zlata ŽIVAKOVIĆ – KERŽE, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijek i život koji se nastavlja*, Osijek 2006., 96.

⁵³⁹ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 109.-110.; M. SOBOLEVSKI, "Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata", 99.

⁵⁴⁰ I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 164.; Z. ŽIVAKOVIĆ – KERŽE, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijek i život koji se nastavlja*, 91.

⁵⁴¹ Jevrejski historijski muzej (JIM), Beograd, br. 1860, K-24-4-1/6, Saslušanje Pavla Vinskog pred Saveznom komisijom za zločine okupatora i njegovih pomagača od 13. rujna 1945.; Z. ŽIVAKOVIĆ – KERŽE, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijek i život koji se nastavlja*, 92.

provesti. Stoga je talijanska vlada odlučila sve "nepoželjne elemente" prebaciti u logore u Italiji.⁵⁴²

MUP NDH objavio je 11. kolovoza 1941. upute državnim institucijama o iseljavanju i useljavanju Židova u kojoj se kaže da se spriječi iseljavanje kao i vraćanje Židova u NDH.⁵⁴³

Oko dolaska Židova na područje Hrvatskog primorja često se vodila rasprava između talijanskih vlasti i vlasti NDH. Na to područje prebjeglo je najmanje oko 1.300 Židova većinom iz središnje Hrvatske i Zagreba. Većina se sklonila u Crikvenicu, gdje je u jednom trenutku bilo oko 1.500 Židova, oko trećina stanovništva. Odlazilo se i u Novi Vinodolski, a manje skupine Židova dobile su dozvolu boravka u drugim mjestima zone B, u Bakru, Kraljevici, Senju, Hreljinu, Skradu, Moravicama i drugdje. Brojni su Židovi nastojali s područja Hrvatskog primorja, iz zone B prijeći u zonu A (Ljubljanska provincija) i u Italiju.⁵⁴⁴

Cijene propusnica na crnom tržištu su rastle i u pojedinim slučajevima "ucjenjivački" povećavane. Poslanstvo NDH u Rimu je početkom ožujka 1942. obavijestilo Ministarstvo vanjskih poslova Kraljevine Italije da se koriste lažne propusnice s imenima ljudi s anektiranog područja za prebacivanje Židova iz NDH, posebice iz Sarajeva u Split gdje postoji dobro organiziran skupina koja nabavlja isprave i vjerojatno je u sprezi s nekim talijanskim dužnosnikom. Jedna od mjera protiv Židova na području NDH bila je i njihovo iseljavanje u Srbiju što je predstojnik zbora RAVSIGUR-a, u lipnju 1941. dostavio zapovjedništvu oružničke pukovnije u Sarajevu, a morali su imati propusnicu koju su izdale vlasti NDH.⁵⁴⁵

Opasnost u kojoj su se Židovi nalazili pojačala je obiteljsku povezanost koja je olakšavala teške trenutke iskazivanjem velike požrtvornosti i solidarnosti, no, ujedno je bila i otežavajuća okolnost jer su mlađi i odlučniji željeli pobjeći što je moglo dovesti ostatak obitelji u opasnost. Zdenko Levental svjedoči i o "ravnodušnosti" koja je na početku rata i nakon prvih represivnih mjera bio oblik "samozavaravanja" koje je otklanjalo paniku, ali ujedno imalo za posljedicu da brojni nisu iskoristili priliku i pobjegli.⁵⁴⁶

Državni podtajnik Martin Luther i načelnik Odjeljenja za Njemačku u Ministarstvu vanjskih poslova Trećega Reicha u Berlinu očitovali su se 24. srpnja 1942. o potpunoj spremnosti vlasti NDH da u dogovoru s Nijemcima izvrši "preseljenje" preostalih Židova, a

⁵⁴² M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 105.; M. SOBOLEVSKI, "Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata", 99.-100.

⁵⁴³ M. SOBOLEVSKI, "Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata", 100.

⁵⁴⁴ *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske. Dokumenti*, (prir. Mario Kevo), knj. 1, Slavonski Brod, Zagreb, Jasenovac 2009., dok. br. 1, str. 37.; I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 500.-501.

⁵⁴⁵ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 107.-108.

⁵⁴⁶ Z. LEVENTAL, *Auf glühnedem Boden*, 34.

kao smetnju naveli su talijanske vlasti jer su se brojni Židovi sklonili na područja pod njihovom kontrolom.⁵⁴⁷ U nekoliko navrata u odnosima Trećeg Reicha s NDH i Kraljevinom Italijom javljalo se i pitanje Židova na području NDH ili onih koji su s području NDH izbjegli gdje se kao rješenje pojavljivalo i "preseljenje" na Istok što je očito bio eufemizam za otpremanje u logore i "konačno rješenje" židovskog pitanja.⁵⁴⁸ U travnju 1943. njemačko veleposlanstvo u Zagrebu tražilo je da se i preostali Židovi uklone. Prema brzojavima savjetnika veleposlanstva Trećeg Reicha u Zagrebu Wagnera iz ožujka i travnja 1943. u Hrvatskoj je tada bilo još oko 2.000 Židova. U izvješću od 15. srpnja 1943. navodi da se u Hrvatskoj nalazi još 800 Židova i to žena i djece i predlagalo se da se "isele" na Istok. Do travnja 1944. još se rješavalo pitanje pojedinih Židova, a ti slučajevi "nisu bili malobrojni", kao što su bili Židovi kojima je priznato položaj "počasnih arijevaca" i onih iz miješanih brakova.⁵⁴⁹ Nijemci su u više navrata pritiskali Talijane da im predaju izbjeglice i u tome je značajnu ulogu kao izaslanik Trećeg Reicha u Zagrebu Kasche.⁵⁵⁰ Vlasti NDH podržavale su njemačke prijedloge u rješavanju "židovskog pitanja" na svom području. NDH i Kraljevina Italija, uz brojna druga pitanja, razilazile su se i oko odnosa prema Židovima na anektiranom i okupiranom području.⁵⁵¹

Vatikan je dobivao podatke o stanju u NDH preko svoga predstavnika Ramira Marconea, za kojeg je izaslanik Kraljevine Italije u Zagrebu Raffaele Casertano tvrdio da se tijekom kolovoza 1942. zalagao za Židove u NDH.⁵⁵² Početkom ožujka 1943. i nadbiskup Alojzije Stepinac se obratio Paveliću zbog "mjera terora" i "nezakonitog" istup protiv pravoslavnih Srba, Židova i Roma.⁵⁵³ Česti su bili upiti i izaslanstvu Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu da za izbjegle Židove posreduje u raznim zemljama posebice južnoameričkim i da im se omogući odlazaka na to područje. Potraživanje novih jugoslavenskih putnih isprava za izbjeglice u Italiji išlo je preko Vatikana u Švicarsku u izaslanstvo u Bernu. Izaslanstva u Vatikanu i Bernu često su rješavala pitanja putnih isprava jer su izbjeglice imale razne isprave ili pak nisi imali nikakve isprave pa su im na osnovu raznih poznanstava i intervencija izdavali putovnice. Do sredine 1943. navedena su izaslanstva riješila više od dvije stotine

⁵⁴⁷ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945. Aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes, Serie E, 1941-1945, Band III, Göttingen 1974., 224.; M. RISTOVIĆ, U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945., 133.*

⁵⁴⁸ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945., 134.-135.*

⁵⁴⁹ S. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945., 235., 237.*

⁵⁵⁰ Raul HILBERG, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt am Main 1991., 761.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945., 134.*

⁵⁵¹ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945., 135.*

⁵⁵² Dragoljub ŽIVOJINOVIĆ, *Vatikan, katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*, Beograd 1994., 14.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945., 231.*

⁵⁵³ D. ŽIVOJINOVIĆ, *Vatikan, katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*, 68.

takvih slučajeva. Bilo je slučajeva da su se ljudi obraćali i švicarskom izaslanstvu u Rimu koje je zastupalo interese jugoslavenske vlade. Zbog sve većeg izbjegličkog problema MVP Kraljevine Jugoslavije donio je 23. lipnja 1943. odluka da se svim državljanima bez obzira na vjeroispovijest daju putovnice i to ako se na taj način pomoglo da se sklone u inozemstvu. Međusaveznički komitet ili Komitete za smještaj savezničkih izbjeglica počeo je ozbiljnije razmatrati mogućnost smještaja jugoslavenskih izbjeglica iz Portugala i Španjolske u sjevernu Afriku oko Casablance što je nailazilo na američko odbijanje zbog blizine područja ratnih operacija.⁵⁵⁴

Zbog priljeva izbjeglica stranih državljana, ponajviše Židova, na područje Apeninskog poluotoka Talijani su osnovali logor za internaciju Ferramonti di Tarsia, u blizini grada Cosenza u močvarnom i malaričnom području. Logor je mogao primiti oko 3.000 osoba. No u logoru se nalazilo 3.823 zatočenika, od toga 3.682 Židova stranih državljana. U razdoblju između 1941.-1943. u logoru Ferramonti bilo je 853 Židova iz Jugoslavije i bili su najbrojnija skupina, a prema mjestu rođenja s područja NDH bilo je ih je iz Iloka, Karlovca, Mostara, Osijeka, Požege, Sarajeva, Šibenika, Splita, sa Sušaka, iz Šida, Tuzle, Trnove, Tršća, Vinkovaca, Vodica, Zagreba i Zemuna. Zatočenici su dobivali pomoć iz nekoliko izvora, a najznačajniju pomoć pružao je DELASEM. U logoru Ferramonti, uza sve nedaće, zabilježeno je 37 smrtnih slučajeva u tri godine. Mnogo teži uvjeti bili su o ostalim logorima u Italiji u gdje su bili ostali jugoslavenski zatočenici. U logor Ferramonti ušli su 14. rujna 1943. pripadnici 8. britanske armije, a do tada se veliki broj zatočnika razbježio jer su prijeli zračni napadi Angloamerikanaca. Početkom studenoga u logoru se još uvijek nalazilo oko 1.200 Židova, a među njima bilo je oko 280 jugoslavenskih Židova.⁵⁵⁵

Molbe izaslanstvu Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu za pomoć bile su česte tijekom 1942. kada je broj interniraca s jugoslavenskog prostora bio u porastu. Izaslanstvo je početkom proljeća 1942. uspjelo dodijeliti skromna sredstva pojedinim izbjeglicama pa se izaslanstvo obratilo za pomoć Državnom tajništvu Sv. Stolice za pomoć jugoslavenskim internircima u logoru Ferramonti. Pomoć je bila potrebna i skupinama koje su živjele kao slobodni civilni internirci u "slobodnoj konfinaciji". Što znači da su živjeli u gradovima i selima pod nadzorom i dva puta tjedno su se javljali mjesnoj policijskoj postaji i imali su ograničeno kretanje. Nikola Moscatello, savjetnik jugoslavenskog poslanstva u Vatikanu, u travnju 1943. pisao je Ministarstvu vanjskih poslova Kraljevine Jugoslavije da ti slobodni

⁵⁵⁴ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 96., 98., 99., 235.

⁵⁵⁵ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 89.-90., 140.-142.

internirci teško žive kao uostalom i domaće stanovništvo samo su oni u još težem položaju jer ne govore talijanski jezik, imaju ograničeno kretanje i nemaju pravo raditi tako da su prepušteni oskudnoj pomoći vlade, a rijetki sretnici imaju rođake koji im mogu slati pomoć. Izaslanstvo u Vatikanu je tajnim kanalima preko katoličke crkve slalo skromnu materijalnu pomoć za u rasponu od 300 – 600 lira židovskim izbjeglicama iz Jugoslavije. Moscatello je pisao u listopadu 1942. izaslanstvu u Bernu u kojem je rekao da se za jugoslavenske internirce "mojsijeve vjere" brine ovdašnja židovska organizacija (DELASEM) te da je izaslanstvo u vezi s njima. Moscatello je preporučio jugoslavenskom Ministarstvu vanjskih poslova da se prilikom dodjeljivanja pomoći jugoslavenskim internircima u Italiji ne treba praviti razlika na osnovu ideološke i političke opredijeljenosti. Vatikanu u veljači 1943. obavijestilo je jugoslavensko izaslanstvo u Vatikanu da je papa nudi 240.000 lira za pomoć žrtvama rata posebice internircima. Moscatello je upozorio vatikansko državno tajništvo da se osobe koje doturaju pomoć internircima izlažu opasnosti da ih talijanske vlasti ako ih uhvate s većom količinom novca optuže za suradnju s neprijateljem te da je sigurnije da to obave crkvene osobe. Jugoslavensko poslanstvo slalo je 30.000 lira DELASEM-u koje su korištene za pomoć Židovima u Dalmaciji, a ostala sredstva prikupljena su od židovskih općina u Italiji. Preko švicarskog izaslanstva u Italiji jugoslavensko poslanstvo je još oko 80.000 lira davalo židovskim internircima u Italiji. Tajnik jugoslavenskog izaslanstva pri Vatikanu Lukić i savjetnik Moscatello iznijeli su zapažanje da su zbog toga internirci Židovi u boljem položaju od drugih jugoslavenskih interniraca što je Moscatello obrazložio da nemaju dobre veze s njima i da talijanske vlasti puno gore odnose prema njima. Preko DELASEM-a jugoslavensko izaslanstvo dobilo je prijedlog JOINT-a da daju mjesečni iznos koji bi pomogao jugoslavenskim, poljskim i čehoslovačkim Židovima da iz Italije emigriraju u Južnu Ameriku. No zbog stroge zabrane američkog Treasury Departmenta da se sredstva stave na raspolaganje Italiji kao neprijateljskoj državi predloženo je da jugoslavenska vlada imenuje povjerljivu osobu koja će u Buenos Airesu od JOINT-a dobivati novac i raspolagati njime prema uputama DELASEM-a. Novac bi se utrošio za dobivanje viza te za pomoć osobama koje ostaju u internaciji u Italiji, Dalmaciji i Albaniji. No bilo je među židovskim izbjeglicama iz Jugoslaviji i imućnih koji su imali novac u američkim, britanskim i palestinskim bankama, a koji je bio blokiran te se tražilo da jugoslavenska vlada zauzme oko mogućnosti deblokade dijela novca kojeg bi dobila neka vladina institucija i zatim davala

novac prema potrebi jer je to značilo i rasterećivanje vlade od trošenja novca za manji broj izbjeglica.⁵⁵⁶

U rujnu 1941. kada su Talijani proveli reokupaciju Druge zone na dubrovačkom području nalazilo oko 1. 200 Židova pretežno izbjeglica.⁵⁵⁷ U jesen 1941 već se broj izbjeglica popeo na 1.600, a sljedeće 1942. bilo ih je iz raznih europskih zemalja oko 1.800.⁵⁵⁸ U svibnju 1941. iz prepiske zagrebačke i dubrovačke židovske općine vidljivo je da se na području NDH u jedanaest "skupnih boravišta" nalazilo 1.800 židovskih izbjeglica te je na dubrovački općinu prebačena skrb za 117 stranih Židova koji su iz Samobora prebačeni u Sarajevo, potom u Mostar i na kraju u Gacko.⁵⁵⁹ U Makarskoj su se nalazili privremeni logori za Židove iz srednjeeuropskih zemalja o kojima je skrblila židovska općina u Splitu.⁵⁶⁰

Talijanske vojne vlasti 29. studenog 1941. predale su dva Židova izbjeglice vlastima NDH koji su izvedeni pred prijeki kao "Židovi marksisti" i jer su "psovali poglavnika". Predstavnik NDH pri zapovjedništvu Druge talijanske armije tražio je početkom siječnja 1942. da se "odstrane" svi Židovi iz Mostara gdje ih je bilo oko 400 kao i iz Dubrovnika optužujući ih za protuhrvatsko i protuosovinsko djelovanje. Prozvao ih je za "raskoš" i "besposlenost" te da optužio da svojim novcem uzrokuju poskupljenje osnovnih životnih namirnica. Talijanski odgovor je bio da se ne mogu protiv njih poduzimati "mjere općeg značenja" već da se mora utvrditi osoba i nedjelo koje je počinila te da će u tom slučaju poduzeti "stroge mjere". U veljači 1942. MUP NDH imao je podatke da je tijekom siječanja u Mostar stiglo još 116 židovskih izbjeglica i da im je broj porastao sada na 500. U lipnju 1942. Talijani su saznali da postoji navodno nekakav "dogovor" Trećeg Reicha i NDH da se Židovi s područja NDH deportiraju na okupirana sovjetska područja. To se trebalo odnositi i na Židove s mostarskog područja što su Talijani smatrali izravnim kršenjem njihovog nadležstva u Drugoj zoni. Memorandumom od 28. srpnja 1942. osobni tajnik Ministra vanjskih poslova

⁵⁵⁶ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 93., 100.-102.

⁵⁵⁷ Emilio TOLENTINO, "Fašistička okupacija Dubrovnika 1941 – 1945 i rješavanje jevrejskog pitanja", *Zbornik*, 1, 1971.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 115.

⁵⁵⁸ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 116.; M. SHELAH, "Kroatische Juden zwischen Deutschland und Italien. Die Rolle der italienischen Armee am Beispiel des Generals Giuseppe Amico 1941-1943", 185., navodi da je u Dubrovniku uz domaćih 150 židova bilo i 1.500 izbjeglih europskih Židova.

⁵⁵⁹ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 115.-116.

⁵⁶⁰ Duško KEČKEMET, *Židovi u povijesti Splita*, Split 1971., 174., 174.: Bernard STULLI, *Židovi u Dubrovniku*, Zagreb 1989., 87.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 111.; I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 243.

Kraljevine Italije Lanza d'Ajeta potvrdio je stajalište da se takve namjere ne mogu provesti na područjima pod talijanskom okupacijom.⁵⁶¹

Predstavnici vlasti NDH utvrdili su da je krajem 1941. u Crikvenici bilo 950 Židova u "povlaštenom položaju" jer su talijanske vlasti prema njima blagonaklone, a da se Židovi "upravo drsko" ponašaju prema "našim ljudima".⁵⁶² U Crikvenici su talijanske vlasti tiskale i letak namijenjen židovskim izbjeglicama, naime prijepis talijanskog letka, kojim pozivaju da ne stvaraju "incidente", da budu "skromni" prema stanovništvu, da se ne odijevaju "napadno", da ne "vode luksuz", da budu "neupadljivi" i da misle na one koji pate i ne uživaju "sreću slobode". U Crikvenici je krajem ljeta 1942. bilo 610 židovskih izbjeglica, a uz odobrenje Talijana u Novi Vinodol je 22. listopada 1942. stigla skupina od 22 Židova stranih državljana, uglavnom rođenih u Austriji i Njemačkoj. Povjerenik NDH kod Druge talijanske armije ponovno je u veljači 1942. protestirao zbog židovske protuhrvatske promidžbe, a Talijani su tražili da im moraju dostaviti konkretne dokaze. Upozoravali su i na činjenicu da u Crikvenici ima 1.000 židovskih izbjeglica te da je potrebno zbog "sigurnosnih razloga" udaljiti ih iz Druge zone. U travnju 1942. predstavnici vlasti NDH izvješćuju Ustaški stožer da se među Židovima u Crikvenici i Novom Vinodolskom širi "komunistička i četnička promidžba". Početkom svibnja 1942. talijanski brigadni general u Novom Vinodolskom izdao je naredbu da se zabranjuje daljnji dolazak Židova u obalni pojas iz unutrašnjosti NDH pod prijetnjom da će vratiti i one koji imaju propusnicu.⁵⁶³

Sredinom prosinca 1942. povodom nadolazećih božićnih blagdana general Amico zapovjednik divizije "Marche" izjavio je da se Židovi moraju "ostaviti mirnim" u njihovom svakodnevnom poslu ako "ne uznemiruju" i nisu "opasni za opću stvar". Odbio je traženje Vlasti NDH da se "odstrane" Židovi s područja Hrvatskog primorja, Mostara i Dubrovnika. Bastianini guverner Dalmacije u srpnju 1942. obavijestio je MVP o masovnim dolasku Židova u Split, a talijansko izaslanstvo u Zagrebu izvijestilo je krajem srpnja 1942. da se u Splitu nalazi oko 1.500 izbjeglih Židova te da ih nemaju gdje smjestiti. Sabirni logoru u Italiji su već bili popunjeni, kao i sabirna mjesta u II talijanskoj okupacijskoj zoni te su predlagali da se u dogovoru sa Superslodom ustroji novi logor u II zoni. Načelnik stožera talijanske Druge armije 28. listopada 1942. naredio je da se Židovi u talijanskoj okupacijskoj zoni popišu i

⁵⁶¹ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 116.-118., 120.

⁵⁶² *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941.*, tom V, knj. 2, Beograd 1952., 372.; Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941- 1943.*, Beograd 1991., 168.; RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 121.; M. SOBOLEVSKI, "Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata", 103.

⁵⁶³ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 121.

otpreme u logore.⁵⁶⁴ Stoga su početkom studenoga 1942. počela masovna prikupljanja židovskih izbjeglica u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru i otpremanja u logor u Kraljevici.⁵⁶⁵ Jugoslavensko izaslanstvo u Vatikanu 14. studenoga 1942. dobilo je obavijest od Državnog tajništva Svete Stolice da je 1.700 Židova prebačeno u Kraljevicu/Campo concentramento Porto Re.⁵⁶⁶

Split je od travnja do srpnja 1941. bio utočište za oko 8.000 izbjeglica pa tako i za Židove koji su iz kontinentalnog dijela tražili spas na područjima pod talijanskom upravom. Veći dio tih izbjeglih osoba, osobito Srba, nakon izbijanje ustanka vraća se pretežito na područje sjeverne Dalmacije koje je zahvaćeno pobunom, a Židovi su i dalje ostali u Splitu jer nije bilo uvjeta za njihov povratak, a tamo su bili sigurni od progona. Pri Židovskoj općini u Splitu postojao je i Emigrantski odbor kojeg su sačinjavali predstavnici splitske židovske općine i predstavnici izbjeglica, a na čelu odbora bio je Splitski Viktor/Vittorio Morpurgo, koji je bio nositelj organiziranja pomoći izbjeglicama osobito po pitanju ostvarivanja kontakata s židovskim organizacijama koje su im materijalno pomagale.⁵⁶⁷ Vrlo značajno bilo i pružanje podataka o osobama koje su uspjele prebjeći pa su tako obavijestili i obitelj Altarac iz Osijeka u srpnju 1942. o obitelji Musafija iz Sarajeva koji su se sklonili u Split. Splitska Židovska općina posredovala je i u ishođenju isprava, preko DELASEM-a, za odlazak preko Španjolske ili Turske, u neku od zemalja Južne ili Srednje Amerike.⁵⁶⁸ Početkom travnja 1942. splitska Židovska općina se brinula za 350 izbjeglica u gradu kao i izbjeglice u Veloj Luci na Korčuli. Emigrantski odbor pri Židovskoj općini u Splitu djelovao je do početka rujna 1943. kada je Italija kapitulirala. Židovska općina u Splitu je preko JOINT-a i DELASEM-e kao i Crvenog križa dobivala pomoć za uzdržavanje židovskih izbjeglica u Splitu.⁵⁶⁹ Prvo veće rasterećivanje Splita od mnogobrojnih izbjeglica Židova izvela je talijanska vlast u kolovozu i rujnu 1941. kada je skupina od oko 700 izbjeglica prebacila na otok Korčulu, u grad Korčulu oko 400 izbjeglica i Vela Luku 300 izbjeglica, u statusu "slobodne konfinacije". Prema popisu izbjeglica kojeg su napravile talijanske vlasti oko 1.931 izbjeglica

⁵⁶⁴ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 112., 122.

⁵⁶⁵ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952., 122., 123.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 228.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 124.; Z. ŽIVAKOVIĆ – KERŽE, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijek i život koji se nastavlja*, 94.

⁵⁶⁶ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 124., 125., 126.

⁵⁶⁷ Državni arhiv u Splitu (DAST), Židovska vjerska općina Split (ŽVOS), kut. 4, omot 7, br. I 334/42-II, br. I 335/42 – II, br. I 395/42 – II, I 404/42 – II. i omot 9/1942, br. I 743/42 – II. i 2511/42 – II.

⁵⁶⁸ DAST, ŽVOS, kut. 4, I.253/42-II.

⁵⁶⁹ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 118.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 112., 113., 114.

Židova, većinom bivših jugoslavenskih državljana, a manji broj bio je iz europskih zemalja, bilo je u nekoliko navrata prebačeno do kraja 1941. na Korčulu.⁵⁷⁰ Korčulanski hotelijer Andreis ponudio je za smještaj hotele, a što su internirci plaćali. Rat je na otoku zatekao i nekoliko Židova koji su bili u židovskoj ribarskoj školi u kojoj su se pripremali za odlazak u Palestinu. Nakon prvih akcija partizana u Splitu protiv talijanskih vlasti Židovima na Korčuli uvedena je cjelodnevna zabrana kretanja. Već u prosincu 1941. prva skupina od oko 100 Židova prebačena je u Modenu. U Korčuli je djelovala i privremena židovska općina koja je preko židovske splitske općine dobivala pomoć DELASEM-a. Dio se Židova povezao s pripadnicima korčulanskih partizana, a dio ih se priključio IX dalmatinskoj diviziji. Za odmazdu što je napadnuta talijanska vojarna u Vela Luci Talijani su strijeljali 3 Židova. Bilo je primjera i da su Talijani kao taoce uzimali mlađe židovske izbjeglice. Tijekom 1943. dio mlađe populacije židovskih izbjeglica pristupio je partizanima, a veći dio pripremao se za evakuaciju preko Visa za južnu Italiju. Posljednja skupina napustila je Korčulu u prosincu 1943.⁵⁷¹

Dana 16. lipnja 1942. Židovska općina u Splitu obratila se dubrovačkoj židovskoj općini da je DELASEM iz Italije poslao naputak da Židovi ne moraju prelaziti iz zonu II na anektirano područje zbog bojazni da će ih vratiti u NDH jer je DELASEM u Rimu dobio garancije da do toga neće doći. Ako se takvo što dogodi o takvim slučajevima odmah treba prikupiti podatke i proslijediti ih u Italiju. U kolovozu 1942. dio židovskih izbjeglica iz prenapučenog Splita poslan je u Dubrovnik što je opet izazvalo negodovanje vlasti NDH jer u Dubrovniku vladaju teške prehrambene prilike te se opetovano žale na promidžbu koju rade Židovi. Dnevno izvješće Odsjeka za romanske zemlje MVP NDH s nadnevkom 22. kolovoz 1942. spominje da se uspjelo u povratu jednog broja izbjeglica nazad u Split, no već u izvještaju od 28. kolovoza govori se da Superslod ne želi zadržati Židove hrvatske državljanke u Splitu. Na Braču, u Supetru, Sumartinu, Postirama i Bolu bilo je smješteno više od 200 izbjeglih Židova koji su do rujna 1942. bili u Kninu i Drnišu, a manji broj ih je stigao i iz Splita. Na Hvaru, u gradu Hvaru, Starom Gradu i Jelsi bilo je smješteno oko 400 izbjeglih Židova iz Mostar i Sarajeva koji su prije toga bili u Metkoviću. U gradu Hvaru bili su smješteni u nekoliko hotelskih zgrada. Početkom rujna 1942. jugoslavensko izaslanstvo u Vatikanu dobilo je dopis u kojem talijanska židovska zajednica traži pomoć jer više nisu u

⁵⁷⁰ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 123.; Zorislav VISKOVIĆ, "Židovi u Korčuli u vrijeme Drugog svjetskog rata", *Godišnjak grada Korčule*, 9, Korčula 2004., 288.-298.

⁵⁷¹ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 122., 123., 124.

mogućnosti snositi mjesečne troškove od 30.000 lira za židovske izbjeglice u Splitu. No odgovor Moscatella iz izaslanstva bio je da ne mogu bez suglasnosti vlade ništa poduzeti.⁵⁷²

Početak studenoga 1942. komanda VI talijanske armije osnovala je u okolici Dubrovnika nekoliko posebnih "logora" za oko 1.800 Židova u hotelima Kupari, Vreg u Dubrovniku i Gružu te Grand hotelu na Lopudu. U Kuparima su bili smješteni izbjegli strani Židovi iz logora u Mostaru. Zagrebačka židovska općina brinula se za izbjeglice iz Austrije, Poljske i Čehoslovačke koji su iz Samobora početkom rata izbjegli u Čapljinu, a u jesen 1942. su ih talijanske vlasti smjestile u Kuparima. Premještaj židovskih izbjeglica je zgotovljen do 31. prosinca 1942.⁵⁷³

Pojedini izvori navode da je krajem 1942. u Italiji bilo internirano 5.636 Židova sa stranim državljanstvom i onih bez državljanstva, zatim 2.139 Židova zatočenih u koncentracijskim logorima od toga se za 337 navodi da su jugoslavenski i 37 hrvatski te je još 3.497 Židova živjelo u mjestima određenim za internaciju i među njima je bilo 999 jugoslavenskih i 486 hrvatskih. Ako je načelo razvrstavanja bilo državljanstvo odnosno isprave moguće da je u jugoslavenskoj skupini bilo i Židova s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Prema podacima iznesenim na skupštini DELASEMA krajem studenog 1942. s jugoslavenskog područja došlo je oko 3.250 Židova (među njima bilo je i Židova izbjeglih iz drugih europskih zemlja), a u taj broj nisu bili uračunati oni koji su "izravno" iz Zagreba došli na talijansko područje.⁵⁷⁴ Tijekom zime 1942./43. u talijanskim logorima bilo je 2.661 Židov od kojih je 893 imalo pravo na talijansko državljanstvo prema procjeni i naputku Ministarstva vanjskih poslova Kraljevine Italije, 283 ih je bilo državljana raznih europski zemalja, 1.484 osobe najveći broj s područja NDH nije imao državljanstvo, odnosno mogli su dokazati državljanstvo Kraljevine Jugoslavije kojeg nisu priznavale talijanske vlasti. Izbjeglice u Crikvenici, njih 1.172 bile su pod upravom V korpusa Druge armije, pod upravom XVIII korpusa bilo je 615 izbjeglica na Braču i Hvaru te 874 židovske izbjeglice na području Dubrovnika i okolice bili su pod upravom VI korpusa talijanske vojske.⁵⁷⁵ Vrlo je bila

⁵⁷² M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 112., 118., 119., 126.-127.

⁵⁷³ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 126.; I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 447.

⁵⁷⁴ DAST, ŽVOS, kut. 5, Izvještaj sa skupštine o djelovanju DELASEM-a u 1942.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 90.; Carlo Spartaco CAPOGRECO, "I campi di internamento fascisti per gli ebrei (1940-1943)", *Storia contemporanea*, 22, 4/1991., 674.

⁵⁷⁵ M. RISTOVIC, *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 127.; Daniel CARPI, "Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia", *Rescue Attempts during the Holocaust*, London 1994., 497., 502., 503.

zapažena i ohrabrujuća akcija prebacivanje židovske djece u Nonatole kraj Modene i u Tursku u čemu je također imala svoj udio i ŽO u Splitu.⁵⁷⁶

Strah izbjeglih Židova na talijanskom području da će nakon sloma Musolinija biti predani Nijemcima ponukao je jugoslavenske predstavnike da ako ne uspiju preko Vatikana pokušaju od švicarske vlade tražiti da primi izbjeglice, uz potvrdu vlade da će izbjeglice poslije oslobođenja biti vraćeni u Jugoslaviju te da će ih za boravka u Švicarskoj financirati američke židovske organizacije. Tajnik Svjetskog židovskog kongresa obratio se 19. srpnja 1943. vatikanskom predstavniku u Londonu upozorivši ga na pogoršanje vojnog položaja Italije u ratu, a time i Židova na njihovom području. Radilo se o 20.000 domaćih i izbjeglih Židova u Italiji te posebice na 5.200 Židova koji su se nalazili u Kraljevici, Splitu, Korčuli, Kuparima i Dubrovniku. Tražio je da se prebace na jug Italije i na taj se način spase od progona i smrti. Bojazan od protjerivanja stranaca iz Italije iskazivala je i jugoslavenske vlada te je u lipnju 1943. tražila pomoć u Vatikanu i u Švicarskoj u slučaju da dođe do protjerivanja. Moscatello je u prvim mjesecima 1943. izvijestio vladu u Londonu da su Židovi iz Dalmacije koji su sebi osigurali odlazak iz Italije dobivali talijansku izlaznu vizu, ali da se "principijelno" od početka 1943. ne dozvoljava izlazak iz zemlje muškarcima od 18 do 55 godina. Napomenuo je da su u neposrednoj opasnosti oni Židovi koji se nalaze u Splitu i Kraljevici te da bi njih trebalo prebaciti u Italiju te naveo da je intervenirao kod Svete Stolice s "izvjesnim uspjehom".⁵⁷⁷ U ožujku 1943. Isak Alakalaj, vrhovni rabin Jugoslavije koji je emigrirao u SAD, tražio je od tamošnjeg nuncija Svete Stolice da Vatikan uzme pod svoju zaštitu jugoslavenske Židove koji su našli utočište na Apeninskom poluotoku kao i na područjima koje je Italija okupirala. Predložio je jugoslavenskoj vladi u izbjeglištvu da i oni zatraže pomoć od Vatikana i drugih "respektabilnih vlada" za smještaj tih ljudi u Palestinu, Keniju, Paragvaj, Meksiko i neke druge južnoameričke zemlje.⁵⁷⁸ Zabrinutost zbog najavljivanog protjerivanja stranaca iz Italije iskazali su i jugoslavenski iseljenici u Palestini koji su u lipnju 1943. preko jugoslavenskog konzulata u Jeruzalemu tražili da se ti ljudi zbrinu i ukazali da je to moguće ukoliko jugoslavenska vlada bude jamčila da će nakon rata ti ljudi

⁵⁷⁶ DAST, ŽVOS, kut. 6, omot V/1945., Dopis predstavnika DELASEM-a u Genovi Vittoria Valobra od 7. svibnja 1943.

⁵⁷⁷ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 138., 139., 176.

⁵⁷⁸ Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd, Emigrantska vlada, fas. 43, pov. br. 149, poslanik Kraljevine Jugoslavije u Washingtonu K. Fotić jugoslavenskoj vladi, 9. ožujka 1943.; M. RISTOVIC, *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.* 136.-137.

biti vraćeni u Jugoslaviju, a novac za uzdržavanje u izbjeglištvu pribavile bi američke židovske organizacije.⁵⁷⁹

U razdoblju od kraja svibnja do sredine srpnja 1943. Židovi iz sabirnih logora na jadranskoj obali, osim Židova s Korčule, bili su prebačeni u logor na Rabu. Emigrantski odbor ŽO u Splitu uzeo je učešća i u ovoj akciji. Prema dopisu koji su dobili iz Trsta s nadnevkom 4. srpnju 1943., obaviješteni su da se upravo prebacuje 1.200 interniraca iz Kraljevice ta da ne mogu istovremeno prihvatiti još 500 izbjeglih Židova s Korčule.⁵⁸⁰ Otok Rab bio je u I zoni, anektiranoj od Kraljevine Italije i nakon kapitulacije najveći broj ljudi se spasio. Uvjeti života u logoru na Rabu bio su znatno lošiji nego u prijašnjim logorima. U rapskim hotelima Adria i Imperial ustrojena je sanitetska služba koju su vodili uz veliki broj židovskih liječnika i talijanski liječnici jer je bio veliki broj oboljelih. U židovskom dijelu logora život su vodili internirci koji nisu išli na prisilni rad. Razlog treba tražiti u činjenici da osim što je među internircima bio veliki postotak djece mlađe od 15 godina i žena, a među odraslim muškarcima prevladavali su obrazovani i stručni ljudi s kojima su talijanske vlasti imali i planove da ih prebace u Italiju jer su potrebni za njihovu privredu. Talijanske vlasti 18. kolovoza 1943. zadužile stožer Druge armije da se u slučaju povlačenja talijanske vojske s Raba pobrine za sigurnost zatočenih Židova. Razlike u brojevima koje navode neki autori, primjerice Jaša Romano, koje govori o oko 3.500 oslobođenih iz logora na Rabu što bi trebalo odgovarati broju Židova koji su tamo prispjeli iz sabirnih logora na jadranskoj obali objašnjava se da Talijani namjerno nisu iskazivali pravi broj Židova s područja NDH ili popisom nisu bili obuhvaćeni oni koji su od ožujka do rujna dolazili u ovaj logor.⁵⁸¹ U rujnu i listopadu 1943. poslanik Međunarodnog odbora Crvenog križa u NDH Julius Schmidlin u svojim izvješćima središnjici u Ženevi navodi da je na Rabu 3.000 do 4.000 interniraca većinom jugoslavenskih Židova iz raspuštenih logora u Dubrovniku i Kraljevici.⁵⁸² Talijanski izvori navode da je u "Židovskom logoru" na Rabu bilo između 2.400 i 2.500 interniraca, a kasnijim popisivanjima utvrđeno je da je preko 3.577 židovskih zatočenika spašeno na Rabu.⁵⁸³ Logor na Rabu osnovale su talijanske vlasti u ljeto 1942. i tamo je zatvarano

⁵⁷⁹ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 139.

⁵⁸⁰ DAST, ŽVOS, kut. 6, VII/1943., Pismo Gada Glassa iz Trsta V. Mopurgu u Split.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 228.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 127.; Z. ŽIVAKOVIĆ – KERŽE, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijek i život koji se nastavlja*, 94.

⁵⁸¹ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 127., bilj. 219., 128., bilj. 229., 129.

⁵⁸² *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske. Dokumenti*, knj. 1, dok. br. 13, 91. i dok. br. 21, 125.

⁵⁸³ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 128., bilj. 227.

pobunjeno stanovništvo iz Gorskog Kotara, Istre i Slovenije, a uvjeti u tom logoru bili su znatno lošiji nego u onom dijelu gdje su bili zatočeni Židovi. Poslije kapitulacije Italije dio mlađe židovske populacije ustrojio je židovsku Rapsku brigadu koja je brojila 243 borca i prebačena je za Liku. Liječnici i bolničari dodjeljivani su i drugim postrojbama tako da je ukupno 691 bivših židovskih zatočenika prišao partizanima. Žene s djecom i starije osobe prebačeni su na područja pod partizanskom vlašću u Liku te na Baniju i Kordun. U Italiju je otišlo oko 211 osoba gdje se većina i zadržala, s manji dio je dospio do jugoslavenskog izbjegličkog logora u El Shattu u blizini Kaira. Osobe koje su ostale na Rabu njih 204 završili su preko Rijeke i Trsta u Auschwitzu gdje su ih otpremile njemačke vlast kada su zauzele otok.⁵⁸⁴ Hugo Wollner u pismo iz Topuskog 28. lipnja 1944. navodi da je oko 600 Židova s Raba otišlo u Bari, a preostalih 2.100 prebačeno je na područje pod vlašću partizana te da su se mlađi priključili partizanima dočim je oko 1.000 osoba većinom starci, žene i djeca raspoređeno po selima na području Slunja i Gline te da svi ono žele na neko sigurnije područje.⁵⁸⁵ Jaša Romano navodi da je 1.800 osoba iz logora na Rabu prebačeno po naredbi Glavnog štaba Hrvatske na područje Slunja i Gline.⁵⁸⁶

Udruženje jugoslavenskih Židova u SAD obavijestilo je otpravnika izaslanstva Kraljevine Jugoslavije u Washingtonu Ivana Frangeša da su iz pisma H. Wollnera od 28. lipnja 1944. saznali o teškim uvjetima u kojima žive Židovi prebačeni s Raba na područje Slunja i Gline te zatražili njihovu evakuaciju u Italiju. Pavle Neuberger i Lujo Weismann, u ime Udruženja jugoslavenskih Židova iz New Yorka, obratili su se 28. rujna 1944. i Savi Kosanoviću, ministru socijalnog zdravlja jugoslavenske izbjegličke vlade, da se što žurnije pošalje pomoć tim ljudima i da se omogući njihovo prebacivanje u Bari.⁵⁸⁷

Predstavnik Svjetskog židovskog kongresa (SAK) proslijedio 26. listopada 1944. obavijest Međunarodnog komiteta za izbjeglice Udruženju Židova iz Jugoslavije u SAD da su jugoslavenski predstavnici započeli evakuaciju židovskih izbjeglica s područja koja su bila pod partizanskom vlašću u Italiju. Planiralo se prebaciti između 300 i 670 osoba, a prema nekim navodima prebačeno je 40 osoba. Kubowitzki se iznova 8. studenoga 1944. obratio jugoslavenskom otpravniku poslova u Washingtonu Ivanu Frangešu, i zatražio da se ubrza prebacivanje židovskih izbjeglica iz Topuskog. Židovske izbjeglice nastojale su preko

⁵⁸⁴ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 229.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 130.; Z. ŽIVAKOVIĆ – KERŽE, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijek i život koji se nastavlja*, 95.

⁵⁸⁵ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 131.

⁵⁸⁶ Jaša ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980., 151.

⁵⁸⁷ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 130., 132.

britanske vojne misije koja je djelovalo pri Vrhovnom štabu ishoditi još u studenom 1943. da se najugroženiji među izbjeglicama prebace u Italiju. Do sustavnijeg prevoženja izbjeglica nije došlo iz više razloga, od strateških i vojnih do bojazni da se ne pojača već prisutna *izbjeglička kriza* na jugu Italije.⁵⁸⁸

Pad Musolinija dogodio se 25. srpnja 1943., a Italija je kapitulirala 9. rujna 1943. I prije tih događaja započela se dramatičirati situacija među izbjeglim Židovima, osobito na području gdje je osnovana Musolinijeva "Republika Salo" otkuda su domaći i izbjegli Židovi bježali prema jugu Italije ili prema strogo kontroliranoj granici Švicarske. Spas su tražili u skrivanju kao i priključivanju partizanima. Računalo se da se oko 8.000 Židova nalazi u Rimu, a u ostalom okupiranom dijelu Italije još oko 1.000 i od toga jedna trećina ih je bila s jugoslavenskog područja. Na području sjeverne Italije koje su okupirali Nijemci vlasti talijanske Socijalne republike izručili su u razdoblju od jeseni 1943. do početka 1945. 6.851 Židova, a od toga je bilo više od 2.000 stranih državljana među kojima je bilo i Židova s jugoslavenskog područja. Oko 250 zagrebačkih Židova koji su sklonili u Italiju, na području mjesta Aprice, uspjelo se u rujnu 1943. uz brojne poteškoće i fizičke napore prebaciti preko Alpa u Švicarsku.⁵⁸⁹ Izaslanik Momčilo Jurišić Šturm izvijestio je jugoslavensku emigrantsku vladu u srpnju 1943. o izvještaju švicarskih diplomata o stanju oko 5.000 jugoslavenskih Židova koji su u internacije u Italiji u koncentracijskim logorima ili "prinudnim prihvatilištima". Većina ih je potrošila sredstva koja su ponijeli ili zaradili prodajom vrijednih stvari, a harale su među njima i bolesti osobito se povećava broj duševno oboljelih. Švicarci su predložili jugoslavenskoj vladi da preko američkih židovskih udruženja ili DELASEM-a uputi pomoć u Italiju što nije bilo ostvarivo s obzirom na odbijanje američkih vlasti da ostvaruje robonovčanu razmjenu s neprijateljskim državama.⁵⁹⁰

Strah izbjeglih Židova na talijanskom području da će nakon sloma Musolinija biti predani Nijemcima ponukao je predstavnike emigrantske vlade da pokušaju preko Vatikana ili švicarske vlade tražiti pomoć u zbrinjavanju tih izbjeglica. Zalog je trebala biti garancija vlade u izbjeglištvu da će se izbjegli Židovi poslije oslobođenja vratiti u Jugoslaviju te da će ih za boravka u Švicarskoj financirati američke židovske organizacije. Tajnik Svjetskog

⁵⁸⁸ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 132., bilj. 251., 133.; Menahem ŠELAH, "Sudbina Jevrejskih izbeglica na otoku Rab", *Zbornik JIM*, 7/1997., 190-195.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 132., bilj. 251., 133.

⁵⁸⁹ "Auf den Spuren der Neufelds von Zagreb nach Adliswil. Die Flucht einer jüdischer Familie während des Zweiten Weltkriegs in die Schweiz", *Neue Züricher Zeitung* (Zürich), 20./21. lipnja 2009.; Boris OREŠIĆ, "Put spasa 66 godina poslije", *Globus*, 29. svibnja 2009., 40.-46.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 140.

⁵⁹⁰ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 103., 104.

židovskog kongresa Easterman obratio se 19. srpnja 1943. vatikanskom predstavniku u Londonu upozorivši ga na pogoršanje vojnog položaja Italije u ratu, a time i Židova na njihovom području. Radilo se o 20.000 domaćih i izbjeglih Židova u Italiji te posebice na 5.200 Židova koji su se nalazili u Kraljevici, Splitu, Korčuli, Kuparima i Dubrovniku. Tražio je da se prebace na jug Italije i na taj se način spase od progone i smrti.⁵⁹¹ Napredovanje zapadnih saveznika na apeninskom poluotoku značio je promjenu za židovske izbjeglice u Italiji gdje su osnovali i 1. prekomorsku partizansku brigadu, pojedinci su radili na različitim dužnostima u bazi NOVJ u Bariju. Liječnici i drugo zdravstveno osoblje uključili su se rad bolnica na oslobođenom talijanskom području.⁵⁹² Zbog velikog priliva židovskih izbjeglica osnovana je u Bariju i Židovska općina te su od tamo pojedine skupine ljudi, posebice djeca, uspjele prebaciti u Palestinu.⁵⁹³ U jesen 1943. u Bariju se nalazilo oko 850 izbjeglih Židova od kojih je oko 500 bilo u logoru, a ostali u gradu. To su bili Židovi prebačeni s Korčule i iz Splita, a dio ih je došao i sa sjevera Italije. No prema kasnijim pokazateljima 1.181 Židova u Bariju čekalo je povratak u Jugoslaviju, a i drugdje je bilo manjih skupina Židova iz NDH. Na Korčuli je ostalo nešto Židova, na Visu ih je bilo oko 100 te je mogućnost da je židovskih izbjeglica bilo i na drugim otocima koji nisu evakuirani poslije kapitulacije Italije. U Rimu se do srpnja 1944. nalazilo 349 Židova s područja NDH koji su nastojali uz pomoć Vatikana prebaciti se u Španjolsku, a radio se od sefardskim Židovima jer iz dopisivanja Vatikana i jugoslavenskog izaslanstva vidi da su oni bili po "porijeklu i jeziku" iz Španjolske. Nakon vala odlaska na Apeninski poluotok izbjeglice su nakon kapitulacije Italije odlazile manje prema "zatvorenoj" Švicarskoj, a ponajviše prema Iberijskom poluotoku u Madrid, Lisabonu i Barcelonu gdje se mali broj zadržao do kraja rat. Većina je uspjela otići preko Atlantika.⁵⁹⁴

Švicarska je bila poželjno utočište brojnim europskim Židovima pa tako i jugoslavenskim, no strogo čuvana granica kao i prekobrojne izbjeglice razlog je što brojni nisu uspjeli bilo legalnim ili ilegalnim putem izbjeći u tu zemlju. Prve jugoslavenske izbjeglice u Švicarskoj bile su isprva rijetki bjegunci iz njemačkim zarobljeničkih logora koji su uz poprilične probleme uspijevali dobiti status slobodnih interniraca u Švicarskoj. Drugu skupinu su činile civilne osobe kojih je do kraja rata na švicarskom području bilo 2.013, a među njima prevladavale su židovske izbjeglice. Jugoslavensko kulturno društvo "Omanut"

⁵⁹¹ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 139., 176.

⁵⁹² *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 140.

⁵⁹³ Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, Zagreb 2004., 134.

⁵⁹⁴ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 141.-142., 144., 213., 177.

čije je sjedište bilo u Zagrebu od početka 1941. imalo je neku vrstu svoje ispostave u Zürichu, a osnovao ju je Marko Rothmüller član ciriške opere i jedan od osnivača zagrebačkog Omanuta. Oko toga društva okupljali su se židovski građanski intelektualci izbjegli u Švicarsku. Zabilježeno je u prepisci jugoslavenskih predstavnika u Bernu i Ženevi da su sredinom 1941. izbjegli Židovi u Italiji te s istočne obale Jadrana tražili mogućnost da dođu u Švicarsku i preko nje otputuju u SAD.⁵⁹⁵ Švicarska je pobjedom nacionalsocijalizma u Njemačkoj postala odredište za brojne židovske izbjeglice kao i neistomišljenike nacionalsocijalista. Azil su dobili tek malobrojni i politika zatvorenih granica bila je osobito strogo provođena od kolovoza 1942. pa do 1944. Izbjeglice koje su boravile u Švicarskoj bile su u većini smještene u sabirnim i radnim logorima. Omekšavanje granica, politike i odnosa prema izbjeglicama posljedica su realne procjene 1944. da Treći Reich neminovno gubi rat. S njihovih državnih granica je vraćena 9.751 osoba.⁵⁹⁶ O stanju u švicarskim logorima izvijestio je 11. listopada 1942. Ministarstvo vanjskih poslova NDH generalni konzul NDH u Švicarskoj. Naveo je da su brojne izbjeglice došle u Švicarsku sa željom da preko Portugala odu preko Atlantika i napomenu da su brojni napustili Švicarsku prisilno. Prema njegovim navodima broj izbjeglica u Švicarskoj se povećao na 11.800 u listopadu 1942.⁵⁹⁷

Kao izbjeglica u Švicarsku iz Italije došao je i Aleksandar Licht, vođa cionističkog pokreta u Jugoslaviji koji je uskoro postao službeni predstavnik jugoslavenske emigrantske vlade pri Židovskoj agenciji (Jews Agency) i Svjetskom židovskom kongresu (World Jewish Congress). Licht se potužio početkom 1944. na Švicarsko udruženje za židovske izbjeglice (Swiss Association for Jewish Refugees) koje nije željelo uspostaviti kontakt s predstavnicima izbjeglih Židova s jugoslavenskog područja. Licht je postao središnja osoba u Švicarskoj koja se skrblila za pomoć židovskim izbjeglicama tijekom rata kao i za vrijeme poslijeratne repatrijacije. U studenom 1943. iz Zagreba je u Ženevu prebjegao i tajnik zagrebačke židovske općine Aleksandar Klein i odmah se po dolasku uključio pružanje pomoći internircima u Švicarskoj povezujući se s židovskim organizacijama HIAS-om i HICEM-om.⁵⁹⁸

⁵⁹⁵ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 169.

⁵⁹⁶ Alfred HÄSLER, *Das Boot ist voll. Die Schweiz und die Fluchtlinge 1933-1945.*, Zurich 1968., 41.-42.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 170., 177.

⁵⁹⁷ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 174.

⁵⁹⁸ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 176. 181., 182., 183.; I. i S. Goldstein navode da je tajnik zagrebačke židovske općine Aleksandar Klein u više je navrata putovao u Budimpeštu, Ljubljanu i Italiju zbog uspostavljanja veza s međunarodnim židovskim organizacijama kako bi prikupio novac za Skrb za logore Židovske općine Zagreb te je u svibnju 1942. tijekom boravka u Italiji uspio pobjeći u Švicarsku. I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 171.

Izbjeglice u Švicarskoj koje su bile s jugoslavenskog područja dijelile su se na one koje su lijevo orijentirane i one "građanske" orijentacije što se odnosilo i na jugoslavensku židovsku populaciju. Podijele među izbjeglicama koje su prije imale vjerski karakter sada su dobile politički i ideološki predznak, jedni su bili uz Komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije u inostranstvu u kojem su djelovali oni koju su bili članovi KPJ, a drugi su bili uz izaslanstvo Kraljevine Jugoslavije. To će kasnije biti važno za odluku vratiti se u zemlju poslije rata ili ne. Većina se odlučila na odlazak u Palestinu i SAD pa se prema nekim procjenama samo petina židovskih izbjeglica vratila u Jugoslaviju. Oko 300 izbjeglih Židova s jugoslavenskog područja uz nekoliko stotina izbjeglica raznih nacionalnosti odlučilo se za ostanak u Švicarskoj i od 7. ožujka 1947, dobili su pravo stalnog azila.⁵⁹⁹

Međunarodni komitet Crvenog križa svoju je djelatnost prema mogućnostima usmjerio na pomoć Židovima u NDH koju su dobivali preko predstavništva JOINT-a u Budimpešti. Ministarstvo financija NDH odobrilo je u tri navrata, u ljeto 1941., u siječnju i travnju 1942., put tajniku zagrebačke židovske općine Aleksandru Kleinu i potpredsjedniku Dragutinu Rosenbergu da otputuju u Budimpeštu. Dogovor je bio da će NDH "odmrznuti" židovsku imovinu u visini od 2.000,000 kuna za mjesečno uzdržavanje židovske općine, a zauzvrat su tržili da od JOINT-a dobiju dvostruko veći iznos u devizama jer vlast nije raspolagala s dovoljnom količinom. Iz Budimpešte su mogli poslati tijekom 1942. protuvrijednost od oko 2.000 dolara i u nekoliko navrata manje iznose. Kako sredstva nisu bila dovoljna za pokrivanje niti trećine najnužnijih potreba, Zagrebačka općina se obratila Alfredu Silberscheinu koji je bio čelna osoba RELICO-a (Relief Committee for the War-Stricken Jewish Population) sa sjedištem u Ženevi i potom su preko jednog švicarskog poslovnog čovjeka, nekoga Hokeya, slali pomoć Židovima u Zagrebu. Saly Mayer iz JOINT-ovog predstavništva u Švicarskoj potaknuo je Međunarodni Crveni križ da pošalje svog predstavnika u NDH što su oni učinili krajem 1943. poslavši Julia Schmidlina koji je bio sin prvog izaslanika Švicarske u NDH. Njegovom intervencijom iz zatvora je izvučeno rukovodstvo zagrebačke židovske općine. Osobito je jak pritisak s njemačke strane vršio Kaltenbrunner da se ovo puštanje opozove, no, to se ipak nije dogodilo. J. Schmidlin napustio je Zagreb 5. ožujka 1945.⁶⁰⁰

Prolazna odredišta židovskih izbjeglica na putu prema prekooceanskim zemljama bile su Španjolska i Portugal stoga su izaslanici Kraljevine Jugoslavije u Madridu i Lisabonu

⁵⁹⁹ Mladenka IVANKOVIĆ, *Jugoslovenski antifašisti u Švajcarskoj 1941-1945.*, Beograd 1996., 90.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 189

⁶⁰⁰ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 184., 188.

raspoloživom materijalnim sredstvima i posredovanjem u sređivanju putnih isprava pomagali izbjeglicama. Tijekom proljeća i ljeta 1942. u Madridu se nalazila veća skupina Židova s područja NDH i interniraca iz Italije za koje je izaslanik Kraljevine Jugoslavije sređivao vize i druge isprave. Ostalo je zabilježeno da je za šest židovskih obitelji uspio ishoditi dozvolu privremenog boravka u Španjolskoj. Kako je broj izbjeglica rastao španjolske vlasti postale su strože u dodjeljivanju dozvole boravka pa su zaprijetili da će ih zatvoriti u logore. Uz brojne zavrzlane vezane uz papirologiju izaslanik Kraljevine Jugoslavije, uspio je ishoditi da se onima kojima je najviše prijetilo protjerivanje iz Španjolske odobri odlazak u Veliku Britaniju. Juraj Krnjević je u svom pismu predsjedniku vlade Slobodanu Jovanoviću u srpnju 1942. zatražio da se za oko 30 židovskih izbjeglica koje se nalaze u Španjolskoj i Portugalu zatraži preko diplomatskih veza da im se produži boravak dok ne dobiju odobrenje za ulaz u koju od prekomorskih zemalja. Prijedlog je prihvaćen. Izaslanik Kraljevine Jugoslavije u Madridu Višacki upozorio je da postoji problem i u samim izbjeglicama koje žele isključivo u SAD te da su neki i dvadeset puta mijenjali iskaz o tome kamo žele i da bi sve to moglo dovesti do toga da im se sva "vrata zatvore" ili da ih španjolske vlasti protjeraju. U listopadu 1942. Višacki je obavijestio vladu u Londonu da će skupina od oko 50 osoba doći iz Italije u Madrid, no da talijanske vlasti sada više ne dozvoljavaju putovanjem avionom kao do sada pa će morati vlakom preko višijevske Francuske što može biti opasno za njih. Putovanje avionom iz Rima s *urednim* dokumentima neke od južnoameričkih država bila je sreća samo dijela židovskih izbjeglica iz Jugoslavije koji su dolazili u Madrid ili Lisabon u drugoj polovici 1941. i tijekom 1942. U Portugalu je općenito bio bolji položaj židovskih izbjeglica jer su tamo bila smještena predstavništva važnijih svjetskih židovskih organizacija koje su pružale pomoć (JOINT, RELICO i dr.) kao humanitarni rad portugalskih židovskih institucija. Jugoslavenska vlada u studenom 1942. tražila je od Britanaca da jednoj skupini jugoslavenskih židovskih izbjeglica odobre odlazak u Britansku Gvajanu uz garanciju jugoslavenskih vlasti da će poslije rata omogućiti im povratak u zemlju.⁶⁰¹

Veliki problem izbjeglica općenito pa i u Madridu bio je nedostatak novca i uz to nedostatna sredstva jugoslavenskih izaslanstva za izdašnjom pomoći, a oskudijevali su i oni koji su imali novac u britanskim i američkim bankama jer su britanske i američke vlasti stavile pod strogi nadzor ta sredstva. Tijekom 1943. nastavlja se dolazak izbjeglica na Iberijski poluotoka ponajviše interniraca iz Italije i manji broj iz Francuske gdje su njemačke

⁶⁰¹ AJ, Emigrantska vlada, kut. 43, I-214-215, Evakuacija naših izbeglica Jevreja iz Španije 1942.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 193., 194., 197., 199., 206., 207.

vlasti strogo kontrolirale granicu. Izaslanstva u Madridu i Lisabonu nastojala su pomoći izbjeglim Židovima. One izbjeglice koje su uspjele dobiti dokumente većinom su odlazile u Paragvaj, Urugvaj, Argentinu, Ekvador, Venezuelu, a njihov namjera je bila iz tih odredišta doći do SAD.⁶⁰²

Carigrad je zbog neutralnog položaja kojeg je imala Turska tijekom rata bio centar gdje su kolale i razmjenjivale informacije, a bio je i mjesto s kojeg su se na legalan i ilegalan način židovske izbjeglice prebacivale posredstvom nekoliko židovskih organizacija s Balkana u Palestinu. Stoga su i članovi Glavnog odbora Jugoslavenske židovske zajednice koji su bili u inostranstvu odlučili zatražiti pomoć od predstavnštva Kraljevine Jugoslavije u Carigradu da im pomogne oko dolaska čovjeka koji bi sakupljao podatke o sudbini Židova koji su ostali u zemlji i pomagao onima koji su uspjeli pobjeći. Taj posao dodijeljen je Martinu Weltmannu (Meir Weltmann-Tuval) koji je za boravka u Jugoslaviji bio vrlo aktivan u židovskim i cionističkim organizacijama, a iselio je u Palestinu u prosincu 1939.⁶⁰³ Nakon nekoliko mjeseci diplomatskih napora oko dobivanja dokumenta koji bi turskoj strani bili najprihvatljiviji za dolazak i boravak Weltmanna u Carigradu veliku pomoć učinila je upravo MVP Kraljevine Jugoslavije uvjerivši Turke da je misija dio međunarodne akcije spašavanja Židova koju provode Židovska agencija, Međunarodni Crveni križ i Vatikan. Weltmann je dobio jugoslavensku diplomatsku putovnicu i stigao u Carigrad 6. svibnja 1943., gdje je 14. svibnja uspio osigurati 1.000 certifikata za useljavanje u Palestinu.⁶⁰⁴

U veljači 1943. jugoslavensko predstavnštvo u Jeruzalemu obavijestilo je vladu da pristiže sve veći broj upita izbjeglih Židova s Korčule te iz provincija Modena i Vizenca da im se omogući odlazak u Palestinu jer strahuju da će ih talijanske vlasti predati Nijemcima. Vlada u izbjeglištvu krajem 1942. upoznala je britansku stranu o ovim molbama i zatražila da se tim ljudima pomogne. Weltmann je u proljeće 1943. predano radio na rješavanju pitanja židovskih izbjeglica na područjima koje kontroliraju Talijana dobivajući podatke da se situacija pogoršava da se civilni internirci šalju i logore spomenuvši Kraljevicu i Ferramonti te da DELASEM nema dostatno sredstava da pomaže izbjeglicama. Predložio je da se i dalje preko Sv. Stolice i jugoslavenskog poslanstva pomaže židovskim izbjeglicama u Splitu, Dubrovniku, Kraljevici, Crikvenici, na Korčuli i Hvaru te na Apeninskom poluotoku i brojnim talijanskim mjestima koje je Weltmann poimenično naveo. Internirci na Korčuli

⁶⁰² M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 204., 205., 213.

⁶⁰³ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 215., 218.; Mihudin PELESIĆ, "Jevreji u diplomatskim arhivima Kraljevine Jugoslavije", *Sefard* 92, Sarajevo 1995., 138.

⁶⁰⁴ AJ, EV, kut. 10, omot 83, 10-6, 10-7, 10-14, 10-77, 10-119; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 216., 219.-225., 226.

preko odvjetnika Arenrija obavijestili su ambasadu u Ankari da brojne izbjeglice žele putne isprave i vizu za Palestinu. Prilagali su razne dokumente kojima su dokazivali jugoslavensko državljanstvo kao što su iskaznice Državnim željeznica, fakulteta, odvjetničkih komora, Udruženja rezervnih oficira i sl. Weltmann je u svom predanom radu iznalazi i pomalo nerealna rješenja. Predlagao je razmjenu ovih izbjeglica za talijanske državljane koji su zatočeni kod Britanaca. Weltmann je napominjao vladi u nadi da se što više založi da većina tih izbjeglica obrazovana te da bi se njihove intelektualne sposobnosti mogle staviti na raspolaganje "kralju i otadžbini". U svibnju 1943. preko Weltmanna diplomatsko predstavništvo u Turskoj o vijesti da će se preostali Židovi iz NDH, iz Zagreba i drugih gradova otpremiti negdje u "nepoznato" vjerojatno u Poljsku. Isti izvor dojavio je Weltmannu da se još oko 3.000 Židova nalazi na području NDH, na "ograničenoj slobodi" i najvećim dijelom u logoru Jasenovac. Weltmann je napomenuo da je odmah tražio od Chaima Barlas da preko apostolskog nuncija u Carigradu Giuseppea Angela Roncallija, kasnije papa Ivan XXIII, zatraži intervenciju Svete Stolice u Zagrebu. Kako se Barlas trenutno nije nalazio u Carigradu savjetovao je Weltmannu da s Marijom Bauer koja je od ranije živjela u Carigradu, inače rođena u Vinkovcima, ode Ronccaliju zatražiti pomoć.⁶⁰⁵ Uskoro se Weltmann javio s novima informacijama koje je dobio neposredno iz Zagreb te iz izvora iz Mađarske da su zagrebački Židovi deportirani i da vjerojatno nalaze u logoru Jasenovac ili Stara Gradiška. Tražio je od Vatikana da što žurnije intervenira u korist "naše nesretne braće" prije nego budu deportirani u Poljsku ili negdje drugdje. Također je naveo da se skupina djece i odraslih uspjela prebaciti u Mađarsku i da treba od Vatikana i dalje tražiti da se Židovi s područja NDH prebacuju u Mađarsku. Weltmann je također upozorio da će Židovska agencija preuzeti ne samo djecu nego i odrasle i otpremiti ih u Palestinu.⁶⁰⁶ Weltmann je još u nekoliko navrata odlazio vatikanskim predstavnicima u Carigradu tražeći pomoć da se zaustavi deportiranje Židova s područja NDH jer je smatrao da bi njihovo zadržavanje na području NDH, i u logorima, dalo više prilike za preživljavanje i nastavak akcije za njihovo spašavanje.⁶⁰⁷ Weltmann je zatražio i od vrhovnog rabina Palestine Isaaka Halevi Herzoga da i on zatražio pomoć Vatikana u zaštiti Židova na području NDH. Weltmann je ocjenjivao da je zalaganjem Kraljevske vlade kod Vatikana i Foreign Officea kao i svim drugim zalaganjima koji su bili

⁶⁰⁵ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 219., 227.-228., 230.

⁶⁰⁶ AJ, EV, kut. 44, omot 220, Pismo Martina Weltmanna Predsjedniku ministarskog savjeta Kraljevine Jugoslavije u Londonu od 16. kolovoza 1943.; AJ, AKJ Ankara, f. 44/1943., pov. br. 10, Pismo M. Weltmanna ambasadi u Ankari od 23. svibnja 1943.

⁶⁰⁷ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 232. navodi da je takav Weltmannov stav bio "bez osnova".

usmjereni prema Vatikanu ipak imali uspjeha i nadam se će se još ljudi spasiti od "sigurne i tragične propasti". Weltmann je preko Židovske agencije uspio namaknuti sredstva za prijevoz izbjeglica iz Italije i tražio je pomoć jugoslavenske vlade da pri ishodu dozvole od Britanaca za prijevoz izbjeglica brodovima. Sredinom kolovoza 1943. Weltmann je poslao vladi popise s imenima 236 osoba kojima su osigurani certifikati za useljavanje u Palestinu te i dva popisa sa 272 imena židovske djece koja su se nalazila u logorima na Rabu, u Kraljevici, i drugdje u Dalmaciji, Splitu, na Braču, na Korčuli i na Hvaru te u Italiji. Također je dobio informaciju iz Nonatole i Vela Luke od Aleksadra Lichta i Gjüre Marbergera da onim još nemaju službenu potvrdu o certifikatima za useljenje u Palestinu te stoga Weltmann traži od jugoslavenske vlade da traže o Britanaca da obavijeste Švicarce o certifikatima. Posljednji Weltmannov izvještaj jugoslavenskoj emigrantskoj vladi u kojem sažima rezultate svoje višemjesečne akcije spašavanja Židova nije pronađen. U tom zadnjem razdoblju prema nekim drugim pokazateljima najviše bavio izvlačenjem djece iz Italije i Dalmacije i vjerojatno je u Carigradu ostao do listopada 1943. Početkom studenog 1943. Josip Milhoffer iz Barija pisao je Weltmannu u Jeruzalem da izbjeglice stižu preko Jadranskog mora i ostalih dijelova Italije na jug Italije gdje su saveznici. Napomenuo je da je došla skupina od 600 židovskih izbjeglice iz Splita, djeca, žene i starci te da internirci u Vela Luci čekaju certifikate kako bi mogli oputovati. Turska je bila mjesto djelovanja i Ire Hirschmanna koji je bio predstavnik američkog War Refugee Boarda i upućen u Ankaru da tamo radi od 26. veljače do 8. travnja 1944. na spašavanju Židova iz balkanskih zemlja. O njegovoj djelatnosti vladu je izvijestio Yugoslav Jewish Representative Committee iz New Yorka i predložili su da surađuje s Hirschamom i rabinom Herzogom koji je preko Turske radio na spašavanju Židova. Izrazili su nadu da će se otvoriti mogućnost za slanje pomoći preko Turske zatočenicima u logorima nakon što je Međunarodni Crveni križ obavijestio ambasadu u Londonu da će kontrolirati pošiljke za logore na području NDH. Weltmann je bio uporan da se nešto učini za Židove u NDH, a prema njegovom izvješću iz lipnja 1943. jugoslavenskom izaslaniku Šumenkoviću, intervencijom Vatikana i zagrebačkog nadbiskupa Stepinca ipak se nešto postignuto. Puštena je oko 20 osoba od toga desetoro djece koji su stigli u Budimpeštu predvođeni Dragutinom Ašerom i Ivom Davidovićem.⁶⁰⁸ U svibnju 1942. na popisu je bilo 86 djece i 9 pratitelja, no zbog administrativnih problema krenulo se tek 7. veljače 1943. s 11 djece, a stigli su u Palestinu 23. veljače 1943. U spašavanju ove skupine zagrebačke židovske djece posredovala

⁶⁰⁸ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 232.-238., 241.-243,

je Marija Bauer, koja je pomogla da se djeca preko Carigrada prebace u Palestinu.⁶⁰⁹ Weltmann je imao plan da se što više Židova izvuče s područja NDH u Mađarsku gdje bi se zadržali dok ne dobiju dokumente za odlazak u Palestinu. Nakon prve skupine Židova koja je došla u Budimpeštu očekivao je još manjih skupina. Weltmann je zahvalio predstavnicima Vatikana na pomoći te je zatražio od nadbiskupa Stepinca da upotrebi svoj utjecaj i nastavi pomagati preostalim članovima židovske zajednice u NDH, posebice u nastojanjima da napuste zemlju i odu u Mađarsku i Italiju od kuda bi emigrirali prema Palestini i neutralnim zemljama. Židovi s jugoslavenskog područja dolazili su u manjem broju i do Kaira kao polazišta za daljnju emigraciju, posebice od 1943. kada se tamo prebacila jugoslavenska izbjeglička vlada. Bliski istok nije bio mjesto pogodno za zadržavanje izbjeglica ne samo zbog zamršenih političkih odnosa Britanaca i Arapa i stalne napetosti oko Palestine nego i zbog činjenica da vojne vlasti nisu željele dodatni "teret" pa su izbjeglice, i one s jugoslavenskog područja, otpremene na jug Afrike u Južnoafričku uniju (Južnoafrička Republika).⁶¹⁰ Židovske organizacije u Palestinu neprekidno su od početka ratnih sukoba dobivali podatke o masovnim progonima i ubijanju Židova i te su podatke slale savezničkim vladama i svjetskim humanitarnim organizacijama, no kako navode neki autori izostala je "odgovarajuća reakcija". Skupina palestinskih Židova koju je rat zadesio u Europi uspjela je razmjenom vratiti se u jesen 1942. u Palestinu i prenijeti svoje iskustvo boravku u getu i radnim logorima te time posvjedočiti o stanju ne samo u okupiranoj Poljskoj nego i drugdje u Europi. Potresne činjenice o logoru Auschwitz obznanila je poljska vlada u Londonu u rujnu 1942., a u drugoj polovici 1942. daljnje podatke slao je i poljski pokret otpora, Armia Krayowa. Svi ti podaci doprli su do britanske vlade koja se i dalje držala odredbe o kvotama za useljavanje u Palestinu.⁶¹¹

Jugoslavenska vlada u izbjeglištvu uz brojne dvojbene poteze i stalna međusobna trvenje između članova vlade na nacionalnoj osnovi, posebice Hrvata i Srba, ipak je u slučaju Židova s jugoslavenskog područja koji su tražili pomoć u inozemstvu imala značajnu ulogu u podršci i pomoći tim izbjeglim ljudima. Podrška američkih Židova jugoslavenskog porijekla bila je iznimno značajna što kod pojedinačnog pomaganja članovima obitelji tako i u raznim djelatnostima koja su ponajviše išla u smjeru sakupljanja materijalnih sredstava. Značajan obol prema svojim mogućnostima dali su iseljenici iz Jugoslavije koji su se živjeli u Palestini, a posebice su imali značajnu ulogu u misiji Martina Weltmanna u Carigradu koji je radio na

⁶⁰⁹ M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, 149.

⁶¹⁰ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 165.-168., 232.

⁶¹¹ M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 216.-217.

prebacivanju i pružanju pomoći jugoslavenski Židovima, osobito onim na području NDH.⁶¹² Židovi koji su pristupili kao borci Narodnooslobodilačkoj vojsci i Partizanskim odredima Jugoslavije ili su na područjima njihovom vlašću zatražili utočište bili su zaštićeni od progona.⁶¹³

*

Prema popisu stanovništva iz 1931. na teritoriji Kraljevine Jugoslavije bilo je 68.405 Židova.⁶¹⁴ Prije izbijanja Drugog svjetskoga rata na području Jugoslaviji živjelo je između 75.000 i 77.500 Židova, a broj izbjeglica Židova iz nekoliko europskih zemlja koji su potražili utočište na jugoslavenskom području kreće se od 2.000 – 5.000.⁶¹⁵ Prema nekim procjenama prije početka Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj je bilo između 23.000 i 26.000 Židova, a stradalo ih je tijekom Drugog svjetskog rata oko 20.000. Na bosanskohercegovačko području bilo je oko 14.000, a u Drugom svjetskom ratu je život izgubilo između 10.000 i 12.000.⁶¹⁶ U dosadašnjim istraživanjima znatna su odstupanja u broju Židova s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine koji su stradali u Drugom svjetskom ratu. Različiti su navodi i oko broja Židova koji su prebjegli i spasili živote što se dijelom može objasniti obuhvaćanjem odnosno ne obuhvaćanjem zemalja i područja koje su pružala utočište, talijanska okupacijska zona u NDH, Italija, Mađarska, Bugarska i dr. U izlaganju o stradanju jugoslavenskih Židova tijekom Drugog svjetskog rata na prvoj poslijeratnoj europskoj skupštini SŽK koja se održala u kolovozu 1945. u Parizu David Alkalaj iznio je podataka da je od 75.000 jugoslavenskih Židova i 5.000 židovskih emigranata iz Austrije i Njemačke preživjelo u "najboljem slučaju" 10.000 do 12.000. osoba.⁶¹⁷ S. Milošević navodi 1981. da je na talijansko okupacijsko područje prebjeglo oko 4.500 Židova, od toga 2.000 u Prvu zonu, 2.000 u Drugu zonu, a

⁶¹² M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 130., 211., 215.-218.; M. PELESIĆ, "Jevreji u diplomatskim arhivima Kraljevine Jugoslavije", 136.-138., 141.

⁶¹³ I. GOLDSTEIN, "Genocid nad Židovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", 49.-50.

⁶¹⁴ Melita ŠVOB, Carmen BRČIĆ, Sanja PODGORELEC, "Židovi u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na grad Zagreb", *Migracijske teme*, god. 10, br. 1, Zagreb 1994., 68.

⁶¹⁵ M. KEVO, *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske. Dokumenti*, knj. 1, dok. br. 41, str. 235.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 221.; M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, 102.; V. NEDOMAČKI, S. GOLDSTEIN, "Savez jevrejskih opština Jugoslavije", 143.

⁶¹⁶ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952., 64.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 236.; M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, 102.; Vidosava NEDOMAČKI, Slavko GOLDSTEIN, "Jevrejske općine u jugoslavenskim zemljama", *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988., 140.; Slavko GOLDSTEIN, "Domovina, ili dijaspora", *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988., 12.; Slavko GOLDSTEIN, "Konačno rješenje" jevrejskog pitanja u jugoslavenskim zemljama", *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988., 191.; I. GOLDSTEIN, "Genocid nad Židovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", 49.

⁶¹⁷ Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije (DA MSPS), Beograd, Politička arhiva (PA), 1945., kut. 21, dosje 3, br. 6443.

ostatak u Crnu Goru i na Kosovo.⁶¹⁸ S. Goldstein navodi 1988. da je Drugi svjetski rat preživjelo 15.500 Židova s područja Jugoslavije, a broj od 15.000 "naših Jevreja" navodi i vrhovni rabina Jugoslavije Isak Alkalaj, koji se od proljeća 1941. nalazio u SAD-u, u pismu kojim se obratio u ožujku 1943. tamošnjem papinskom nunciju s molbom da Vatikan zaštiti jugoslavenske Židove koji se nalaze u Italiji i na područjima koje je Italija zauzela. Broj od 15.000 Židova koji su se sklonili u mjestima na jadranskoj obali navodi i predsjednik Udruženja jugoslavenskih Židova u SAD/Assosiation of yugoslav Jews in the USA u svom pismu Ambasadi Kraljevine Jugoslavije u Washingtonu.⁶¹⁹ S. i I. Goldstein 2001. smatraju "znatno pretjeranim" broj kojeg iznosi Ristović od 12.000 Židova, većinom s područja NDH, koji su uspjeli pobjeći u Italiju, Mađarsku i Bugarsku. Goldsteini navode da broj od 12.000 "donekle približniji" ako je u njega pribrojano i oko 5.000 Židova koji su pobjegli u talijansku okupacijsku zonu na području NDH.⁶²⁰ I. Goldstein 2004. navodi da je s područja NDH 9.000 Židova preživjelo rat odnosno da je na bosanskohercegovačkom području preživjelo 4.000, u sjevernoj Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu spašeno je 5.000, a u Dalmaciji je preživjelo 250 osoba. U partizanima je kraj rata dočekalo je 2.339 Židova iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a poginulo je 804 Židova.⁶²¹ Rat su preživjeli Židovi koji su bili u mješovitim brakovima. U Zagrebu je takvih bilo između 100 i 110. Pošteđeno je bilo oko 300 Židova koji su bili stručnjaci i oko 1.000 Židova koji su bili u mješovitim brakovima, a za koje se zauzela katolička crkva.⁶²² Na crkvenom imanju smjestio je i uzdržavao kardinal Štepinac štitićenike židovskog staračkog doma Lavoslav Švarc i tamo ih je 55 dočekalo kraj rata.⁶²³ U Osijeku je ostalo između 300 i 360 Židova koji su bili u mješovitim brakovima te prema jednom autoru 140, a prema drugome 300 iz okolnih mjesta. Život u Osijeku i dalje im nije bio lagan jer su posebice članovi Njemačke narodne skupine zahtijevali poduzimanje "mjera" protiv Židova,

⁶¹⁸ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 226.

⁶¹⁹ AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Washingtonu, kut. 30, 158.-159. str.; AJ, 103-214/215-43, pov. br. 149, poslanik Kraljevine Jugoslavije u Washingtonu K. Fotić jugoslavenskoj vladi, 9. ožujka 1943.; S. GOLDSTEIN, "Domovina, ili dijaspora", 12.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, 136.-137.

⁶²⁰ Z. LEVENTAL, *Auf glühnedem Boden*, 245., 246.; M. RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-1945.*, 105.; I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 499., bilj. 116.

⁶²¹ I. GOLDSTEIN, "Genocid nad Židovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", 49.

⁶²² *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevraja u Jugoslaviji*, 61., 62.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 236.; V. NEDOMAČKI, S. GOLDSTEIN, "Jevrejske općine u jugoslaveskim zemljama", 141.; S. GOLDSTEIN, "Židovska općina Zagreb 1941. do 1947.", 21.; M. ŠVOB, C. BRČIĆ, S. PODGORELEC, "Židovi u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na grad Zagreb", 76.; M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, 27.

⁶²³ M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, 99.; S. GOLDSTEIN, "Židovska općina Zagreb 1941. do 1947.", 21.

jer "podržavaju veze s partizanima", a stanje je nastojao primiriti župan Velike župe Baranja Stjepan Hefer.⁶²⁴

Neupitno je da su vlasti NDH u svom rasnom zakonodavstvu izrekle svoj antisemitski stav prema Židovima koji je bitno obilježen motivom *pljačke* i mentorstvom Trećeg Reicha koji je povremeno uz pohvale oko rješavanja "židovskog pitanja" imao i prigovore oko volje i brzine rješavanje istoga pitanja. Te "nepremostive poteškoće", kako ih definira jedan autor, vide se iz pisama Ministarstva vanjskih poslova Trećeg Reicha koje je 27. srpnja 1944. upućeno Glavnoj upravi Reicha osobno Eichmannu u kojem se navodi: "U vezi traženja SS šturmbanfirera Gintera da se ispitaju mogućnosti intenzivnijeg rešavanja pitanja Jevreja u Hrvatskoj dostavlja se na znanje sledeće: Suština pitanja u Hrvatskoj sastoji se u tome što vodeći Hrvati uključeno sa samim Pavelićem oročeni su sa Jevrejima te to predstavlja jednu veliku prepreku za preduzimanje daljnjeg odlučnog postupka protiv Jevreja." Isti autor zaključuje da kada se sve to uzme u obzir "[...] onda nam je jasno kako su jevrejske porodice mogle skoro nesmetano da prelaze sa teritorija Hrvatske na italijanski deo okupirane jugoslavenske teritorije, a odavde da se preseljavaju u Italiju."⁶²⁵

Dana 5. svibnja 1945. donesena je "Zakonska odredba o izjednačavanju pripadnika NDH s obzirom na rasnu pripadnost", no, bilo je to prekasno za hrvatske i bosanske Židove koji su ubijeni ili su umrli u logorima.⁶²⁶

*

Poslije rata u novoj jugoslavenskoj državi Židovi su pred državom i zakonom bili isti kao i ostali građani što je značilo da se i na njih odnosio zakon o oduzimanju imovine. Pritiske i restrikcije koju se osjećale sve vjerske zajednice na jugoslavenskom području nisu u potpunosti zaobišle niti židovsku vjersku zajednicu od koje se tražilo da se uklopi u "novi sistem". Bilo je i prijepora unutar same židovske zajednice u Jugoslavije koji su se izravno pokazali u studenom 1947. u Beogradu gdje je bio održan sastanak Autonomnog odbora Saveza jevrejskih vjerskih opština s predstavnikom Svjetskog židovskog kongresa Whitea u "zategnu i hladnoj atmosferi" zbog "federalističkih tendencija, borbe za prevlast" među židovskim općinama, osobito između zagrebačke i beogradske židovske općine.⁶²⁷ Nakon rat

⁶²⁴ Z. ŽIVAKOVIĆ – KERŽE, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijek i život koji se nastavlja*, 174.-175.; 196.-197.; V. NEDOMAČKI, S. GOLDSTEIN, "Jevrejske općine u jugoslavenskim zemljama", 141.

⁶²⁵ S. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 238.

⁶²⁶ *Hrvatski narod* (Zagreb), 5. travnja 1945. i 5. svibnja 1945.; Fikreta JELIĆ - BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, Zagreb 1978., 304.; Z. ŽIVAKOVIĆ - KERŽE, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijek i život koji se nastavlja*, 178.

⁶²⁷ M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, 270.-271., 277.-278.

preživjeli Židovi s hrvatskog područja vraćaju se ponajviše u Zagreb gdje je bio organiziran prihvat i pomoć pri Židovskoj općini.⁶²⁸

U neposrednom poraću Jugoslavije *de facto* dopuštala da preko njenoga područja preživjeli Židovi iz europskih zemlja odlaze u Palestinu, a svojim je Židovima to zabranjivala. Jugoslavenski Židovi su do 14. svibnja 1948. mogli napustiti zemlju jedino ako su pribavili potrebnu dokumentaciju palestinske vlade. Iznimke su bili oni koji su kao članovi raznih sportskih, kulturnih i gospodarskih izaslanstava odlazili u Palestinu i potom odbijali da se vrate.⁶²⁹

Pojedinačno iseljavanje Židova iz Jugoslavije odvijalo se u razdoblju 1945.-1947. kada je Židovska agencija za Palestinu trebala ustupiti oko pedeset dozvola za popunjavanje godišnje kvote za useljavanje, a prema odredbama britanske mandatarske vlasti u Palestini. Izvršni odbor Saveza jevrejskih veroispovednih opština u Jugoslaviji trebao je posredovati u tom iseljavanju, ali prvih 50 dozvola koji su vrijedile godinu dana nisu bile iskorištene jer su izdane u svibnju 1944., a zbog razrušenih prometnica Savez ih je dobio sa zakašnjenjem i nisu se uspjele iskoristiti. Vodstvo Saveza upozoravalo je svoje sunarodnjake koji su pripadali cionističko pokretu da bi za njih bilo poželjno da isele u Palestinu zbog "društvene klime" u novoj Jugoslaviji. No samo je mali broj jugoslavenskih Židova u razdoblju 1945.-1947. iskoristio ovu priliku, samo nekoliko desetina što je izazvalo negodovanje Svjetskog židovskog kongresa (SŽK) koji je pozivao Savez da iskoriste dobivene dozvole. Oni su naglašavali da je pitanje iseljavanja jugoslavenskih Židova osobno pitanje pojedinca, a ne predmet rasprave cjelokupne židovske zajednice jer su procijenili da bi takva pojava naišla na negativan odjek novih jugoslavenskih vlasti neprekidno lavirajući da zadovolje obje strane i SŽK i jugoslavenske vlasti.⁶³⁰

Prvi kontakti koji su imali svrhu osigurati ilegalno iseljavanje europskih Židova koji su preživjeli Holokaust preko jugoslavenskog područja ostvareni su tijekom studenoga i prosinca 1944. kada su predstavnici Mosada u Beogradu pregovarali o mogućem korištenju jadranskih luka za prijevoz iseljenika. Potom se u pregovore uključio i Svjetski židovski kongres koji je pregovarao i s jugoslavenskim vlastima koje su uz male zadržke, više tehničkog, a manje političkog karaktera, pristale na takav dogovor. Savez jevrejskih veroispovednih općina Jugoslavije, odnosno njegov Autonomni odbor imao je obavezu osigurati smještaj i ishranu iseljenika za vrijeme njihovog boravka u Jugoslaviji, a radilo se o preko 10.000 osoba. Za te

⁶²⁸ M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, 28.

⁶²⁹ M. IVANKOVIĆ, "Odlazak jevrejskih izbeglica – žrtava holokausta iz evropskih zemalja za Palestinu preko teritorija Jugoslavije 1946-1947, godine", 153., bilj 26,

⁶³⁰ M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, 307., 309.

potreba zakupljena su mjesta u brojnim hotelima u okolici Zagreba.⁶³¹ SŽK obratio se 2. srpnja 1945. jugoslavenskim vlastima da se preko luke Split dopusti prolaz 2.500 židovskih izbjeglica iz Rumunjske gdje su trebali preko neke crnomorske luke biti prebačeni u Palestinu, no, zbog povlačenja sovjetske vojske luke su bile blokirane. Do Splita su planirali doći željeznicom, a sve troškove snosile bi "židovske međunarodne organizacije" koje su bile spremne jugoslavenskoj vladi staviti na raspolaganje 100.000 švicarskih franaka koji bi se dodijelili najugroženijem stanovništvu u Jugoslaviji. Jugoslavenske vlasti negativno su odgovorile zbog toga što je željeznički promet prema Splitu bio prekinut, ali su predložili luku u Trstu samo što bi željeznički transporti morali ići preko Mađarske i Austrije. Jugoslavenske vlasti nisu pravile smetnje Židovima u prelasku preko područja "zone B" Julijske krajine pa su stoga Savezničke vojne vlasti protestirale u nekoliko navrata da se zajedničkim naporima spriječe pokušaji prijelaz preko Morganove linije.⁶³² U isto to vrijeme zabilježene su i nategnutosti u odnosima Jugoslavije i židovskih predstavnika u Palestini koji su im prigovorili da imaju "negativan stav" prema iseljavanju Židova i prema cionizmu te da sukladno tomu jugoslavenski konzularni predstavnici u Švicarskoj ometaju odlazak jugoslavenskih Židova iz Švicarske u Palestinu što je uznemirilo židovske organizacije. Predsjedništvo Ministarskog savjeta DFJ ubrzo je dalo naputak diplomatskim predstavništvima da se jugoslavenskim Židovima koji su tijekom rata izbjegli u inozemstvo dopusti odlazak u Palestinu i druge zemlje. No u istom naputku stoji i da SŽK želi "tjesne odnose" s židovskom zajednicom u Jugoslaviji, ali zbog "reakcionarnog stava njihovog vodstva" ti dodiri moraju se "svesti na što manju mjeru" i obazrivo postupati u slučajevima kada traže dolazak svojih predstavnika u Jugoslaviju pod "firmom pomaganja", a "radili bi na sasvim drugim ciljevima".⁶³³ Nekoliko mjeseci ranije, u ožujku 1946., Predsjedništvo vlade FNRJ očitovale se o Židovima, stranim državljanima, koji su prije Drugog svjetskog rata došli u Jugoslaviju. Oni su mogli uz pristanka vlasti čiji su državljani otići u Palestinu ili Sjevernu Ameriku, a Židovi s njemačkog prostora, koji su našli utočište u Jugoslaviji, mogli su otići bez ičije privole.⁶³⁴ U travnju 1947. u Ministarstvu vanjskih poslova susreli su se načelnika Odjela za repatrijaciju Branko Popović i predstavnik Židovske agencije iz Palestine Froim Szulc na kojem je raspravljano o daljnjem prebacivanju židovskih izbjeglica preko jugoslavenskog područja iz Njemačke. Kako bi se izbjeglo budno oko britanskih obavještajaca odlučeno je da željeznički transporti

⁶³¹ M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, 299., 302.

⁶³² DA MSPS, PA, 1945., kut. 21, dosje 2, br. 2179.; AJ, Predsjedništvo vlade FNRJ, kut. 35, 35-774-775.; M. IVANKOVIĆ, "Odlazak jevrejskih izbjeglica – žrtava holokausta iz evropskih zemalja za Palestinu preko teritorija Jugoslavije 1946-1947, godine", 145., 146.

⁶³³ DA MSPS, PA, 1945., kut. 21, dosje, 3, br. 4373.; AJ, Predsjedništvo vlade FNRJ, kut. 35, 35-777.

⁶³⁴ AJ, Predsjedništvo vlade FNRJ, kut. 35, 35-857.

izbjegavaju velika mjesta te da se ukrcaj ne izvršava u velikim lukama kao što su Sušak ili Split nego Bakar. Iako su jugoslavenske vlasti poslali pismenu obavijest Vladimiru Velebitu u New York da je zahtjev odbijen, što je vjerojatno bilo namijenjeno britanskoj obavještajnoj službi, pripreme za transport izbjeglica su otpočele. U Zagrebu je osnovana prihvatna stanica koja je mogla primiti oko 4.000 ljudi. Židovi su dolazili kao repatirci za razne zemlje premda se znalo da je njihovo odredište Palestina.⁶³⁵ U veljači 1948. Britanci su presreli brod s 969 židovskih emigranta porijeklom iz Bugarske koji su se ukrkali u Bakru, a druge manje skupine u Splitu i Dubrovniku. Britanske vlasti pozivajući se na sličan slučaj od 16. studenog 1946. kada su uložili prosvjednu notu Josipu Brozu Titu iznova su tražili objašnjenje o ovim transportima.⁶³⁶ Dozvoljavanje prolaza europskih Židova preko Jugoslavije i njihov tranzit prema Palestini preko jadranskih luka nosio je rizik zahlađenja odnosa s Britancima, a bio je u skladu sa sovjetskim stavom koji je blagonaklono gledao na iseljavanje Židova iz SSSR-a, istočne i jugoistočne Europe jer je to vodilo ka smanjenju britanske dominacije na Srednjem istoku i Mediteranu.⁶³⁷

U uvjetima novog državnog i društvenog okruženja židovska zajednica stvorila je nove modela ophođenja s tijelima nove državne vlasti i općenito društvom jer se trebalo prilagoditi "stalnom nadzoru režima" koji se provoden u "svim sferama života nove Jugoslavije". Istovremeno su se morali nositi i sa sugestijama i zahtjevima financijera izvana, Svjetskim židovskim kongresom i JOINT-om. Uvjeti u novonastaloj državi doveli su do toga da je u rujnu 1952. promijenjen nazivi Savez jevrejskih veroispovednih općina u Savez jevrejskih opština čime je dokinut atribut vjerske pripadnosti. Prilagođavanje novoj stvarnosti nagrađeno je naklonošću i pomoći Moše Pijade, člana Politbiroa KPJ i potpredsjednika Prezidijuma Narodne Skupštine FNRJ, koji se nije osobno osjećao niti izjašnjavao kao pripadnik židovske zajednice, ali je bio "spona i posrednik" između židovske zajednice u Jugoslaviji i državnog rukovodstva. On je pružio izravnu pomoć Savezu i židovskoj zajednici kod odobravanja rada JOINT-a u Jugoslaviji kao i kada su nakon proglašenja države Izrael od jugoslavenske države zatražili odobrenje za izvođenja alija, odnosno iseljavanje u Izrael.⁶³⁸

Odluka za pojedinačno iseljavanje Židova iz Jugoslavije bila je potaknuta često ne cionističkim pobudama već time što su brojni Židovi bili od ranije obilježeni kao "građanski elementi" s vlastitim obrtničkim radnjama, a veliki broj ih je bio i u "neproduktivnih

⁶³⁵ M. IVANKOVIĆ, "Odlazak jevrejskih izbeglica – žrtava holokausta iz evropskih zemalja za Palestinu preko teritorija Jugoslavije 1946-1947. godine", 149., 150. bilj. 25.

⁶³⁶ DA MSPS, PA, kut. 122, dosje 14, br. 410702.

⁶³⁷ M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, 311. bilj. 48 i 49., 313. bilj. 55.

⁶³⁸ M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, 278.-281., 283.

zanimanjima" kao visoko obrazovani ljudi i intelektualci i kao takvi nisu bili traženi kao fizička radna snaga. Naravno, da je među iseljenicima bilo i ortodoksnih Židov kojima je bilo nezamislivo živjeti u zemlji kakvu su izgradile poslijeratne jugoslavenske komunističke vlasti. Bilo je i povremenih ispada antisemitizma koji nisu prema vodstvu Saveza mogli biti razlogom za iseljavanje, ali su stvarali nelagodu. Tako Albert Weiss predsjednik Saveza u svom pismu Pavlu Neubergeru, predsjedniku Jugoslavenskog židovskog komiteta pri SŽK i članu JOINT-a napisao u lipnju 1946. da ima pojava da i "prekaljenu borci" govore da su "Jevreji ostali ono što su bili". Uvidom u arhivsko gradivo pretežito židovske provenijencije može se zaključiti da su cionistički razlozi bili glavni razlog iseljavanja, a kako poslijeratne jugoslavenske vlasti nisu taj razlog javno odobravale, neki autori su stoga zaključili da je Savez samo koristio "rječnik diplomacije" i kao motiv navodili su "[...] želju jevrejskog stanovništvo da se odseli i da živi u svojoj matičnoj državi."⁶³⁹

U konačnici odluka vlade FNRJ bila je na korist židovske zajednice i omogućavala je svakom Židovu i onoj osobi koja je mogla dokazati židovsko porijeklo da sa svojom obitelji iseli u Izrael.⁶⁴⁰ Ograničenja su postojala s obzirom na strukovnu pripadnost iseljenika, odnosno onima iz deficitarnijih struka onemogućavano je iseljavanje, a osobito je bilo pritisaka na Židove koji su bili članovi KPJ, pa čak ako im je već dozvoljeno iseljavanje poticani su da odustanu od odlaska. To je bilo osobito prisutno u razdoblju 1948.-1950. Pojedinci su čak i razdvajani od obitelji jer su bili potrebni u "izgradnji nove Jugoslavije", a obećavano im je da će se naknadno odseliti i spojiti s obitelji. Ukoliko osoba ne bi odustala na nagovore onda bi im matična ustanova u kojoj su radili uskratila suglasnost o odlasku što je bilo neophodno za dobivanje ispisa iz jugoslavenskog državljanstva. Ta je pojava učestalija 1949. te je reagirao Sekretarijat vlade FNRJ za personalna pitanja i uputio dopis Sekretarijatima vlada Narodnih republika, saveznim ministarstvima i drugim državnim tijelima da se ne rukovode kod davanja suglasnosti za iseljavanje samo svojim "lokalnim interesima" kako se ne bi ugrozila državna politika koja u načelu dopušta odlazak. Onemogućiti u toj namjeri trebalo je samo one bez kojih bi došlo do "zastoja" u privredi, znanosti i kulturi. Inače, bilo je izuzetno teško gotovo i nemoguće odustati od iseljavanja ukoliko bi bilo odobreno. Poslije 1950. pooštreni su propisi pa su tako stručnjaci koji su radili u državnim službama bili odbijani bez objašnjenja. Iseljavanje je odobreno i mješovitim brakovima, zatim Židovima koji su bili na području Jugoslavije sa stranim državljanstvom i

⁶³⁹ M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, 308., bilj. 41., 310.-311.

⁶⁴⁰ AJ, Presidijum Narodne skupštine FNRJ, fond 15, 36/18.

bez državljanstva. Kriterij je bilo židovsko porijeklo, a ne trenutna vjeroispovijest.⁶⁴¹ Prema zahtjevima za odlazak u Izrael u slučajevima mješovitih brakova veleposlanstvo Izraela u Beograda pokazivalo je razumijevanje što nije bilo u skladu s preporukom izraelskog Ministarstva za useljavanje.⁶⁴² Pri Izvršnom odboru Saveza je ustanovljena Komisija za iseljenje u državu Izrael, a pri većim vjeroispovjednim općinama formirani su transportni odbori, komisije i štabovi za organiziranje iseljavanja.⁶⁴³

Prvo iseljavanje, aliya, izvedena je 1948. kad je ukupno 4.115 osoba iselilo u Izrael, a broj prijavljenih bio je daleko veći, no, zbog dobivanja otpusta iz jugoslavenskog državljanstva mnogi su morali proći provjere zbog ranije navedenih razloga. Druga aliya izvršena je u lipnju i srpnju 1948. kada je iselilo oko 2.567 osoba. U samo godinu dana broj članova židovske zajednice u Jugoslaviji smanjen je za 60% jer je 6.682 osoba iselilo u Izrael. Prema podacima MUP-a FNRJ nisu se svi koji su dobili dozvolu za iseljenje i iselili, iz prve aliye oko 422 osobe, a iz druge aliye 755 osoba. Izvjestan broj imao je opravdan razlog kao što je bolest u obitelji i dr., a pojedinci su to napravili, kako je to smatrala vlast, iz "špekulantskih motiva" kao što je očekivanje vijesti o tome kakav je život u Izraelu, pronalaženja mogućnosti za "šverc i sl." O poteškoćama na koje su nailazili svjedoči pismo Saveza jevrejskih veroispovednih opština (SJVO) vladi FNRJ krajem studenog 1948. Naime, Konzervatorski zavod u Zagrebu pregledavao je one predmete židova s hrvatskog prostora koji su moguće imali neku umjetničku vrijednost i takve predmete židovsko stanovništvo nije moglo ponijeti. Njihova prosudba izgleda da je bila upitna te je Komitet za kulturu i umjetnost FNRJ tražio da se ti predmeti iznova pregledaju prije ukrcaja u Rijeci. To je moglo znatno usporiti i poskupjeti odlazak u Izrael te je traženo od vlade da se ovaj zahtjev povuče. Predsjednik SJVO-a Albert Weiss naglasio je da su Židovi tijekom rata ostali bez "najobičnijih stvari", a kamoli umjetničkih predmeta te da su poslije rata "oni koji su preživjeli" bili "goli i bosii" i jedva pribavili "stvari za domaćinstvo" i stoga nisu bili u mogućnosti pribavljati predmete od "veće vrijednosti".⁶⁴⁴

Posebno je rješavano pitanje iseljavanja maloljetnih osoba, većinom djece koja su ostala bez roditelja odnosno prijenos njihove imovine s tzv. pupilnih računa.⁶⁴⁵ Tijekom 1951. i 1952. odobreno je korištenje prava na spajanje obitelji pa je u Izrael u svibnju 1951. iselilo 819

⁶⁴¹ M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, 315 i bilj. 62., 320., 321., 322.

⁶⁴² Ari KERKKANEN, *Yugoslav Jewry. Aspects of Post World War II and Post-Yugoslav Developments*, Helsinki 2001., 74.

⁶⁴³ M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, 315., 316., 323.

⁶⁴⁴ AJ, Predsjedništvo vlade FNRJ, kut. 35, 35-1006-1009.

⁶⁴⁵ AJ, Predsjedništvo vlade FNRJ, kut. 35, 35-1021., 35-1024., 35-1028.

osoba, u srpnju 1952. iselilo 141 osoba te u listopadu 1952. iselile su se 84 osobe.⁶⁴⁶ Iako se u literaturi spominju različiti brojevi, najvjerodostojniji je navod M. Ivanković, s obzirom na studioznost u pristupu, da je ukupno organizirano u skupinama u Izrael u razdoblju 1948.-1952. iselilo 8.618 osoba, od toga iz Hrvatske 2.747, a iz Bosne i Hercegovine 974.⁶⁴⁷ Sva kasnije iseljavanja provedena su pod istim uvjetima kao i prva grupna iseljavanja. Kasnije prevladava pojedinačni način iseljavanja što je trajao je do 13. lipnja 1967. kada je došlo do prekida diplomatskih odnosa Izraela i SFRJ. Nakon zadnje alije u srpnju 1952. u Jugoslavije je ostalo 6.175 Židova. Savez je smatrao da ih ima još oko 500 do 1.000 koji nisu prema osobnoj odluci učlanjeni u židovske općine.⁶⁴⁸ Jevrejska vjeroispovjedna općina u Zagrebu imala je 21. lipnja 1949. oproštajnu akademiju za svoje članove koji se iseljavaju u Izrael.⁶⁴⁹ Velika iseljenička sabirališta bila su u Zagrebu i Beogradu. U Zagrebu su se okupljali Židovi s područja Hrvatske, dijela Vojvodine odnosno iz Subotice i Sombora, iz Slovenije i Bosne i Hercegovine. Luke za ukrcavanje bile su Rijeka, Dubrovnik i Split do kojih se putovalo željeznicom. Troškove je pokrивao je Savez, koji je i unajmljivao brodove od Jugoslavenske pomorske agencije, od Grčke, a za prve četiri alije i izraelska vlada je dala svoja dva broda. Kod izvođenja šeste alije s obzirom na manji broj iseljenika iseljavalo se prema istim odredbama, a prijevoz se odvijao redovnom linijom. Tijekom organiziranog iseljavanja u Izrael iselio se najveći dio židovskog stanovništva koji su bili vjernici, posebice ortodoksni Židovi i oni koji su imali jasnu nacionalnu orijentaciju, a koje su nove jugoslavenske vlasti smatrale "neprijateljskim elementom". Odlaskom "radikalnih Židova" u Savezu je vođena politika koja je trebala pretvoriti Židove u "društveni prihvatljive" članove.⁶⁵⁰

Prilikom dobivanju otpusta iz jugoslavenskog državljanstva iseljenici u Izrael potpisivali su izjavu kojom se odreći svoje nepokretne imovine u korist države, a ti stanovi, poslovni prostori i dr. ostajali su trajno u vlasništvu države čak i u slučajevima kada su se osobe nezadovoljne životom i Izraelu odlučile na povratak. Bilo je i osoba koje se nisu mogle prilagoditi novom načinu života, uvjetima ratnog stanja s susjednim arapskim državama, klimi

⁶⁴⁶ M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, 318., 320., 336.

⁶⁴⁷ M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, 320. ⁶⁴⁷ Radmila RADIĆ, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953*, Beograd 1995., 123, 361. navodi do 1951. otišlo 7.655 Židova iz Jugoslavije. M. Švob donosi prema različitim izvorima broj od 7.746 iseljenika, zatim za razdoblje 1948.-1952. broj od 7.864 iseljenika i broj od 7.739 iseljenika. M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, 135. J. Zlatković Winter navodi da je u razdoblju 1948.-1952. iselilo u Izrael iz SFRJ 8.000 Židova. Jelena ZLATKOVIĆ WINTER, "Židovi u Hrvatskoj: migracije, etno-socijalna obilježja, status i odnos s okolinom", *Migracijske teme*, god. 11, br. 3.-4/1995., 332.; S. Goldstein navodi da je 1948. iselilo oko 8.000. S. GOLDSTEIN, "Domovina, ili dijaspora", 12.

⁶⁴⁸ M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, 320., 340., 347.

⁶⁴⁹ M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, 139.

⁶⁵⁰ M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, 322.-325., 328., 330., 353., 354.

i sl. te su tražile repatrijaciju u Jugoslaviju, što je bio slučaj pretežito kod iseljenika prve dvije alije koji su naišli na najteže uvjete.⁶⁵¹ Tijekom 1949. stotine useljenika iz Jugoslavije obratilo se MUP FNRJ da im se odobri povratak. Pravo na povratak dobivali su rijetki iseljenici, a morali su biti "politički ispravni", a imovinu koje su se odrekli država im nije vraćala. Pojedinci su se izravno obraćali Josipu Brozu Titu, koji je uz mišljenje MUP-a FNRJ, uglavnom odobravao povratak.⁶⁵² Isprva je jugoslavenski tisak pišući o povratnicima isticao "nostalgiju za rodnim krajem", a od 1952. naglaska je stavljen na političke razloge jer je društveno uređenje u Jugoslaviji takvo da se sada "svi žele vratiti".⁶⁵³

Jugoslavenske vlasti odnosile su se prema pojavi iseljavanja Židova u skladu sa svojim političkim probicima koje su mogle ostvariti na međunarodnom planu, naravno u skladu sa svojim komunističkim svjetonazorom. Prije osnivanja države Izrael podržavala je Jugoslavije ilegalno iseljavanje jer je to bilo u skladu s njenom "antiimperijalističkom politikom". Nakon proglašenja države Izrael u svibnju 1948. pored već navedenog razloga bilo je tu i zdravih odnosa između države i njenih građana židovske nacionalnosti, ali i bezbolan načina da se riješe onih koji nisu bili spremni da se prilagode na nove društvene i političke prilike.⁶⁵⁴

**

U popisu 1948. Židovi su, zbog malog broja, uključeni u *ostale*. Naime, u poslijeratnoj Jugoslaviji vrlo se mali broj stanovnika deklariralo kao Židovi stoga ti rezultati niti nisu u popisima stanovništva posebno obrađivani, a prema tome popisu bilo je 6.853 Židova, a članova Židovskih općina 11.934.⁶⁵⁵ Nakon rata jedan dio Židova se u popisima deklarirao po narodnosti kao Hrvat-Židov, Srbin-Jevrej, a uvršteni u prvo deklariranu nacionalnost.⁶⁵⁶ U popisima stanovništva poslije 1953. u Hrvatskoj je po narodnosti bilo 413 Židova i po vjeri 1.011, a od toga 619 izjasnilo se kao Hrvati, 44 kao Jugoslaveni, 23 kao Mađari, 10 kao Česi-Slovaci, 279 kao "neslaveni", a kao Slovenci, Makedonci, Crnogorci, Talijani, Nijemci i ostali neslaveni izjasnilo se za svaku navedenu skupinu manje od 10 ljudi. U popisu 1961. po narodnosti je ih je bilo 406, prema popisu 1971 2.845, 1981. 316 te 1991. po narodnosti 600,

⁶⁵¹ M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, 330.-332

⁶⁵² Milan V. TERZIĆ, *Titova vještina vladanja. Maršal i maršalat 1943-1953.*, Podgorica 2005., 160.; M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, 337.-338.

⁶⁵³ M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, 338.

⁶⁵⁴ M. IVANKOVIĆ, *Jevreji u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, 354.-355,

⁶⁵⁵ M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, 102.; M. ŠVOB, C. BRČIĆ, S. PODGORELEC, "Židovi u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na grad Zagreb", 67.

⁶⁵⁶ M. ŠVOB, C. BRČIĆ, S. PODGORELEC, "Židovi u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na grad Zagreb", 68., 71. bilj. 23.

a po vjeri 633 dočim je u Koordinaciju židovskih općina Hrvatske bilo učlanjeno 2.000 osoba.⁶⁵⁷

Razdoblje od 1941. do 1945. za židovsku je populaciju na jugoslavenskom prostoru pa tako i hrvatskom obilježeno traumatičnim iskustvom holokausta, a poslije rata uslijedilo je prilagođavanje, često asimiliranje s većinskim narodom ili optiranje za Izrael.

Migracije njemačkog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća

Na području Nezavisne Države Hrvatske živjelo je oko 170.000 Nijemaca i to oko 150.000 na području Hrvatske i oko 20.000 na području Bosne. Živjeli su pretežito na području Slavonije, Srijema, na sjeverozapadu Bosne, u bosanskoj Posavini i u Sarajevu.⁶⁵⁸

Tijekom Drugoga svjetskog rata kako su ratna zbivanja ugrožavala sigurnost njemačkih naselja i stanovništva vodstvo Njemačke narodne skupine na području NDH poduzima preseljavanja/evakuacije svojih pripadnika na sigurnija područja. U početku, to je još unutar područja NDH gdje su uživali široku nacionalnu autonomiju da bi se moglo reći da su *de facto* bili "država u državi".⁶⁵⁹ No ti Nijemci bili su samo državljani NDH i nisu imali dvojno državljanstvo. Prilikom putovanja na područje Trećeg Reicha hrvatski Nijemci, kao i većina Nijemaca s okupiranog jugoslavenskoga područja, osim Nijemaca na području Donje

⁶⁵⁷ M. ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, 103.; M. ŠVOB, C. BRČIĆ, S. PODGORELEC, "Židovi u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na grad Zagreb", 69.; J. ZLATKOVIĆ WINTER, "Židovi u Hrvatskoj: migracije, etno-socijalna obilježja, status i odnos s okolinom", 329.

⁶⁵⁸ Valentin OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, Stuttgart 1989., 388., 389. Usp. Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske, (prir. Rafael Landikušić), Zagreb 1942., 13.

⁶⁵⁹ Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945*, Beograd 1981., 185.-186.; Zoran JANJETOVIĆ, "O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca", *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 2002., 28.; Vladimir GEIGER, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugog svjetskoga rata", *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru. Sosedstvo Avstrije, Hrvaške in Slovenije*, (ur. Marina Lukšič Hacin), Ljubljana 2003., 161.

Štajerske, Koruške i Kočevja koji su postali državljani Trećeg Reicha, morali su uz putovnice imati i mišljenje o političkoj podobnosti. Treba napomenuti da su njemačko državljanstvo tijekom rata mogli dobiti oni hrvatski Nijemci koji su dobrovoljno pristupili njemačkim vojnim postrojbama ili su u njih unovačeni. To se nije odnosilo i na njihove obitelji premda su vlasti NDH zatražile da se poslije rata i one presele i dobiju državljanstvo što nije prihvatilo Ministarstvo vanjskih poslova Trećeg Reicha. Čak i za vrijeme izbjeglištva u jesen 1944. kada se s jugoistoka Europe na područje Trećeg Reich prelijevao val od nekoliko stotina tisuća Nijemaca, Reichsführer SS Heinrich Himmler naglasio je da se oni trebaju smatrati stranim državljanima.⁶⁶⁰

I prije izbijanja Drugog svjetskog rata njemački državni vrh iskazivao je "brigu" za njemačke sunarodnjake kojima je, bez obzira na državljanstvo, na rasnoj osnovi priznata pripadnost njemačkom narodu, ali i tada s jasnim stavom da je *homo germanicus* važniji nego *homo civis*. Dakle, Folksdojčeri su postali dijelom njemačkog naroda, ali ne i njemački državljani jer je to moglo narušiti vanjskopolitičke odnose Trećeg Reicha s drugim zemljama.⁶⁶¹

Prvi val preseljavanja koji je zahvatio njemačkoga stanovništva u NDH bila je evakuacija potkraj 1941. i početkom 1942. zbog izbijanja ustanka i opasnosti od partizana s područja Potkozarja, Like, Korduna, Banovine i sjeverozapadne Bosne na sigurnije područje zapadne Slavonije, a potom i u Srijem. Zatim će početkom 1942. uslijediti iseljavanje iz zapadne i srednje Slavonije u Treći Reich i u istočnu Slavoniju, a u tu svrhu osnivaju se komisije i uredi za preseljavanje pripadnika Njemačke narodne skupine u NDH. Dio ih je naseljen i na posjede iseljenih Srba u selima Moja Volja (Jarkovci) i Ljukovo u Srijemu. Do kraja 1942. zbog ugroženosti od partizana preseljeno je preko nekoliko stotina njemačkih obitelji iz kotara Đakovo, kotara Našice i iz kotara Požega.⁶⁶² Način na koji su Nijemci evakuirani zbog ratnih događanja unutar granica NDH zbog ratne opasnosti pokazuje primjer s područja Bosanske Dubice. Kada je tamo izbila pobuna/ustanak većina stanovnika iz

⁶⁶⁰ Z. JANJETOVIĆ, "O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca", 28.-29., 31.

⁶⁶¹ Z. JANJETOVIĆ, "O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca", 27.

⁶⁶² *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost – Mitteleuropa*, Band V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Düsseldorf 1961., München 1984., Augsburg 1994., München 2004., 83E-84E.; Zdravko KRNIĆ, "O iseljavanju pripadnika Njemačke narodne skupine (Volksdeutschera) iz NDH za vrijeme II svjetskog rata", *Zbornik*, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod 1966., 77.-78.; 206.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 190.-191.; V. OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, 387.-388.; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band I, *Ortsberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944 – 1948.*, München/Sindelfingen 1991., 813.-829.; *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Ortsberichte 1944 – 1948*, München 1991.; V. GEIGER, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugog svjetskoga rata", 162.

njemačkih sela Vranovac i Bjelajci (zaselak Prosara) protjerani su ili izbjegli u Bosansku Dubicu s tim da su pobunjenici kao taoce ostavilo šestoro njemačke djece. U kolovozu 1941. vođeni su pregovori u kojima su posredovali predstavnici Njemačke narodne skupine u NDH iz Osijeka od kojih su pobunjenici tražili da se iz zatvora u Bosanskoj Dubici puste svi Srbi te da će oni tada pustiti taoce. Predložili su da njemačko stanovništvo može iseliti s 50 kilograma prtljage i 500 jugoslavenskih dinara što je zapravo preuzet naputak vlasti NDH koja je pod tim uvjetima, a prema dogovoru o razmjeni stanovništva s Trećim Reichom, iseljavala Srbe u Srbiju.⁶⁶³

Krajem rujna 1942. potpisan je ugovor vlada NDH i Trećeg Reicha o iseljavanju Nijemaca s pojedinih područja NDH koji su bili najizloženiji partizanskim napadima odnosno gotovo svih Nijemaca iz Bosne izuzev onih iz Windthorsta (Nove Topole), Trošeljia i Brčkog te također iseljavanje Nijemaca iz pojedinih gradova i sela u Hrvatskoj. Iz bosanskih gradova i sela iselilo je 17.363 Nijemaca (Bosanska Krupa, Prijedor, Karlsdorf [Vrbaška], Bosanska Gradiška, Banja Luka, Prnjavor, Glogovac, Teslić, Derventa, Korače, Bosanski Brod, Bosanski Šamac, Gradačac, Doboj, Tuzla, Bijeljina, Schönborn [Novo Selo/Petrovo Polje], Zavidovići, Zenica, Jajce, Sarajevo, Mostar i dr.). Iz hrvatskih gradova i sela iselilo je 2.482 Nijemca (Dubrovnik, Samobor, Rude, Karlovac, Sisak, Petrinja, Selište, Kutina, Lipovljani i Kostajnica). Ovo iseljavanje trebalo se provesti bez izravne ili neizravne prisile, a iseljenici su dobivali državljanstvo Trećeg Reicha.⁶⁶⁴

Na posjede iseljenih Nijemaca iz NDH trebali su se naseliti Hrvati iz Štajerske, Koruške i Kranjske. Zavod za kolonizaciju NDH prema svom pravilniku morao je za sve iseljene Nijemce između ostaloga imati i abecedni očevidnik iseljenika po kotarevima, zatim je trebao voditi i abecedni očevidnik onih koji bi otkupili napuštenu imovinu iseljenih Nijemaca s područja NDH. Službenici Zavoda za kolonizaciju vršili su procjenu i preuzimanje napuštenih njemačkih posjeda i imali naputke kako s tom imovinom raspolagati odnosno da se sva imovina mora sačuvati za buduće vlasnike Hrvate povratnike. Stoka koja je ostala, a bila je vlasništvo preseljenih Nijemaca, davana je u zakup domaćem stanovništvu ili na korištenje

⁶⁶³ Dušan SAMARDŽIJA, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984., 95.-97.

⁶⁶⁴ Hrvatski državni arhiv (HDA), Ministarstvo vanjskih poslova NDH, kut. 3, Utanačenje između vlade NDH i Njemačke vlade o selidbi pripadnika njemačke narodnosti sa stanovitih područja NDH u Njemački Reich od 30. rujna 1942.; HDA, Ministarstvo unutrašnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (MUP NDH), II-A 21206/42.; *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost – Mitteleuropa*, Band V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, 83E-84E.; Antun MILETIĆ, "Preseljenje i evakuacija Folksdojčera iz Srijema i Slavonije 1942 – 1944. godine", *Zbornik*, Historijski institut Slavonije i Baranje, br. 12, Slavonski Brod 1975., 16.; V. OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, 388.

izbjeglicama katolicima i muslimanima te su uredi Zavoda za kolonizaciju mjesečno izvještavali o brojnom i zdravstvenom stanju te stoke. Događalo se da bi stoka uginula ili da su je uzele razne vojne postrojbe o čemu se onda privremeni vlasnik trebao očitovati nadležnim uredima Zavoda za kolonizaciju.⁶⁶⁵

Potkraj 1942. Reichsführer SS Heinrich Himmler, kao komesar za zaštitu njemačke narodnosne skupine u inozemstvu, zgotovio je plan o iseljavanju svih Nijemaca iz NDH zbog snažnog razvoja partizanskog pokreta. Poslanik Trećeg Reicha u NDH Siegfried Kasche načelno se složio s planom ali i upozorio da je iseljavanja vrlo složeno jer se radi o velikom broju ljudi (oko 150.000). Vodstvo Njemačke narodne skupine u NDH, kao i sami Nijemci u NDH nisu na taj plan gledali blagonaklono, a osporavali su ga i pojedinci u nacističkom rukovodstvu u Trećem Reichu kao i dio državnoga vrha NDH jer je to po njima značilo izravno slabljenje otpora u borbi protiv partizanskog pokreta na području NDH.⁶⁶⁶

Početak 1943. s područja zapadne i središnje Slavonije koja su bila izložena brojnim i stalnim upadima partizana iseljava manji broj Nijemaca u Treći Reich i veći broj na manje ugrožena područja istočne Slavonije i Srijema. Planiralo se tijekom 1943. preseliti oko 23.000 Nijemaca iz zapadne Slavonije, sve Nijemce iz srednje Slavonije i preostalih oko 5.000 Nijemaca iz Bosne u Srijem i okolicu Osijeka.⁶⁶⁷

Ova preseljenja smatrana su sigurnosnim i privremenim mjerama, a ne trajnim iseljavanjem. Kako su se ratna događanja sve više razvijala u korist partizanskoga pokreta rukovodstvo Njemačke narodne skupine u NDH razmišlja i planira evakuaciju svih Folksdojčera. Vođa Njemačke narodne skupine u NDH Branimir Altgayer izradio je plan u veljači 1944. za evakuaciju Nijemaca iz Slavonije i Srijema. Bilo je različitog prihvaćanja plana iseljavanja jer je i sam pojam evakuacije bio za mnoge neprihvatljiv, a kamoli misao da bi to moglo biti trajno preseljenje. Ipak, kako se povećao broj žrtava među pripadnicima Njemačke narodne skupine (oko 1.500 poginulih do travnja 1944.) i nastojanjem vodstva

⁶⁶⁵ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, k. 6, Zavod za kolonizaciju u Zagrebu, br. taj. 3418-1944., Opći propisnik o poslovanju Zavoda za kolonizaciju, Zagreb dne 20. srpnja 1944., 21.; Isto, k. 68, 56.823/44. i 56.824/44. Ic, Izvještaji o promjenama kod stoke na napuštenim njemačkim posjedima; Isto, k. 325, 19669/43., Preuzimanje i raspolaganje njemačkom imovinom.

⁶⁶⁶ *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost – Mitteleuropa*, Band V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, 84E.; Z. KRNIĆ, "O iseljavanju pripadnika Njemačke narodne skupine (Volksdeutschera) iz NDH za vrijeme II svjetskog rata", 81.; V. OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, 389.-391.; V. GEIGER, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugog svjetskoga rata", 162.

⁶⁶⁷ A. MILETIĆ, "Preseljenje i evakuacija Folksdojčera iz Srijema i Slavonije 1942 – 1944. godine", 19.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 205.-206.; V. OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, 425.-427.; V. GEIGER, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugog svjetskoga rata", 162.

Njemačke narodne skupine da se pojasni da je preseljenje privremene naravi i nazivaju ga evakuacijom, preseljenja su u prvoj polovici 1944. organizirana sporadično, a kasnije sustavnije. U Slavoniji se tijekom 1944. sve intenzivnije provodilo preseljavanje njemačkoga stanovništva iz zapadne i središnje u istočnu Slavoniju i Srijem. Do kraja ožujka 1944. iz zapadne i srednje Slavonije preseljeno je u Srijem i u istočnu Slavoniju oko 20.000 Nijemaca. U travnju 1944. preseljeno je još oko 5.000 Nijemaca.⁶⁶⁸

Početak 1944. napadi partizana na njemačka sela učestali su pa više niti područje istočnog Srijema nije sigurno za domaće Nijemce kao i za one preseljene/evakuirane iz okolice Osijeka, Vinkovaca i Vukovara. Neposredna prijetnja od partizanskih napada, strah od četnika i teški životni uvjeti izbjeglih i domaćih Nijemaca uzrok su nesigurnosti koja je uskoro pojačana i činjenicom da se vojne snage Trećeg Reicha povlače iz Grčke te da se Crvena armija sve više približava. Urušavanje rada državnih institucija NDH i snažno djelovanje aktivista NOP-a potaknuli su njemačko stanovništvo na priklanjanje politici Hrvatske seljačke stranke.⁶⁶⁹

Posljednje etape preseljenja pripadnika Njemačke narodne skupine iz NDH, odnosno s područja Slavonije i Srijema koji su bili podijeljeni su u tri evakuacijske zone, započela je u rujnu 1944. i trebala se provoditi u strogoj tajnosti stoga je s planom evakuacije bio upoznat vrlo mali broj Folksdojčera i nekolicina odgovornih njemačkih predstavnika u NDH. Proglas i naređenja o evakuacije dostavljani su u u zapečaćenoj kuverti, a mogle su se otvoriti i primjeniti samo u slučaju lozinke "Heimatnot" ("Domovina u nevolji"). Evakuacija prve zone (istočni Srijem) otpočela je 3. na 4. listopada u ponoć zapovijesću Gruppenführera Konstantina Kammerhofera, a druge i treće zone (zapadni Srijem i istočna Slavonija, odvojene linijom Vukovar – Vinkovci – Vrpolje) 13. odnosno 22. listopada. Prema planu evakuacije glavno prijevozno sredstvo bile su konjske zaprege jer su druga prijevozna sredstva bila angažirana za vojne potrebe ili su bila nesigurna kao primjerice željeznica. Osiguranje iseljeničkih kolona u kojima su prvo bili djeca, žene i starci provodio je Heimatwacht (Domovinska straža). Evakuacijom je trebao rukovoditi štab njemačke 2. oklopne armije. Sjedište Štaba za evakuaciju bilo je najprije u Rumi, zatim od sredine listopada u Šidu, a od potkraj listopada 1944. u Vinkovcima. Iseljavanje Njemačke narodne skupine iz Srijema i Slavonije ubrzalo je otvaranje srijemskog fronta. Kako bi ih potaknuli na

⁶⁶⁸ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 207., 211., V. OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, 393., 396.; V. GEIGER, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugog svjetskoga rata", 162.-163.

⁶⁶⁹ Zoran JANJETOVIĆ, *Nemci u Vojvodini*, Beograd 2009., 341.

iseljavanje preko tiska, radija, letka i proglasa upozoravani su na osvetu komunista i partizanskog pokreta. Kolone poglavito njemačkih civila u zaprežnim vozilima sporo su se kretala i bile izložene napadima iz zraka te vremenskim nepogodama, a nastojanjem da se preveze što više dobara većina je izbjeglica pješačila.⁶⁷⁰ Tijekom najtežega zračnog napada na Vinkovce 17. listopada 1944. poginulo je brojno njemačko stanovništvo s područja Rume koje se povlačilo zajedno s vojskom, manji dio u jednom teretnom vagonu, a većina je bila nagurana po vinkovačkim ulicama u konjskim zapregama.⁶⁷¹

Njemačko stanovništvo je mjestimično pružalo i otpor evakuaciji jer nisu htjeli napustiti zavičaj, a bilo je i prisilnog iseljavanja njemačkoga stanovništva od strane vodstva Njemačke narodne skupine i njemačke vojske.⁶⁷² O tome svjedoči izvješće velikog župana Velike župe Vuka sa sjedištem u Osijeku Ivana Asančaića Ministarstvu unutarnjih poslova i Ministarstvu seljačkog gospodarstva i prehrane NDH o iseljavanju Njemačke narodne skupine od 30. studenog 1944.: "Prema podacima, kojima se raspolaže, bilo je slučajeva da su obitelji ovakovih članova Njemačke narodne skupine nasilnim putem odvedeni u Njemačku, a neke su čak odvedene kao taoci. [...] Cjelokupno ovo iseljavanje obavljalo se je po nalogu njemačkih vojnih vlasti kao i uz njihovu pratnju."⁶⁷³

Smjerovi i vrijeme evakuacije slavonskih Nijemaca bili su različiti. Evakuacija je uglavnom išla linijom Osijek - Baranja - južna Mađarska – Austrija, a izbjeglice su nakon tri do četiri tjedna stigle i smještene su pretežito u Štajersku, Korušku, Tirol, Bavarsku, Švapsku i Tiringiju.⁶⁷⁴

U zapadnom Srijemu i istočnoj Slavonija najprije su evakuirani Cerna i Nijemci 10. listopada, zatim Mandičevac 11. listopada, Erdevik, Vrpolje, Tompojevci i Tordinci, Račinovci, Rajevo Selo i Privlaka 16. listopada, Šidski Banovci, Drenovci, Orolik i Andrijaševci-Rokovci 17. listopada, Kukujevci 18. listopada, Ilača i Vođinci 19. listopada,

⁶⁷⁰ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 213.; OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, 432.; 437.-438.; Z. JANJETOVIĆ, *Nemci u Vojvodini*, 342.-346.; A. MILETIĆ, "Preseljenje i evakuacija Folksdojčera iz Srijema i Slavonije 1942 – 1944. godine", 19.-21.; V. GEIGER, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugog svjetskoga rata", 164.

⁶⁷¹ Marica KARAKAŠ OBRADOV, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske tijekom Drugog svjetskoga rata. Saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943. – 1945.*, Zagreb 2008., 273.-274.

⁶⁷² V. GEIGER, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugog svjetskoga rata", 165.

⁶⁷³ Vladimir GEIGER, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, Osijek 2002., 22.-23.

⁶⁷⁴ V. OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, 438.; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, Band I, Ortsberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944 – 1948*, 761.; *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Ortsberichte 1944 – 1948*, 761.; V. GEIGER, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugog svjetskoga rata", 167.

Vinkovačko Novo Selo 20. listopada, Berak 17. i 24. listopada, Vinkovci 22. listopada, Sotin 23. listopada, Tovarnik 23. i 24. listopada, Ivankovo, Drenjski Slatinik i Vučevci 24. listopada, Jarmina i Đakovačka Satnica 24., 25. i 26. listopada, Vukovar 24. i 30. listopada, Cerić, Đakovački Selci, Tomašanci 25., Viškovci 25. i 26. listopada, Semeljci i Kešinci 26. listopada, Krndija 25. i 27. listopada, Mrzović 28. listopada, Sarvaš 29., 30. i 31. listopada, Velimirovac potkraj listopada, Ernestinovo 1. studenoga.⁶⁷⁵ Evakuacija Njemačke narodne skupine iz Srijema i Slavonije, izuzev područja Osijeka, koje je bilo samostalno evakuacijsko područje, završena je 7. studenoga 1944.⁶⁷⁶

Nijemci iz zapadne i srednje Slavonije koji su tijekom 1943. i 1944. djelomice ili u cijelosti preseljeni u istočnu Slavoniju i Srijem, iseljeni su zajedno s njemačkim stanovništvom iz mjesta u kojima su bili smješteni kao izbjeglice. U studenome 1944. i kasnije, zbog sve veće ugroženosti od partizanskoga pokreta, iseljavaju i preostale manje skupine zapadnoslavonskih Nijemaca iz okolice Virovitice i Daruvara, koje su to ranije odbijale. Iseljavanje je sporadično nastavljeno do završetka rata.⁶⁷⁷

Na području Srijema bilo je i primjera da su ostajali osim članova Heimatwachta koji su imali zadaću čuvati folksdojčersku imovinu i pojedinci koji su se odbijali izjasniti kao Nijemci i evakuirati. Osobito se to javljalo kod stanovništva u većim mjestima odnosno gradovima, a razlog tomu može se tražiti u činjenici da nisu iskusili "bliske susrete" s partizanima kao što je to bio slučaj seoskog stanovništva te da se to gradsko stanovništvo i otprije "osjećalo Hrvatima".⁶⁷⁸

Prema izvješćima Glavnog ureda Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi) i izvješćima njemačke 2. oklopne armije iz listopada i studenoga 1944. s područja NDH evakuirano je 90.000 – 100.000 pripadnika Njemačke narodne skupine. U izvješćima Veleposlanstva Trećeg Reicha u Zagrebu Ministarstvu vanjskih poslova Trećeg Reicha navodi se da je do kraja 1944. i početkom 1945. s područja NDH, a prema podacima vodstva Njemačke narodne skupine, evakuirano oko 110.000 pripadnika Njemačke narodne skupine. Veliki župan Velike župe

⁶⁷⁵ V. OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, 437., 440.; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, Band I, Ortsberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito- Regime in der Zeit von 1944 – 1948*, 726., 728.-729., 732.-739., 740., 742.-743., 745., 751.-752., 754.-755., 757.-759., 763.-764., 773., 775.-778., 787., 791.; *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Ortsberichte 1944 – 1948*, 728.-729., 732.-739., 740., 742.-743., 745., 751.-752., 754.-755., 757.-759., 763.-764., 773., 775.-778., 787., 791.; V. GEIGER, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugog svjetskoga rata", 167.-168.

⁶⁷⁶ A. MILETIĆ, "Preseljenje i evakuacija Folksdojčera iz Srijema i Slavonije 1942 – 1944. godine", 21.

⁶⁷⁷ Z. KRNIĆ, "O iseljavanju pripadnika Njemačke narodne skupine (Volksdeutschera) iz NDH za vrijeme II svjetskog rata", 84.

⁶⁷⁸ Z. JANJETOVIĆ, *Nemci u Vojvodini*, 345.

Vuka, I. Asančaić, izvijestio je Ministarstvo unutarnjih poslova i Ministarstvo seljačkog gospodarstva i prehrane NDH krajem studenoga 1944. da je iz "ovdašnji krajeva" iseljeno gotov 95% Nijemaca, odnosno prema ovom nepotpunom izvješću do potkraj studenoga 1944. iseljeno je iz Slavonije, Bosanske Posavine i zapadnog Srijema najmanje oko 85.000 pripadnika Njemačke narodne skupine.⁶⁷⁹ Glavni ured VoMi ocijenio je evakuaciju Nijemaca s područja NDH kao "vrlo dobru" osobito s gledišta da se uspio izvući znatan dio materijalni dobara iz Slavonije i Srijema.⁶⁸⁰

I partizani su pratili iseljavanje pa tako se u izvješću Odjela narodnog gospodarstva Oblasnog NOO-a za Slavoniju od 14. prosinca 1944. navodi: "[...] svi neprijateljski elementi Nijemci, Mađari, ustaše iseljavaju se sa svojih posjeda na neoslobođenom teritoriju, znajući da će taj teritorij doći uskoro pod našu vlast. To se događa naročito u istočnoj Slavoniji, u kotarima Đakovo i Osijek. Površina te napuštene zemlje povećava se iz dana u dan".⁶⁸¹ Partizani su na područjima koje su preuzimali u pravilu protjerali njemačko stanovništvo i konfiscirali svu njihovu imovinu kao što je to bilo primjerice na području Đakovštine i Bjelovara gdje su protjerivane u prosinca 1944. i ožujku 1945. "neprijateljske familije" iz sela Bučje, Bračevci, Potijani, Drenje, Kućanci, Preslatnici, Kešinci i Gašinci na đakovačkom području te iz Velike Pisanice na bjelovarskom području. Osim njemačkih navodi se da se protjeruju mađarske i "ustaške" obitelji".⁶⁸² Oblasni narodno-oslobodilački odbor za Srem već je u prvoj polovici studenog 1944. ustrojio "Komisiju za naseljavanje pogorelaca i izbeglica" na posjede i u kuće "domaćih Švaba, ustaša i narodnih izdajica". Osim naseljavanja pojedinaca i obitelji provođena su i "skupna naseljavanja" što je značilo da se jedno cijelo selo naseljavalo u drugo napušteno.⁶⁸³

*

Izbjegli i prognani jugoslavenski/hrvatski Nijemci smješteni pretežito u Austriji i Njemačkoj, kao i na područje Čehoslovačke, Poljske, Mađarske i Italije, tamo su dočekali

⁶⁷⁹ V. GEIGER, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugog svjetskoga rata", 166.

⁶⁸⁰ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945.*, 216.-219.; Z. JANJETOVIĆ, *Nemci u Vojvodini*, 346.

⁶⁸¹ Artur STARC, "Iz dnevnika: O boravku u Slavoniji 1945. godine", *Slavonski povijesni zbornik*, br. 24/1-2, Centar za povijest Slavonije i Baranje, Slavonski Brod 1987., 207.; Vladimir GEIGER, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Zagreb 2001., 169.

⁶⁸² HDA, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske, 164/6497, 165/6719; HDA, Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku, 4.10.4.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, (prir. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić), Slavonski Brod 2005., Zagreb 2009., 51., 52., 90.-91.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, (prir. Vladimir Geiger, Mate Rupić, Zdravko Dizdar, Šimun Penava), Slavonski Brod 2006., 87.-88.

⁶⁸³ Zbirka preslika dokumenata Muzeja Vinkovci, Oblasni narodno-oslobodilački odbor za Srem, br. 3//1944. od 11. XI. 1944.

završetak rata i mnogobrojni su se odlučili na povratak u zavičaj. Savezničke vlasti, američke, britanske pa i sovjetske, u Austriji, Njemačkoj i drugdje poticale su povratak Nijemaca u Jugoslaviju i iskazivale protivljenje nastojanjima jugoslavenskih vlasti da onemoguće povratak izbjeglica i prognanika, a posebice su se protivile jugoslavenskim nastojanjima da preostale Nijemce protjeruju iz Jugoslavije.⁶⁸⁴ Posebno je to uznemirilo ministra za kolonizaciju DFJ Sretena Vukosavljevića koji se obratio Predsjedništvu Ministarskog savjeta DFJ iskazujući strah da se ne bi "nagomilao veći broj Nijemaca" na jugoslavenskoj granici te da treba "umoliti" i zapadne saveznike i SSSR da Nijemce više ne upućuju u Jugoslaviju, a jugoslavenske vlasti neka "oštro paze" da nitko od tih Nijemaca ne uđe u Jugoslaviju.⁶⁸⁵

Zbog političkih razloga jugoslavenska diplomacija, a potom historiografija i publicistika, tvrdile su da su jugoslavenski Nijemci tijekom Drugog svjetskog rata postali državljani Trećeg Reicha što im je odgovalo kako bi Nijemcima osporili pravo da se vrate, a onima koji su u zemlji da ostanu.⁶⁸⁶

Treba napomenuti da Nijemci koji su se nalazili na područjima koja su bila pod vlašću partizana nisu evakuirani na područje Trećeg Reicha, ali uskoro su ih i s tih područja počeli protjerivati što je pojedincima bilo toliko neprihvatljivo, primjerice na đakovačkom području, da su se vraćali kući izjavljujući da će radije poginuti u svojoj kući nego ići u Njemačku, no, njihov progon se i dalje nastavio bez obzira htjeli oni ići ili ne.⁶⁸⁷ Veliki broj tih ljudi nije se osjećao odgovornim za ratne nedaće koje su zadesile njihov kraj ili su naprosto imali samo njemačka prezimena pa nisu niti s bojazni dočekivali kraj rata koji će im nedvojbeno nametnuti "fatum kolektivne krivnje".⁶⁸⁸

Na osnovu odluka Drugoga zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije od 29. studenoga 1943. zajamčena je ravnopravnost i manjinska prava svim nacionalnim skupinama pa i njemačkoj manjini. U tom smislu je i partizanski pokret u Slavoniji u proljeće 1944. uputio proglas na njemačkome jeziku ("Die Beschlüsse der II. Tagung des AVNOJ und die deutsche Minderheit in Kroatien"). Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske na Trećem zasjedanju početkom svibnja 1944.

⁶⁸⁴ V. GEIGER, "Heimkehr. Povratka slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva / prognaništva u zavičaj i njihova sudbina", *Scrinia Slavonica*, br. 3/2003., 523.-524.

⁶⁸⁵ Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd, Vlada FNRJ – Predsedništvo vlade, 35-73, listovi 732., 764.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 231.-232., 311., bilj. 232.

⁶⁸⁶ A. MILETIĆ, "Preseljenje i evakuacija folksdojčera iz Srijema i Slavonije 1942 – 1944. godine", 22.; Z. JANJETOVIĆ, "O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca", 25.

⁶⁸⁷ V. GEIGER, *Nijemci u Dakovu i Dakovštini*, 169.

⁶⁸⁸ V. GEIGER, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, 25.-36.; V. GEIGER, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugog svjetskoga rata", 165.-169.

zajamčilo je nacionalnim manjinama u Hrvatskoj sva prava na nacionalni život, jednakost i ravnopravnost pred zakonom. No unatoč tomu, potkraj 1944. i početkom 1945. počinje od strane partizanskog pokreta i novo uspostavljenih vlasti i protjerivanje preostalih pripadnika Njemačke narodne skupine u Slavoniji čemu je posebice pridonijela i odluka Predsjedništva AVNOJ-a od 21. studenoga 1944. ("Odluku o prijelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih osoba i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile") koja je pripadnike njemačke manjine proglasila kolektivnim krivcima.⁶⁸⁹

Odluka da se onemogući povratak jugoslavenskih Nijemaca donesena je na sjednici Državne komisije za repatrijaciju, Beograd 22. svibnja 1945., a s njome su se suglasili Vlada DFJ i Generalštab Jugoslavenske armije. U odluci se izrijekom kaže: "Bivše jugoslavenske državljane nemačke narodnosti, bez obzira da li su zarobljeni kao pripadnici fašističke vojne sile ili su civilna lica, neprimati u našu zemlju."⁶⁹⁰

Više nego uporno nastojali su se Nijemci grupno ili pojedinačno vratiti na jugoslavensko područje što jugoslavenskim vlastima nije odgovaralo te su svim mjerama nastojali spriječiti njihov povratak, od diplomatskih aktivnosti do vojnih mjera u smisli strogog "čuvanje" granice i ponovne internacije onih koji bi se slučajno uspjeli vratiti. Osobito je to očito iz prepiske jugoslavenske delegacije pri Savezničkoj kontrolnoj komisiji u Mađarskoj i delegata za repatriranje raznim državnim tijelima posebice Ministarstvu socijalne politike. U jednom od dopisa šefa jugoslavenske delegacije pri Savezničkoj kontrolnoj komisiji, pukovnika Obrada Cicmila, upućenom Ministarstvu inostranih poslova DFJ navodi se da oni za repatrijaciju niti su do sada niti će ubuduće tražiti Nijemce i Mađare, a ukoliko ovi i dospiju do logora za repatrijaciju "redovito se obustavljaju". Navodi se također da su sve brojniji transporti s Nijemcima koje jugoslavenske vlasti vraćaju s jugoslavenske granice i traži se od Ministarstva inostranih poslova da zauzmu stav jer da se na taj način zauzima i inače "ograničeni vozni park" koji bi se prema njihovim riječima mogao "korisnije upotrebiti" te da se s vlakova "skidaju Nemci i vraćaju u Nemačku". U jednom izvješću opisan je i slučaj od 10. srpnja 1945. kada se dogodilo da je jedna transport krenuo prema Subotici sa preko pet stotina civila te da se tek kod polaska utvrdilo da se radi o Nijemcima i kako nije bilo vremena da se isti "skinu" s transporta upozoreno je da se u Subotici sačekaju i vrate nazad.

⁶⁸⁹ *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, br. 2, Beograd 6. veljača 1945., 13.-14.; V. GEIGER, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, 25., 27.; Vladimir GEIGER, "Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945.", 1945. – *razdjelnica hrvatske povijesti*, (ur. Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb, Katarina Spehnyak), Zagreb 2006., 272.

⁶⁹⁰ AJ, Vlada FNRJ – Predsedništvo vlade, 35-73; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 156.

Krajem kolovoza i početkom rujna nekoliko vlakova s jugoslavenskim Nijemcima stiglo je do pojedinih mjesta u Mađarskoj i svi su vraćeni od kuda su i došli bez obzira što su neki imali sovjetske isprave koje su im oduzete. Jedan vlak s nešto manje od 1.750 Nijemaca također je vraćen u Austriju. Problem se javljao ponajviše u Mađarskoj jer su tamo upućivani svi potencijalni repatrirci iz Beča, Praga, Brna i Bratislave. U gotovo svim izvješćima delegata za repatrijaciju nailazimo na podatke o Nijemcima koji bilo prema nalogu savezničkih vlasti ili vlastitoj odluci dolaze u sabirne centre za jugoslavenske državljane. O njihovoj brojnosti govori i podatak da se ponekada moraju čitave kompozicije rasformirati jer su u njima nepoželjni Nijemci koje jugoslavenske vlasti ne samo da ne žele u državi nego ih brine što se u blizini jugoslavenske granice nalaze "hiljade Švaba". Tijekom lipnja, srpnja, kolovoza i rujna mjeseca 1945. ovakvi slučajevi bili su gotovo svakodnevni i redovito su Nijemci "čišćeni" iz vlakova s repatrircima.⁶⁹¹ Sovjeti od kojih su jugoslavenske vlasti očekivale podršku u srpnju 1945. obavijestile su Ministarstvo inostranih poslova DFJ o broju jugoslavenskih državljana na sovjetskom okupacijskom području te su naveli da se oni rukovode jezikom, osobnim dokumentima i podacima "povjerljivih osoba" u logorima o podrijetlu osoba odnosno o njihovom državljanstvu te se tako i veliki broj Nijemca nađe među repatrircima. Stoga su Sovjeti dozvolili da u logore gdje ima jugoslavenskih državljana dođu jugoslavenski predstavnici po mogućnosti vojne osobe koje će onda na licu mjesta izvršiti kontrolu i tako onemogućiti povratak Nijemaca u Jugoslaviju.⁶⁹²

Jugoslavensko Ministarstvo vanjskih poslova izvijestilo je 26. siječnja 1946. Generalni sekretarijat Predsjedništva Ministarskog savjeta da je Jugoslavenska vojna misija pri Savezničkom vijeću za Austriju upozorila na britansku intervenciju, odnosno da je pomoćnik britanske vojne komande potpukovnik Flotcheri intervenirao kod Jugoslavenske vojne misije, zamolivši da jugoslavenske vlasti prestanu "[...] sa ilegalnim prebacivanjem nepoželjnog elementa iz Jugoslavije u Austriju" te je zahtijevao "[...] da se svi do sada na razne načine

⁶⁹¹ AJ, Ministarstvo socijalne politike DFJ/FNRJ (MSP DFJ/FNRJ), fas. 10, Jugoslavenska delegacija pri Savezničkoj kontrolnoj komisiji u Mađarskoj 1945., Ministarstvo socijalne politike, Odeljenje za repatrijaciju, pov. br. 199, od 9. lipnja 1945.; Jugoslavenska delegacija pri savezničkoj kontrolnoj komisiji, pov. br. 25, 9. lipnja 1945.; Izvještaj Delegacija za repatrijaciju pri jugoslavenskoj delegaciji pri Savezničkoj kontrolnoj komandi u Mađarskoj šefu delegacije, lipanj 1945.; Jugoslavenska delegacija pri Savezničkoj kontrolnoj komandi u Mađarskoj, pov. br. 163, od 18. srpnja 1945.; Jugoslavenska delegacija pri Savezničkoj kontrolnoj komandi u Mađarskoj, pov. br. 572, od 27. kolovoza 1945.; Izvješće delegata za repatriiranje Ministarstvu socijalne politike 26. kolovoza 1945.

⁶⁹² AJ, MSP DFJ/FNRJ, fas. 10, Dopis Ministarstvo inostranih poslova Ministarstvu socijalne politike, pov. br. 201 od 12. srpnja 1945.

prebačeni prime natrag."⁶⁹³ Ministarstvo vanjskih poslova usvajajući mišljenje Jugoslavenske vojne misije, izvještava "[...] da se privremeno, do reguliranja pitanja putem pregovora, prestane sa novim prebacivanjem Nemaca."⁶⁹⁴ Stoga je Jugoslavenska vojna misija preporučila da se s ilegalnim prebacivanjem prestane na neko vrijeme dok se ne dobiju odgovor od SSSR-a od kojih su tražili pomoć što je Ministarstvo vanjskih poslova i prihvatilo.⁶⁹⁵

U kolovozu 1947. godine Vlada SSSR-a odbacila prijedlog Jugoslavije iz srpnja 1946., da se preostalih 110.000 jugoslavenskih Folksdojčera iseli u sovjetsku okupacijsku zonu Njemačke stoga je Ministarstvo vanjskih poslova FNR Jugoslavije iznijelo je 20. rujna 1947. nadležnim institucijama mišljenje: "Obzirom na ovaj negativan odgovor Vlade SSSR i obzirom na poznati negativan stav Zapadnih Sila po pitanju iseljenja naše nemačke manjine, nema izgleda da bi se ovo pitanje u dogledno vreme moglo rešiti na legalan način, ma da će se ono moći ponovo pokrenuti i pred Kontrolnim savetom u Berlinu i prilikom raspravljanja o mirovnom ugovoru sa Nemačkom. No od svega toga ne mogu se očekivati neki praktički rezultati."⁶⁹⁶

S obzirom da su Sovjeti odbacili mogućnost da Jugoslavija svoje preostale Nijemce iseli u sovjetsku okupacijsku zonu Njemačke, jugoslavenske su vlasti sve diplomatske napore sada usmjerile prema Kontrolnom savjetu u Berlinu i mirovnom ugovoru s Njemačkom.⁶⁹⁷

Delegacija za repatrijaciju u Austriji učestalo je imala problema o kojima je izvijestila krajem svibnja 1947. nadležne institucije u zemlji, a radilo se o "potvrdama" koje su Narodni odbori dodjeljivali pojedinim Nijemcima, a koje su im trebale omogućiti povratak u zemlju. U pravilu su i ti Nijemci odbijani od strane jugoslavenske Delegacije za repatrijaciju što je onda dovodilo do "nezgodnih" situacije pred savezničkim vlastima i predstavnicima Uprave Ujedinjenih nacija za pomoć i obnovu (The United Nation Relief and Rehabilitation Administration / UNRRA). U dopisu se naglašava i još jedna neželjena posljedica: "S druge strane, odbijanje repatriacije po ovim potvrdama povlači za sobom i protu-propagandu koja ometa rad na repatriaciji ostalih raseljenih lica. Potrebno bi bilo da narodni odbori prestanu sa

⁶⁹³ AJ, Vlada FNRJ – Predsedništvo vlade, 35-73; Husnija KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000., 58.; V. GEIGER, "Heimkehr. Povratka slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva / prognaništva u zavičaj i njihova sudbina", 523.

⁶⁹⁴ AJ, Vlada FNRJ – Predsedništvo vlade, 35-73.

⁶⁹⁵ V. GEIGER, "Heimkehr. Povratka slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva / prognaništva u zavičaj i njihova sudbina", 524.

⁶⁹⁶ AJ, Vlada FNRJ – Predsedništvo vlade, 35-73; V. GEIGER, "Heimkehr. Povratka slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva / prognaništva u zavičaj i njihova sudbina", 533.

⁶⁹⁷ AJ, Vlada FNRJ – Predsedništvo vlade, 35-73; Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 231.-232., 311., bilj. 232.; Zoran JANJETOVIĆ, *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Beograd 2000., 183.

izdavanjem bilo kakvih potvrda koje se odnose na odobrenje povratka naših državljana iz inostranstva, pa vas molimo da u ovom smislu preduzmete potrebne mere, kako bi se što skorije prestalo sa izdavanjem ovih potvrda. Molimo vas, da se prilikom obraćanja na mesne odbore po ovome, naglasi da je za donošenje odluka o povratku u FNRJ nadležno – Odeljenje za repatriaciju Komiteta za socijalno staranje pri Vladi FNRJ."⁶⁹⁸ Potom je Generalni sekretarijat Vlade FNR Jugoslavije, izvijestio 2. lipnja 1947. Predsjedništva Vlada Narodnih republika Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore "(...) da je za donošenje odluka o povratku u FNRJ nadležno – jedino Odeljenje za repatriaciju Komiteta za socijalno staranje pri Vladi FNRJ" te su Predsjedništva Vlada zamoljena da o navedenom žurno obavijeste sve kotarske narodne odbore i o učinjenom izvijeste Predsjedništvo Vlade FNRJ.⁶⁹⁹

Jugoslavenski Nijemci koji su bili na području Čehoslovačke predstavljali su znatan materijalni izdatak za čehoslovačku vladu koja je upravo radila na "humanom iseljavanju" svojih Nijemaca te su od jugoslavenske strane tražili suradnju oko rješavanja ovoga pitanja.⁷⁰⁰

*

U konačnici većina izbjeglih ili protjeranih hrvatskih, pretežito slavonskih, Nijemaca nije se uspjela vratiti svojim kućama. Zaustavljeni su na austrijsko - jugoslavenskoj i mađarsko - jugoslavenskoj granici, a potom su vraćani u izbjegličke logore u Austriji i Njemačkoj. Brojni slavonski Nijemci povratnici u zavičaj, uspjeli su, unatoč svemu, napose tijekom 1945., prijeći austrijsko - jugoslavensku ili mađarsko - jugoslavensku granicu. No do svojih kuća nisu stigli jer su zaustavljeni u Sloveniji na području Prekmurje i Štajerska te u Hrvatskoj na području Međimurja, Podravina i Baranje. Tada im je, u pravilu, sva imovina koju su sa sobom imali oduzeta, a potom su vraćeni odnosno prognani iz Jugoslavije preko austrijske ili mađarske granice. Oni Nijemci koji su uspjeli vratiti se u zavičaj, završili su uskoro u logorima.⁷⁰¹

⁶⁹⁸ AJ, Vlada FNRJ – Predsedništvo vlade, 35-73, list 962.; V. GEIGER, "Heimkehr. Povratka slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva / prognaništva u zavičaj i njihova sudbina", 530.-531.

⁶⁹⁹ AJ, Vlada FNRJ – Predsedništvo vlade, 35-73, list 963.; V. GEIGER, "Heimkehr. Povratka slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva / prognaništva u zavičaj i njihova sudbina", 531.

⁷⁰⁰ AJ, MSP DFJ/FNRJ, fas. 10, Repatrijacija Nemaca jugoslovenskih državljana 1945., Dopis Ministra socijalne politike Ministarstvu inostranih poslova, Političkom odeljenju od 10. rujna 1945.; Slobodan SELINIĆ, *Čehoslovačko – jugoslavenski odnosi 1945. – 1948.*, Beograd 2010., 67.-70.

⁷⁰¹ V. OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, 465.; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, Band I, Ortsberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito- Regime in der Zeit von 1944 – 1948*, 744., 765.-767., 795.,798.-799.; *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Ortsberichte 1944 – 1948*, 744., 765.-767., 795.,798.-799.; V. GEIGER, "Heimkehr. Povratka slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva / prognaništva u zavičaj i njihova sudbina", 522.-523.

I prije nego je nova komunistička vlast formalno donijela konačnu odluku o iseljenu, odnosno protjerivanju svih Nijemaca iz Jugoslavije u Njemačku, stav prema Nijemcima pokazala je na sjednici Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije održane 30. listopada 1944. tijekom koje je Josip Broz Tito izvijestio da je uspostavljena vojna uprava za Bačku, Baranju i Srijem jer tamo postoje "specijalni problemi" među kojima je na prvom mjestu istaknuto "istjerivanje Nijemaca". Tito je naglasio da su oni stalna opasnost za Jugoslaviju, a da će se taj problem stupnjevito rješavati te da za početak treba sve sposobne od 16 do 60 staviti u radne bataljune i upotrebljavati za razne radove.⁷⁰² Sukladno tomu u studenom 1944. jugoslavenske vlasti osnovale su logore za Nijemce pretežito djecu, žene i starce. O tome svjedoče rješenja Kotarskih narodnih odbora i Gradskih narodnooslobodilačkih odbora o podržavljenju imovine Folksdojčera i o protjerivanju u Njemačku, temeljena na Odluci AVNOJ-a od 21. studenoga 1944., s napomenom da će se ti ljudi nalaziti u "logoru na prisilnom radu" dok ne budu iseljeni. Stoga su i malobrojni Nijemci preostali u Slavoniji, internirani u logore. Jedan dio hrvatskih, pretežito slavonskih, Nijemaca odmah je protjeran u Austriju, a nakon zatvaranja granice kroz sabirne i radne logore prošlo je najmanje 10.000, a moguće je i većina od 18.000 do 20.000 hrvatskih Nijemaca preostalih u zavičaju.⁷⁰³ U jugoslavenskim logorima između 1944. i 1948. umrlo je oko 50.000 do 60.000 pripadnika njemačke manjine u sedamdesetak logora u Jugoslaviji. Poimenično ih je identificirano 48.687, a u tom broju stradalih veliki je udio žene 25.987 i djece mlađe od 14 godina njih 5.582.⁷⁰⁴

Najveći sabirni i radni logori za pripadnike njemačke manjine na području Hrvatske bili su Krdnija pokraj Đakova, Valpovo, Josipovac i Tenje pokraj Osijeka, Podunavlje u Baranji i Velika Pisanica pokraj Bjelovara.⁷⁰⁵ U ove logora internirani su slavonski Nijemci, Nijemci iz hrvatskog dijela Srijema, Baranje te s područja bosanske Posavine. Jugoslavenske vlasti su ih u nekoliko navrat željele prebaciti u Austriju, no, s granice su vraćeni svi oni koji su uspjeli preživjeti put jer su među logorašima bile najbrojnija djeca, žene i starci. S obzirom da su

⁷⁰² AJ, Kabinet predsjednik republike, Beograd, NKOJ-87; *Zapisnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ 1943-1945.*, (prir. Branko Petranović, Ljiljana Marković), Beograd 1991., 54., 179.

⁷⁰³ V. GEIGER, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, 33.; Ekkehard VÖLKL, "Abrechnungsfuror in Kroatien", *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kolaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, (Hrsg. Klaus Dietmar Henke und Hans Woller), München, 1991., 378.; Vladimir GEIGER, "Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata 1945. – 1947.", *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, god. 38, br. 3, Zagreb 2006., 1085.

⁷⁰⁴ V. GEIGER, "Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata 1945. – 1947.", 1085. Usp. *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band IV, *Menschenverluste - Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, München/Sindelfingen, 1994. ili www.totenbuch-donauschwaben.at.

⁷⁰⁵ V. GEIGER, "Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata 1945. – 1947.", 1089.

savezničke okupacijske vlasti zatvorile austrijsku granicu, jugoslavenske vlasti su odlučile držati ih u logorima na prisilnom radu, a radilo se o osobama njemačke narodnosti, njemačkog porijekla ili su im samo prezimena bila njemačka.⁷⁰⁶

Jugoslavenski i hrvatski Nijemci bili su u logorima do proljeća 1948., a oni koji su preživjeli gladovanja, bolesti i povremenu torturu isprva su reintegrirani u jugoslavensko/hrvatsko društvo prisilnom radnom obavezom u trajanju od tri godine tijekom koje su dobivali novčanu naknadu kao i ostali zaposlenici, ali još nisu u potpunosti dobili slobodu kretanja.⁷⁰⁷

Nakon traumatičnih iskustava partizanskih odmazdi, deportacija na prinudni rad u Savez Sovjetski Socijalističkih Republika (SSSR) te zatvaranja u logore i prinudni rad na jugoslavenskom području, preseljenje na područje Trećeg Reicha koje je gotovo cjelovito provedeno iz Slavonije i Srijema potkraj Drugog svjetskog rata bilo je presudno za spas najvećeg broja Nijemaca s toga područja. Evakuacija se pokazala kao vrlo *mudra odluka*.⁷⁰⁸

"Zakonom o državljanstvu" kojeg su jugoslavenske vlasti donijele 23. kolovoza 1945. veliki broj Nijemaca mogao je izgubiti državljanstvo, ali niti ovaj zakon izravno ne nalaže da se svim Nijemcima oduzima državljanstvo. Pod udarom toga zakona mogli su biti preseljeni/evakuirani/izbjegli Nijemci kojima jugoslavenske vlasti nisu dopuštale povratak u zemlju kao i svi oni koji su prema ovom zakonu mogli biti kompromitirani "nelojalnim postupcima protiv naroda i državnih interesa Jugoslavije". U neposrednom poraću pravosuđe se nije željelo baviti pojedincima, to će biti slučaj tek pedesetih godina, nego se izabrao lakši i brži put rješavanja pitanja s cijelom njemačkom etničkom skupinom koje su se jugoslavenske vlasti željeli riješiti.⁷⁰⁹

Potkraj rata Folksdojčeri su proglašeni kolektivnim krivcima i sukladno tomu su donesena zakonska rješenja kojima im je oduzeta imovina, nacionalna i građanska prava, a mogli su biti izuzeti samo oni koji su bili sudionici ili pomagači partizanskog pokreta.⁷¹⁰ Ovakvim zakonom su komunističke vlasti oduzele imovinu i građanska prava najvećem dijelu jugoslavenskih i hrvatskih Nijemaca, ali im nisu oduzeli državljanstvo.

Stajalište nove jugoslavenske vlasti naspram Nijemaca jasno se iščitava iz izjave od 11. lipnja 1945. Predsjedništva Ministarskog savjeta Demokratske Federativne Jugoslavije:

⁷⁰⁶ V. GEIGER, "Heimkehr. Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva / prognaništva u zavičaj i njihova sudbina", 529.

⁷⁰⁷ Z. JANJETOVIĆ, "O državljanstvu jugoslavenskih Nemaca", 33.; V. GEIGER, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugog svjetskoga rata", 170.

⁷⁰⁸ Z. JANJETOVIĆ, *Nemci u Vojvodini*, 346.

⁷⁰⁹ Z. JANJETOVIĆ, "O državljanstvu jugoslavenskih Nemaca", 32.-34.

⁷¹⁰ V. GEIGER, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, 11.

"Vlada Jugoslavije stoji na stanovištu da sve Njemce koji se nalaze u okviru granica Jugoslavije raseli i uputi u Njemačku, čim se zato stvore povoljni tehnički uslovi." Za takav stav pronalazeno je uporište u stereotipima da je njemačka manjina "od dana naseljavanja" pa sve do danas radila protiv "interesa naroda Jugoslavije" te da su počinili toliko zla tijekom rata narodima Jugoslavije da bi njihovo daljnje zadržavanje u okvirima Jugoslavije "smetalo sređivanju i izgradnji naše državne zajednice."⁷¹¹ U dokumentima koji se razmjenjuju između raznih jugoslavenskih državnih tijela kada se govori o njemačkom stanovništvu govori se o "nepoželjnom elementu" koji želi prodrijeti u Jugoslaviju te da je nepoželjna i njihova nazočnost u susjednoj Mađarskoj i da se to stanovništvo ne može vratiti u Jugoslaviju. Državna komisija za repatrijaciju je nalagala da se treba posebno razmatrati slučajevi onih Nijemaca koji se pozivaju na svoje antifašističko djelovanje.⁷¹²

Zemaljska komisija za repatrijaciju Nijemaca pri Ministarstvu unutrašnjih poslova Federalne Države Hrvatske 7. srpnja 1945. uputila je okružnicu oblasnim i okružnim Narodnim odborima: "Na osnovu iznešenoga u obzir za iseljavanje dolaze svi Njemci i Njemice po slijedećem kriteriju: 1) Kome je materinski jezik njemački (potječe iz braka Njemca ili Njemice). – 2) Tko potiče iz braka u kome je otac Njemac. – Od ovoga se izuzimaju: 1. Tko je aktivno pomagao narodno-oslobodilačku borbu (ostaje zajedno sa svojim užom porodicom – djeca, otac i majka). – (...) 2. Njemice udane za Jugoslavena s djecom. – 3. Djeca do uključivo 16 godina iz braka Jugoslavenke sa Njemcem, ukoliko takova Jugoslavenka odluči da ostane u zemlji i napusti muža Njemca. Ženi Jugoslavenki udatoj za Njemca ostaje slobodno da bira dali želi poći sa mužem ili će ostati u zemlji sa djecom do 16 godina. U koliko se radi o ženskom bračnom partneru nejugoslavenske narodnosti takva je žena dužna slijediti muža Njemca."⁷¹³

Načelnik Jugoslavenskih oficira za vezu pri 3. američkoj armiji u Münchenu, kapetan Radosavljevića poslao je Bavarskom crvenom križu 29. studenoga 1945. objašnjene vezano za repatrijaciju jugoslavenskih Nijemaca: "Povodom pitanja Volksdeutschera daje se sledeće objašnjenje: Poziv Jugoslovenske Vlade i dati rok za prijavljivanje radi repatrijacije ne odnosi se na Volksdeutschere. Volksdeutscheri se ne mogu vratiti u Jugoslaviju. Za sada su uputstva

⁷¹¹ HDA, Osobni fond (OF) Svetozara Ritiga, kut. 1, fasc. 5; Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 179.-182.; V. GEIGER, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugog svjetskoga rata", 170.

⁷¹² V. GEIGER, "Pravo na zavičaj", *Dijalog povjesničara – istoričara*, 6, Zagreb 2002., 355.; V. GEIGER, "Heimkehr. Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva / prognaništva u zavičaj i njihova sudbina", 524.-527.

⁷¹³ HDA, OF Svetozara Ritiga, kut. 1, fasc. 5; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 179.-182.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 245.-248.

o njima takva, a dali će se i u koliko izmeniti posle zasedanja Ustavotvorne Skupštine, objaviće se putem radia, a Jugoslovenski oficiri za vezu dobiće instrukcije za rad."⁷¹⁴

Korak dalje u rješavanju njemačkog pitanja u Jugoslaviji bio je "Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o državljanstvu FNRJ" od 1. prosinca 1948. kojim je oduzeto državljanstvo osobama njemačke narodnosti koje su se nalazile u inozemstvu, a njihovo je ponašanje prije i tijekom rata bilo nelojalno.⁷¹⁵

Svi ranije navedeni zakoni koji su išli u smjeru zabrane povratka iseljenih i izbjeglih Nijemaca te oni koji su stvarali podlogu za protjerivanje preostalih Nijemaca nisu bili u skladu s "Ustavom FNRJ" od 31. siječnja 1946. koji je zabranjivao ograničavanja prava ili povlastica na temelju narodnosti i izričito se u njemu naglašava da nijedan državljanin FNRJ ne smije biti protjeran iz države, a iz prebivališta samo prema zakonu. Također su bili i u suprotnosti i s "Općom deklaracijom o pravima čovjeka" usvojenom 10. prosinca 1948. od Ujedinjenih naroda, a koju je potpisala i Jugoslavija. U članku 15. te deklaracije naglašava se da svatko ima pravo na državljanstvo i da nitko ne može biti proizvoljni lišen državljanstva i prava da ga promjeni.⁷¹⁶

Hrvatska je javnost preko *Vjesnika*, organa Narodne Republike Hrvatske, početkom 1947. izvještavana o namjeri austrijske vlade da svoje južne granice naseli Folksdojčerima iz Jugoslavije, Rumunjske i Bugarske što je bilo bez ikakvog utemeljenja u činjenicama. Bila je to agitpropovska promidžba koja je imala namjeru sve Folksdojčere proglasiti "najokorjelijim nacistima i pangermanistima" pa su sukladno tomu i napisali u novima bili: "U Austriji 'raseljena lica' slobodno razvijaju fašističku djelatnost, a 'Volksdeutscheri' imaju čak i 'parlament'", "Austrijska vlada namjerava duž svoje granice naseliti zloglasne 'Volksdeutsche'" i sl.⁷¹⁷

Na osnovu sporazuma između Crvenog križa Jugoslavije i Međunarodnog Crvenog križa iz 1950. pripadnici njemačke manjine iseljavali su prema načelu spajanja obitelji. Bilo je primjera da su se Nijemci vraćali u Jugoslaviju. Generalni konzulat FNRJ u Münchenu krajem kolovoza 1951. u transportima repatriiraca uputio, uz prethodno odobrenje MUP-a,

⁷¹⁴ Archiv des Institutes für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen, Nachlass Franz Hamm, 230.; V. GEIGER, "Heimkehr. Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva / prognaništva u zavičaj i njihova sudbina", 531.

⁷¹⁵ *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, god. IV, br. 105, Beograd 4. prosinca 1948.; V. GEIGER, *Folksdojčer. Pod teretom kolektivne krivnje*, 35.; V. GEIGER, "Heimkehr. Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva / prognaništva u zavičaj i njihova sudbina", 533.

⁷¹⁶ V. GEIGER, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, 35.

⁷¹⁷ Marijan MATICKA, "Slika o Austriji i Mađarskoj na stranicama središnjih hrvatskih novina (1945. – 1950.), *Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf - International Historico-Cultural Symposium Mogersdorf, Hrvatski referenti 1972. - 2004.*, FF press, Zagreb 2005. /CD ROM/.

nekolicinu jugoslavenskih Nijemaca u Jugoslaviju (u Beograd, u Bač, u Suboticu, u Apatin, u Zemun, u Vršac, u Nuštar i dr.). Radilo je o jugoslavenskim Nijemcima koji su nakon prisilnog rada u SSSR-u otpremljeni u Njemačku ili su tijekom rata evakuirani, a dio obitelji ostao je u Jugoslaviji.⁷¹⁸ Položaj Folksdojčera se vremenom poboljšava nakon što je Jugoslavija ukinula 1951. ratno stanje s Austrijom i Njemačkom, zatim je 1952. dogovoreno između jugoslavenske i njemačke vlade da se Folksdojčeri mogu iseljavati u SR Njemačku i omogućen im je ispis iz jugoslavenskog državljanstva uz pristojbu koja je bila u visini tromjesečnog osobnog dohotka. Odlazak u Austriju i Njemačku značio je nerijetko za njih, kao i za brojne Nijemce evakuirane tijekom rata, višegodišnji boravak u izbjegličkim logorima. Tijekom 1953. i 1954. Folksdojčeri su dobivali otpust iz jugoslavenskog državljanstva i omogućeni im je stjecanja austrijskog državljanstva. Godine 1954. sklapanjem sporazuma između FNR Jugoslavije i SR Njemačke konačno je uređeno iseljavanje pripadnika njemačke nacionalne skupine, a od 1955. iseljavanje njemačke i austrijske nacionalne manjine iz Jugoslavije je znatno pojednostavljeno.⁷¹⁹

Svakako treba napomenuti da je njemačko stanovništvo na jugoslavenskom prostoru bilo pretežito ruralno te su njihovi posjedi činili 38,73% (u Hrvatskoj 30,98%) zemljišnoga fonda za provedbu agrarne reforme i kolonizacije. Iako je to znatno manje nego u Poljskoj gdje je taj postotak bio 75% te u Čehoslovačkoj 72% ipak je znakovito da se poslijeratna vlast konfiskacijom imovine njemačkog stanovništva domogla 97.721 posjeda od toga u Hrvatskoj 20.457.⁷²⁰ Precizni podaci za Hrvatsku poznati su za područje Đakova, Osijeka, Valpova, Vinkovaca i Vukovara gdje su napuštena 54 sela s njemačkim stanovništvom i iza njih ostalo je 6.162 posjeda odnosno 49.172 hektara zemlje. Ovi brojevi su i veći jer preciznih podataka nema za kotareve Slavonski Brod i Županja gdje su ostali napušteni pojedinačni posjedi te na području Daruvara i Grubišnoga Polja gdje je poznato da je ostalo napušteno oko 1.400 posjeda Nijemaca i Mađara.⁷²¹ Navedeni posjedi i zemlja imali su znatan udio u fondu zemljišta za poslijeratnu provedbu agrarne reforme i kolonizacije što je u znatnoj mjeri promijenilo i vlasničke odnose.

⁷¹⁸ HDA, Zemaljska komisija za repatrijaciju Zagreb, kut. 10, Lista repatriiraca upućenih za FNRJ iz Münchena transportom 31. avgusta 1951.

⁷¹⁹ Z. JANJETOVIĆ, *Between Hitler and Tito*, 309.-310.; Vladimir GEIGER, *Logor Krndija 1945. – 1946.*, Zagreb – Slavonski Brod 2008., 27.; Z. JANJETOVIĆ, *Nemci u Vojvodini*, 346.; Z. JANJETOVIĆ, "Odlazak vojvođanskih Švaba – proterivanje ili iseljavanje", *Tokovi istorije*, br. 3-4, Beograd 1997., 114.-115.; Z. JANJETOVIĆ, "O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca", 34.

⁷²⁰ Nikola GAČEŠA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948.*, Novi Sad 1984., 361.-363.; V. GEIGER, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, 15.

⁷²¹ Marijan MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945 – 1948.*, Zagreb 1990., 29.-30.

Kada govorimo o stvarnim ljudskim gubicima jugoslavenskih Nijemaca tijekom Drugog svjetskog rata i neposrednog poraća onda bi taj broj bio između 95.000 i 100.000 osoba. U razdoblju od travnja 1941. do ožujka 1948. život je izgubilo oko 9.000 do 10.000 hrvatskih Nijemac. Oko 4.500 hrvatskih Nijemaca poginulo je kao pripadnici oružanih snaga NDH, Trećeg Reicha i Mađarske, ali i kao civilno stanovništvo u partizanskim napadima na njemačka naselja tijekom rata te u pojedinačnim i masovnim odmazdama u neposrednom poraću. Od ljeta 1941. do svibnja 1945. poginulo je kao pripadnici NOV i PO Jugoslavije/JA, kao civilno stanovništvo, suradnici partizanskog pokreta te kao žrtve nacističkog i ustaškog terora oko 500 do 1.000 hrvatskih Nijemaca. Do potkraj Drugoga svjetskog rata većina hrvatskih Nijemaca uslijed ratnih događanja izbjegla je ili je prognana pretežito u Austriju i Njemačku. Na hrvatskom području poslije rata ostalo je oko 20.000 Nijemaca i oni su najvećim dijelom internirani u neposrednom poraću u logore na području Hrvatske i Vojvodine gdje je život izgubilo 4.000 do 4.500 hrvatskih Nijemaca, pretežito djece, žena i starije osobe.⁷²²

*

Popisi stanovništva daju najbolji statističke pokazatelje o nestanku Nijemaca s hrvatskog prostora: u popisu 1948. godine 10.144 stanovnika deklariralo se kao Nijemci (Austrijancu su zbog malobrojnosti bili uključeni u rubriku "ostali"), prema popisu iz 1953. u Hrvatskoj je bilo 11.242 Nijemca i 749 Austrijanac, a u popisu 1961. zabilježeno je da je u Hrvatskoj 4.214 Nijemaca i 510 Austrijanaca. I u svakom narednom popisu broj stanovnika koji se izjašnjavaju kao Nijemci ili Austrijanci drastično opada. Tomu je razlog odnos poslijeratnih vlasti prema Nijemcima zbog čega oni koji nisu protjerani i sami iseljavaju te općenito nepopularnost biti "Švabo" te se njemačko i austrijsko stanovništvo "denacionalizirao"/asimiliralo u Hrvate na hrvatskom prostoru, a dio njih možemo nazivati i Kriptonijemcima jer se Nijemcima osjećaju, ali se zbog političkih i nekih drugih razloga kao takvi ne izjašnjavaju.⁷²³

U kolovozu 1950. u Stuttgartu su izbjeglice i prognanici s istoka i jugoistoka Europe proglasili "Charta der Heimatvertriebenen/Povelju prognanih iz zavičaja" u kojoj između brojnih humanih načela promiču ideju da se odriču svake "osvete i odmazde" jer je njihova odluka "[...] sveti spomen na beskrajne patnje čovječanstva, a napose u posljednjih deset

⁷²² Vladimir GEIGER, "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću koje su prouzročili Narodnooslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije/Jugoslavenska armija i komunistička vlast. Brojtni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi). Case study: Bleiburg i folksdojčeri", *ČSP*, god. 42, br. 3/2010., 706.-707. i tamo navedeni izvori i literatura.

⁷²³ V. GEIGER, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, 13.-16.

godina", svim silama će se zalagati za "[...] ostvarenje Ujedinjene Europe u kojoj će svi narodi živjeti bez strah i nasilja" te da oni kao ljudi bez zavičaja pozivaju narode svijeta da se osjećaju "suodgovorni" za sudbinu svih prognanika iz zavičaja kao "najveću patnju ovog vremena".⁷²⁴

Epilog svega može se svesti na to da je jugoslavenski, pa time i hrvatski prostor, do sredinom 1960-ih godine 20. stoljeća gotovo "očišćen" od njemačke nacionalne skupine. Kada se govori o toj pojavi njemački autori upotrebljavaju riječ protjerivanje (*vertriebung*), a jugoslavenska i hrvatska strana do 1990-ih iseljavanjem. Kako to nije samo jugoslavenski i hrvatski fenomen potrebno je naglasiti da je takva sudbina zadesila Nijemce i nekim drugim zemljama. No kako su istraživanja u hrvatskoj i srpskoj historiografiji poslije 1990-ih pokazala da je slučaja jugoslavenskih Nijemaca ipak bio drugačiji. Na Potsdamskoj konferenciji održanoj tijekom srpnja i kolovoza 1945. na kojoj su sudjelovali predstavnici Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije i SSSR-a, Jugoslavija nije dobila odobrenje za "uredno iseljavanje" što je bio eufemizam za etničko čišćenje njemačkog stanovništva kao što je bio slučaj Poljske i Čehoslovačke. Etničke Nijemce protjerale su još Mađarska (225.000), SSSR (1,5 milijuna), a rumunjski Nijemci dijelom su poslani na prisilni rad u SSSR, a kasnije im je dozvoljeno da odu u Istočnu ili Zapadnu Njemačku (205.000). Potkraj rata i nakon rata na područje Njemačke došlo je oko 12 milijuna izbjeglih i prognanih Nijemaca iz istočne i jugoistočne Europe, a procjenjuje se da ih je oko 2 milijuna izgubilo život pri bijegu, evakuaciji i protjerivanju. Velike migracije etničkih Nijemaca (izbjeglice i prognanici/*Vertriebene*) s područja Istočne i Srednje Europe u razdoblju 1945. - 1950. bile su u pravilu posljedica progona i etničkog čišćenja, dočim su migracije *Aussiedlera* manjeg obima poslije 1950. pa do 1987. bile posljedica pojedinačnih odluka zbog bilateralnih sporazuma vlade Zapadne Njemačke i zemalja "istočnog bloka" i Jugoslavije te su se temeljile na pojedinačnim odlukama o repatrijaciji, ali se mora napomenuti da su etnički Nijemci u tim zemljama i dalje bili politički i društveno diskriminirani pa se te migracije ne mogu tumačiti samo ekonomskim razlozima. U socijalističkim zemljama od 1950-ih postojala su ograničenja pokretljivosti stanovništva koja su se odnosila i na Nijemce koji su u stvarnosti do tada već bili prognani i prisilno preseljeni te se emigracija etničkih Nijemaca svodila na spajanje obitelji i takvih je slučajeva zabilježeno 47.000 godine 1950. i svega 5000 tijekom 1952. i to

⁷²⁴ V. GEIGER, "Pravo na zavičaj", 357.

na područje SR Njemačke iz Poljske, Čehoslovaček, SSSR, Mađarske, Rumunjske i Jugoslavije.⁷²⁵

**

Za proces nestanka jugoslavenskih/hrvatskih Nijemaca važno je naglasiti nekoliko stvari. Prvo je da su Nijemci preseljavani/evakuirani i prije završetka rata kada su zbog ratnih događanja napuštali svoje domove i iseljavali na sigurnija područja Trećeg Reicha i ovim Nijemcima nove jugoslavenske vlasti nisu dopustile povratak u zemlju. Potom da su Nijemci koji su ostali unutar granica nove države prema planu komunističkih vlasti trebali su iseliti u Njemačku i Austriju što nije provedeno zbog savezničkog zatvaranja granica te su odvođeni u logore na području Jugoslavije, a oni koju su te logore preživjeli sustavnim su mjerama "poticani" na iseljavanje.

Protjerivanje/Vertreibung/Expelling naziv je koji redovito upotrebljava njemačka strana, osobito Folksdojčeri s područja bivše Jugoslavije organizirani u svoja udruženja te iseljavanje/emigration, pojam kojeg koristi jugoslavenska politika i historiografija, a najvećim dijelom i hrvatska politika poslije 1990-ih, imaju svoju "političku hipoteku" i sagledavaju problem samo s jednog gledišta.

Sa stajališta danas poznatih povijesnih činjenica, socioloških istraživanja, a prema međunarodnom pravnim propisima i prema današnjoj političkoj kulturi preseljenjem/evakuacijom bi mogli nazvati događanja vezano za odlazak Nijemaca zbog neposrednih ratnih događanja još u vrijeme dok je rat stvarnost na velikom dijelu jugoslavenskog i hrvatskog prostora. Iseljavanjem se mogu smatrati odlasci Nijemaca većinom zbog spajanja obitelji posredovanjem Crvenog križa i prema međudržavnim ugovorima jugoslavenskih i njemačkih odnosno austrijskih vlasti.

Nijemci su poslije Drugog svjetskog rata na europskom području imali položaj "nezaslužene žrtve"⁷²⁶, ali u zapadnoeuropskim zemljama i njihovim historiografijama nisu bili u potpunosti prešućeni kao žrtve što se dogodilo u komunističkim zemljama pa tako i u Jugoslaviji. Odnos prema Nijemcima u jugoslavenskoj/hrvatskoj historiografiji do 1990. većinom se svodio na ulogu njemačkog stanovništva u travanjskom ratu i o "zločinačkim aktivnosti" tijekom rata i otvoreno se zaključivalo da im zbog toga "opstanka nije bilo" i da su

⁷²⁵ Rainer MÜNZ, Ralf ULRICH, "Promjenjivi modeli migracija: primjer Njemačke 1945. – 1995. Etnička porijekla, demografska struktura, izgledi za budućnost", *Migracijske teme*, god. 12, br. 1-2, Zagreb 1996., 28., bilj. 2., 31., 32.; Z. JANJETOVIĆ, "Odlazak vojvođanskih Švaba – proterivanje ili iseljavanje", 111.-114.; Z. JANJETOVIĆ, *Between Hitler and Tito*, 308.; V. GEIGER, "Pravo na zavičaj", 358.; V. GEIGER, "Heimkehr. Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva / prognaništva u zavičaj i njihova sudbina", 523.

⁷²⁶ Elazar BARKAN, *Krivica nacija. Restitucija i ispravljanje istorijskih nepravdi*, Novi Sad 2007., 206.

na sebe "navukli mržnju sveg progresivnog stanovništva".⁷²⁷ Tekstovi u kojima se spominje njemačko stanovništvo nerijetko su *aranžirani* parolama o programskoj orijentaciji NOP-a koja se temeljila na ravnopravnosti svih naroda i nacionalnih manjina te o "internacionalističkoj orijentaciji" kao kursu KPJ koji je omogućavao "široku platformu" svim narodima i nacionalnim manjinama da se "uklope", ali to se očito nije odnosilo i na Nijemce, a oni su sami za to krivi. Također im se pripisuje i krivnja što se nisu "blagovremeno povukli" sa "svojih ognjišta!"⁷²⁸ Kolektivno kažnjavanje i vezivanje sudbine Nijemaca na jugoslavenskom području isključivo uz propast Trećeg Reich kao i isključivo pripisivanje uloge "pete kolone" svom njemačkom stanovništvu osnova je odnosa jugoslavenskih vlasti prema Nijemcima.⁷²⁹ Primjenjivanje načela kolektivne krivnje na cijelu nacionalnu skupinu omogućilo je izostanak kažnjavanje istinskih krivaca i stvaranje mase žrtava.⁷³⁰

U konačnici o pravnom karakteru nestanka hrvatskih i jugoslavenskih Nijemaca, kao i Nijemaca s područja istočne i srednje Europe možemo govoriti o etničkom čišćenju⁷³¹, a ima i mišljenja da se na jugoslavenskom prostoru zbog osvetničkog obračuna, kolektivnog oduzimanja imovine i zatvaranja u logore, radilo o genocidu.⁷³² Kada je 1990. Republika Hrvatska donosila svoj Ustav brojno stanje Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj je bilo takvo da od tzv. autohtonih manjina oni su bili tako malobrojni da se niti ne spominju u preambuli Ustava, a početkom Drugog svjetskoga rata bio ih je oko 150.000 na hrvatskom prostoru.⁷³³

Nestanak hrvatskih Nijemaca bitno je promijenio kulturnu, nacionalnu i vjersku sliku Slavonije, Srijema i Baranje, a to je izravna posljedica djelovanja jugoslavenskih vlasti koje isprva nisu dopuštale povratak izbjeglih/preseljenih/evakuiranih Nijemaca. Zatim su do zatvaranja granice s Austrijom protjerivali preostale Nijemce, potom su ih zatvarali u logore

⁷²⁷ A. MILETIĆ, "Preseljenje i evakuacija Folksdojčera iz Srijema i Slavonije 1942 – 1944. godine", 16.-17., 18.

⁷²⁸ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 220.

⁷²⁹ V. GEIGER, "Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945.", 272.; V. GEIGER, "Josip Broz Tito i sudbina jugoslavenskih Nijemaca", *ČSP*, 40/3, Zagreb 2008., 801.; Nebojša PETROVIĆ, "Krivica domaćih Nemaca i zločini nad nemačkim stanovništvom u Vojvodini posle Drugog svetskog rata – analiza jednog dokumenta", <http://www.centerforhistory.net/index>. (ulaz ostvaren 30. travnja 2010.)

⁷³⁰ Z. JANJETOVIĆ, *Nemci u Vojvodini*, 360.-361.

⁷³¹ Milan MESIĆ, *Međunarodne migracije. Tokovi i teorije*, Zagreb 2002., 80. bilj. 69.; Z. JANJETOVIĆ, *Nemci u Vojvodini*, 360.; Z. JANJETOVIĆ, "Da li su Srbi počinili genocid nad Podunavskim Švabama?", *Genocid u 20. veku na prostorima jugoslovenskih zemalja* (ur. Jovan Mirković), Beograd 2005., 236., 238.

⁷³² Dieter BLUMENWITZ, *Rechtsgutachten über die Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948*, München 2002., 37.-46.; *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948. Die Stationen eines Völkermords*, München 1998., 73.-255., 271.-322.; Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944-1948., München 2003., 41.-82., 167.-184.; Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944-1948., Beograd 2004., 47.-102., 209.-229.; Dunja MELČIĆ, "'The Appeals Chamber ... calls the massacre at Srebrenica by its proper name: genocide'. Povijesna presuda generalu Krstiću u medijima je jedva spomenuta", *Gordogan*, god. II, br. 2-3, Zagreb, zima – proljeće 2004., 89.; Vladimir GEIGER, "Josip Broz Tito i sudbina jugoslavenskih Nijemaca", 803., 805., 814.

⁷³³ V. GEIGER, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, 16. bilj. 27.

da bi se u konačnici Nijemci koji su to sve preživjeli odlučili na odlazak iz Jugoslavije, a oni malobrojni koji ostali uglavnom su se asimilirali s većinskim narodima.

Migracije talijanskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća

Hrvatsko – talijanski spor oko istočne obale Jadrana, Dalmacije, a kasnije i Istre, ima svoju dugu povijest, a postojao je i buktao u vremenu kada ih je vezalo političko i vojno savezništvo tijekom Drugog svjetskog rata. Činjenica da je pod okriljem Trećeg Reicha i Kraljevine Italije osnovana Nezavisna Država Hrvatska, nije omela "na oko" bliske saveznike da se s neravnopravnih političkih i vojnih pozicija spore oko brojnih pitanja, posebice teritorija te odnosa talijanskih vlasti prema Hrvatima u Dalmaciji. Uz *repove* koji su se vukli od Londonskog (1915.) i Rapallskog ugovora (1920.) kojima su Istra, Rijeka, Zadar, Cres, Lošinj, Lastovo i Palagruža dodijeljeni Italiji, u svibnju 1941. *prevrtljivi* saveznik Kraljevina Italija i vojno i politički *besprizorna* NDH sklopile su "Rimske ugovore" kojima je Italije zaposjela znatan dio dalmatinskog područja. Tim ugovorima talijanska strana još uvijek nije bila zadovoljna jer nije u potpunosti bila zaštićena "strateška sigurnost" Italije.⁷³⁴ Područje koje je državnopravno pripadalo NDH, podijeljeno je na dvije okupacijske zone između Trećeg Reicha i Kraljevine Italije. Pad Musolinija i kapitulacija Kraljevine Italije, s obzirom na vrlo problematično savezništvo ili bolje reći latentno neprijateljstvo, osobito lako uočljivo na graničnom području Rijeka – Sušak, nisu pobudili nikakvu savezničku solidarnost već su se od kolovoza 1943. vlasti NDH pripremale preuzeti vlast u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru, Rijeci i Istri. Željeli su iskoristiti priliku i vratiti područje koje su morali ustupiti u svibnju 1941., ali i ona područja koje je Italija ranije dobila. Za "glavara građanske uprave za oslobođeno područje Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Istre te Velike župe Modruš, Vinodol i Podgorje, Gacke i Lika" imenovan je Oskar Turina. Prije toga trajali su razgovori između vlasti NDH i Trećega Reicha po tom pitanju i njemačka strana dala je suglasnost vezano za preuzimanje područja koje je zaposjela Kraljevina Italije. Tu vijest priopćio je poslanik Trećeg Reicha u NDH, Siegfried Kasche, poglavniku Paveliću, a opunomoćeni

⁷³⁴ *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939 – 1947)/Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939. – 1947.)*, (ur. Amleto Ballarini, Mihael Sobolevski), Rim 2002., 113.; Marino MANIN, "Julijska krajina i pitanje talijanske istočne granice od 1861. do 1975. godine", *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, god. 26, br. 1/1994., 106.-107.; Marino Luciano MONZALI, "Fascist Italy and Independent Croatia: A Difficult allinace", *Tokovi istorije*, br. 4, Beograd 2006., 86.-99.

general Trećeg Reicha u NDH, Glaise von Horstenau, na zagrebačkom radiju objavio je poziv da vlasti NDH preuzmu Rijeku i Zadar. *Šumovi* u komunikaciji zasigurno su postojali jer su obje strane proizvoljno tumačile svoje višemjesečne razgovore o tim pitanjima. "Rimske ugovore" vlasti NDH smatrale su "glavnim teretom" i njihovo poništenje trebalo je značiti "preporod NDH". No NDH nije imala ni vojnog ni političkog potencijala da to i ostvari. Ustrojavanjem Operations Zone Adriatisches Küstenland/Operativna zona Jadransko primorje, maksimalističke težnje vlasti NDH o priključenju svih "hrvatskih zemalja na Jadranu od Istre i Primorja s Dalmacijom" brzo su propale, a Treći Reich imao je vrlo logično objašnjenje da zbog "pomiješanosti" stanovništva promjene granica mogu dovesti do novih sporova što bi štetilo "vođenju zajedničkog rata".⁷³⁵

Jugoslavenska izbjeglička vlada u Londonu isprva je istakla želju da vratiti sva područja u kojima žive Jugoslaveni navodeći, između ostalih, Istru, Trst, Goricu, Zadar i dr. Ta nakana ubrzo je potisnuta zbog previranja unutar vlade, osobito između hrvatskih i srpskih predstavnika te se u kontaktima s talijanskim predstavnicama to pitanje izbjegavalo.⁷³⁶

Narodnooslobodilački pokret i narodnooslobodilačka borba na istarskom području svoj uzlet, osobito u vojnom, ali i političkom pogledu, doživjeli su kapitulacijom Kraljevine Italije. Zemaljsko antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) nizom je svojih proglašavanja i odluka od 1943. do 1945. pozivao Hrvate Istre, Rijeke i jadranskim otoka da se pridruže partizanima zbog "nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja s ostalim hrvatskim zemljama" i donosio odluke o priključenju svih tih područja, uključujući i one koji su tijekom rata zaposjednuti od Kraljevine Italije. Na lokalnoj, istarskoj, razini kapitulacija Kraljevine Italije također je iskorištena za donošenje odluka o priključenju "matici zemlji". Dana 13. rujna 1943. Okružni narodnooslobodilački odbor za Istru u Pazinu donio je odluku da se Istra priključuje matici zemlji i ujedinjuje s "ostalom hrvatskom braćom". Ideološki istomišljenici okrenuti komunističkoj ideji s hrvatske i talijanske strane, osobito iz Istre, nisu jednako gledali na rasplet oko teritorijalne pripadnosti Istre. No Kominterna je još sredinom 1942.

⁷³⁵ Antun GIRON, Petar STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu. Treći Reich, NDH, Sušak – Rijeka i izvješća dr. Oskara Turine 1943.*, Rijeka 1993., 7.-11.; Darko DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. - 1945.*, Pula 2001., 163.-164.; *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939 – 1947)*/Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939. – 1947.), 177.; Mario MIKOLIĆ, *Istra 1941.-1947. Godine velikih preokreta*, Zagreb 2003., 315.-322.; Fikreta BUTIĆ, Ivan JELIĆ, "Prilozi proučavanju historije NDH u razdoblju 1942 – 1943. godine", *Putovi revolucije*, god. I, br. 1-2, Zagreb 1963., 355. O odnosu Ustaško – domobranskog pokreta prema području Istre vidi: Mario JAREB, "Istra u medijima, promidžbi i publicistici Ustaško – domobranskog pokreta i Nezavisne Države Hrvatske od kraja dvadesetih godina do 1945. godine", *Identitet Istre – ishodišta i perspektive* (ur. Marino Manin, Ljiljana Dobrovšak, Gordan Črpić, Robert Blagoni), Zagreb 2006., 212.-231.

⁷³⁶ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. - 1945.*, 165.; M. MIKOLIĆ, *Istra 1941.-1947. Godine velikih preokreta*, 323.-328.

Komunističku partiju (KP) Istre "prepustila" KP Hrvatske. Odluke ZAVNOH-a i kao i Slovenskog narodnooslobodilačkog odbora o priključenju Istre Hrvatskoj i Sloveniji potvrdio je i AVNOJ 30. studenog 1943. Te odluke imaju važnost na razini izražavanja volje stanovništva, ali po međunarodnom pravu one nisu imale važnost jer ono ne priznaje promjene granica za vrijeme ratnih sukoba. Partizanske snage, koje su iskoristile vojni slom Italije, ne samo u Istri, ubrzo su morale ustuknuti pred vojnim prodorom snaga Trećeg Reicha. Trebalo je još čekati konačni vojni poraz Trećeg Reicha i njegovih saveznika te voditi diplomatsku bitku za granice. Na kraju rata jugoslavenska strana bila je u boljem položaju od talijanske: njena vojska bila je u Trstu, imala je moćnog zaštitnika SSSR kao i vlastiti položaj među državama pobjednicama u ratu, dočim je Italija nosila breme fašističke prošlosti tijekom koje je bila najbližiji saveznik Trećeg Reicha i zaposjedala područja drugih država. Bilo je za očekivati da će za to morati snositi posljedice za što se osobito zalagao, inače Italiji vrlo sklon, britanski premijer Winston Churchill.⁷³⁷ U lipnju 1945. granično područje Jugoslavije i Italije dijeli "Morganova linija" na Zonu A, s Pulom i Trstom, pod angloameričkom vojnom upravom i Zonu B pod jugoslavenskom vojnom upravom koja je imala sjedište u Opatiji. Ugovorom o miru Jugoslavija je u rujnu 1947. osim Zone B dobila i dio Zone A, Pulu s okolicom, a Slobodni teritorij Trsta (STT) bio je također podijeljen na saveznički i jugoslavenski. Tripartitna deklaracija (SAD-a, Velike Britanije i Francuske) u ožujku 1948. prepustila je ovo područje Italiji, a 1954. je potpisan u Londonu protokol o suglasnosti kojim je gotovo cijela zona A STT-a pripala Italiji, a to razgraničenje će se potvrditi Osimskim sporazumima 1975. (ratificirani 1977.)⁷³⁸

Iseljavanje talijanskog, te u manjoj mjeri hrvatskog i slovenskog stanovništva, pretežno iz Istre ali i iz drugih priobalnih područja započeo je još tijekom Drugog svjetskog rata, a nastavio se intenzivno od 1945. do 1956. Kasnija iseljavanja nisu bila toliko masovna. Tom, kako ga neki nazivaju "drugom egzodus", prethodio je "prvi egzodus", između dva svjetska rata 1918. – 1940., netalijanskog stanovništva odnosno Hrvata i Slovenaca.⁷³⁹

*

⁷³⁷ Davorin RUDOLF, "Granice s Italijom u mirovnim ugovorima nakon Prvog i Drugog svjetskog rata", *Adrias*, sv. 15, Split 2008., 78.

⁷³⁸ Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006., 136.-138.; M. MANIN, "Julijska krajina i pitanje talijanske istočne granice od 1861. do 1975. godine", 107.-108.; Nevio ŠETIĆ, "Prvi narodni zastupnici iz Istre u Hrvatskom saboru u zagrebu 1947. godine", *Društvena istraživanja*, god. 16, br. 6/2007., 1222.-1226.; Viljenka ŠKORAJNEC, "Jugoslavansko – italijanska pogajanja o dokončnosti meje", *Tokovi istorije*, br. 1-2/2007., 234.-240.

⁷³⁹ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. - 1945.*, 218.; Marino MANIN, "Egzodus", *Istarska enciklopedija*, Zagreb 2005., 201.-202; Darko Dukovski, "Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.)", *Adrias*, sv. 15, Split 2008.

Prve migracije koje su zahvatile Talijane na istočnoj obali Jadrana povezane su uz Travanjski rat 1941. kada su *de iure* Kraljevina Italija i Kraljevina Jugoslavije bile u ratu. Brojno talijansko stanovništvo s dalmatinskog područja nakratko je napustilo veće gradove, Zadar, Split, Makarsku i Dubrovnik i evakuiralo se brodovima na zapadnu obalu Jadrana. Iz istih vojno sigurnosnih razloga, ali i promidžbenih razloga, tijekom travnja 1941., evakuirano je stanovništvo grada Rijeke, oko 55.000 osoba, pretežno u Furlaniju i Veronsku provinciju, a među evakuiranim stanovništvom bilo je i 694 jugoslavenskih državljana. S obzirom na kratkoću ovog sukoba stanovništvo se vratilo do 10. svibnja 1941.⁷⁴⁰ Drugi val migracija, tzv. "crni egzodus", započeo u ljeto 1943. padom Musolinija, snažnim djelovanjem angloameričkih zračnih snaga i prodorom partizanskih postrojbi koje su nakratko iskoristile vojni krah Kraljevine Italije koji je u rujnu potvrđen i kapitulacijom. Od srpnju 1943. s područja Dalmacije, osobito iz Zadra gdje je živjelo 65% dalmatinskih Talijana, ali i Istre, odlazili su većinom oni koji su bili u administrativnoj i vojnoj službi Kraljevine Italije, među njima bio je i znatan broj "regnicola",⁷⁴¹ novo pridošlo stanovništvo iz Italije koje je doselilo između dva svjetska rata. Zadar je na početku Drugog svjetskog rata imao oko 35.000 stanovnika, a po završetku rata u gradu je bilo između 6.000 do 8.000 ljudi, od toga oko 2.500 Talijana.⁷⁴² Neki autori navode da je do svibnja 1945. iz Zadra, teško porušenog u angloameričkim napadima, iselilo je 20.000 osoba.⁷⁴³ "Crnom egzodusu" pribrajaju se i brojni talijanski vojnici, porijeklom iz Istre, koji se nakon kapitulacije nisu vraćali kući zbog straha jer su od rujna i listopada 1943. počela strijeljanja osobito onih koji su bili izravni sudionici u vlasti fašističke Italije i u njenim vojnim postrojbama. Ti vojnici stoga se često priključuju vojnim postrojbama fašističke Talijanske Socijalne Republike/Republica di Salò ili postrojbama Badoglijeve Italije koja se svrstala na stranu Angloamerikanaca. Ovisno o opredjeljenju završavali su često i kao vojni zarobljenici zapadnih saveznika ili Trećeg Reicha. Ubojstva koja su se događala na području Istre, poznata kao fenomen "fojbi/kraških jama", kao i broj ljudi koji je skončao na taj način i dalje, manjom ili većom žestinom, razdire, po tome pitanju, desetljećima nagrižene odnose Talijana sa susjednim narodima,

⁷⁴⁰ Enzo BETTIZA, *Egzil*, Split 2004., 189.; *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939 – 1947)/Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939. – 1947.)*, 100.

⁷⁴¹ U razdoblju od 1918. do 1943. u Istru je doselilo 29.000 Talijana, a iselilo, prognano ili izbjeglo, 53.000 Hrvata. D. DUKOŠKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 229.; Vladimir ŽERJAVIĆ, "Doseljavanje i iseljavanje s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju od 1910. – 1971.", *Društvena istraživanja*, br. 6-7/1993., 641.-642.

⁷⁴² Marica KARAKAŠ OBRADOV, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću. Zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku*, Zagreb 2008., 167.

⁷⁴³ Sandi VOLK, *Ezulski skrbniki*, Koper 1999., 29.

Hrvatima i Slovencima.⁷⁴⁴ Bilo je primjera da su u obračunu sa stvarnim fašistima sudjelovali i talijanski antifašisti, kao primjerice u Rovinju nakon kapitulacije Kraljevine Italije. No "narodni bijes", kako ga neki nazivaju, zahvatio je u gradovima zapadne Istre i članove talijanskog građanskog pokreta, Comitato di liberazione nazionale (CLN)/Odbor nacionalnog oslobođenje te se stoga i talijanski i hrvatskim istraživači slažu da je jednim dijelom obračun bio motiviran i nacionalnim razlozima. Treba spomenuti da su članovi CLN-a nerijetko bili autori članka, promidžbenih poruka i karikatura u dnevniku "L'Arena di Pola" te u satiričkom listu "El Spin" koji su imali protuhrvatski odnosno protuslavenski naboj više od protukomunističkog. Do ožujka 1946. u "L'Arena di Pola" svako je uhićenje Talijana pripisivala "samovolji" partizanske vlasti, a od ožujka do svibnja 1946. u svojim tekstovima osuđuju postupke fašističkih talijanskih vlasti u Istri i nastoje postaviti jasnu granicu između talijanskog fašizma i talijanske građanske demokracije.⁷⁴⁵

U talijanskoj publicistici, manje u historiografiji, javljao se podcjenjivački, antislavenski stav, temeljen na sudu o "sukobu dviju civilizacija" odnosno o Talijanima kao urbanom, kulturnom stanovništvu i "narodu s poviješću" i Slavenima koji to nisu.⁷⁴⁶ Slavenska, hrvatska i slovenska strana, u svojoj publicistici kao i historiografiji, osobito do 1980., vrlo često negira autohtonost Talijana. Ako je njihovo prisustvo na nekim područjima puno dulje nego se to može povezati s fašističkom nacionalnom bonifikacijom, kao što je slučaj u Istri, onda je ono "neprirodno i nedobronamjerno".⁷⁴⁷

*

Po završetku Drugog svjetskog rata i do potpisivanja mira s Italijom 1947. traje i dalje iseljavanje talijanskog stanovništva prvo iz Rijeke, a potom iz Istre, posebice Pule. Iseljavanje iz Rijeke započelo je u kasno ljeto 1945. i do siječnja 1946. ostalo je u gradu oko 20.000 osoba. Riječki CLN u rujnu 1945. pozvao je talijansko stanovništvo na odlazak kao oblik potpore u diplomatskoj bici za talijansko – jugoslavensku granicu. S istom namjerom u ljeto 1946. u listu L'Arena di Popolo objavljeno je da se 20.000 Talijana odlučilo na odlazak u Italiju zbog očekivanog raspleta graničnog pitanja u korist Jugoslavije. To je trebao biti

⁷⁴⁴ S. VOLK, *Ezulski skrbniki*, 29.; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 222.; Franko DOTA, *Zaraćeno poraće. Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb 2010., 23.; Mladen Ante FRIGANOVIĆ, "Hrvati, Srbi i Talijani u gradovima sjeverne Dalmacije 1910. – 1991.", *Društvena istraživanja*, br. 1/1994., 123.; Darko DUKOVSKI, "Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945. – 1956.", *ČSP*, god. 33, br. 3/2001., 638.-641.

⁷⁴⁵ D. DUKOVSKI, "Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.)", 159.-161.

⁷⁴⁶ Iscrpan prikaz talijanske percepcije Slavena vidi u: Nino RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Zagreb, 2010.; Glenda SLUGA, "Ethnicity and the Cold War, 1945 – 54", *Journal of Contemporary History*, br. 2/1994., 287.; Marino MANIN, "P. FLAMINIO ROCCHI, "L'esodo dei 350 mila giuliani fiumani e dalmati, Rim, 1990., 652. str.", *ČSP*, god. 26, br. 2/1994., 387.

⁷⁴⁷ F. DOTA, *Zaraćeno poraće. Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, 63.-64.

"plebiscit talijanskog stanovništva" koji bi pomogao talijanskoj strani u mirovnim pregovorima. Riječke izbjeglice obratile su se u studenom 1945. američkom predsjedniku Harry Trumanu tražeći da se Rijeci vrati "[...] suvereno pravo slobodne i nezavisne države, koje joj je oduzeo fašizam", a jugoslavenske vlasti prozivaju da na osnovu "prava osvajača" i "stare nacionalističke težnje srpskog ekspanzionizma" žele vlast te da zabranjuju "svete slobode civiliziranih naroda" što pokazuju "strahoviti pokolji i deportiranja". Također naglašavaju da je 20.000 riječkih građana zatražilo utočište kod Angloamerikanaca. U Puli je CLN ustrojio početkom srpnja 1946. Comitato di Assistenza per l'Esodo di Pola/Odbor za potporu pri egzodusu Pula koji je najviše poslao imao od prosinca 1946. do ožujka 1947. kada se najviše građana Pula odlučilo na odlazak i u konačnici ih se iselilo 25.000 do 30.000.⁷⁴⁸ Iz Istre se iseljavanje provodi pod nadzorom angloameričkih snaga i nije bilo ograničenja oko odvoza imovine koju su, u načelu, nakon odlasku naknadno "uvozili". Stanovništvo Pule napuštalo je grad zajedno s angloameričkim snagama koje su se povlačile i uspostavljala se jugoslavenska vlast. Neki autori ovom valu iseljavanja pripisuju poglavito "gospodarske razloge" zbog izgradnje "novog društvenog poretka", a što je uostalom zahvatilo sve poduzetnike i posjednike na jugoslavenskom području.⁷⁴⁹ Odricanje političke pozadine ovih iseljavanja pomalo je nespretno jer provođenje novih "ekonomskih i društvenih mjera" jest političko pitanje koje ne mora nužno imati nacionalno isključivu odrednicu, ali je dirigrirana "revolucionarna mjera" kojom se zatiralo građansko društvo.⁷⁵⁰

Talijansko stanovništvo iz Rijeke, Zadra i Dalmacije odlazilo je u Italiju pod nadzorom OZN-e i Narodne milicije i njihova iskustava su drukčija s obzirom na uvjete odlaska od Talijana u Istri. Početkom lipnja 1946. Talijani su preko američke diplomacije prosvjedovali da su predstavnici jugoslavenske vlasti "zapljenile imovinu talijanskih državljana" u Zadru i u cijeloj Dalmaciji te da su te osobe morale iseliti. Naputak Ministarstva vanjskih poslova dalo je naputak Jugoslavenskoj delegaciji u savjetodavnom vijeću za Italiju da ne potvrde prijem te diplomatske note te da "prvom prilikom" u privatnom razgovoru" objasne da se to radi o izbjeglim Talijanima koji su se "kompromitirali" za vrijeme okupacije. Unutar Narodnooslobodilačkog odbora u Rijeci u svibnju 1945. ustrojen je Ured za konfiskaciju imovine narodnih neprijatelja prije Komisije za ratne zločine i Gradskog Narodnog suda te su pozvali građane da pomognu tako što će prijaviti takvu imovinu koja je

⁷⁴⁸ Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije (DA MSPS), Politička arhiva (PA), Beograd, Politička arhiva (PA), 1945., kut. 12, dosje 16, br. 7175.; S. VOLK, *Ezuluski skrbniki*, 29.-30.

⁷⁴⁹ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 222.

⁷⁵⁰ Raul PUPO, *Il lungo esodo. Istria: la persecuzioni, le foibe, l'esilio*, Milano 2005., 149.-186.; Marino MANIN, "Raul PUPO, *Il lungo esodo. Istria: la persecuzioni, le foibe, l'esilio*, Milano 2005., 333 str.", *ČSP*, god. 38, br. 2/2006., 662.

pripadala "osobama njemačke nacionalnosti, ratnim zločincima, neprijateljima te posjedima fašističkih/talijanskih zajednica." Odnos novih vlasti prema talijanskom stanovništvu u svibanjskim danima 1945. bio je takav da im je ostavljena mogućnost da ako nisu "krvi za zlodjela" i žele preseliti u Italiju, nisu dužni "ostati u vojsci niti na radnom mjestu". Uvjet je bio da je preseljenje trajno i da ne "predstavlja pokušaj izbjegavanja vojne službe." Dana 24. svibnja 1945. Narodnooslobodilački odbor u Rijeci obznanio je pravila za izdavanje propusnica osobama koje žele otići u Italiju. Morali su podnijeti zahtjev u kojem su priložene izjave o pokretnoj i nepokretnoj imovini koju ostavljaju i komu je ta imovina povjerena na čuvanje, a zlato, novac, vrijednosni papiri i dionice morali su se pohraniti u Središnjoj banci, a mogli su ponijeti 50 kg prtljage i 20.000 lira "glava obitelji". Drugi članovi obitelji mogli su ponijeti 5.000 lira. Ti iznosi na početku davani su im u bonovima koji nisu vrijedili na području Italije. Kasnije su dvije države zakonski bolje uredile iseljavanje i po pitanju iznošenja novčanih iznosa jer su iseljenici mogli preko Narodne banke FNRJ kupiti lire, a na poseban dinarski račun otvoren na ime jedne talijanske banke, uplaćivan je novac koji su optanti stjecali prodajom pokretne ili nepokretne imovine.⁷⁵¹

Zanimljivo je spomenuti da je bilo migracija u suprotnom smjeru odnosno Ministarstvo rada FNRJ planiralo je 1948. *uvesti* 247 talijanskih stručnjaka, građevinara, liječnika, veterinara i sl. struka. Također se radilo i angažiranju talijanskih glazbenih pedagoga, jednog kontrabasistu iz rimske opere i jednog glazbenika s firentinske akademije.⁷⁵²

Zabilježen je slučaj bračnog para, vjerojatno se radilo o hrvatsko talijanskom paru i oba supružnika bila su rođenjem Zadrani, koji je početkom 1946. tražio da se vrati iz Italije u Zadar. Slučaj su rješavali Komanda prihvatilišta za repatrijaciju stranih državljana Zagreb i OZN-a za grad Zadar i zaključeno je da nadležne vlasti trebaju "pratiti" kod koga će stanovati, s kime će se družiti, kuda će se kretati i "sve ostalo po čemu bi bili sumnjivi" zbog toga "što dolaze iz Italije i to baš u ovo vrijeme". Ukoliko se utvrdi da nisu došli "nikakvom posebnom zadaćom" mogli su postati "slobodni građani".⁷⁵³

Talijanska strana prozivala je komunističke vlasti u Jugoslaviji da na području Julijske krajine provode masovne deportacije i ne daju nikakve informacije o sudbini tih ljudi. Tim "iščezlim" ljudima, kako ih naziva De Gasperi, ministar vanjskih poslova Kraljevine Italije,

⁷⁵¹ DA MSPS, PA, 1946., kut. 35, dosje 6, br. 7915; *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939 – 1947)/Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939. – 1947.)*, 125.-126.; R. PUPO, *Il lungo esodo. Istria: la persecuzioni, le foibe, l'esilio*, 121.-130.; Maruša ZGRADNIK, "Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenega ozemlja", *Prispevki za novejšto zgodovino*, letnik 36, št. 1-2/1996., 106.

⁷⁵² DA MSPS, PA, 1948., kut. 66, dosje 11, br. 537062 i dosje 14, br. 417169.

⁷⁵³ Hrvatski državni arhiv, Zemaljska komisija za repatrijaciju, kut. 2, br. 122/202/46. od 26. veljače 1946.

treba pomoć, odnosno njihovim obiteljima te traže da se Italiji omogući slanje "barem jedne misije Crvenog križa" u Jugoslaviju. Naveo je i to da se jugoslavenska strana opravdava da ima i mnogo "Slavena" u Italiji na što su Talijani reagirali da to "različiti slučajevi" jer da većina tih Slavena nije silom deportiran nego da ih je većina došla preko "savezničkih organizacija". De Gasperi je komentirao kao "polemički trik" i izjavu Josipa Broza Tita da "talijanski fašisti" sprečavaju uspostavljanje odnosa između dviju zemalja. U vrlo pomirljivom tonu je tražio i "bratstvo" dviju država i nadao se da će Trst postati "most", a ne razlog "nesloge".⁷⁵⁴

I angloamerički predstavnici tražili su od Jugoslavije da pusti više tisuća Talijana koje su internirali s područja Zone A u vrijeme kada se jugoslavenska vojska morala povući, a jugoslavenska strana to je odlučno negirala kao "tendenciozni napad". U tim prvim poratnim mjesecima sudske vlasti tek su se ustrojivale i pridržavala se dotadašnjih zakona, ukoliko oni nisu bili u "suprotnosti s duhom i interesima narodno-oslobodilačkog pokreta". U tom slučaju se sudilo po "načelu osjećaja pravičnosti", s tim da ih je *svemoćna* OZN-a često preduhitrila. Preko američke ambasade u Jugoslaviji tražili su se i podaci za dva talijanska časnika iz Pule, Angela d'Amata i Amleta Triola, koje je jugoslavenski Vojni sud u Rijeci osudio na smrt. O suđenju izgleda nije bilo *papirnatog traga* pa je izvješće o ova dva slučaju sastavljeno na temelju sjećanja suca majora Save Strugara. Ministarstvo vanjskih poslova predložilo je Vrhovnom sudu FNRJ, Vojnom vijeću, da ili ovu dvojicu pusti prema članku 6. "Beogradskog sporazuma" ili da ih proglase ratnim zločincima.⁷⁵⁵ Pothranjivanje straha o talijanskim reakcionarnim snagama u Istri i Rijeci koje se skrivaju pod "demokratskom krinkom", a što je poticala jugoslavenska strana, uz nacionalnu odrednicu dobiva i odrednicu "ideološke čistke", jer je Izvršni odbor Unije Talijana za Istru i Rijeku, s takvim optužbama, raspačavao proglas još u ožujku 1945. Raskrinkavanje "reakcionaraca" bila je zadaća svih, pa tako i Talijani Istre i Rijeke koji su trebali biti most "Titove Jugoslavije i Italije u borbi za svoju demokratsku slobodu."⁷⁵⁶

U okruženju višegodišnjeg utvrđivanja granice, koje je riješeno ponajviše u korist Hrvatske i Slovenije, potom izgradnje novog društvenog poretka u Jugoslaviji revolucionarnim metodama uključujući konfiskaciju imovine "klasnog neprijatelja" čime je osobito bilo pogođeno talijansko stanovništvo pretežno naseljeno u gradovima, a koje je uz crkvu imalo najviše zemljoposjeda, kao i brojnih drugih političkim okolnosti, odvijao se

⁷⁵⁴ DA MSPS, PA, 1945., kut. 14, dosje 18, br. 6165 i br. 7243.

⁷⁵⁵ DA MSPS, PA, 1946., kut. 35, dosje 6, br 525 i br. 5791.

⁷⁵⁶ *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939 – 1947)/Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939. – 1947.)*, 128.-131.

proces odluke talijanskog stanovništva o ostanku ili odlasku. Neselektivno etiketiranje talijanskog stanovništva kao kolaboracionisti i fašisti, i to ne samo na jugoslavenskom području nego i među lijevim krugovima u Italiji, još je dodatno usložnjavao njihov položaj.⁷⁵⁷

OZN-a za okrug Zadar dostavila je Vojnom sudu oblasti za Dalmaciju, Vijeću kod Komande područja Sjeverne Dalmacije, optužni materijal protiv industrijalaca iz obitelji Luxardo koji su posjedovali "Privilegiata fabrica maraschino Excelzior Girolamo Luxardo" u Zadru. Dvojica braće uspjela su otići u Italiju, a trećeg su partizani "likvidirali" kada su ušli u Zadar. Sadržaj optužnice zasigurno u pojedinim svojim navodima utemeljeno povezuje članove obitelji s talijanskom vlašću što ih može inkriminirati, no, ostaje činjenica da su Nikola i Jure Luxardo ostali živi jer nisu dočekali partizane u Zadru. Talijanska strana tvrdi da su partizani likvidirala još nekoliko uglednih zadarskih građana (bojnik Pellegrino Trafficante, poručnik Ignazio Terranova, prof. Domenico Fiengo, Piero Relja, i dr.). No ta tvrdnja nije u potpunosti argumentirana. Načela suđenja u neposrednom poraću dobro pokazuje i slučajevi tvrtki "S.C.O.D.A" i "San Giorgese" iz Zadra. OZN-a za grad Zadar dostavila je Javnom tužiteljstvu za okrug Zadar saslušanja vezana uz slučajeve navedenih tvrtki uz napomenu da istražnom materijalu "fali dovoljno opterećujućeg materijala", a svjedoci "zagovaraju [ispravan] odnos prema radništvu te ta pitanja nisu stavili u zapisnik". Cilj sudskih procesa nije bilo samo osuđivanje i kazne stvarnih zločinaca nego i ideološko-klasna čistka, a konfiskaciju imovine bila je "neizostavna i najvažnija značajka".⁷⁵⁸

*

Mirovni ugovor s Italijom sklopljen je u Parizu 10. veljače 1947., a Ukaz o ratifikaciji ugovora objavljen je 29. kolovoza 1947. u Službenom listu. Mirovni ugovor je predviđao da stanovnici na pripojenim krajevima postaje punopravni državljani Jugoslavije i gube talijansko državljanstvo s tim da je dogovorena mogućnost opcije za talijansko državljanstvo. Izjava o opciji morala je sadržavati osobne podatke (prezime, očevo ime, ime, datum i mjesto rođenja, mjesto stanovanja), izjavu da je 10. lipnja 1940. imao prebivalište (domicil), i u kojem mjestu, na području pripojenom Jugoslaviji na temelju Ugovora o miru s Italijom na dan 10. lipnja 1940., kada je Kraljevini Italija ušla u rat, potom da je u vrijeme stupnja na snagu Ugovora o miru (15. rujna 1947.) osoba imala talijansko državljanstvo te da joj je

⁷⁵⁷ Marino MANIN, *Istra na raskrižju, O povijesti migracija pučanstva Istre*, Zagreb 2010., 138.; M. MANIN, "O ljudskim gubicima Istre u Drugom svjetskom ratu i poraću", *Identitet Istre - ishodišta i perspektive*, 248.

⁷⁵⁸ Državni arhiv u Zadru, Okružni narodni sud Zadar, kut. 115-133, 1945. br. f. 455; Zlatko BEGONJA, *Političke prilike i sudski procesi u Zadru od 1944. do 1948.*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, Zadar 2007., 199.; Zlatko BEGONJA, "Iza obzorja pobjede: sudski procesi 'narodnim neprijateljima' u Zadru 1944.-1946.", *ČSP*, god 37, br. 1, Zagreb 2005., 72.-73., 76.-77., 79.

talijanski "razgovorni/govorni jezik". Upravo su pitanje "govornog/razgovornog jezika" kao i pitanje prebivališta/domicila bila sporna. Oko prebivališta/domicila jugoslavenska strana je osobito insistirala zbog "presijecanja Gorica" gdje su se pojavilo pitanje dvovlasnika, osoba koje su imale tvrtke, radnje i sl. u dijelu Gorice koji je jugoslavenski, a stanovati u talijanskom dijelu i obrnuto. Govorni/razgovorni jezik podrazumijevao je da osoba u svakodnevnom životu, posebice u obitelji, govori talijanski. Jezik školovanja nije bio važan i zbog toga što su Hrvati i Slovenci bili zaknuti za obrazovanje na svome jeziku. Naravno, bio je to i najefikasniji način sprečavanja da se pripadnici tih dviju nacionalnosti *provuku* pod Talijane i napuste zemlju. Osobe u braku morale su navesti i osobne podatke supruga/ce te ime i datum rođenja djece ispod osamnaest godina. Izjavu o opciju mogle su podnositi samo punoljetne osobe. Na početku je broj zahtjeva za opciju bio relativno mali, a od travnja 1948. taj broj se znatno povećao. Tada Jugoslaviju napuštaju i komunisti, ne isključivo talijanski, zbog sukoba s Informbiroom, iz Istre i zone B STT-a. Među njima je bilo i onih koji su poslije Drugog svjetskog rata došli u Jugoslaviju "graditi socijalizam". Ukoliko su se odlučili optirati za Italiju morali su u roku od godine dana iseliti. U članku 74 (točka B) pariškog Mirovnog ugovora navode se iznosi reparacije u korist Albanije, Etiopije, Grčke i Jugoslavije te je dopušteno da se zemlje namire do iznosa reparacije, koja je za Jugoslaviju iznosila 125.000,0000 dolara, talijanskom imovinom na svom državnom području. Po ratifikaciji mira s Italijom uslijedio je Pravilnik o opciji osoba s područja pripojenog FNRJ, objavljen 24. prosinca 1947.⁷⁵⁹

Osim talijanskog stanovništva na području pripojenom Jugoslaviji i oni koji su izbjegli ili prognani mogli su podnijeti zahtjev za opciju. Poslanstvo FNRJ u Rimu tražilo je sredinom veljače 1948. naputak da li "otežavati ili olakšavati" optiranje i trebaju li naplaćivati takse za legalizaciju potpisa za opciju. Ministarstvo inostranih poslova FNRJ odgovorilo je da treba "olakšati" optiranje i ne naplaćivati takse ako talijanska strana "prizna reprocitet".⁷⁶⁰

U travnju 1948. u dnevnom listu *Globo* Državni podtajnik za vanjske poslove Italije svojom izjavom nastojao je *smiriti duhove* koji su se uzburkali zbog najave konfiskacije talijanske imovine na ime ratne odštete. Ustvrdio je da jugoslavenska vlada čak i odluči "protjerati" sve Talijane njihovo pravo na vlasništvo trebalo bi biti "poštivano".⁷⁶¹ Sredinom kolovoza 1948. jugoslavenska i talijanska strana postigle su sporazum o prijenosu pokretne

⁷⁵⁹ DA MSPS, PA, 1947., kut. 54, dosje 6, br. 423157 i PA, 1948., kut. 75, dosje 3, br. 426610 i br. 41312; *Službeni list FNRJ*, br. 74 od 29. kolovoza 1947., br. 109 od 24. prosinca 1947.; S. VOLK, *Ezulski skrbniki*, 31.; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 223.

⁷⁶⁰ DA MSPS, PA, 1948., kut. 75, dosje 3, br. 44481.

⁷⁶¹ DA MSPS, PA, 1948., kut. 70, dosje 8, br. 411832.

imovine optanata iz Jugoslavije u Italiju i obrnuto. Detaljno je opisano koje pokretne osobe mogu ponijeti od bijelog rublja, nakita, bicikla do alata i instrumenata potrebnih pojedinim profesijama.⁷⁶²

Prezidijum Narodne skupštine FNRJ osnovao je u listopada 1948. Ministarstvo za novooslobođene krajeve čija je zadaća bila skrb za krajeve koje je Jugoslavija dobila mirovnim ugovorom 1947., a djelovalo je do travnja 1951. kad su poslove u njegovoj nadležnosti preuzele NR Hrvatska i NR Slovenija.⁷⁶³

S obzirom na još uvijek prisutne nedoumice oko terminologije vezane za talijansko stanovništvo koje je napustilo jugoslavensko područje, čini se da bi, premda anakrono, i teško odjeljivo, talijansko stanovništvo koje je od ratne 1943. pa do 1947. većinom izbjeglo ili je prognano s hrvatskog i slovenskog područja mogli nazivati profughi⁷⁶⁴/izbjeglice ili u nekim slučajevima esuli/prognanici.⁷⁶⁵

Tek od mirovnog ugovora 1947. postoji formalno pravna podloga za korištenje termina optanti, a kojeg jugoslavenska strana do 1980-ih redovito upotrebljava za sve Talijane koji su napustili njeno područje, koji je utoliko rastezljiv na kategoriju profughi-a/izbjeglica i esula/prognanika ukoliko su oni ostvarili mogućnost opcije u inozemstvu.⁷⁶⁶

Unatoč sporu oko teritorija tijekom 1945. granica između Italije i Jugoslavije bila je jedan od "najotvorenijih za robni i putnički promet". Primjerice do kraja studenog 1945. dnevno je preko mosta između Rijeke i Sušaka prelazilo više tisuća putnika, pretežno s jugoslavenskog područje koji su kupovali talijanske proizvode.⁷⁶⁷

Da bi se ostvarilo pravo na opciju prvo je bilo potrebno dati "Izjavu" pred predstavnicima kotarske vlasti o talijanskoj nacionalnosti, a kriterij bilo je govorni jezik, ne materinji, što ne daje u cijelosti točnu nacionalnu strukturu optanata. Potom je MUP-u NR Hrvatske i NR Slovenije odobravao ili odbijao zahtjev.⁷⁶⁸ Naputak saveznog MUP-a je bio da se opcije odobravaju "samo pravim Talijanima po jeziku i porijeklu" i članovima njihove uže

⁷⁶² *Vjesnik*, 1. rujna 1948.

⁷⁶³ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo za novooslobođene krajeve FNRJ, arhivski vodič, s.p.

⁷⁶⁴ Naziv profughi u Italiji korišten je kao opći pojam kojim su obuhvaćeni svi poslije rata pridošli Talijani, a primjenjivan je, osobito u lijevo orijentiranim političkim krugovima, i na dalmatinske i istarske Talijane. Slovenski autor Sandi Volk se opredjeljuje za izraz begunci/izbjeglice za sve Talijane koji su poslije Drugog svjetskog rata napustili Istru i Dalmaciju. S. VOLK, *Ezulski skrbniki*, 18.

⁷⁶⁵ Ivan ZUPANC, "Demografski razvoj Istre od 1945. do 2001.", *Hrvatski geografski glasnik*, god. 66, br. 1/2004., 96. bilj. 13.

⁷⁶⁶ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 230.; Maruša ZAGRADNIK, "Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenog ozemlja", *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik 36, št. 1-2/1996., 97.

⁷⁶⁷ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 229.; Enes MILAK, "Uspostavljanje trgovinskih odnosa između Jugoslavije i Italije 1945 – 1947. godine", *ČSP*, god. 16, br. 3/1984., 79.

⁷⁶⁸ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 227.

obitelji te da se opcije Jugoslavenima i drugim netalijanima, npr. Nijemcima, odbiju kao i "očitim neprijateljima", npr. svećenicima, kojima nije u potpunosti utvrđeno talijansko porijeklo.⁷⁶⁹

Jugoslavenske vlasti, u siječnju 1951., objavile su Saopćenje da su FNRJ i Italija 23. prosinca 1950. zaključile sporazum o opcijama kojim se produžuje rok prijave za opcije i revidiraju odbijeni zahtjevi od strane MUP-a FNRJ zaključno s 4. ožujkom, odnosno ubrzo je rok pomaknuti do 15. travnja 1951.⁷⁷⁰ Memorandum o suglasnosti, potpisale su talijanska, britanska i jugoslavenska strana u listopadu 1954., i njime je legalizirano iseljavanje iz Zone B STT-a. Godinu dana ranije Velika Britanija i SAD su obavijestile vlade Italije i Jugoslavije da namjeravaju povući svoje vojnike iz zone A STT-a i prepustiti upravu Italiji. Zahlađenje talijansko – jugoslavenskih odnosa se povećalo pa su zabilježeni i ispadi protiv Talijana u zoni B STT-a. Tijekom 1956. završio je zadnji masovni val iseljavanje iz Istre jer je na traženje talijanske strane rok za iseljavanje ili povratak na područje koje je pripalo Italiji ili Jugoslaviji pomakne s 5. listopada 1955. na 5. siječnja 1956. Manji broj iseljavanja ostvaren je na temelju zakona o jugoslavenskom državljanstvu iz rujna 1964. kojim se regulira stjecanje i prestanka jugoslavenskom državljanstva (otpustom, odricanjem, oduzimanjem i po međunarodnim ugovorima). Iseljavanje putem opcija i otpustom iz državljanstva najintenzivnije je bilo 1956. i 1957, a nakon 1969. potpuno prestaje. Iako je Londonskom memoranduma iz 1954., pripisivan privremeni karakter, osobito od talijanskih udruga izbjeglica s područja pripalih Jugoslaviji, njihova nada mogla je tinjati do Osimskih sporazuma, potpisanih 10. studenog 1975., kojim je riješeno "tršćansko pitanje" i potvrđeno ranije uspostavljeno stanje.⁷⁷¹

Hrvatski emigrantski krugovi u svojim publikacijama *pozdravljali* su rješenje Tršćanskog pitanja potpisivanjem Londonskog memoranduma, na zahtjev SAD-a prema Italiji i na "objektivnoj podlozi" statističkih pokazatelja o sastavu stanovništva iz 1910. u Istri i Hrvatskom Primorju s Rijekom.⁷⁷²

Jugoslavensko područje talijansko stanovništvo napuštalo je i ilegalno, bijegom preko granice, osobito 1956. i 1957., a taj način emigriranja iz zemlje nije prakticiralo samo

⁷⁶⁹ M. ZAGRADNIK, "Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenog ozemlja", 96.-96.

⁷⁷⁰ *Službeni lis FNRJ*, br. 1, Beograd 3. siječnja 1951. i br. 12 od 7. ožujka 1951.

⁷⁷¹ HDA, Ostavština Šantić, 7.1.21.1.; *Borba*, 25. kolovoz 1955., 1.; *Službeni list SFRJ*, br. 38, Beograd 23. rujna 1964.; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 219.; D. DUKOVSKI, "Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1946. – 1956.", 645.; I. ZUPANC, "Demografski razvoj Istre od 1945. do 2001.", 82.; M. MANIN, "Julijska krajina i pitanje talijanske istočne granice od 1861. do 1975. godine", 99. bilj. 1.

⁷⁷² Ivo OMRČANIN, "Granice Države Hrvatske", *Hrvatska misao*, sv. 13, Buenos Aires 1955., 22.-23.

talijansko stanovništvo.⁷⁷³ Primjerice 1955. preko jugoslavenske državne granice prebjeglo je ili je ostalo u inozemstvu (osobe koje su legalno oputovale i nisu se vratile) 3.850 osoba. Najviše prebjega otišlo je u Italiju i Austriju. Te godine spriječeno je 2.543 pokušaja bjega, a vraćeno, od od graničnih službi susjednih država, 930 osoba od toga 498 Talijana. Novija historigrafska istraživanja ovog fenomena predočuju pokazatelje da je taj problem bio najprisutniji u NR Hrvatskoj i NR Sloveniji. Prebjezi su uglavnom živjeli na graničnom području s Italijom i Austrijom. U Sloveniji je najviše prebjega bilo iz Primorske i onih dijelova koji su ranije bili u granicama Italije, a s hrvatskog područja prebjega je bilo i iz unutrašnjosti. Ekonomski motiv kojeg su navodili kao presudan u odluci za bjeg bilo je vjerojatno oportuno priznanje i manje inkriminirajući motiv za predstavnike državne vlasti.⁷⁷⁴ Bijeg je bio i vrlo rizičan pothvat jer su graničari vojnici otvarali i oružanu vatru pa je tako poznat slučaj dvanaestorice bjegunaca koji su pokopani u masovnu grobnicu u Završju. Često je odluka da se ilegalno pobjegne donošena zbog upornog odbijanja zahtjeva za opciju na temelju govornog jezuka, neuklapanje u novu državnu stvarnost, a bilo je i onih koji su bili pristalice IB-a.⁷⁷⁵

Prema podacima ustanove talijanske vlade, Opera per l'assistenza ai profughi Giuliani e Dalmati/Ustanova za pomoć izbjeglicama iz Julijske krajine i Dalmacije, u razdoblju od rujna 1943. do rujna 1947. iseljeno je oko 29% od ukupnog broja iseljenih, a najviše ih je bilo iz Dalmacije, Rijeke, Pule i jugozapadne Istre. Između rujna 1947. i listopada 1953. najintenzivniji je val iseljavanja i tada je otišlo oko 54% od svih iseljenih, među njima znatna je udio onih iz zone B STT-a. Navedena ustanova bilježila je podatke zaključno s 1956. godinom kada je otišlo preostalih 17% iseljenika, ponajviše iz zone B STT-a. Ukupan broj iseljanika koji su oni zabilježili, odnosno koji su od njih zatražili pomoć, u razdoblju 1943. do 1956., je oko 150.000.⁷⁷⁶

Sumiranjem razloga za odlazak talijanskog stanovništva s jugoslavenskog područja, obrazlaganih u brojnoj talijanskoj, slovenskoj i hrvatskoj literaturi, mogli bi razlučiti na vanjskopolitičke prilike u poslijeratnoj Europi i krojenje granica kao uzroke i neposredne političke prilike u Jugoslaviji kao povode za odlazak.

⁷⁷³ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 219.; Ante LAUŠIĆ, "Prilog iseljeničkoj problematici Istre od druge polovice 19. stoljeća do šezdesetih godina 20. stoljeća", *Pazinski memorijal*, knj. 21, Pazin 1990., 48.

⁷⁷⁴ Radmila RADIĆ, "Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora polovinom pedesetih godina", *Istorijski zapisi*, br.1-2, Podgorica 1999., 146.-147., 148.-149.

⁷⁷⁵ Ivan PAULETTA, *Bjegunci*, Zagreb 2004., 9., 14., 31., 47.-48. Ova knjiga zanimljiv je književno dokumentaristički prikaz sudbine ljudi koji su se bez obzira na nacionalnu pripadnost, talijansku ili hrvatsku, odlučivali na bijeg.

⁷⁷⁶ S. VOLK, *Ezulski skrbniki*, 34.

Uzroke odlaska stanovništva s područja Istre treba tražiti u sve žešćem zahlađenju odnosa zapadnih saveznika i SSSR-a što je stvaralo političku napetost u smislu sraza dvaju političkih sustava, neriješen državnopravni status Istre i diplomatska bitka za navedeno područje koja je "tršćanskom krizom", 1953., mogla prerasti u oružani sukob. Londonski memorandum 1954. donio je neku vrstu smirenja, ali ne i zadovoljstva talijanskoj strani, a pitanje Zone B, Slobodnoga teritorija Trsta (STT), i dalje je ostalo. Politička, pravna i ekonomska nesigurnost pojačana sukobom s IB-om i obračunom s onim koji su Rezoluciju IB-a podržali, ili je vlast mislila da ju podržavaju, stvorilo je mučno okruženje u kojem su u okrutnu nemilost pali brojni pobornici, bez obzira na nacionalnu pripadnost, nove jugoslavenske vlast. I konačno kao dva zadnja, ali ne po značenju, uzroka navode se "službeno i neslužbeno instrumentaliziranje" talijanskog stanovništva u Istri od strane talijanske države zbog ostvarivanja "vanjsko političkih" probitaka, osobito veznih za granicu, te "planski i neplanski pritisak" jugoslavenske vlasti na talijansko stanovništvo, posebice "samovolja" i "lošeg rad" lokalnih institucija vlasti, uhićivanja od OZN-e i Narodne milicije pa i ubojstva, ostvarivanje materijalnih probitaka pojedinaca ali želja za osvetom.⁷⁷⁷

Povodi odlaska talijanskog stanovništva su brojni, od političkih (pitanje pripojenje Istre Jugoslaviji odnosno Hrvatskoj i Sloveniji), koji su, tijekom rata i u neposrednom poraću, bili obilježeni i represivnim mjerama protiv talijanskog stanovništva kao i protiv svih stvarnih i potencijalnih "neprijatelja novog poretka" bez obzira na nacionalnu pripadnost do izravnih represivnih mjera. Pojam "istarske fojbe" uveden je u opticaj, kao i prve ekshumacije koje su otkrile 217 tijela, još za vrijeme rata kada se uspostavlja Operativna zona Jadransko primorje, a tisak fašističke Talijanske Socijalne Republike osobito će im posvetiti pozornost. Od tada se pojavio strah među talijanskim stanovništvom Istre, a koji je imao značajnu ulogu u odluci ostati ili otići.⁷⁷⁸ Kasnije će prevagu o odlasku u Italiju dobiti ekonomski razlozi koji su se neminovno ispreplitali s političkim (konfiskacija, nacionalizacija, kolektivizacija, nametanje socijalističkog poretka i dr.).⁷⁷⁹ "Gorka i ponosna" odluka o odlasku talijanskog stanovništva iz Zadra, koje je time "presjeklo svoje korijene" može se objasniti, za znatna dio njih, time što su i dalje "željeli ostati Talijani [talijanski državljani] i slobodni, kao što su bili". Ovako je definirala "izjave pred Titovim vlastima" o optiranju jedna zadarska profesorica, Talijanka, a

⁷⁷⁷ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 221., 222.; Vladimir ŽERJAVIĆ, "Doseljavanje i iseljavanje s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910-1971.", 636.

⁷⁷⁸ F. DOTA, *Zaraćeno poraće. Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, 18.

⁷⁷⁹ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 219.

objavili su je kao "lapidarnu definiciju" razloga za optiranje zadarski esuli, Odone Talpo i Sergio Brcic.⁷⁸⁰

Vodstvo DF Jugoslavije razmišljalo je u posljednjim mjesecima rata o iseljavanju stanovništva koje je na područja, koja su bila predmet teritorijalnog spora, naselili poslije 1918. te onih koji do 1918. nisu bili austrougarski državljani. U ožujku 1945. ministar unutarnjih poslova Vlada Zečević uputio je dopis potpredsjedniku vlade i ministru za konstituantu Edvardu Kardelju u kojem navodi da, ukoliko se jugoslavenske vlasti odluče na "izgon" Talijana, treba razlikovati pojedine "građanske slojeve" jer je u Istru doselio znatan broj talijanskog proletarijata koji ima pozitivan stav prema NOB-i. Kardeljeva preporuka bila je da se na "izgonu" treba insistirati ukoliko se radi o "fašističkim elementima", a u drugim slučajevima trebalo je izdavati "vremenski ograničene" dozvole za boravak, a nakon rata postojat će mogućnost opcije za Jugoslaviju, a "kasnije ćemo odlučiti koga ćemo primiti".⁷⁸¹ Jugoslavenske vlasti "neautohtone" Talijane koji su doselili u Istru poslije 1918. planirale iseliti, a toj su kategoriji pripadali i brojni radnici koji su "svim sredstvima surađivali s oslobodilačkim pokretom". Talijanski autori većinom insistiraju da "neslektivnosti" u *odabiru* talijanskog stanovništva za iseljavanje. Iznimke su ipak postojale, primjerice, Ministarstva socijalne politike tražilo je da se jugoslavenski partizanski borci talijanske nacionalnosti zadrže u Jugoslaviji. Dakako, bila je to briga za ljude u *svojim redovima*.⁷⁸²

*

Geneza hrvatsko talijanskog spora seže u dalju prošlost, no, bitno obilježje odnosu slavenskog stanovništva prema talijanskom davala su svježja sjećanja na izgon, negiranje hrvatskog identiteta i represija za fašističke vlasti, prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata.⁷⁸³

Poticanje negativnih iskustava kod talijanskog odnosno hrvatskog i slovenskog stanovništva zasigurno su iskorišteni, pa i potencirani, od obiju država zbog teritorijalnog spora oko Istre.

Esulska publicistika, osobito kada je pitanju Zadar gotovo u shizofrenom stanju, kao potvrdu hrvatske/slavske namjere da se riješe talijanskog stanovništva koji su stoljećima

⁷⁸⁰ Odone TALPO, Sergio BRCIC, *Venero dal Cielo. Zara distrutta 1943-1944. They came from the sky. Zara in ruins 1943-1944. Dođoše s neba. Razrušeni Zadar 1943. – 1944.*, Campobasso 2006., 83.

⁷⁸¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd, Predsjedništvo vlade FNRJ, fas. 1-1, Ministar unutarnjih poslova potpredsjedniku vlade i ministru za Ustavotvornu skupštinu od 21. III. 1945., br. 194/2 i Dopis Predsjedništva ministarskog savjeta DFJ od 9. IV. 1945. br. 73.; D. DUKOVSKI, "Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.)", 146.

⁷⁸² AJ, Predsjedništvo vlade FNRJ, kut. 35, Pov. br. 308 od 1. kolovoza 1945.; R. PUPPO, *Il lungo esodo. Istria: la persecuzioni, le foibe, l'esilio*, 110.-111.

⁷⁸³ Više o tome vidi u zborniku *Talijanska uprava i egzodus Hrvata 1918. – 1943.*, (ur. Marino Manin), Zagreb 2001.

dijelili isti životni prostor navode isječke govora narodnog zastupnika u Hrvatskom saboru i predsjednika saborskog Prezidijuma Vladimira Nazora koji je održao u Zadru 1944.⁷⁸⁴ Nazor je 8. prosinca 1947. na zasjedanju saboru na kojem po prvi put sudjeluju i predstavnici Istre, Rijeke i Zadra u svom govoru između ostalog rekao: "Dobro nam došli, braćo Istrani! Dobro nam došao grade Rijeko i grade Zadre! Ali ima još nešto lijepo, što nam Istrani donose. U Istri, uz hrvatsku većinu, ima i jedna talijanska manjina /.../. Ne stoji više u Istri i na Rijeci Hrvat prema i protiv Talijana, no stoji jedan do drugoga; /.../ Narodna većina i manjina u Istri i na Rijeci kao da su to odmah uvidjele. Pružile su jedna drugoj ruku, stvorile su zajednički demokratski narodni front /.../. Ta ćemo dva izraza: većina i manjina brisati iz našeg političkog rječnika. Svi smo jedno, svi smo ljudi, svi smo vezani uz istu zemlju, uz jednake političke, ekonomske i socijalne potrebe."⁷⁸⁵ Premda je Nazor novim vlastima tijekom rata i u neposrednom poraću svojih nadahnutim govorima u velikoj mjeri služio kao neka vrsta "demokratske kulise", opravdano je postaviti pitanje u kojoj je mjeri taj stav iskreno dijelio politički i vojni vrh jugoslavenskih vlasti, a osobito lokalni predstavnici vojne i političke vlasti. Za generalnu ocjenu o "govoru mržnje" treba obuhvatiti veći uzorak javnih istupa ne samo Nazora nego i drugih predstavnika vlasti. Boljševizacija NOP-a koja je zaoštrila stav prema svim stvarnim i potencijalnim neprijateljima narušila je već načetu, diplomatskom borbom za pripajanje Istre Rijeke i Zadra Jugoslaviji odnosno Hrvatskoj i Sloveniji, talijansko – hrvatsku "bratstvo/fratellanza" koja se temeljila na antifašističkoj borbi. Neslaganje između talijanskih te hrvatskih i slovenskih komunista tinjalo je i tijekom rata, a osobito na kraju što neki autori objašnjavaju internacionalizmom KP Italije naspram nacionalizma KP Jugoslavije. Ta razlika dovela je do iskazivanja "nacionalističke agresivnosti" prema talijanskom stanovništvu osobito u poraću.⁷⁸⁶ O tom razmimoilaženju najbolje svjedoči i slučaj labinskog komunista Lelija Zustovicha koji se protivio širenju letaka na hrvatskom jeziku i svim drugim oblicima djelovanja "hrvatskog karaktera" te su ga, prema odluci Oblasnog komiteta, poslali na "prisilni boravak" u Gorski kotar i ubrzo ga tamo likvidirali.⁷⁸⁷

Razjedinjenost po nacionalnoj osnovi zahvatila je i katolički crkvu u Istri. U lipnju 1946. staleška svećenička udruga, "Zbor svećenika sv. Pavla za Istru", uputila zahtjev da se Istra i Julijska Krajina priključe Italiji što je neugodno zateklo porečko-pulskog biskupa Radossija koji je u ožujku 1947. s još pedeset i pet svećenika otišao u Italiju. S nevjericom je

⁷⁸⁴ O. TALPO, S. BRCIC, *Venero dal Cielo. Zara distrutta 1943-1944. They came from the sky. Zara in ruins 1943-1944. Dođoše s neba. Razrušeni Zadar 1943. – 1944.*, 92.

⁷⁸⁵ N. ŠETIĆ, "Prvi narodni zastupnici iz Istre u Hrvatskom saboru u Zagrebu 1947. godine", 1230.

⁷⁸⁶ R. PUPO, *Il lungo esodo. Istria: la persecuzioni, le foibe, l'esilio*, 74., 80.- 81.

⁷⁸⁷ Giacomo SCOTTI, *Krik iz fojbe*, Rijeka 2008., 137.-138.

gledao kako "hrvatski kler" pristaje uz komunističku vlast koja je "protivna" crkvi. Razlog za to "antologijskim riječima" objasnio je hrvatski svećenik Božo Milanović: "Državne granice određuju se za stoljeća, dok se režimi mijenjaju, a pod Italijom je u opasnosti život našeg naroda."⁷⁸⁸

Poslijeratnim djelovanjem OZN-e kada su i brojni Talijani ne samo uhićivani nego i "preko noći" nestajali, zatim Rezolucija IB-a koja uzrokovala brojne uhićenja komunista, pa i talijanske nacionalnosti, zatim nametanje obaveznog otkupa zasigurno nisu bili okruženje za građenje povjerenja u novu državu.⁷⁸⁹

*

U razdoblju od srpnja 1943., pada Musolinija, odnosno rujna 1943., kapitulacije Kraljevine Italije pa do 1955. oko 80 do 90 % stanovnika talijanske nacionalnosti napustilo je Istru, Rijeku i Zadar. Prema najnovijim talijanskim istraživanjima broj do 300.000 iseljenika uključuje autohtone istarske i riječke Talijane (188.000), potom doseljeno talijansko stanovništvo u međuraću, u svrhu talijanizacije, tzv. regnicoli i njihovi potomci (39.700), kao i one koji su doseljeni kao upravno i vojno osoblje i njihove obitelji (24.000), potom iseljene autohtone Slovence (34.000) i autohtone Hrvate (12.000) te ostale (4.300).⁷⁹⁰ Broj od 300.000 iseljenika navodi i službena jugoslavenska politika i premda taj broj neki smatraju da je "proizvoljno promoviran", njegova upitnost manja je s obzirom na najnovija talijanska istraživanja, uz neophodnu napomenu da su tu ubrojani svi iseljenici iz Istre.⁷⁹¹ Odstupanja u procjeni broja iseljenih postoje u talijanskoj, hrvatskoj i slovenskoj historiografiji, no ipak je u posljednje vrijeme prevladavajuća procjena broja iseljenih Talijana 200.000 do 250.000, od toga 188.000 s područja koje je pripalo Hrvatskoj. Pretjerivanja kojima su skloni, poglavito esulski publicisti, koji govore o 350.000 i više,⁷⁹² te jugoslavenska strana, uključujući i historiografiju do 1980-ih, koja navodi broj od 100.000 do 150.000 iseljenika,⁷⁹³ imaju svoju

⁷⁸⁸ Stipan TROGRLIĆ, "Odnos crkve i države u Istri 1947. do 1952. godine", *Riječki teološki časopis*, god. 5, br. 2, Rijeka 1997., 369.-373.

⁷⁸⁹ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 220., 221., 223.-224.; D. DUKOVSKI, "Egzodus talijanskog stanovništva Istre 1945. – 1956.", 637.

⁷⁹⁰ F. DOTA, *Zaraćeno poraće. Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, 21. prema *Storia del confine orientale italiano 1797 – 2007.*, Trst 2007. (ur. Franco Cecotti, Bruno Piazzamei), CD-rom.

⁷⁹¹ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 229.; Antonio MICULIAN, "Historiografija i publicistika o egzodusu: kritička opažanju", *Pazinski memorijal*, knj. 22, Pazin 1991., 109. (navodi govor Josipa Broza Tita od 12. prosinca 1972. pred komunistima Crne Gore).

⁷⁹² Npr.: Flaminio ROCCHI, *L'esodo dei 350 mila giuliani fumani d'altamonte*, Rim 1990., 179.-244. (Ovaj autor uz manje inačice naslova i veće dopune teksta objavio je navedeni rad 1969. kao studiju predstavljenu na XIX. generalnoj skupštini Udruženja za proučavanje svjetskog problema izbjeglica, potom 1970. i zadnje četvrto izdanje 1998.).

⁷⁹³ Većeslav HOLJEVAC, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb 1968., 327.-342.

političku i ideološku zadaću. U novije vrijeme prevladani su i osporeni od istraživača talijanske, slovenske i hrvatske historiografije.⁷⁹⁴

Dodatni problem u utvrđivanju broja iseljenih Talijana predstavlja i činjenica da se uspoređivanjem popisa stanovništva može dobiti iskrivljena slika jer se iz poznatih političkih razloga 1921. oko 15.000 Hrvata izjasnilo kao Talijani i 20.000 Talijana 1948. kao Hrvati.⁷⁹⁵

Odlazak u Italiju bio je *posebna priča* za svaku osobu i obitelj, a odlazilo se na razne načine, pretežno brodovima u Veneciju i Anconu, željeznicom i vojnim kamionima u Trst. Većinom su bili smješteni u Bari, Genovu, Milano, Torino, Rim, Padovu, Veneciju i Vicenzu. Talijansko stanovništvo prispjelo u Italiju smještno je u 109 izbjegličkih logora gdje su nerijetko boravili i nekoliko godina, a potom su se u najvećem broju nastanili u Italiji, a mlađe populacija su se odlučila na život u prekomorskim zemljama (Australija, Argentina i SAD). Osobito su si otežali položaj oni koji su prije 1947. napustili jugoslavensko područje i nisu na vrijeme optirali za talijansko državljanstvo te su se našli u položaju apolida, osoba bez državljanstva. Poratno vrijeme u svim europskim zemljama obilježeno je oskudicom i razrušenim gradovima i selima pa je tako bilo i u Italiji čija se vlada nije uspjela, a vremenom, niti valjano htjela brinuti o tim ljudima. Često u svojim sjećanjima izbjeglice napominju da nisu baš naišli na topao doček u svojim novim zajednicama i da su se teško u njih integrirali te da su živjeli, osobito u prihvatnim logorima, u vrlo nehumanim uvjetima.⁷⁹⁶

Očito smanjenje udjela talijanskog stanovništva na hrvatskom području od kraja Drugog svjetskog rata jasno pokazuju popisi: 1948. bilo ih je 76.093, 1953. bilo je 33.316, 1961. bilo je 21.102 stanovnika koji su se izjasnili kao Talijani. Na tom području prema popisu 1910. bilo je 149.018 govornika talijanskog jezika⁷⁹⁷

Istraživanja do sada nisu utvrdila postojanje eksplicitnih političkih odluka o pojavi koju zovemo "etničko čišćenje", a koja bi se provela nad talijanskim stanovništvom na

⁷⁹⁴ Iscrpniju analizu raznih autora o pitanju iseljavanja Talijana kao i netalijanskog stanovništva poglavito iz Istre, ali i Dalmacije, kao i ratnih stradanja Talijana, osobito veznih uz pojam fojbi, napravili su Giacomo SCOTTI, *Krik iz fojbe*, 80.-82., 159.-178.; F. DOTA, *Zaraćeno poraće. Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, 11.-24., 57.-73.; M. MANIN, *Istra na raskrižju. O povijesti migracija pučanstva Istre*, 125.-146.; M. MANIN, "O ljudskim gubicima Istre u Drugom svjetskom ratu i poraću", 235.-252.

⁷⁹⁵ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 228., 229., 230.

⁷⁹⁶ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 233.; R. PUPO, *Il lungo esodo. Istria: la persecuzioni, le foibe, l'esilio*, 205.-240.; A. MICULIAN, "Historiografija i publicistika o egzodusu: kritička opažanju", 111.; M. ZAGRADNIK, "Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenega ozemlja", 97.; D. DUKOVSKI, "Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.)", 163.; M. MANIN, "Egzodus", 202.; M. MANIN, "O ljudskim gubicima Istre u Drugom svjetskom ratu i poraću", 249.

⁷⁹⁷ Mladen KLEMENČIĆ, Vesna KUŠAR, Željka RICHTER, "Promjena narodnosnog sastava Istre. Prostorna analiza popisnih podataka 1880.-1991.", *Društvena istraživanja*, god. 2, br. 6-7/1993., 607.-627.; M. MANIN, *Istra na raskrižju. O povijesti migracija pučanstva Istre*, 126., 139.; M. MANIN, "Egzodus", 202.; M. MANIN, "O ljudskim gubicima Istre u Drugom svjetskom ratu i poraću", 249.

jugoslavenskom području. Diskriminirajućih postupaka od strane jugoslavenskih vlasti je bilo i koliko god to zvučalo apsurdno, s današnjih stajališta kada je temeljitije i objektivnije istražena jugoslavenska stvarnost u neposrednom poraću. No otići iz politički monolitne zemlje koja je gospodarski slabo stajala i prakticirala političke progone, za mnoge je moglo biti i spasonosno.⁷⁹⁸ Stoga niti ne čudi da su mogućnost odlaska "krivim predstavljanjem" željeli dobiti brojni Hrvati i Slovenci.⁷⁹⁹ O tome da su pojedinci tražili nakraće putove za repatrijaciju pokazuje slučaj sedamnaest zadarskih vatrogasaca koji su insistirali da ih se smatra vojnicima, a samim tim i ratnim zarobljenicima te da im se omogući odlazak u Italiju, zajedno s obiteljima. Prevezli bi ih brodicama vatrogasci iz Venecije. U istom zahtjevu zalaže se i za repatrijaciju pedesetak umirovljenika koji se nalaze u "ekonomskim poteškoćama". MUP FNRJ nije bio sklon pozitivnom rješenju ovog zahtjeva.⁸⁰⁰

**

Talijanska manjina koja je ostala u Jugoslaviji (*rimasti*) u poslijeratnoj Jugoslaviji okupljala se oko Talijanske unije (danas Zajednica Talijana) koja je proizašla iz Privremenog odbora Unije Talijana Istre i Rijeke osnovane 1944. Unatoč usponima i padovima u odnosima dvaju država talijansko stanovništvo ostvarilo je pravo na kulturne, obrazovne i umjetničke ustanove na talijanskom jeziku. Od 1968. u Rovinju djeluje Centro di Ricerche Storiche – Rovigno/Centra za povijesna istraživanja - Rovinj koji istražuje brojne teme talijansko – jugoslavenskih (hrvatskih) odnosa.⁸⁰¹

Pariški mirovni ugovor potpisna je 10. veljače 1947. i taj dan se od 2004. u Republici Italiji obilježava kao Dan sjećanja/Giorno del ricordo na iseljavanje i stradanje Talijana tijekom i poslije Drugog svjetskog rata na jugoslavenskom prostoru (danas područjima u sastavu Republike Hrvatske i Republike Slovenije).⁸⁰²

Neumjesnost miješanja politike u historiografiju po ovome pitanju u nedavnoj prošlosti pokazale su sve zainteresirane strane, talijanska, hrvatska i slovenska, no, historiografije triju naroda, pokazuju puno više zrelosti.

⁷⁹⁸ O gospodarskom stanju u poslijeratnoj Istri vidi: Darko DUKOVSKI, "Istra XX. stoljeća (1900.-1950.): Promjene identiteta (socijalni i gospodarski uzroci)", *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, 154.-170.

⁷⁹⁹ Darko DAROVEC, *Pregled istarske povijesti*, Pula 1996., 82.; S. VOLK, *Ezulski skrbnik*, 36.; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 233.

⁸⁰⁰ DA MSPS, PA, 1948., kut. 75, dosje 3, br. 45798.

⁸⁰¹ www.istrapedia.hr i www.crsrv.org

⁸⁰² F. DOTA, *Zaraćeno poraće. Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, 48.-49., 75.

Migracije mađarskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća

Mađarska je u travnju 1941. sudjelovala u zaposjedanju Kraljevine Jugoslavije, a potom i područja NDH, pripajanjem tzv. Južnih krajeva/Délvidék (Bačka, Baranjski trokut, Prekmurje/Prekomurje i Međimurje).⁸⁰³ Na području NDH živjelo je 70.747 Mađara, prema popisu iz 1931., pretežno na području Slavonije, Srijema i Međimurja.⁸⁰⁴ Namjesnik Kraljevine Mađarske Miklós Horthy svojim proglasom 11. travnja 1941. priznao je NDH, a 14. travnja već je postavljeno pitanje razgraničenja s NDH odnosno traženo je da se Mađarskoj ustupi Rijeka kao državna luka, koja u konačnici nije ušla u sklop državnog područja NDH, a bilo je i planova o ustrojavanju "Mađarskog primorja" od Rijeke do ušća Zrmanje. Međusobnih posizanja za područjima bilo je s obje strana, mađarske prema Srijemu, Slavoniji i Međimurju te hrvatske prema zapadnoj i sjeverozapadnoj Bačkoj i Baranji.⁸⁰⁵ U svibnju i lipnju 1941. još je *Hrvatski narod* povremeno objavljivao članke o prijateljstvu sa susjednom Mađarskom i izvješćivao je o aktivnostima mađarskog poslanika i vojnog atašea u NDH premda je Mađarska neprekidno provodila mjere uspostavljanja mađarske uprave u Međimurju.⁸⁰⁶

Nemađarsko stanovništvo, zatečeno na područjima zaposjednutim od Mađarske, koje je moglo dokazati da su 31. listopada 1918. bili državljani Austro – Ugarske moglo je ostati na tom području dok su "[...] osobe opasne po javni red i sigurnost", a mislilo se u prvom redu na koloniste, srpsko stanovništvo koje je zbog svog položaja "dobrovoljaca" u srpskoj vojsci u Prvom svjetskom ratu dobilo posjede na tom područje, kao i drugi doseljenici na to područje između dva svjetska rata, pozvani su na bezuvjetan odlazak. S obzirom da se to iseljavanja

⁸⁰³ Arpad HORNYÁK, "Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata", *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, god. 42., 1/2010., 23.-24.

⁸⁰⁴ *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske* (prir. Rafael Landikušić), Zagreb 1942., 13. Kako je Međimurje jednostrano anektirala Mađarska na tu je aneksiju NDH gledala kao na privremenu i neriješenu stvar i to je područje smatrala kao sastavni dio NDH. Aleksandar KASAŠ, *Mađari u Vojvodini 1941 – 1946*, Novi Sad 1996., 124. navodi da je na području NDH bilo oko 100.000 Mađara od toga 23.000 na području Srijema.

⁸⁰⁵ Hrvatski državni arhiv (HDA), Ministarstvo vanjskih poslova NDH (MVP NDH), kut. 6, br. 535/1941.; *Hrvatski narod* (Zagreb), 20. travnja 1941., 3.

⁸⁰⁶ *Hrvatski narod* (Zagreb), 5. svibnja 1941., 10., 6. svibnja 1941., 7., 16. svibnja 1941. 9., 4. lipnja 1941., 6. i 24. lipnja 1941., 11.; Marin MIHANOVIĆ, "Mađarsko Pitanje u hrvatsko – rumunjskim odnosima od 1941. do 1944. godine: pokušaj obnove Male Antante", *ČSP*, god. 33, br. 2/2001., 326.

trebalo obaviti "sveobuhvatno", što znači da nije nacionalna odrednica bila presudna nego su obuhvaćeni i svi oni koji su smatrani četnicima i komunistima, odmah se pristupilo osnivanju logora za iseljavanje.⁸⁰⁷

U srpnju 1941. u potpunosti je uvedena mađarska vojna uprava u Međimurju, a u prosincu 1941. mađarski parlament jednostrano je ozakonio pripajanje Međimurja. NDH nije nikada službeno isticala da je sjeverna granica njenog državnog područja utvrđena jer nije bilo obostranog dogovora. Kako su Mađari imali pretenzija i na područja u Slovačkoj i Rumunjskoj javila se ideja o osnivanju Male Antante kojim bi se Rumunjska, Slovačka i NDH "borile za opstanak" pred "nagonom osvajačke megalomanije" i "psihologije osvajanja" koju su Mađari pokazivali prema susjedima.⁸⁰⁸ Vlasti NDH, odnosno ministar vanjskih poslova Mladen Lorković, uložio je prosvjednu notu mađarskom poslaniku Ferencu pl. Marosyju, a obaviještene su i vlade zemalja Trojnog pakta o tome da je Međimurje od "pamtivijeka naseljeno Hrvatima" i "stoljećima sačinjavalo dio Hrvatske". Ministarstvo vanjskih poslova NDH u listopadu 1941. obavještava Ministarstvo domobranstva vezano za incidente između vojske NDH i Mađara da NDH ne priznaje nikakvu granicu s mađarskom "koja teče srednjim tokom rijeke Drave" te da nema državne granice između "slobodnog područja NDH" i "područja efektivno zaposjednutog od strane mađarske vojske i vlasti".⁸⁰⁹ U siječnju 1942. Lorković je mađarskom poslaniku Marosyju iznio mišljenje da se Mađarska protivi opstanku NDH, na što je mađarski poslanik odgovorio da "lošu sliku" o Hrvatskoj u Mađarskoj šire Talijani.⁸¹⁰ Od 25. lipnja do 11. srpnja 1942. hrvatsko – mađarska komisija radila je u Budimpešti na utvrđivanju istočne granice, a pitanje Međimurja nije rješavano i ostalo je breme u odnosima dviju država. Spor oko područja utjecao je i na odnos prema mađarskom stanovništvu u NDH i hrvatskom stanovništvu na mađarskom državnom području.⁸¹¹ MVP NDH je 1942. pokrenula preko MUP-a NDH popisivanje mađarskog stanovništva na području NDH, a koje se trebale provesti velike župe i kotarske vlasti. Ti popisi nisu sačuvani niti je popisivanje bilo dovršeno do ožujka 1943.⁸¹² Predsjedništvo vlade

⁸⁰⁷ Nada LAZIĆ, *Baranja 1941 – 1945*, Slavonski Brod 1979., 83., 95.-98.; A. HORNYÁK, "Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata", 23.-24.

⁸⁰⁸ M. MIHANOVIĆ, "Mađarsko Pitanje u hrvatsko – rumunjskim odnosima od 1941. do 1944. godine: pokušaj obnove Male Antante", 337.

⁸⁰⁹ *Hrvatski narod*, 11. srpnja 1941., 1. i 12. srpnja 1941., 1.; *Ustaša. Vjestnik Hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta* (Zagreb), 19. srpnja 1941., 4., 10.; Hrvoje MATKOVIĆ, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1999., 172.

⁸¹⁰ Tomislav JONJIĆ, *Hrvatska vanjska politika 1939. – 1942.*, Zagreb 2000., 559.

⁸¹¹ HDA, MVP NDH, kut. 6, br. 588/1941.; A. KASAŠ, *Mađari u Vojvodini 1941 – 1946*, 124.; T. JONJIĆ, *Hrvatska vanjska politika 1939. – 1942.*, 563.

⁸¹² HDA, Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH (MUP NDH), kut. 1, U.M.T. 1324/43.

NDH otposlalo je okružnicu 23. ožujka 1942. da se dopisi hrvatskih oblasti u krajevima pod mađarskom upravom ne šalju poštom jer su onda "povjerljivi podaci" dostupni mađarskim vlastima, što se ponajprije odnosilo na Međimurje koje je prema stajalištu hrvatske vlade sastavni dio NDH, ali je "zaposjednuto od Mađara".⁸¹³

Od 1941. do 1943. Mađarska i NDH sklopile su brojne bilateralne ugovore koji su se većinom odnosili na uređenje poštanskog, telekomunikacijskog, željezničkog, riječnog i pograničnog prometa, reguliranje ribolova na Dunavu i Dravi, no, niti jedan se nije odnosio na pitanje granice. Samo se jedan zakon odnosio na odnos država, Mađarske i NDH, prema Hrvatima odnosno Mađarima. Bio je to Zakon o pravnoj pomoći i pravnoj zaštiti u stvarima građanskog i trgovačkog prava.⁸¹⁴

Položaj Mađara u NDH i Hrvata, posebno Bunjevaca i Šokaca, na mađarskom području, nastojale su obje zemlje uravnotežiti, a razmatrane su i poduzimane mjere razmjene stanovništva. Hrvatska strana stalno je ulagala prosvjede zbog odnosa prema Hrvatima u Međimurju te "hrvatskom elementu", Bunjevcima i Šokcima, u Baranji i Bačkoj.⁸¹⁵

Prve migracije mađarskog stanovništva povezane sa NDH dogodile su se *slučajno*. Naime vlasti Trećeg Reicha preseljavajući slovensko stanovništvo s područja Prekmurja/Prekomurja zahvatili su i Mađare, oko stotinu ljudi, koji su bili *zabunom* dovedeni u Teslić kao Slovenci, a zatim su preko izaslanika mađarskog poslanstva u Zagrebu potvrdili da su Mađari te su vraćeni u Zagreb. Vlasti su ih potom smjestile u sela u okolini Zagreba jer se oni nisu željeli vratiti u Bosnu, a Nijemci im nisu dopustili povratak u Prekmurje/Prekomurje.⁸¹⁶

Na područje Baranje i Bačke mađarske su vlasti u razdoblju od svibnja do srpnja 1941. naselile 21.380 Mađara iz Bukovine, na posjede iseljenog "dobrovoljačkog stanovništva" koje je protjerano u Srbiju i u NDH.⁸¹⁷

Vlasti NDH su u pravilu ocjenjivale držanje Mađara u NDH "mirnim i lojalnim", ali su i dalje bili sumnjičavi prema njihovim potencijalnim ili stvarnim teritorijalnim presezanjima. U ljeto 1942. vlasti NDH su ustvrdile da je nacionalistički pokret zahvatio pripadnike mađarske zajednice koji bježe od vojne obaveze u Mađarsku i zajedno s "pobunjenicima" žele srušiti

⁸¹³ HDA, MUP NDH, kut. 85, I - D 16231/1942.

⁸¹⁴ *Međudržavni ugovori 1941.*, Ministarstvo vanjski poslova NDH, Zagreb 1941., XXIV-XXV.; *Međudržavni ugovori 1942.*, XXI-XXIII., 91.-92.; *Međudržavni ugovori 1943.*, XV-XVII., 321.

⁸¹⁵ HDA, MVP NDH, kut. 6, 535/1941. i 907/1941.; A. KASAŠ, *Mađari u Vojvodini 1941 – 1946*, 124.-125.

⁸¹⁶ HDA, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), kut. 69, 014.0.2. Izjava Alojza Colnara, predstavnika Slovenskog Crvenog križa u Zagrebu, str. 20.

⁸¹⁷ Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, Beograd 1981., 79.

hrvatsku vlast te da se na području Mađarske ustrojavaju tzv. "slobodne čete" koje u "civilnim odjelima" prelaze na područje NDH izazivajući nered i diverzije, a namjera im je prijeći u Srijem i "očistiti" Frušku Goru od "komunista". Napetost u odnosima pokazao je i skup Mađara u Indiji koji su u lipnju 1942. na skupštini svoje čitaonice pozvali nazočne da budu "mirni i strpljivi" jer će i to područje uskoro postati mađarsko.⁸¹⁸

U Zagrebu je bilo sjedište Mađarske kulturne zajednice (MKZ)/ Horvátországi Magyar Közművelődési Közösség koja je isprva djelovala u stanu njenog vođe Sándora Molnara, a glavnu materijalnu podršku dobivali su od Gyule Tokozia, mađariziranog Židova koji je izvršio samoubojstvu u Zagrebu zbog progona Židova te svoju cjelokupnu imovinu poklonio MKZ-i.⁸¹⁹ Podružnice su djelovale i u drugim gradovima u NDH. Primjerice u ožujku 1942. prijavila je svoje djelovanje, isključivo u "kulturne svrhe", podružnica MKZ-e Župskom redarstvu u Bjelovaru. Rad MKZ-e sve do travnju 1942., kada je MUP NDH izdao dopuštenje za njihov rad, bio je zasnovan na zakonu iz Banovine Hrvatske iz 1940., a novi zakon nije im dopuštao političku djelatnost i od mađarskih tiskovina odobrena je pretplata na *A nép* koji je izlazio u Újvidéku/Novom Sadu.⁸²⁰ U listopadu 1941. MKZ je poslala okružnicu podružnicama, na traženje vlasti NDH, da se Mađari odazovu novačenju u vojne postrojbe NDH s tajnim naputkom da nastoje svojim iskaznicama o pripadnosti MKZ-i izbjeći vojnu službu. Zbog toga je došlo do spora s vlasti NDH, koje su zamjerile MKZ "rovarenja pod plaštem nepolitičkih sastanka" koji je ublažen činjenicom da je zajednica u prosincu 1941. poslala okružnicu u kojoj pozivaju Mađare u NDH da izvršavaju sve građanske dužnosti. Tu okružnicu treba povezati s donošenjem brojnih zakona u NDH na temelju kojih se provodilo lišavanje slobode, upućivanje na prisilni rad kao i konfiskacija imovine državljanima NDH koji su za novu državu bili "neložalni, nepoćudni i nepoželjni".⁸²¹

Na području NDH djelovala je i mađarska skupina "Strelastih križeva"/"Nyilaskereszt" koji su sebe smatrali glavnim predstavnicima mađarskog stanovništva, a sjedište im je bilo u Osijeku. Sukobljavali su se s predstavnicima MKZ, uključujući i fizičke napade, tako da je MUP NDH u ožujku 1942. izdao uputu svim velikim župama i Redarstvenoj oblasti grada Zagreba da niti jedna od ovih skupina ne predstavljaju "mađarsku narodnu grupu" jer nemaju potvrđena pravila o svom djelovanju u NDH te da se prema članovima jedne i druge udruge treba ponašati ravnopravno i "onemogućiti sve čine terora pripadnika jedne grupe protiv

⁸¹⁸ A. KASAŠ, *Mađari u Vojvodini 1941 – 1946*, 125., 126.

⁸¹⁹ A. KASAŠ, *Mađari u Vojvodini 1941 – 1946*, 125.

⁸²⁰ HDA, MVP NDH, kut. 6, 4708/1942.; A. KASAŠ, *Mađari u Vojvodini 1941 – 1946*, 125., 126.

⁸²¹ Mario KEVO, "Lišavanje slobode i prisilni rad u zakonodavstvu Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.)", *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.*, Zagreb 2010., 7.-37.

pripadnika druge grupe" dok se to pitanje zakonski ne riješi.⁸²² Vlasti NDH nastojale su lavirati između "zavađenih strana", MKZ i Strelastih križeva i tako steći prednosti u rješavanju pitanja zaposjedanja i pripojenja Međimurja i protjerivanju Hrvata s toga područja. U travnju 1942. vlasti NDH su zabranile da pripadnici MKZ i Strelastih križeva u javnim nastupima koriste mađarsku zastavu i općenito se predstavljaju kao "posebna grupa". Podjele dviju mađarskih skupina ubrzo su nadvladane jer je djelovanje "Strelastih križeva" na području NDH zabranjeno krajem 1942. jer im je zabranjeno djelovanje i u Mađarskoj.⁸²³

Tijekom 1943. pod njemačkim okriljem ponovno oživljava rad "Strelastih križeva" koji su sudjelovali u borbi protiv partizana, a Gyula Sütő s njemačkom putovnicom prešao je iz Mađarske na područje NDH i obnovio rad na osječkom području. U travnju 1944. MKZ u Osijeku i mjesni "Strelasti križevi" zaključili su ugovor o suradnji.⁸²⁴

Razmjena stanovništva bila je stalni predmet rasprava između dviju država, NDH i Mađarske. U travnju 1941. mađarska je vlada poslala Aladára Tamása, koji je imao kontakte s Ustaškim pokretom još u vrijeme kada su djelovali u emigraciji, sa zadaćom da ispita njihov stav oko moguće razmjene stanovništva. Poglavnik Ante Pavelić izrazio je odmah spremnost da NDH prihvati Bačke Hrvate koje bi se naselili na mjesto iseljenih Srba. Također se složio da se preko hrvatskog područja može obaviti prijelaz Srba s mađarskog područja u Srbiju, ali da NDH neće primiti "dobrovoljačko stanovništvo" na svoje državno područje. Daljnje rasprave o preseljavanju stanovništva nisu mogle teći po planu jer je problem zaposjedanja Međimurja od strane Mađarske opteretio odnose dviju zemalja. Poslanik Marosy u Zagrebu bio je mišljenja da je za Mađare i Mađarsku bolje da "velikodušnom gestom" prepusti Međimurje i usredotoči se na pitanje razmjene stanovništva uz obavezu da na tom području Hrvati ne podižu nikakve vojne objekte. Zbog Marosyjeve pomirljivosti po pitanju Međimurja mađarski vojni predstavnici u Međimurju nisu prihvaćali nikakve napatke poslanika u Zagrebu nego su samo priznavali naređenja iz Budimpešte. Razgovori vođeni na mađarsko – hrvatskoj granici započeli su u travnju 1941. i bili su prekinuti zbog niza unutarnjih prilika u Mađarskoj do lipnja, a predstavnici Trećeg Reicha, od kojih su obje strane očekivale rješenje u svoju korist, ubrzo su naglasili da će se pitanja vezano uz granice rješavati bilateralno, odnosno pregovorima dviju zainteresiranih strana. Vlast u Budimpešti pripremala se, prikupljanjem potpisa u Međimurju za pripojenje Mađarskoj, da to pitanje u skoro vrijeme

⁸²² HDA, MVP NDH, kut. 6, 4708/1941.; A. KASAŠ, *Mađari u Vojvodini 1941 – 1946*, 127.

⁸²³ HDA, MVP NDH, kut. 6, 4708/1941.; Enikő A SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, Boulder/Colorado 2003., 279.

⁸²⁴ E. A SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 279.

riješi i jednostrano, odnosno bez dogovora s NDH.⁸²⁵ Mađarski poslanik u Zagrebu Marosy isprva je bio vrlo naklonjen željama Hrvata i smatrao je da ne treba narušavati odnose te upozoravao na rumunjsko-slovačko-hrvatsku "Malu Antantu" koja nije pretjerano brinula vladu u Budimpešti koja je jedino u tom pogledu kao veliki problem vidjela jurisdikciju zagrebačke biskupije nada Međimurjem i nakon što su ga anektirali. Stav Vatikana bio je, a što je priopćio poslaniku Marosy i papin poslanik u Zagrebu, da se za vrijeme ratnih sukoba ne mijenjaju crkvene jurisdikcije.⁸²⁶ Što je uostalom bilo i u skladu s međunarodnim pravom koje ne priznaje promjenu granica za vrijeme ratnih sukoba.

Mađarska strana potaknula je "manjinska pitanja" koja bi se rješavala na bazi uzajamnosti te su 12. ožujka 1942. predali memorandum MVP NDH s listom pritužbi vezanih za položaj hrvatskih Mađara osobito oko djelovanja MKZ, podrške koja se davala djelovanju mađarskih "Strelastih križeva" u Osijeku i pitanje škola na mađarskom, uz napomenu da se sve to može odraziti na odnos prema Hrvatima u Mađarskoj.⁸²⁷

U prosincu 1941. zbog ratnih opasnosti odnosno napada partizana od kojih ih vlast NDH nije mogla "zaštiti" postavljeni su prvi zahtjevi od strane Mađarske za iseljavanje Mađara iz Bosne koji su bili nastanjeni u sjeveroistočnoj Bosni, u Brčkom, Bijeljini i selu Vučjak kod Prnjavora. U veljači 1942. mađarske su vlasti poduzele prve mjere oko preseljavanja Mađara "zbog životne opasnosti" koja prijete "razasutoj" mađarskoj zajednici te su poslanici Marosy i Lorković dogovorili iseljavanje Mađara. Mađari su iseljavali iz županijskog kotara iz Gunje, Račinovaca, Soljana i Vrbanje te Vučinjaka i Brke iz kotara Brčko, a potom i iz Bijeljine. Zauzvrat su Mađari bili spremni izmijeniti dotadašnju praksu i omogućiti da Hrvati, koji sami odlaze ili su prognani s mađarskog područja, ponesu sobom osobnu imovinu. Osobito je na to mađarska strana bila spremna pristati jer su Mađari iz Gunje bili već spremni sa svojom imovinom za preseljenje te bi svako odgađanje uznemirilo stanovništvo i izazvalo "neugodne reakcije" između Mađara i Hrvata.⁸²⁸ Zavoda za kolonizaciju NDH bio je nadležan za likvidaciju imanja Mađara koji su iselili posredovanjem Hrvatsko – mađarskog povjerenstva za smještaj Mađara u Zagrebu. Njihova imanja za koja im je isplaćena naknada postala su vlasništvo Zavoda za kolonizaciju.⁸²⁹

⁸²⁵ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 59.; E. A. SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 272.-274.

⁸²⁶ E. A. SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 275., 276.

⁸²⁷ E. A. SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 278.

⁸²⁸ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, kut. 325, br. 4891/44., br. 48917/44., br. 48980/44., br. 48916/44., br. 48025/44., br. 46050/44., br. 45892/44., br. 45972/44., br. 45744/44., br. 48921/44.; E. A. SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 270., 280., 281.

⁸²⁹ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, kut. 6, Zavod za kolonizaciju u Zagrebu, Broj Taj. 3418-1944., Opći propisnik o poslovanju Zavoda za kolonizaciju, Zagreb dne 20. srpnja 1944., 21.

Prema dogovoru iz travnja 1942. iseljeno je 395 mađarskih obitelji s 1.552 članova, a tijekom 1943. još je iseljeno 1.500 Mađara, uglavnom s područja koja su bila neprekidno zahvaćena ratnim djelovanjem. Većina ih je preseljena u Bačku. Iz Gunje u Stepanovićevo, iz Vučjaka u Veternik, a iz Brčkog u Sirig te iz Bijeljine u Stepanovićevo i Sirig. Mađari su također smješteni i u iseljena "dobrovoljačka sela" u Baranjskom trokutu. Neki autori navode da je iz Gunje, Vučjaka, Brčkog i Bijeljine iseljeno 408 mađarskih obitelji odnosno 1.631 osoba.⁸³⁰ Preseljenje je vodila MKZ uz pomoć podružnica s područja Srijema. Želja srijemskih Mađara za iseljavanjem, osobito tijekom 1943. kada su učestala partizanska djelovanja, nije podržana jer se očekivalo da će Srijem postati mađarsko državno područje pa je stoga novosadski tisak poticao da se sakuplja pomoć u hrani, odjeći i lijekovima i tako ublaže nedaće Mađara na području NDH. MKZ je u ožujku 1943. tražila od MUP-a NDH dopuštenje za iseljavanje Mađara te od Ministarstva udružbe da pokrije troškove preseljavanja (evakuacije) mađarskog stanovništva na sigurnija područja "uslijed terora odmetnika" što je i dopušteno, a Ministarstvo udružbe dodijelilo je novčanu pomoć za tu svrhu. Mađari su se preseljavali/evakuirali iz Kutine u Čakovce u Srijemu, iz Humljana u Korod, Laslovo, Hrastin, Retfalu, Čepin i Dalj u Slavoniji.⁸³¹ Iz sela Zrinska iseljeno je "oko 200 kola" pod zaštitom 1. gorske divizije o čemu je u ožujku 1943. Ministarstvo domobranstva obavijestilo MUP i MVP NDH. Preseljeni su u Marince, u vukovarskom kotaru, a iz Velikog i Malog Grđevca u Andrijaševce i Cernu na vinkovačkom području.⁸³² Početkom ožujka 1943. s područja Podravske Slatine, a uz pomoć radnika na imanju grofa Draškovića, iselilo je preko mosta u Terezinom Polju "više" mađarskih obitelji s imovinom, odvođeći i brojnu stoku. Tijekom travnja 1943. u nekoliko željezničkih kompozicija iseljene su mađarske obitelji s područja Grubišnog Polja, Garešnice, Daruvara, Pepelane, Đulavesi, Novog Gradca, Crnog Zatona, Terezinog Polja, Detekovca, Budakovaca i Rezovačke Krčevine. Razloge treba tražiti u strahu od napada partizana kao i želji da izbjegnu novačenje u vojne postrojbe NDH, ali i kao neku vrstu *uzvraćanja* za ponašanje mađarskih vlastima prema Hrvatima u Međimurju. Iseljavanja je bilo iz bjelovarskog kotara, iz sela Zrinska, Velika Brana te Veliki i Mali Grđevac.⁸³³

Pitanja razmjene stanovništva između Mađarske i NDH, postavljeno već u travnju 1941., svodila se u stvarnosti na rješavanje izbjegličkog pitanje. Tako je bilo i u veljači 1944.

⁸³⁰ N. LAZIĆ, *Baranja 1941 – 1945.*, 101.-102.; E. A. SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 270., 282.-283.; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 79.

⁸³¹ HDA, MUP NDH, U. M. 653/1943. od 20. ožujka 1943.

⁸³² HDA, MUP NDH, U. M. Taj. br. 1323/1943. od 18. ožujka 1943. i U. M. 1331/43. od 8. lipnja 1943.

⁸³³ S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 80.-81.

kada je mađarski izaslanik Marosy nastojao za mađarske preseljenike ishoditi da osim što mogu ponijeti sobom svoju imovinu, ostvare i pravo da ako budu željeli mogu se vratiti na hrvatsko područje. Hrvatska strana je načelno pristala i tražila da imovina onih koji se odluče ostate u Mađarskoj mora pripasti NDH. Mješovita mađarsko-hrvatska komisija još je raspravljala o uvjetima kada izbjeglice postaju iseljenici te su u svibnju 1944. potpisale ugovor o izbjeglicama koji su se mogli kao državljani NDH vratiti u roku od dvije godine ili u protivnom uzeti mađarsko državljanstvo. S obzirom na vojno stanje na bojišnicama obje su strane bile svjesne da se njihovi dogovori vrlo teško mogu provesti u stvarnosti, a dogovor o razmjeni stanovništva nije još bio ishođen.⁸³⁴

U kolovozu 1944. njemački opunomoćeni general u Zagrebu Edmund Glaise von Horstenau, predložio je zajedničku mađarsko-hrvatsku vojnu suradnju u borbi protiv partizana te su Mađari na susjedno državno područja mogli prodrijeti 10 kilometara. Hrvatska strana to nije prihvatila s prevelikim odobravanjem jer je postajala bojazan o nekim idejama s početka rata da hrvatsko područje bude autonomni dio u sklopu Mađarske. Mađari ponajviše iz straha od širenja partizanske opasnosti na svoje državno područje i sami traže da se mora izbjeći utisak u hrvatskoj javnosti o obnovi ideje o "zemljama krune Svetog Stjepana".⁸³⁵

*

Upadanja vojnih postrojbi u sela u potrazi za hranom i novačenje bila je rutina svih vojski i ratna stvarnost svih sela, pa tako i mađarskih. Upadi partizana u mađarska sela od 1944. u pravilu nisu okrenuta samo potrazi za hranom, već *vrbovanjem* muškog stanovništva da se priključe partizanima. Stoga su često mađarske izbjeglice dolazile u Petrovaradin i tražile zaštitu jer ukoliko se nisu željeli priključiti partizanima protjerali su ih bez mogućnost da ponesu imovinu. U rujnu 1944. OZNA za zagrebačku oblast u svom izvješću spominje osnivanje "organizacija za selenje" u Mađarsku u bjelovarskom i moslavačkom okrugu. Pripadnici OZNA-e s još jednom brigadom proveli su odabir stanovništva za preseljavanje na sljedeći način: "Koji Mađari imaju nekog u partizanima, tima ne dozvoljavamo selenje iz razloga, što bi im morali dati i njihov imetak, kojeg bi im Švabe opljačkali i upotrijebili za rat; oni Mađari, koji imaju nekog u neprijateljskoj vojsci proglašuju [se] narodnim neprijateljem i iseljava ih se bez razlike da li to oni hoće ili ne. Svi muškarci od takovih idu u konc. logor, oni pak koji nemaju nikog ni u bandi ni kod nas, a hoće da se sele, mogu da sele, ostavljajući imetak, a muškarci idu u logor; oni koji od takovih

⁸³⁴ E. A. SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 286.

⁸³⁵ E. A. SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 287.-288.

ne će da sele, moraju poslati sposobne muškarce u NOV-u."⁸³⁶ Sličnih primjera bilo je i na đakovačkom području krajem 1944. Iz sela Drenje "istjerane su neke ustaške, Njemačke i Mađarske familije", a "1 drug ubio [je] iz puške" jednog Mađara koji se nije htio seliti.⁸³⁷ Odluka da muškarci između 16 i 50 godina ne mogu iseliti bitno je utjecala na odluku mađarskih obitelji o iseljavanju, kako pokazuje primjer na bjelovarskom području. U izvješću Kotarski komitete KP Hrvatske za Bjelovar navodi središnjici u Zagrebu: "Nakon odluke koja je donešena po odobrenju ZAVNOH-a o Mađarima, svi Mađari koji nisu krenuli do danas od svojih kuća, i koji nisu potpisali izjavu da se odriču svog imetka u korist naše države, odustali su od selenja za Mađarsku, i već su se mnogi izjasnili, koji su sposobni za vojsku, da su voljni da stupe u NOV, samo neka ih se ne tjera u Radne logore". U studenom je bilo pokušaja da se mađarske obitelji isele u Mađarsku, ali kada je došlo do odvajanja muškaraca, od 16 – 50 godina, nastala je mučna scena u kojoj se obitelji nisu htjele razdvojiti pa su ih zajedno otpremili u komandu grada i tada su muškarci "odmah počeli izjavljivati, da neka ih pustimo kući natrag, da će svi koji su sposobni stupiti u redove naše vojske [partizane]".⁸³⁸ U studenom 1944. u kotaru Grubišno Polje politička situacija prema, ocijeni OZNA-e, bila je "dosta loša" je su ljudi negodovali zbog "istjerivanja Mađara i Nijemaca" iako je povjereništvo OZN-e na tom kotaru "čestim mitinzima i dokazivanjima" nastojalo uvjeriti stanovništva da se je tako "moralo postupati" jer se među Mađarima i Nijemcima "osjetila peta kolona".⁸³⁹ U kotaru Garešnica povjereništvo OZN-e u svom je izvješću navelo da su se brojni članovi mjesnih NOO zalagali za ostanak pojedinih "mađarskih familija" koje su morale iseliti, no, samo je u nekoliko slučajeva to i uspjelo jer je utvrđena "manjkavost dobivenih podataka" na temelju kojih su morali iseliti.⁸⁴⁰

Preslikano stanje bilo je i na području Srijema. Podružnice MKZ-a s toga područja javljale su središnjici u Zagreb da partizani sve više vrše pritisak na Mađare da stupe u njihove redove pa ih čak na to i prisiljavaju, no, prve su na redu partizanima ipak bile njemačke i hrvatske obitelji koje su i same bježale pred dolaskom partizana, a prema procjenama Mađara, Nijemci i Hrvati imali su "bolji položaj" jer su bili naoružani. Stoga su

⁸³⁶ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti* (prir. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić), Slavonski Brod 2005., Zagreb 2009., 45.-46.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, (prir. Vladimir Geiger, Mate Rupić, Zdravko Dizdar, Šimun Penava), Slavonski Brod 2006., 87.

⁸³⁷ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*, 51.

⁸³⁸ Mira KOLAR –DIMITRIJEVIĆ, "Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine", *ČSP*, god. 27, br. 1/1995.,132.-133.

⁸³⁹ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Slavonija, Srijem i Baranja*, 82.

⁸⁴⁰ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, (prir. Vladimir Geiger, Mate Rupić, Mario Kevo, Egon Kraljević, Zvonimir Despot), Slavonski Brod – Zagreb 2008., 124.

Mađari iz Srijema poslali u Zagreb u siječnju 1944. svoje izaslanstvo koje je zatražilo da se Mađari u potpunosti presele u Mađarsku. Do toga nije došlo zbog političkih promjena u ožujku 1944. u Mađarskoj, a kasnije i vojnog prodora Crvene armije i jugoslavenskih partizana, posebice prema srijemskom području.⁸⁴¹

Mađarsko stanovništvo na području NDH, u pravilu seosko, nastojalo je osigurati "neutralnost" i bilo spremno na suradnju s NOP-om davanjem hrane, ali ne i ulaskom u partizanske postrojbe. No partizanska strana dala im je mogućnost ili mobilizacija ili iseljavanje bez imovine, jer su pripadnici "neprijateljske zemlje". Stalna je i bila i bojazan od njihovih "težnji" da Mađarska okupira sjeverni dio Hrvatske "isto onako kao što je okupirala Međimurje". Bilo je i onih u partizanskim redovima koji su pokazivali više razumijevanja za mađarsko stanovništvo i koji su smatrali da bi ih trebalo više "ekonomski opteretiti" i ne nužno nasilno novačiti, no, taj model se ipak nije primijenio jer je prevladalo mišljenje da kao neopredijeljeni predstavljaju "nepouzdan element".⁸⁴² Odnos prema mađarskom stanovništvu nije se primijenio niti u zadnjoj godini rata. U ožujku 1945. na moslavačkom području prema izvješću OZNA-e iseljeni su iz općine Narta svi Mađari jer su se "neprijateljski odnosili prema NOP-u" i članovi njihovih obitelji bili su u "neprijateljskoj vojsci".⁸⁴³

Kao primjer umjerenijeg postupka prema Mađarima izdvaja se djelovanje Franje Gažija, jednog od značajnijih članova Hrvatske seljačke stranke i člana ZAVNOH-a, koji je na bjelovarskom području u jesen 1944. odgovarao mađarsko stanovništvo od iseljavanja te upozorio Okružni komitete KPH za Bjelovar da takav odnos prema Mađarima uznemirava i Hrvate i Srbe na tom području jer se boje da će se i njima isto dogoditi ako "ne idu u partizane".⁸⁴⁴ I Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju Narodno oslobodilačke vojske Jugoslavije u prosincu 1944. utvrđuje da su se u odnosu prema Mađarima i Nijemcima događali u "[...] nizu mjesta i sela nepravilni postupci koji samo bacaju ljagu na naše vojne organe i štete interesima našeg naroda i naše države." Zapovjedbno je komandama vojnih oblasti, područja, mjesta i vojnih stanica "pravilan i jedinstven" postupak prema Mađarima i Nijemcima, a na temelju odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a koje nacionalnim manjinama jamče ravnopravan položaj. Sukladno tomu tražili su da se raspuste svi logori "sastavljeni od Mađara" odnosno u logoru su se mogli zadržati samo "okrivljenici" pod istragom sudskih organa i oni koji su već kažnjeni od strane nadležnog Vojnog suda. Odgođeno je novačenje Mađara osim na dobrovoljnoj osnovi jer još nije bila provedena "opća mobilizacija".

⁸⁴¹ A. KASAŠ, *Mađari u Vojvodini 1941 – 1946*, 127., 128., 129.

⁸⁴² M. KOLAR –DIMITRIJEVIĆ, "Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine", 127.-130.

⁸⁴³ HDA, Odjeljenje zaštite naroda (OZNA) za Hrvatsku, kut. 13, 4.0. POC za Gornju Hrvatsku, str. 287.

⁸⁴⁴ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine", 130.

Mađarsko muško stanovništvo, od 18 do 30 godina, ukoliko se nije priključilo NOV-u otpremano je radne jedinice.⁸⁴⁵

Prema nekim navodima poslije rata je oko 15.000 Mađara iz Međimurja i Prekomurja internirano, a znatan broj ih je naseljen u Bosni. Bilo je i izгона preko granice, a prema nekim svjedočenjima u svibnju 1945. oko 1.200 Mađara pješke je protjerano iz Međimurja u Mađarsku.⁸⁴⁶ Komunističke vlasti Jugoslavije još su za vrijeme trajanja rata, a i nakon, razrađivale planove o iseljavanjima i razmjeni stanovništva. U historiografiji su poznata dva nacrti koje izradili Vasa Čubrilović, u studenom 1944., a u kojem je predlagao da se protjeraju sve manjine koje su bile "neloyalne" tijekom rata i Sretena Vukosavljević u neposrednom poraću koji se zalagao za izgon 80.000 do 200.000 Mađara uz ustupanje dijela jugoslavenskog područja Mađarskoj. Čubrilovićev nacrt nije u konačnici izvršio izravan utjecaj na rješenje pitanja mađarske manjine u Jugoslaviji, ali je utoliko značajan što je autor ubrzo nakon toga postao ministar poljoprivrede, a njegova rješenja bila su na tragu prijeratnih stavova određenih krugova u Srbiji koji su bili za "etnički čistu" Vojvodinu i Kosovo. Poslije rata Vukosavljević kao ministar za kolonizaciju poslao je u rujnu 1945. svoj memorandum Edvardu Kardelju i Milovanu Đilasu kao odgovornim osobama za ideološki i propagandni rad Komunističke partije Jugoslavije u kojem je izrazio sumnju o mađarskoj manjini u Jugoslaviji kao sponi dviju država jer je sumnjao, kao i kod njemačkog stanovništva, u njihovu mogućnost da prihvate *novu državnu stvarnost*. Izrazio je i mišljenje da se Mađare ne može iseliti na neko drugo područje unutar Jugoslavije, ali da se mora spriječiti "mađarizacija Vojvodina" dodjeljivanjem zemlje Mađarima. S druge strane Vukosavljević navodi da ako Mađari ostanu ne može ih se diskriminirati u podjeli zemljišnih posjeda te da će u tom slučaju biti "iscrpljene zalihe" zemlje za "naše veterane i njihove obitelji". Maksimalističko tražnje iseljavanja Mađara, njih oko 200.000, prijetilo je traženjem teritorijalnih ustupaka od strane Mađarske, pa je Vukosavljević kao prvo rješenje tražio zamjenu stanovništva, 80.000 Mađara za 20.000 Hrvata i 6.500 Srba. Nije pristao na ideju da se kotarevi s bunjevačkim i mađarskim stanovništvom izdvoje i pripoje Hrvatskoj jer to neće smanjiti "osjećaj straha od Mađara" u Srbiji.⁸⁴⁷

⁸⁴⁵ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 85.

⁸⁴⁶ E. A. SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 437.-438.

⁸⁴⁷ E. A. SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 443.-446.; Zoran JANJETOVIĆ, "Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju Drugog svjetskog rata", *Hereticus*, vol. 5, br. 1, Beograd 2007., 113.

U travnju 1946. bilo je pokušaja s mađarske strane da se raspršena mađarska manjina u Hrvatskoj preseli u Mađarsku, no, ideja nije zaživjela u visokim političkim krugovima u Mađarskoj pa stoga ga jugoslavenska strana nije ni razmatrala.⁸⁴⁸

Imovina mađarskog stanovništva koje je samo otišlo ili je izbjeglo konfiscirana je, a u slučajevima da je dio obitelji iselio u Mađarsku, a dio ostao i oni su prema napatku vlasti iseljavani. Pošteđeni su mogli biti oni koji su mogli dokazati da "imaju nekoga u partizanima".⁸⁴⁹ Bili su česti slučajevi da povjerenici koji su morali čuvati napuštenu mađarsku imovinu nisu izvršavali svoju zadaću nego je ta imovina raznesena i opljačkana. Članovi Komisija za iseljavanje Okružnih NOO-a i povjerenici za čuvanje imovine na svojim su poslovima većinom bili u "pripitom stanju" i dok su jedni bili "pijani, siti i odjeveni", mnogi "drugovi i drugarice i u vojsci i u pozadini hodaju i rade pol goli i bos".⁸⁵⁰

Oružani ustanak tijekom 1941. nije masovnije zahvatio mađarsko stanovništvo koje će od 1943. uzeti više učešća u NOP-u jer su od tada bili jače izloženi utjecajima Komunističke partije. Dolazak mađarskih antifašista koji su se priključili partizanskim postrojbama, kao što je to bio primjer u Srijemu, te ustrojavanje bataljuna "Šandor Petefi"/"Sándor Petőfi" kolovozu 1943., u Slavoniji, pridonio je priključivanju Mađara partizanskim postrojbama. Odaziv Mađara s područja Baranje i Bačke bio je manji.⁸⁵¹

Položaj mađarskog stanovništva u neposrednom poraću u Jugoslaviji i Hrvatskoj bio je bitno određen djelovanjem Državne komisije za repatrijaciju koja je djelovala unutar Ministarstva socijalne politike i predlagala mjere iseljavanja/protjerivanja pripadnika njemačke i mađarske narodnosti. U svibnju 1945. ta je komisija poslala Predsjedništvu Ministarskog savjeta i Generalštabu Jugoslavenske armije na usuglašavanje sljedeći prijedlog: "Izvršiti repatrijaciju svih bivših jugoslovenskih državljana mađarske narodnosti, a po tom s njima postupati prema njihovom držanju i radu za vreme rata i okupacije naše zemlje od strane fašističkih sila. One, koji se ničim nisu ogrešili o svoje dužnosti prema zemlji čije su državljanstvo imali, pustiti njihovim kućama, a one koji su se, dobrovoljnom službom u fašističkoj vojnoj sili ili na bilo koji drugi način, ogrešili o zemlju za čije su pripadnike

⁸⁴⁸ E. A. SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 447.

⁸⁴⁹ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine", 130.,131., 133.

⁸⁵⁰ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, 124.-125.

⁸⁵¹ Ljubiša STOJKOVIĆ, Miloš MARTIĆ, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd 1953., 46.47.; A. KASAŠ, *Mađari u Vojvodini 1941 – 1946*, 129.; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine", 127.-128., 133.-134.

smatrani uzeti na odgovornost."⁸⁵² Ministarstvo vanjskih poslova je 30. lipnja 1945. poslalo strogo povjerljiv dopis Ministarstvu socijalne politike u kojem traže revidiranje stava oko povratka svih jugoslavenskih državljana mađarske narodnosti, a u kojem se navodi sljedeće: "[...] u ovom momentu kada se sa toliko teškoća radi na repatrijaciji naših državljana, koji su kao žrtve fašizma na razne načine odvedeni iz zemlje, nema političkih razloga da se donosi i jedna odluka, koja bi još više komplikovala ovaj već sada obiman posao, a po kojoj bi se insistiralo na povraćaju svih jugoslavenskih državljana mađarske narodnosti. Ne sme se izgubiti iz vida da su veliki broj tih ljudi ili oni koji su se stavili u službu mađarskom fašizmu, ili pak oni koji su se zbog svog izrazito fašističkog stava u jesen 1944. god. izbegli pred ruskom i našom armijom, plašeći se odgovornosti. [...] Pri tom, pošto je teror mađarske manjine nad jugoslavenskim stanovništvom bio masovan, vanredno teško će biti dokazati pojedincima krivicu i odgovornost čak i za slučaj, gde je njihova fašistička delatnost nesumnjiva, pa Jugoslavija nema razloga da insistira na njihovom povratku utoliko pre, što zato nema spoljno-političkih razloga. [...] Za sve od njih [...] koji bi sigurnim dokazima mogli dokazati svoje aktivno učešće u Narodno oslobodilačkom pokretu [...] postoji mogućnost da se ispitivanje ovakvih slučajeva poveri našoj delegaciji pri S.[avezničkoj] K.[ontrolnoj] K.[omisiji] u Budimpešti [...]. Pri tom je samo važno to, da se ova ocena vrši na mađarskoj teritoriji, a ne na našoj, pošto im se već dopustio ulazak."⁸⁵³

Ovakvo stajalište otvaralo je mogućnost da se brojno mađarsko stanovništvo poziva "na odgovornost" što je zasigurno stvaralo među njima nelagodu koja je u konačnici bila i *prihvatljiva cijena* ukoliko posljedice nisu bile drastičnije (logori, smaknuća i sl.). Osobito su drakonske mjere protiv Mađara poduzete na području Bačke.⁸⁵⁴ U kolovozu 1945. javni tužitelj virovitičkog okruga izvijestio je Jakova Blaževića, javnog tužitelja Hrvatske, da se prema napatku Save Zlatića iz CK SKH mađarskom stanovništvo koje je samo otišlo u Mađarsku prije oslobođenja ili je protjerano zbog "neprijateljskog odnošaja prema NOP-u", a tada se vraćalo u Hrvatsku, ne vraćaju imovinu i otprema ih se u logore. Tražilo se da se potvrdi ovakav postupak ili da se ponudi "drugo rješenje".⁸⁵⁵ Bilo je Mađara, kao ostalom, Hrvata, Srba i Čeha, koji su se učlanjivali tijekom rata u Njemačku narodnu skupinu što je

⁸⁵² Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd, Predsjedništvo vlade FNRJ, 35-717.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*, 156.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, 414.-415.

⁸⁵³ AJ, Predsjedništvo vlade FNRJ, 35-723., 35-1032, 35-1040-1044.

⁸⁵⁴ Tibor CSERES, *Krvna osveta u Bačkoj*, Zagreb 1993.; Andrija BOGNAR, *Položaj Mađara u Vojvodini od 1918. do 1995.*, Jugoistočna Europa 1918. – 1995., Zagreb 1996., 95.-96.

⁸⁵⁵ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 374.-375.

bilo motivirano boljim položajem, osobito u smislu opskrbe, i po toj osnovi su poslije rata suđeni ili su morali iseljavati.⁸⁵⁶

Upravo na primjeru odnosa jugoslavenskih komunističkih vlasti prema repatrijaciji Mađara i Nijemaca može se zamijetiti veća *popustljivost* prema Mađarima što se može protumačiti općenito jačom percepcijom Nijemaca kao *krivaca* u Drugom svjetskom ratu te vanjskopolitičkim potrebama, odnosno jugoslavenski doprinosom, na poticaj SSSR-a, izgradnji komunističke Mađarske. Nije zanemariv niti podatak da su Mađari, za razliku od Nijemaca, bili većinom sitni zemljoposjednici i bezzemljaši.⁸⁵⁷ No da je jugoslavenska vlast bila *nepovjerljiva* prema mađarskoj manjini pokazuje slučaj mađarskog sela Petišovci u Prekmurju u Sloveniji koje je u prosincu 1948. i travnju 1949. raseljeno, a 215 obitelji imale su rok od tri dana da se isele. Vlasti su svoju odluku opravdavale "tehničkim razlozima" jer se tamo nalazila bušotina nafte, no, mađarsko stanovništvo slutilo je da ih se raseljava zbog bojazni od "sabotaža". Naputak se bio, nakon što su dobili naknadu za napuštenu imovinu, da samo odaberu mjesto u koje će iseliti, a ako se tko ne *snađe* vlasti bi u tomu slučaju pružile pomoć.⁸⁵⁸

Poslije rata Jugoslavija i Mađarska razmatrale su mogućnost razmjene stanovništva isprva na bazi reciprociteta jer je iz Jugoslavije trebalo otići 300.000 Mađara za upola manji broj "Jugoslavena" iz Mađarske što je trebalo konačno definirati nakon mađarsko – čehoslovačkog dogovora o razmjeni stanovništva. U kolovozu 1946. jugoslavenska strana predlaže razmjenu do 40.000 osoba na bazi reciprociteta i načelu dobrovoljnosti što je načelno prihvatila i mađarska strana 12. rujana 1946.⁸⁵⁹ Mađari su u istovremenom pokretanje pitanja razmjene stanovništva od strane Čehoslovačke i Jugoslavije vidjeli kao neku vrstu *slavenske urote* protiv Mađara.⁸⁶⁰

Još su tijekom 1947. Mađarska i Jugoslavija rješavale neka pitanja oko repatrijacije odnosno radilo se o repatrijaciji mađarske djece koja su tijekom rata bila sklonjena na jugoslavensko područje zbog savezničkih zračnih napada na Mađarsku i jugoslavenske djece, iz Mađarske koja su tamo stigla kao izbjeglice.⁸⁶¹

⁸⁵⁶ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, 542., 543.

⁸⁵⁷ Z. JANJETOVIĆ, "Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju Drugog svjetskog rata", 112., 116.

⁸⁵⁸ Milko MIKOLA, *Dokumenti in pričevanja o povojnih izgonih prebivalstva v Sloveniji*, Ljubljana 2009., 85.-104.

⁸⁵⁹ E. A. SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 446.; A. HORNYÁK, "Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata", 44., 50.

⁸⁶⁰ E. A. SAJTI, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, 450.-451.

⁸⁶¹ AJ, Predsjedništvo vlade FNRJ, 35-958-962.

MUP NR Hrvatske u prosincu 1947. poslao je uputu svim kotarskim i gradskim narodnooslobodilačkim odborima (NO) i Oblasnom NO Dalmacija da se prema zakonu o otpustu iz jugoslavenskog državljanstva molbe upućuju NO-ma osim u slučaju mađarskih emigranata koji su poslije sloma mađarske revolucije 1919. emigrirali u Jugoslaviju i stekli državljanstvo čije molbe treba dostavljati Otsjecima – Odjelima unutrašnjih poslova pri NO-ma što je vjerojatno bilo povezano s većom sklonošću prema onima koji su nakon sloma Mađarske Sovjetske Republike došli na jugoslavensko područje.⁸⁶²

Do sukoba jugoslavenskog državnog vodstva s Informbiroom percepcija Mađarske u Hrvatskoj bila je vrlo pozitivna i prijateljska s tim da se naglašavalo postojanje dvije Mađarske. "Stare" koje su vodili pripadnici "mađarske imperijalističke klike" i uz koju jugoslavenske narode veže negativno iskustvo iz ranije i neposredne prošlosti i "nove" demokratske i progresivne s kojom jugoslavenska komunistička vlast razvija prijateljske odnose. Novija istraživanja pokazuju da se "protumađarska agitacija" javila i znatno ranije u *Glasi*, glasilu Srpskog narodnog fronta, *Politici* i *Borbi*, a što je prema nekim tumačenjima bilo "izražavanje averzije" jugoslavenskih komunista prema stranici Malih posjednika koja je pobijedila na izborima u Mađarskoj.⁸⁶³ Nakon rezolucije IB-a i suđenja Rajku Laszlu, nekadašnjem ministru unutarnjih i vanjskih poslova, koji je optužen da u sprezi s jugoslavenskim komunističkim vodstvom radi na protumađarskoj liniji, jugoslavenska/hrvatska javnost otada je imala izrazito negativan stav prema Mađarskoj. Dovodio se u pitanje i ispravan odnos prema nacionalnim manjinama u Mađarskoj, slovenskoj, hrvatskoj i srpskoj, a mađarska radnička klasa i narod prikazivani su kao "zarobljenici" u "staljinističko - informbirovskim" lancima. Jugoslavenska strana nakon sukoba s IB-om manji odaziv mađarskog stanovništva u partizanske postrojbe, na području Baranje i Bačke, pripisivala je ne samo mađarskom zaposjedanju toga područja već i "izdajničkim držanjem" Komunističke partije Mađarske koja je podržavala okupaciju kao ispravljanje "versjaskе nepravde". Mađarski komunisti koji su prebjegli u Jugoslaviju imali su na području Narodne Republike Hrvatske bazu za prihvāt u Petrinji.⁸⁶⁴

Unatoč mađarsko - jugoslavenskim razmiricama Britanci su navodili da su Mađari već 1946. isticali kao pozitivan primjer uređenje odnosa prema mađarskoj nacionalnoj manjini u

⁸⁶² Državni arhiv u Osijeku, Sabirni centar Vinkovci, Gradski NO Vinkovci, Pov. spisi 1947.

⁸⁶³ A. HORNYÁK, "Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata", 45.-46.

⁸⁶⁴ AJ, Predsjedništvo vlade FNRJ, 35-1075.; A. KASAŠ, Mađari u Vojvodini 1941 – 1946, 129.; Marijan MATICKA, "Slika o Austriji i Mađarskoj na stranicama središnjih hrvatskih novina (1945.-1950.), *Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf - International Historico-Cultural Symposium Mogersdorf, Hrvatski referenti 1972.-2004.*, FF press, Zagreb 2005. /CD ROM/.

Jugoslaviji i da bi isti trebala primijeniti i Čehoslovačka prema svojim Mađarima. Bio je to način na koji su jugoslavenske vlasti nastojale pripomoći učvršćenju komunističkog poretka u Mađarskoj. Jugoslavija je prema svojim vanjsko političkim probicima pokretala pitanje s Mađarskom o razmjeni stanovništva što zorno potvrđuje slučaj rješavanja mađarsko – čehoslovačke razmjene stanovništva. Čehoslovačka strana bila je u ljeto 1946. nezadovoljna razmjenom i nagovijestila protjerivanje mađarskog stanovništva, a 16. kolovoza 1946. bez prethodnih najava, u svrhu jačeg pritiska na Mađarsku, i Jugoslavija potiče razgovore o razmjeni stanovništva naglašavajući "ugnjetačku politiku stare Mađarske i revizionističku politiku Hortijeva režima", zatim povredu ugovora o "vječnom prijateljstvu" iz 1940. i mađarske zločine počinjene za vrijeme Drugog svjetskog rata na područjima koja je zaposjela. Dogovori o razmjeni stanovništva između Mađarske i Jugoslavije nisu provedeni jer je to jugoslavenska strana u određenom trenutku tražila kao podršku Čehoslovačkoj u iseljavanju 200.000 Mađara iz Slovačke, a prema nekima i zbog nastojanja da se legalizira iseljavanje Nijemaca.⁸⁶⁵

**

Drastičan pad udjela mađarskog stanovništva na jugoslavenskom i hrvatskom prostoru započeo je poslije Prvog svjetskog rata kad položaj preostalih Mađara najbolje pokazuje oduzimanje prava glasa na izborima 1920. i nemogućnost da sudjeluju u dodijeli zemlje u agrarnoj reformi. Već u tom razdoblju broj Mađara na hrvatskom području se smanjuje, a poslije Drugog svjetskog rata najbrojnije mađarsko stanovništvo bilo je u Baranji i na osječkom području. Prema popisu stanovništva 1948. na hrvatskom prostoru bilo je 51.399 Mađara i imali su položaj nacionalne manjine te sukladno tomu i škole na mađarskom i svoja kulturna udruženja u Vukovaru i Osijeku gdje je izlazio i *Madjar Néplap/Mađarski narodni list*.⁸⁶⁶

Mađarsko stanovništvo koje je odlučilo ostati ili pak nije uspjelo prijeći u Mađarsku ili se željelo i uspjelo vratiti nakon Drugog svjetskog rata na hrvatsko području dijelilo je u kasnijem razdoblju, u pogledu migracija, sudbinu većinskog naroda. Bez obzira na posebnost svog jezika, poglavito u gradskim sredinama, mađarsko stanovništvo dijelom se i asimiliralo s većinskim narodom što je često posljedica miješanih brakova. *Mimikrija* je bila neka vrsta

⁸⁶⁵ A. HORNYÁK, "Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata", 48., 49.-50., 52.

⁸⁶⁶ Lj. STOJKOVIĆ, M. MARTIĆ, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, 173.-174.; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine", 126.; Zoran JANJETOVIĆ, "Die Ungarische Minderheit in Jugoslawien 1944- 1956", *Vom Faschismus zum Stalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1941-1953*, (Mariana Hausleitner, Hrsg.), München 2008., 161., 162.

zaloga za bolje *uklapanje* u sredinu i u velikom broju slučajeva svodila je njihov identitet na "kriptomađarski".

ZAKLJUČAK

- Drugi svjetski rat pokrenuo je migracije brojnih etničkih i nacionalnih skupina, a razlozi su, osim rata, bili mnogobrojni od ideološko – političkih, rasnih i nacionalnih do vjerskih.
- Jačanje nacionalsocijalizma i fašizma u predratnom razdoblju uzrokovao je odlazak Židova s područja Trećeg Reicha (Njemačke i Austrije) i dolazak na jugoslavensko područje. Veliki broj tih izbjeglica preko zagrebačke židovske općine odlazio je u Palestinu, sigurnije europske i prekomorske zemlje. Dio tih izbjeglica rat je zatekao na jugoslavenskom području.
- U neposrednom predratnom razdoblju zaposjedanjem susjednih područja i Sovjetski Savez uzrokovao je iseljavanja i bijeg mnogobrojnog stanovništva, npr. Kareljaca, Kineza, Koreanaca i Nijemaca.
- Početak rata i uspostavljenje novih država i političkih sustava pod okriljem Trećeg Reicha i Kraljevine Italije doveli su do progona zbog rasnih, nacionalnih, političkih i vjerskih razloga koji su kod pojedinih nacionalnih/etničkih skupina i podudaraju. Također su prakticirani *legalni* pregovori država o razmjeni stanovništva te o preseljavanju stanovništva u smislu evakuacije zbog ratnih djelovanja.
- Na području novouspostavljenih država i okupiranih područja javljali su se pobunjenički/oslobodilački pokreti, s nacionalnim i političkim predznakom, što je zapravo prerastalo u građanski rata pa je u načelu najveći dio stanovnika živio u izbjeglištvu i zbjegu.
- Uz obračun vlasti NDH s političkim, rasnim, nacionalnim/etničkim i vjerskim skupinama važan pokretač migracija bile su vlasti Trećeg Reicha. U Mariboru, Beogradu i Zagrebu na poticaj i u organizaciji predstavnika Trećeg Reicha održane su 1941. konferencije i sastanci o razmjeni stanovništva odnosno iseljavanju Slovenaca iz zaposjednute Slovenije u NDH i Srbiju, Srba iz NDH u Srbiju te Hrvata s zaposjednutog slovenskog područja u NDH. Vlasti NDH pokrenule su i povratak Hrvata s drugih područja okupirane Jugoslavije, Srbije i Makedonije u NDH.
- Stanovništvo koje je Kraljevina Jugoslavija kolonizirala, a radilo se u pravilu o srpskom dobrovoljačkom stanovništvu, "solunašima", koje je država kao lojalno naseljavala na područje Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Bačke, Banata i drugdje bilo je prvo na udaru iseljavanja. Također i brojni državni službenici, a među njima veliki broj Srba, naseljavani na navedena kao i druga područja dijelili su tu sudbinu. Naime, pozivalo se također i na stanje iz

1918. odnosno važan kriterij bila je zavičajnost u trenutku raspada Austro – Ugarske Monarhije.

- Kriterij za odlazak stanovništva s nekog područja bilo je i neprihvatanje novih državnih tvorevina i državnih razgraničenja te prozivanje zbog "protunarodnog rada", npr. protuhrvatskog, protumađarskog i djelovanja u političkim organizacijama ili pripadnost neprijateljskim vojnim postrojbama.

- Treba naglasiti da su ovo formalni razlozi koje su državne vlasti isticale kao kriterije iseljavanja i progona pojedinih nacionalnih/etničkih skupina, a koji su otvarali mogućnost rješavanja *nepoželjnog* stanovništva.

Migracije hrvatskog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata i poraća

- Drugi svjetski rat na cijelom je jugoslavenskom području pokrenuo migracije i to nije zaobišlo niti Hrvate kao i bosanskohercegovačke muslimane koji su, kao i ostale nacionalne skupine, bili zahvaćeni iseljavanjem, preseljenjima/evakuacijom/zbjegovima te protjerivanju.

- Hrvatsko stanovništvo u Dalmaciji, Međimurju i Baranji bilo je na udaru iseljavanja zbog posezanja susjednih država koje su bile dio sila Osovine i saveznice NDH, Kraljevine Italije i Mađarske.

- Hrvati su se također vraćali s područja bivše Kraljevine Jugoslavije, iz Srbije, iz Makedonije, a vlasti Trećeg Reicha tražile su iseljavanje Hrvata s područja Donje Štajerske, područja zaposjednute Slovenije.

- Od prvih ratnih dana, osobito na području Bosne i Hercegovine, veliki broj katolika i muslimana morao je bježati iz svojih sela u obližnja veća mjesta i gradove ili su pak živjeli u zbjegovima po šumama pod pritiskom isprva *gerilskih* snaga, monarhista i komunista, koji će se do kraja prve ratne godine podijeliti na četnike i partizane. U kolovožu 1941. polovica Bosne i Hercegovine bila je pod vlašću ustanika i nadovezivala se na ustanička područja u sjevernoj Dalmaciji, Lici, Kordunu i Baniji.

- Vlasti NDH smatrale su da su Druga talijanska armata i četnički pokret "u ratu" protiv NDH te su pristale, u lipnja 1942., na legaliziranje četničkih vojnih snaga pod imenom Milizia volontaria anticommunista/Dobrovoljna antikomunistička milicija. To su bile naoružane pokretne jedinice za borbu protiv komunista na području "talijanske Dalmacije". Nerijetko je to značilo *haranje* po mjestima nastanjenim hrvatskim stanovništvom i njihovo protjerivanje.

- Nakon kapitulacije Kraljevine Italije 1943. četnički pokret i njegove vojne snage na području NDH stavile su se u službu Trećeg Reicha kojem je to odgovaralo s obzirom na

trenutnu geostratešku važnost dalmatinskog područja. I dalje su četnici, sada samo pod drugim okriljem, *harali* po hrvatskim selima pod izlikom da su partizanska što nužno nije odgovaralo i stvarnom stanju.

- Poseban oblik migracije bio je i odlazak na rad u Treći Reich. U svibnju 1941. započelo je prikupljanje radne snage i isprava se je odlazilo, uvjetno rečeno, na dobrovoljnoj osnovi, a kasnije prikupljanje radne snage dobiva sva obilježja prisile.

- Nakon Travanjskog rata 1941. vojnici i časnici Kraljevine Jugoslavije završili su u logorima za ratne zarobljenike na području Trećeg Reicha. Po završetku Drugog svjetskog rata na njemačkom području nalazi se i dalje veliki broj ratnih zarobljenika i "deportiraca" s jugoslavenskog područja. U toj masi ljudi bilo je i Hrvata, kao i stanovnika drugih etničkih/nacionalnih pripadnosti s područja NDH.

- Tijekom rata hrvatsko stanovništvo često je živjelo u zbjegu, a provodile su se i evakuacije stanovništva. Kronološki prvi veliki zbjeg bilo je povlačenja stanovništva zajedno s partizanskim snagama prema Visu, potom u južnu Italiju pa u El Shattu. Zatim je vojska Trećeg Reicha provela evakuacija pretežno muškog stanovništva s otoka i priobalnog područja 1944., a početkom 1945. narodnooslobodilački odbori organizirali su evakuaciju civilnog stanovništva, žena, djece i starijih osoba te materijalnih dobara, pretežno s područja Slavonije u Mađarsku pa potom u Vojvodinu. Pred kraj rata i u neposrednom poraću u "Bleiburškom zbjegu" osim pripadnika oružanih snaga NDH bilo i brojno civilno stanovništvo koje je krenulo prema austrijskoj granici predati se zapadnim saveznicima što je rijetkima i uspjelo.

- Poseban oblik migracije bila je i kolonizacija tijekom Drugog svjetskog rata i u poraću (1945.-1948.).

- Bjegovi stanovništva Hrvatske i Jugoslavije preko granice u inozemstvo u poratnom razdoblju uvjetovali su politički, a i ekonomski razlozi.

- Hrvati su i prije ulaska u jugoslavenske državne okvire imali brojnu emigraciju poglavito u prekomorskim zemljama, a taj se trend nastavio i u kasnijem razdoblju u raznim kategorijama migracija. Od političke emigracija koju su sačinjavali internirci, ratni zarobljenici, osobe koje su zbog političkog neslaganja s poslijeratnim jugoslavenskim sustavom otišle krajem rata, zatim ekonomski migranti pa do ilegalnih prebjega ili na legalni/redovit način otišlih osoba koje su ostale u inozemstvu.

Migracije srpskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća

- Srpsko stanovništvo na području NDH bilo je uključeno u planove Trećeg Reicha oko zamjene stanovništva. Slovenci s područja zaposjednute Slovenije iseljavani su na područje NDH i u Srbiju, kao i Hrvati koji su morali iseljavati s područja Donje Štajerske, a Srbe s područja NDH trebali su iseliti u Srbiju.

- Obračun s pripadnicima javnog, osobito političkog života, u Kraljevini Jugoslaviji, provodio se od proglašenja NDH. Za Ustaški pokret "beogradski režim" i jugoslavenstvo smatrani glavnim neprijateljima "hrvatskog narodnog i državnog individualiteta", a srpsko su stanovništvo vlasti NDH u načelu smatrale "stranim elementom" koji je uvijek bio "protivnik svake oslobodilačke borbe hrvatskog naroda" te su provodili represivne mjere po izlikom poravnavanja računa zbog prijeratnog ugnjetavanja Hrvata. Ubrzo se među Srbima razvio pobunjenički pokret koji se vremenom podijelio na četnike i partizane.

- "Dobrovoljci" iz Prvog svjetskog rata kolonizirani u Slavoniju i Srijem u vrijeme Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije prvi su bili na redu za iseljavanje. Sredinom travnja 1941. zakonskom odredbom nekretnine "dobrovoljaca"/"solunaša", podržavljene su bez naknade vlasnicima.

- Usporedo se odvijalo više tipova migracija srpskog stanovništva: iseljavanja s područja NDH, povratak "dobrovoljaca"/"solunaša" s područja okupiranih od Mađarske i Bugarske, preseljenja/evakuacije na području NDH, prognaništvo, izbjeglištvo, a poseban je fenomen na cijelom području NDH, kao i cijelom području okupirane Jugoslavije, život u zbjegu.

- O tome kako su preseljenja/evakuacije Srba unutar područja NDH kao i iseljavanje u Srbiju djelovalo na stanovništvo pokazuju brojni dokumenti. Sredinom lipnja 1941. započelo se s prikupljanjem srpskog stanovništva za iseljavanje na području Banja Luke, ali s obzirom na nepripremljenost sabirališta i nedovoljne količine hrane za iseljenike negodovalo ne samo pravoslavno stanovništvo nego i katolici i muslimani. "Uzbuđenje" je bilo takvo da se preporučalo da se iseljavanje privremeno obustavi dok se ne izvrše pripreme za "iseljavanje po planu".

- Na području Bjelovara, Grubišnog Polja, Velikog Grđevca i Velike Pisanice nakon "čišćenja" područja od "jataka partizana" 1942., te su osobe zatvorene u sabirne logore, a vlasti su to nazivale "evakuacijom". Imovinu tih osoba preuzela je Velika župa Bilogora. Veći dio tih ljudi se ubrzo vratio i tražio natrag svoju imovinu, a vlasti ih u dokumentima nazivaju

"iseljenicima". Ministarstvo državne riznice je u ovom slučaju iznijelo mišljenje da s njihove strane nema zapreka da se posjed vrati i protuvrijednost pokretne imovine, ukoliko je prodana.

- poseban tragična *epizoda* za pravoslavno stanovništvo veže se uz vojna djelovanja na Kozari koje su pokrenule veliku humanitarnu katastrofu koja je u jugoslavenskoj historiografiji pristrano opisivana izostavljajući one mjere koje su pojedinci, humanitarne i vjerske udruge pa i državne institucije poduzele da se ljudima u tom zbjegu i pomogne, osobito djeci. Uz kozarački zbjeg veže se još jedna migracija, a to je odlazak na prisilni rad na područje Trećeg Reicha, a u što je srpsko stanovništvo na području NDH od početka rat bilo uključeno. Bio je to način na koji su se vlasti rješavale *nepoželjnog* stanovništva, osobito muškaraca.

- Srpsko stanovništvo sudjelovalo je u dvije evakuacije/zbjega stanovništva. U zbjegu u El Shattu s pretežno hrvatskim stanovništvom bilo je i pravoslavnog stanovništva s područja Bukovice. U evakuacije stanovništva i materijalnih dobara s područja Slavonije, i u manjoj mjeri zagrebačke oblasti, početkom 1945., u Mađarsku, a potom u Vojvodinu koju su provodili NOO bilo je i srpskog stanovništva.

- U poslijeratnom razdoblju srpsko stanovništvo s hrvatskog područja sudjelovalo je u saveznoj kolonizaciji Vojvodine i u unutarnjoj kolonizaciji Hrvatske.

- Različite tipovi migracije zahvatili su, kao i druge nacionalne/etničke skupine, i srpsko stanovništvo tijekom Drugog svjetskog rata i dio su represivnih mjera provođenim nad tim dijelom stanovništva. U poslijeratnoj jugoslavenskoj historiografiji migracije srpskog stanovništva nisu postavljane u zajednički kontekst i međuovisnost s migracijama drugih nacionalnih/etničkih skupina što je više *zamrsilo* nego *raspetljalo* razumijevanje mnogobrojnih smjerova, *pokretača* i tipova migracija što je dovelo do apsurdnog *demoniziranja* ne samo zločinima kompromitirane vlasti NDH nego i hrvatskog etnosa. A do je pak dovelo do drugog apsurdna da su neki prestali vjerovati da je zločina ipak bilo.

Migracije slovenskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća

- Slovencima je Drugi svjetski rati donio ne samo okupacije nacionalnog područja nego i negiranje nacionalnog identiteta. Područje Slovenije koje je zaposjeo Treći Reich trebao se potpuno očistiti od slovenskog stanovništva koje se ponajprije trebalo iseliti u NDH i Srbiju te na područje Trećeg Reicha. NDH nije željela primiti "četnički orijentirane" Slovence, jedino u slučaju katoličkih svećenika to pravilo nije vrijedilo i svi su morali doseljavati na područje NDH. Tijekom travnja i svibnja 1941. vlasti NDH privodile su one Slovence koji su smatrali "nepoželjnim elementima", a radilo se o ljudima bliskim jugoslavenskom režimu, kao i

Slovincima koji su kao pripadnici vojske Kraljevine Jugoslavije zarobljeni ili su se predali, izgnani su s područja NDH. Njihov odlazak u Sloveniju odvijao se preko hrvatskog Crvenog odnosno predstavnika slovenskog Crvenog križa.

- Zagrebački Slovenci imali su značajnu ulogu u pomaganju Slovincima koji su morali iseljavati ili su sami izbjegli na područje NDH. Neorganiziranost i brutalnost kod iseljavanja srpskog stanovništva na čije su posjede pretežno Slovenci trebali naseljavati te pobune koje su zahvatile veliku područje NDH ovu su mučnu epizodu dodatno pogoršavale.

- Unutar Ministarstva Državne riznice NDH, Ureda za podržavljene imetak, Ponove, postojao je Odbor za slovenske useljenike koji se skrbio o doseljenim Slovincima, a isprva je pomoć pružala i "Slovenske seljačko - radničke sloge"/"Slovenske Kmečko – delavske sloge" koju je predvodio kontroverzni slovenski političar Pavel (Pavle) Horvat.

- U poslijeratnoj jugoslavenskoj historiografiji naglašavan je broj iseljenih Slovenaca u Srbiju te prešućivan velikog broja izbjeglih Slovenaca koji su došli na hrvatsko područje iz sasvim objektivnih i praktičnih razlog kao prvo blizina hrvatskog područja te rodbinske i prijateljske veze sa Slovincima koji su od ranije na tom području.

Migracije autohtonih manjina (Židovi, Nijemci, Mađari, Talijani) na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća

- Ekstreman oblik diskriminiranje po rasnoj osnovi primjenjivan je prema Romima i Židovima koji su bili na udaru fizičkog uništavanja, osobito na području političkog i vojnog utjecaja Trećeg Reicha. Kraljevina Italije imala je blaži odnos prema Židovima od internacije s ograničenim kretanjem i djelovanjem za domaće židovsko stanovništvo i u manjoj mjeri Židove strance koji su većinom internirani u logor *otvorenog tipa* u Ferramonti da Tarsia. Socijalna i obrazovna struktura židovskog stanovništva dala im je prednost jer je izvjestan broj Židova uspio "otkupiti" svoj život i život svoje obitelji, ljudskom solidarnošću iznaći način za bijeg na sigurnije područje kao i svojim poznanstvima s ljudima iz politike, kulture i drugih područja dobiti podršku i pomoć u bijegu. Manji broj osoba židovske etničke pripadnosti uspio se spasiti ženidbenim vezama tj. radilo se o miješanim brakovima i rodbinskim vezama.

- Zakonodavstvo koje ih je diskriminiralo po rasnoj osnovi obavezno se još *okomilo* i na njihovu imovinu bez obzira na socijalni položaj i imovinsko stanje pojedine židovske obitelji.

- Poslijeratne jugoslavenske vlasti pokazivale su više razumijevanja za Židove kao vjersku zajednicu, nego za druge vjerske zajednice, no *klasno neprijateljstvo* tinjalo je još uvijek.

Ravnopravnost pred zakonom značila je i jednako razvlašćivanje i ne vraćanje imovine u onoj mjeri koju su doista i posjedovali.

- Židovsko stanovništvo gotovo je isključivo nastanjivalo hrvatske gradove i u pravilu u svakoj takvoj sredini davalo veliki obol razvoju kulture i gospodarstva. Gotovo potpuni nestanak židovske autohtone manjine na hrvatskom prostoru zbog holokausta, odluke da se ne vraćaju nakon rata u zemlju ili je napuste i većinom odu u Izrael, zakinuo je ne samo budućnost nego i prezeo važne korijene s prošlošću.

*

- Tijekom Drugoga svjetskog rata kako su ratna zbivanja ugrožavala sigurnost njemačkih naselja i stanovništva vodstvo Njemačke narodne skupine na području NDH poduzima preseljavanja/evakuacije svojih pripadnika na sigurnija područja. Prvi val preseljavanja koji je zahvatio njemačkoga stanovništva u NDH bila je evakuacija potkraj 1941. i početkom 1942. zbog izbijanja ustanka i opasnosti od partizana s područja Potkozarja, Like, Korduna, Banovine i sjeverozapadne Bosne na sigurnije područje zapadne Slavonije, a potom i u Srijem. Zatim će početkom 1942. uslijediti iseljavanje iz zapadne i srednje Slavonije u Treći Reich i u istočnu Slavoniju. Krajem rujna 1942. potpisan je ugovor vlada NDH i Trećeg Reicha o iseljavanju Nijemaca s pojedinih područja NDH koji su bili najizloženiji partizanskim napadima odnosno gotovo svih Nijemaca iz Bosne. Početkom 1943. s područja zapadne i središnje Slavonije koja su bila izložena brojnim i stalnim upadima partizana iseljava manji broj Nijemaca u Treći Reich i veći broj na manje ugrožena područja istočne Slavonije i Srijema. Kako su se ratna događanja sve više razvijala u korist partizanskoga pokreta rukovodstvo Njemačke narodne skupine u NDH planira evakuaciju svih Folksdojčera. S evakuacijom se započelo je u rujnu 1944., a njemačko stanovništvo je mjestimično pružalo i otpor evakuaciji jer nisu htjeli napustiti zavičaj, a bilo je i prisilnog iseljavanja njemačkoga stanovništva od strane vodstva Njemačke narodne skupine i njemačke vojske.

- Izbjegli i prognani jugoslavenski/hrvatski Nijemci smješteni pretežito u Austriji i Njemačkoj, kao i na područje Čehoslovačke, Poljske, Mađarske i Italije, tamo su dočekali završetak rata i mnogobrojni su se odlučili na povratak u zavičaj. Savezničke vlasti, američke, britanske pa i sovjetske, u Austriji, Njemačkoj i drugdje poticale su povratak Nijemaca u Jugoslaviju i iskazivale protivljenje nastojanjima jugoslavenskih vlasti da onemoguće povratak izbjeglica i prognanika, a posebice su se protivile jugoslavenskim nastojanjima da preostale Nijemce protjeruju iz Jugoslavije.

- I prije nego je nova komunistička vlast formalno donijela konačnu odluku o iseljenu, odnosno protjerivanju svih Nijemaca iz Jugoslavije u Njemačku, moglo se naslutiti što čeka

jugoslavenske i hrvatske Nijemce iz govora 30. listopada 1944. Josip Broz Tito u kojem je izvijestio da je uspostavljena vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju jer tamo postoje "specijalni problemi" među kojima je na prvom mjestu istaknuto "istjerivanje Nijemaca".

- Jugoslavenski i hrvatski Nijemci bili su u logorima od listopada 1944. do proljeća 1948., a oni koji su preživjeli isprva su reintegrirani u jugoslavensko/hrvatsko društvo prisilnom radnom obavezom u trajanju od tri godine. Njemačko stanovništvo na jugoslavenskom prostoru bilo je pretežito ruralno te su njihovi posjedi činili značajan dio zemljišnoga fonda za provedbu poslijeratne agrarne reforme i kolonizacije.

- Za proces nestanka hrvatskih Nijemaca važno je naglasiti nekoliko stvari. Prvo je da su Nijemci preseljavani/evakuirani i prije završetka rata kada su zbog ratnih događanja napuštali svoje domove i iseljavali na sigurnija područja Trećeg Reicha i ovim Nijemcima nove jugoslavenske vlasti nisu dopustile povratak u zemlju. Potom da su se Nijemci koji su ostali unutar granica nove države prema planu komunističkih vlasti trebali iseliti u Njemačku i Austriju što nije provedeno zbog savezničkog zatvaranja granica kao posljedice odluke Podsdamske konferencije te su odvođeni u logore na području Jugoslavije, a oni koju su te logore preživjeli sustavnim su mjerama "poticani" na iseljavanje.

*

- Prve migracije koje su zahvatile Talijane na istočnoj obali Jadrana povezane su uz Travanjski rat 1941. kada su *de iure* Kraljevina Italija i Kraljevina Jugoslavije bile u ratu. Brojno talijansko stanovništvo s dalmatinskog područja nakratko je napustilo veće gradove, Zadar, Split, Makarsku i Dubrovnik i evakuiralo se brodovima na zapadnu obalu Jadrana.

- Drugi val migracija, tzv. "crni egzodus", započeo u ljeto 1943. padom Musolinija, snažnim djelovanjem angloameričkih zračnih snaga i prodorom partizanskih postrojbi koje su nakratko iskoristile vojni krah Kraljevine Italije koji je u rujnu potvrđen i kapitulacijom.

- Od srpnju 1943. s područja Dalmacije, osobito iz Zadra gdje je živjelo 65% dalmatinskih Talijana, ali i iz Istre, odlazili su većinom oni koji su bili u administrativnoj i vojnoj službi Kraljevine Italije, među njima bio je i znatan broj "regnicola", novopridošlog stanovništvo iz Italije koje je doselilo između dva svjetska rata.

- Crnom egzodusu" pribrajaju se i brojni talijanski vojnici, porijeklom iz Istre, koji se nakon kapitulacije nisu vraćali kući zbog straha jer su od rujna i listopada 1943. počela strijeljanja osobito onih koji su bili izravni sudionici u vlasti fašističke Italije i u njenim vojnim postrojbama.

- Ubojstva koja su se događala na području Istre, poznata kao fenomen "fojbi/kraških jama", kao i broj ljudi koji je skončao na taj način i dalje, manjom ili većom žestinom, razdire, po

tome pitanju, desetljećima nagrižene odnose Talijana sa susjednim narodima, Hrvatima i Slovencima.

- Po završetku Drugog svjetskog rata i do potpisivanja mira s Italijom 1947. traje i dalje iseljavanje talijanskog stanovništva prvo iz Rijeke, a potom iz Istre, posebice Pule.

- Mirovni ugovor s Italijom sklopljen je u Parizu 10. veljače 1947., a Ukaz o ratifikaciji ugovora objavljen je 29. kolovoza 1947. u Službenom listu. Mirovni ugovor je predviđao da stanovnici na pripojenim krajevima postaje punopravni državljani Jugoslavije i gube talijansko državljanstvo s tim da je dogovorena mogućnost opcije za talijansko državljanstvo.

- Sredinom kolovoza 1948. jugoslavenska i talijanska strana postigle su sporazum o prijenosu pokretne imovine optanata iz Jugoslavije u Italiju i obrnuto.

- S obzirom na još uvijek prisutne nedoumice oko terminologije vezane za talijansko stanovništvo koje je napustilo jugoslavensko područje, čini se da bi, premda anakrono, i teško odjeljivo, talijansko stanovništvo koje je od ratne 1943. pa do 1947. većinom izbjeglo ili je prognano s hrvatskog i slovenskog područja mogli nazivati profughi/izbjeglice ili u nekim slučajevima esuli/prognanici.

- Tek od Mirovnog ugovora 1947. postoji formalno pravna podloga za korištenje termina optanti, a kojeg jugoslavenska strana do 1980-ih redovito upotrebljava za sve Talijane koji su napustili njeno područje, koji je utoliko rastezljiv na kategoriju profughi-a/izbjeglica i esula/prognanika ukoliko su oni ostvarili mogućnost opcije u inozemstvu.

- Da bi se ostvarilo pravo na opciju prvo je bilo potrebno dati "Izjavu" pred predstavnicima kotarske vlasti o talijanskoj nacionalnosti, a kriterij je bio govorni jezik, ne materinji, što ne daje u cijelosti točnu nacionalnu strukturu optanata. Potom je MUP-u NR Hrvatske i NR Slovenije odobravao ili odbijao zahtjev.

- Tijekom 1956. završio je zadnji masovni val iseljavanja iz Istre jer je na traženje talijanske strane rok za iseljavanje ili povratak na područje koje je pripalo Italiji ili Jugoslaviji pomakne s 5. listopada 1955. na 5. siječnja 1956. Manji broj iseljavanja ostvaren je na temelju zakona o jugoslavenskom državljanstvu iz rujna 1964. kojim se regulira stjecanje i prestanka jugoslavenskom državljanstva (otpustom, odricanjem, oduzimanjem i po međunarodnim ugovorima). Iseljavanje putem opcija i otpustom iz državljanstva najintenzivnije je bilo 1956. i 1957, a nakon 1969. potpuno prestaje.

- Jugoslavensko područje talijansko stanovništvo napuštalo je i ilegalno, bijegom preko granice, osobito 1956. i 1957. No, na taj način emigriranja iz zemlje nije prakticiralo samo talijansko stanovništvo.

- Vodstvo DF Jugoslavije razmišljalo je u posljednjim mjesecima rata o iseljavanju stanovništva koje je na područja, koja su bila predmet teritorijalnog spora, naselili poslije 1918. te onih koji do 1918. nisu bili austrougarski državljani. U ožujku 1945. ministar unutarnjih poslova Vlada Zečević uputio je dopis potpredsjedniku vlade i ministru za konstituantu Edvardu Kardelju u kojem navodi da, ukoliko se jugoslavenske vlasti odluče na "izgon" Talijana, treba razlikovati pojedine "građanske slojeve" jer je u Istru doselio znatan broj talijanskog proletarijata koji ima pozitivan stav prema NOB-i. Kardeljeva preporuka bila je da se na "izgonu" treba insistirati ukoliko se radi o "fašističkim elementima", a u drugim slučajevima trebalo je izdavati "vremenski ograničene" dozvole za boravak, a nakon rata postojat će mogućnost opcije za Jugoslaviju, a "kasnije ćemo odlučiti koga ćemo primiti". Jugoslavenske su vlasti "neautohtone" Talijane koji su doselili u Istru poslije 1918. planirale iseliti, a toj su kategoriji pripadali i brojni radnici koji su "svim sredstvima surađivali s oslobodilačkim pokretom". Talijanski autori većinom insistiraju da "neslektivnosti" u *odabiru* talijanskog stanovništva za iseljavanje. Iznimke su ipak postojale, primjerice, Ministarstva socijalne politike tražilo je da se jugoslavenski partizanski borci talijanske nacionalnosti zadrže u Jugoslaviji. Dakako, bila je to briga za ljude u *svojim redovima*.

*

- Položaj Mađara u NDH i Hrvata, posebno Bunjevaca i Šokaca, na mađarskom području, nastojale su obje zemlje uravnotežiti, a razmatrane su i poduzimane mjere razmjene stanovništva. Hrvatska strana stalno je ulagala prosvjede zbog odnosa prema Hrvatima u Međimurju te "hrvatskom elementu", Bunjevcima i Šokcima, u Baranji i Bačkoj.

- Razmjena stanovništva bila je stalni predmet rasprava između dviju država, NDH i Mađarske.

- U prosincu 1941. zbog ratnih opasnosti odnosno napada partizana od kojih ih vlast NDH nije mogla "zaštiti" postavljeni su prvi zahtjevi od strane Mađarske za iseljavanje Mađara iz Bosne koji su bili nastanjeni u sjeveroistočnoj Bosni, u Brčkom, Bijeljini i selu Vučjak kod Prnjavora. U veljači 1942. mađarske su vlasti poduzele prve mjere oko preseljavanja Mađara "zbog životne opasnosti" koja prijete "razasutoj" mađarskoj zajednici te su poslanici Marosy i Lorković dogovorili iseljavanje Mađara. Mađari su iseljavali iz županjskog kotara iz Gunje, Račinovaca, Soljana i Vrbanje te Vučinjaka i Brke iz kotara Brčko, a potom i iz Bijeljine. Zauzvrat su Mađari bili spremni izmijeniti dotadašnju praksu i omogućiti da Hrvati, koji sami odlaze ili su prognani s mađarskog područja, ponesu sobom osobnu imovinu.

- Upadi partizana u mađarska sela od 1944. u pravilu nisu okrenuta samo potrazi za hranom, već *vrbovanjem* muškog stanovništva da se priključe partizanima. Stoga su često mađarske izbjeglica tražile zaštitu jer ukoliko se nisu željeli priključiti partizanima protjerali su ih bez mogućnost da ponesu imovinu.
- Mađarsko stanovništvo na području NDH, u pravilu seosko, nastojalo je osigurati "neutralnost" i bilo spremno na suradnju s NOP-om davanjem hrane, ali ne i ulaskom u partizanske postrojbe. No partizanska strana dala im je mogućnost ili mobilizacija ili iseljavanje bez imovine, jer su pripadnici "neprijateljske zemlje".
- Imovina mađarskog stanovništva koje je samo otišlo ili je izbjeglo konfiscirana je, a u slučajevima da je dio obitelji iselio u Mađarsku, a dio ostao i oni su prema napatku vlasti iseljavani. Pošteđeni su mogli biti oni koji su mogli dokazati da "imaju nekoga u partizanima".
- Upravo na primjeru odnosa jugoslavenskih komunističkih vlasti prema repatrijaciji Mađara i Nijemaca može se zamijetiti veća *popustljivost* prema Mađarima što se može protumačiti općenito jačom percepcijom Nijemaca kao *krivaca* u Drugom svjetskom ratu te vanjskopolitičkim potrebama, odnosno jugoslavenski doprinosom, na poticaj SSSR-a, izgradnji komunističke Mađarske. Nije zanemariv niti podatak da su Mađari, za razliku od Nijemaca, bili većinom sitni zemljoposjednici i bezzemljaši.
- Mađarsko stanovništvo koje je odlučilo ostati ili pak nije uspjelo prijeći u Mađarsku ili se željelo i uspjelo vratiti nakon Drugog svjetskog rata na hrvatsko području dijelilo je u kasnijem razdoblju, u pogledu migracija, sudbinu većinskog naroda. Bez obzira na posebnost svog jezika mađarsko stanovništvo dijelom se i asimiliralo s većinskim narodom što je često posljedica miješanih brakova.

**

- Od autohtonih manjine na hrvatskom prostoru Židovi, Nijemci, Mađari i Talijani nakon raznih tipova migracija i stradanja, osobito Židovi, pretežno su se stopili s većinski stanovništvom svodeći svoj uži nacionalni identitet na "kriptoidentitet" kao oblik *mimikrije* koja je bila zalog boljeg društvenog prihvaćanja Talijani na području Istre koji su nastanjeni u kompaktnijim skupinama u gradovima bili su *otporniji* u očuvanju svog identiteta. Nestanak i drastično smanjenje pripadnika pojedine od navedenih manjina bitno je utjecao na vjersku, nacionalnu, ali i kulturnu sliku pojedinih područja (npr. nestanka njemačkog stanovništva/folksdojčera u Slavoniji, nestanak židovskog stanovništva u kontinentalnim i priobalnim hrvatskim gradovima, nestanak i smanjenje broja talijanskog stanovništva u gradovima Istre i Dalmacije i dr.).

Neki brojidbeni pokazatelji o migracijama stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća

Na području NDH živjelo 2.993.335 katolika i 772.794 muslimana koji su zajednički činili političke Hrvate i niti njih nisu zaobišle tijekom Drugog svjetskog rata migracije bilo dobrovoljne bilo prisilne. Drugi izvori navode da je katolika bilo 3.069.000 do 3.300.000, a muslimana 700.000 do 717.000.

Na područjima koje je zaposjela Mađarska Hrvati su živjeli u Međimurju, Baranji i Bačkoj. U Međimurju je živjelo 91.156 Hrvata od ukupno 93.773 stanovnika pa su stoga u brojnim selima Hrvati bili većina, vrlo često i apsolutna. Na području Baranje, prema popisu 1931., bilo je 53.846 stanovnika od toga 11.288 Hrvata, 13.891 Mađara, 15.899 Nijemaca i 10.172 Srba. U Bačkoj je bilo ukupno 784.896 stanovnika od toga 106.545 Hrvata, 268.714 Mađara, 188.824 Srba i 173.158 Nijemaca.

Kraljevina Italija zaposjela je najveći dio hrvatske obale s otocima, a na tom područje živjelo je oko 280.000 Hrvata.

S područja koja su zaposjeli Mađari i Talijani brojno hrvatsko stanovništvo je prognano ili izbjeglo. U literaturi nailazimo na podatak da je u rujnu 1941. na području NDH bilo je oko 95.000 izbjeglica i u taj broj su ubrojani do tada legalnim transportima doseljeni Slovenci, 9.343 osobe te 17.300 Slovenaca koji su sami izbjegli na područje NDH, zatim 11.800 Hrvata koji su došli s područja Srbije što je ukupno 38.443 osoba. Razlika, preko 56.000 osoba, vjerojatno je broj izbjeglih Hrvata do rujna 1941. iz Dalmacije i Međimurja.

Na području Slovenije koje je zaposjeo Treći Reicha već je tijekom travnja i svibnja 1941. zabilježeno protjerivanje slovenskog stanovništva. U Donjoj Štajerskoj živjelo je oko 20.000 Hrvata i oni su manjim dijelom, u tom razdoblju, također protjerivani. Pregovorima NDH i Trećeg Reicha dogovoreno je daljnje iseljavanje i do 1944. iseljeno je oko 3.000 Hrvata.

U proljeće 1942. ukupan broj izbjeglica na području NDH bio je oko 100.000, a Vrhovno oružničko zapovjedništvo NDH u studenom 1942. objavilo je u svom izvješću da su "svi sporazumi s četnicima bez ikakve vrijednosti" jer oni i dalje pod talijanskom zaštitom kao "protukomunistička milicija" upadaju u hrvatska sela koja "okrivljuju" za komunizam te da vlasti NDH "uopće preziru".

Tijekom 1944. brojno stanovništvo na području NDH živjelo je u izbjeglištvu. Vojska Trećeg Reicha raspolagala je podatkom da je početkom 1944. na području NDH u "bijegu" oko 230.000 osoba od toga oko 210.000 na području Bosne i većinom se radilo o muslimanskom stanovništvu. U ožujku 1944. Međunarodni Crveni križ raspolagao je podacima da "srpske snage generala Mihajlovića" provode "nasilne progone" protiv muslimanskog i katoličkog

stanovništva na jugoistoku NDH "nastojeći ga istrijebiti". Snage "maršala Tita" i "hrvatske vladine snage" nastoje te progone "smanjiti". Međunarodni Crveni križ tražio je da britanski Crveni križ intervenira kod jugoslavenske emigrantske vlade.

Kapitulacija Kraljevine Italije i napredovanje vojnih snaga Trećeg Reicha i vojnih postrojbi NDH prema dalmatinskom području uzrokovala je veliki izbjeglički val od oko 40.000 ljudi koji su prebacivani na otok Vis. Zapadni saveznici već su od kraja 1943. započeli prebacivanje izbjeglica s Visa u južnu Italiju. Izbjeglice sa srednjodalmatinskih otoka, i manjim dijelom iz drugih dalmatinskih područja, do kraja siječnja 1944. prebačeni su u Italiju. Na Visu je izdvojeno oko 3.682 osobe koje su priključile partizanima. Iz južne Italije tijekom siječnja 1944. izbjeglice su prebačene u Egipat, a radilo se o 26.872 do 28.272 osobe. Poslijeratni povratak započeo je u travnju 1945., a završio u ožujku 1946., a vratile su se 24.623 osobe. Razlika u broju otpremljenih u Egipat i repatriranih otpada na smrtne slučajeve koji je bilo osobito među djecom i starijim osobama, a i pojedinci se nisu željeli vratiti nego su htjeli otići pretežno u SAD i Australiju.

Vojne vlasti Trećeg Reicha nakon kapitulacije Kraljevine Italije očekivale su iskrcavanje zapadnih saveznika na dalmatinsku obalu te su provele evakuaciju pretežno muškog stanovništva. Podaci o broju evakuiranih osoba kreću se od 4.427 do više od 4.800 te postoji i podatak iz lipnja 1944. da je iz Dalmacije evakuirano 12.000 do 14.000 osoba, uključujući i cijele obitelji.

Velika evakuacija stanovništva i materijalnih dobara s područja Slavonije, i u manjem broju iz zagrebačke oblasti, provedena je početkom siječnja 1945. pod vodstvom narodnooslobodilačkih odbora. Zbjeg oko 15.000 ljudi prvo je smješten u Mađarsku, a potom u Vojvodinu.

Povlačenje vojnih snaga Trećeg Reicha i vojske NDH, pred kraj rata, povuklo je za sobom i brojno stanovništvo koje je bježalo iz straha i političkog neslaganja s komunističkom ideologijom. Procijene o broju vojnika i civila koji su krenuli u susret zapadnim saveznicima kreću se od 300.000 do 700.000 s tim da je znatno manji broj tih ljudi, oko 70.000, uspio prijeći austrijsku granicu i njih su britanske vojne vlasti izručile partizanima. Većina ih je zaustavljena od partizana još u Sloveniji.

Nakon Travanjskog rata 1941. veliki broj ratnih zarobljenika vojske Kraljevine Jugoslavije završilo je u logorima na području Trećeg Reicha, a među njima bio je i Hrvata. Po završetku Drugog svjetskog rata na njemačkom području nalazio se i dalje veliki broj ratnih zarobljenika i "deportiraca" s jugoslavenskog područja pa tako i s hrvatskog područja.

Stanovništvo s područja NDH otpremano je na rad na Područje Trećeg Reicha. Prvi dogovoreni broj radnika od 54.500 povećan je, na njemački zahtjev u srpnju 1941, na 100.000 radnika, a potom u listopadu na 150.000. MVP NDH tražilo je odobrenje da se povišena kvota za 50.000 radnika ostvari novačenjem pravoslavnog stanovništva. NDH je preuzela obavezu za otpremanje Hrvata i s područja koja su zaposjela Kraljevina Italija i Mađarska. O broju radnika s područja NDH koji su boravili na području Trećeg Reicha različiti su podaci i kreću se od 200.000 do 300.000 osoba, a tja broj obuhvaća i Hrvate s područja NDH, ali i brojno *nepoželjno* stanovništvo, posebice Srba, s područja NDH.

Podaci o broju koloniziranog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata su različiti, a vjerojatno je kolonizirano oko 7.000 obitelji i to pretežno tijekom 1941. i 1942. U prvoj godini djelovanja Zavod za kolonizaciju je na dobrovoljačku, agrarnu, iseljenu i za kolonizaciju kupljenu zemlju u sjeverne i sjeveroistočne predjele države naselio 6.631 obitelji koje su prosječno imale oko šest članova što bi značilo da je u prvoj godini rada Zavod naselio oko 40.450 osoba na područje velikih župa Bilogora, Baranja i Vuka te na područje Ureda zavoda za kolonizaciju u Petrinji i Banjaluci. U poslijeratnoj kolonizaciji Vojvodine i Baranje kao i unutarnjoj kolonizaciji na području Hrvatske sudjelovalo je i hrvatsko stanovništvo. Pedesetih godina 20. stoljeća pokrenuta je i kolonizacija istarskih kotara Pula, Poreč i Pazin gdje se planiralo naseljavati stanovništvo "vješto" u obradi vinograda i voćnjaka iz Međimurja, Hrvatskog Zagorja, Hrvatskog Primorja i Dalmacije. Približan broj Hrvata koji su sudjelovali u ovim kolonizacijama nije poznat.

U kategoriji poslijeratne emigracija veliki je udio osoba koje su ilegalno pobjegle iz zemlje poslije 1946. godine ili su redovnim putem otišli u inozemstvo i tamo ostali. Tijekom 1956. iz Narodne Republike Hrvatske bilo je više od 50% od ukupnog broja bjegova na cijelom jugoslavenskom području. Hrvati su imali i najviše bjegova s područja Bosne i Hercegovine.

*

Na područjima koje je obuhvatila NDH živjelo je oko 1.800,000 stanovnika pravoslavne vjere, najvećim dijelom Srba, odnosno drugi izvori navode da je pravoslavaca bilo od 1.847.000 do 1.925.000.

Prema prvim planovima najveći broj Slovenaca oko 260.000 trebao se preseliti na područje NDH s čijeg se područja trebao seliti isti broj Srba. Prema brojčanom pregledu iseljenika Srba iz NDH u Srbiju do 20. rujna 1941. "legalnim" putem, posredstvom Državnog ravnateljstva za ponovu, iseljeno je 12.311 osoba odnosno 3.245 obitelji, od toga 7.069 djece, žena i staraca. Tomu treba još dodati i 5.370 iseljenika s "dobrovoljačkih posjeda" na području Bijeljine gdje je Zavod za kolonizaciju prvo iselio 20.000 osoba, ali se 14.630 osoba vratilo na posjede te

149 obitelji s 367 članova koje su iselile pojedinačno, dozvolama njemačkih vojnih vlasti. Ovim brojem vjerojatno nisu obuhvaćeni i iseljenici s "dobrovoljačkih posjeda" i svi pravoslavni svećenici koji su iseljeni prije 1. kolovoza 1941. te treba naglasiti da je bilo iseljavanja i tijekom rujna i listopada 1941., a pojedinačnih, "legalnih" iseljavanja bilo je i kasnije. Prema izvješću Komesarijata za izbeglice u Beogradu u razdoblju od srpnja pa do kraja listopada 1941. trebalo je oko 200.000 Srba s područja NDH iseliti u Srbiju, no, kako je u Srbiji već bio veliki broj izbjeglica i prognanika s raznih područja, pa i s područja NDH, Nijemci su zaustavili legalno iseljavanje. Tijekom rujna nastavljeno je s ilegalnim prebacivanjem u Srbiju i Komesarijat je imao podatak da je pristiglo još 1.212 osoba, no, niti oni nisu imali, zbog "neredovitih prilika" u Srbiji, pouzdane podatka koliko je ljudi samostalno prešlo u Srbiju. Procjenjivali su da je broj Srba s područja NDH veći od 200.000. Nejasni su podaci o oko 110.000 Srba, odnosno "prema stvarnom broju" 165.000 Srba s područja NDH, smještenih posredovanjem Komesarijata za izbeglice i preseljenike.

Brojčani podaci o broju Srba s područja NDH koji su prešli u Srbiju, uključujući i "legalno iseljene", različiti su i kreću se od 100.000 do 200.000. O "legalno" iseljenim navode se sljedeći podaci: do 4. srpnja 1941. prešlo je u Srbiju 30.000 osoba i još ih je 30.000 iseljeno. Zatim se navodi podatak da je do 28. kolovoza 1941. u Srbiju prevezeno 12.436 osoba, a do 20. rujna 1941. godine 1.674 osobe te do 29. rujna 1.621 osoba. To je ukupno legalno iseljeno 15.731 osoba. Poslanik Kasche u svom izvješću od 20. studenog 1941. poslanom MVP Trećeg Reicha navodi da je u Srbiju legalno iseljeno 17.852 osobe. Prema transportnim listama neki autori su utvrdili da su iseljena 32 transporta s 15.004 osobe i još 252 na osnovu pojedinačna dozvole o iseljenju što je ukupno 15. 256 osoba. Predstavnik njemačkog Vojnog zapovjednika za Srbiju u poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu navodio je podatke da je do 22. kolovoza 1941. ilegalno prešlo/prebjeglo u Srbiju 90.000 osoba, a prema Državnom ravnateljstvu za ponovu do početka rujna 1941. ilegalno je s područja NDH prebačeno u Srbiju 92.546 osoba s mogućnošću da se taj broj poveća. MVP Trećeg Reicha dobilo je izvješće 26. rujna 1941. da je do tada u Srbiji s područja NDH prešlo 118.110 osoba Vojni zapovjednik u Srbiji protivio se u rujnu 1941. dolasku novih useljenika jer su iznijeli podatak da je iz NDH u Srbiju legalno iseljeno 12.436, a ilegalno 92.564 što je 105.000, a ukupan broj Srba s područja NDH na području Srbije bio je 149.274. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iznijela je podatak da je od 1. do 25. kolovoza preseljeno u Srbiju 12.525 Srba, a prije toga da ih je već došlo u Srbiju 150.000 te da su u mjesecu rujnu, prebačene u Srbiju još 1.402 osobe.

Ukupan broj Srba iz NDH u Srbiji, prema Komesarijatu za izbeglice u Beogradu, bio je preko 200.000 i taj broj se navodi u brojnim dokumentima Državne komisije za zločine okupator i njihovih pomagača.

S. Milošević zbrajanjem iseljenika iz logora Caprag 5.616, iz logora Požega 5.821, iz logora Bjelovar 4.693, iz Zagreba 2.166 i fragmentarnih brojevanih podataka o iseljavanju iz pojedinih kotareva dolazi do ukupnog broja "legalno" iseljenih Srba s područja NDH u Srbiju od 18.296. osoba. To je povećalo do tada navođeni broj od 15.256 iseljenika kojeg iznosi A. Lj. Lisac.

Zbog neprekidnih kretanja stanovništva preko granice, osobito Drine, bilo da se radilo o protjerivanju, "dobrovoljnim" pojedinačnim ili masovnim prelascima, koje su se odvijale ne samo u prve dvije godine rata, problematično je iskazati točan broj srpskog stanovništva koje je prognano i izbjeglo u Srbiju.

*

Tijekom Drugog svjetskog s područja Slovenija je oko 80.000 Slovenaca bilo iseljeno/prognano (oko 63.000) na područje Trećeg Reicha, Nezavisne Države Hrvatske i Srbije ili je samo izbjeglo (oko 17.000) sa slovenskog područja, uglavnom na područje NDH, kako bi izbjeglo iseljavanje na područje Trećeg Reicha.

Kada se govorilo o planiranom broju Slovenaca koje treba iseliti onda se uočavaju odstupanja: u travnju i svibnju govorilo se o 220.000 do 260.000 Slovenaca, a u lipnju 1941. na konferenciji u Zagrebu spominje se broj od 179.000 jer je naknadno odlučeno da 80.000 slovenski seljaka na području Gorenjske može ostati kao politički i "rasno ispravni".

Ukupan broj Slovenaca na području NDH, do rujna 1941., bez "starosjedilaca", spominje se na konferenciji održanoj u Zagrebu u rujna 1941. gdje se govori o 27.140 osoba, računajući i 500 Slovenaca koji su došli iz Srbije u NDH.

Zbog velikog priliva "ilegalno/dobrovoljno" useljenih Slovenaca koji su zapravo bili izbeglice, MUP NDH je u listopadu 1941. napravio popis Slovenaca na području NDH koji su došli poslije 10. travnja 1941., a prema tom popisu bilo ih je 19.304.

Ovaj broj zasigurno je nepotpun jer se zbog ratnih okolnosti popisi u brojnim kotarevima nisu niti mogli napraviti ili su bili nepotpuni, a pojedina kotarska predstojništva nisu shvatila iz napatka koga popisom obuhvatiti, da li samo one koji su sami izbjegli ili popisati sve, odnosno i one koji su useljeni organiziranim transportima.

U literaturi nailazimo i na nešto drukčiji podatak o broju doseljenih Slovenaca na području NDH, a radi se ukupno o 26.541 osoba s područja Slovenije odnosno organizirano je preseljeno 9.341 osoba, a dobrovoljno 17.000 osoba.

*

Prema popisu stanovništva iz 1931. na teritoriji Kraljevine Jugoslavije bilo je 68.405 Židova. Prije izbijanja Drugog svjetskoga rata na području Jugoslaviji živjelo je između 75.000 i 77.500 Židova, a broj izbjeglica Židova iz nekoliko europskih zemlja koji su potražili utočište na jugoslavenskom području kretao se od 2.000 – 5.000.

Prema nekim procjenama prije početka Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj je bilo između 23.000 i 26.000 Židova, a stradalo ih je tijekom Drugog svjetskog rata oko 20.000. Na bosanskohercegovačko području bilo je oko 14.000, a u Drugom svjetskom ratu je život izgubilo između 10.000 i 12.000.

O broju preživjelih Židova s jugoslavenskog područja postoje različiti podaci, kao i za hrvatsko i bosanskohercegovačko područje. Broj se kreće od 4.500 spašenih samo na talijanskom okupacijskom području (Prva i Druga zona, Crna Gora, Albanija), preko 10.000 do 12.000 jugoslavenskih Židova i europskih Židova izbjeglih na jugoslavensko područje prije rata. Drugi navode da je Drugi svjetski rat preživjelo 15.000, 15.500 te 12.000 (pretežno s područja NDH) Židova s područja Jugoslavije, zatim 9.000 s područja NDH (4.000 s područja BiH).

U literaturi nailazimo i pojedinačne podatke o Židovima koji su preživjeli Drugi svjetski rat. U partizanima kraj rata dočekalo je 2.339 Židova iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a poginulo je 804 Židova. Rat su preživjeli i Židovi koji su bili u mješovitim brakovima. Pošteđeno je bilo oko 300 Židova koji su bili stručnjaci i oko 1.000 Židova koji su bili u mješovitim brakovima, a za koje se zauzela katolička crkva. Na crkvenom imanju smjestio je i uzdržavao nadbiskup A. Stepinac štitićenike židovskog staračkog doma Lavoslav Švarc i tamo ih je 55 dočekalo kraj rata. U Osijeku je preživjelo između 300 i 360 Židova koji su bili u mješovitim brakovima te prema jednom autoru 140, a prema drugome 300 iz okolnih mjesta.

*

Na području Nezavisne Države Hrvatske živjelo je oko 170.000 Nijemaca i to oko 150.000 na području Hrvatske i oko 20.000 na području Bosne. Živjeli su pretežito na području Slavonije, Srijema, na sjeverozapadu Bosne, u bosanskoj Posavini i u Sarajevu.

Krajem rujna 1942. potpisan je ugovor vlada NDH i Trećeg Reicha o iseljavanju Nijemaca s pojedinih područja NDH koji su bili najizloženiji partizanskim napadima odnosno gotovo svih Nijemaca iz Bosne. Tada je i iz hrvatskih gradova i sela iselilo 2.482 Nijemca (Dubrovnik, Samobor, Rude, Karlovac, Sisak, Petrinja, Selište, Kutina, Lipovljani i Kostajnica). Ovo

iseljavanje trebalo se provesti bez izravne ili neizravne prisile, a iseljenici su dobivali državljanstvo Trećeg Reicha.

Prema izvješćima Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi) i izvješćima njemačke 2. oklopne armije iz listopada i studenoga 1944. s područja NDH evakuirano je 90.000 – 100.000 pripadnika Njemačke narodne skupine. U izvješćima Veleposlanstva Trećeg Reicha u Zagrebu Ministarstvu vanjskih poslova Trećeg Reicha navodi se da je do kraja 1944. i početkom 1945. s područja NDH, a prema podacima vodstva Njemačke narodne skupine, evakuirano oko 110.000 pripadnika Njemačke narodne skupine. VoMi je ocijenio evakuaciju Nijemaca s područja NDH kao "vrlo dobru" osobito s gledišta da se uspio izvući znatan dio materijalni dobara iz Slavonije i Srijema.

Do potkraj Drugoga svjetskog rata većina hrvatskih Nijemaca uslijed ratnih događanja izbjegla je ili je prognana pretežito u Austriju i Njemačku.

Na hrvatskom području poslije rata ostalo je oko 20.000 Nijemaca i oni su najvećim dijelom internirani u neposrednom poraću u logore na području Hrvatske i Vojvodine.

Popisi stanovništva daju najbolji statističke pokazatelje o nestanku Nijemaca s hrvatskog prostora: u popisu 1948. godine 10.144 stanovnika deklariralo se kao Nijemci (Austrijancu su zbog malobrojnosti bili uključeni u rubriku "ostali").

*

U razdoblju od srpnja 1943., od pada Musolinija, odnosno rujna 1943., kapitulacije Kraljevine Italije pa do 1955. oko 80 do 90% stanovnika talijanske nacionalnosti napustilo je Istru, Rijeku i Zadar.

Prema najnovijim talijanskim istraživanjima broj do 300.000 iseljenika uključuje autohtone istarske i riječke Talijane (188.000), potom doseljeno talijansko stanovništvo u međuraću, u svrhu talijanizacije, tzv. regnicoli i njihovi potomci (39.700), kao i one koji su doseljeni kao upravno i vojno osoblje i njihove obitelji (24.000), potom iseljene autohtone Slovence (34.000) i autohtone Hrvate (12.000) te ostale (4.300).

Broj od 300.000 iseljenika navodi i službena jugoslavenska politika i premda taj broj neki smatraju da je "proizvoljno promoviran", njegova upitnost manja je s obzirom na najnovija talijanska istraživanja, uz neophodnu napomenu da su tu ubrojani svi iseljenici iz Istre.

Odstupanja u procjeni broja iseljenih postoje u talijanskoj, hrvatskoj i slovenskoj historiografiji, no ipak je u posljednje vrijeme prevladavajuća procjena broja iseljenih Talijana 200.000 do 250.000, od toga 188.000 s područja koje je pripalo Hrvatskoj.

Pretjerivanja kojima su skloni, poglavito esulski publicisti, koji govore o 350.000 i više, te jugoslavenska strana, uključujući i historiografiju do 1980-ih, koja navodi broj od 100.000 do 150.000 iseljenika.

*

Na području NDH živjelo je 70.747 Mađara, prema popisu iz 1931., pretežno na području Slavonije, Srijema, Međimurja i u Bosni.

Na područje Baranje i Bačke mađarske su vlasti u razdoblju od svibnja do srpnja 1941. naselile 21.380 Mađara iz Bukovine, na posjede iseljenog "dobrovoljačkog stanovništva" koje je protjerano u Srbiju i u NDH.

U prosincu 1941. zbog ratnih opasnosti odnosno napada partizana od kojih ih vlast NDH nije mogla "zaštiti" postavljeni su prvi zahtjevi od strane Mađarske za iseljavanje Mađara iz Bosne koji su bili nastanjeni u sjeveroistočnoj Bosni, u Brčkom, Bijeljini i selu Vučjak kod Prnjavora. U veljači 1942. mađarske su vlasti poduzele prve mjere oko preseljavanja Mađara. Prema dogovoru iz travanja 1942. iseljeno je 395 mađarskih obitelji s 1.552 članova, a tijekom 1943. još je iseljeno 1.500 Mađara, uglavnom s područja koja su bila neprekidno zahvaćena ratnim djelovanjem. Većina ih je preseljena u Bačku. Mađari su također smješteni i u iseljena "dobrovoljačka sela" u Baranjskom trokutu. Neki autori navode da je iz Gunje, Vučjaka, Brčkog i Bijeljine iseljeno 408 mađarskih obitelji odnosno 1.631 osoba.

Tijekom ožujka 1943. Mađarska kulturna zajednica je tražila dopuštenje za iseljavanje Mađara te od Ministarstva udružbe da pokrije troškove preseljavanja (evakuacije) mađarskog stanovništva na sigurnija područja "uslijed terora odmetnika" što je i dopušteno. Nije do sada poznato koliko je Mađara evakuirano iz Kutine u Čakovce u Srijemu, iz Humljana u Korođ, Laslovo, Hrastin, Retfalu, Čepin i Dalj u Slavoniji. Poznato je da je iz sela Zrinska iseljeno je "oko 200 kola" s mađarskim obiteljima i imovinom. Preseljeni su u Marince, u vukovarskom kotaru, a iz Velikog i Malog Grđevca u Andrijaševce i Cernu na vinkovačkom području. Početkom ožujka 1943. s područja Podravske Slatine, a uz pomoć radnika na imanju grofa Draškovića, iselilo je preko mosta u Terezinom Polju "više" mađarskih obitelji s imovinom, odvođeći i brojnu stoku. Tijekom travnja 1943. u nekoliko željezničkih kompozicija iseljene su mađarske obitelji s područja Grubišnjog Polja, Garešnice, Daruvara, Pepelane, Đulavesi, Novog Gradca, Crnog Zatona, Terezinog Polja, Detekovca, Budakovaca i Rezovačke Krčevine. Iseljavanja je bilo iz bjelovarskog kotara, iz sela Zrinska, Velika Brana te Veliki i Mali Grđevac.

Nije poznat približan broj Mađara koji su bili zahvaćeni migracijama an hrvatskom području tijekom rata, ali je nepobitno da su iseljavani te preseljavani/evakuirani.

Prema nekim navodima poslije rata je oko 15.000 Mađara iz Međimurja i Prekomurja internirano u Bosnu i u Mađarsku.

Poslijeratne maksimalističko tražnje iseljavanja Mađara s područja Jugoslavije, ponajprije Vojvodine, njih oko 200.000, prijetilo je traženjem teritorijalnih ustupaka od strane Mađarske, pa je ipak tražena zamjena stanovništva, 80.000 Mađara za 20.000 Hrvata i 6.500 Srba. Nije niti prihvaćena ideja da se kotarevi s bunjevačkim i mađarskim stanovništvom izdvoje i pripoje Hrvatskoj jer ta mjera, prema procijeni jugoslavenskih vlasti, nije mogla smanjiti "osjećaj straha od Mađara" u Srbiji.

Relativno rano smanjenje pritiska jugoslavenskih vlasti na Mađare jugoslavenske državljanke, za razliku od nesmiljenog pritiska na njemačko stanovništvo, povezuje se s davanjem obol izgradnji komunističke vlasti u Mađarskoj koju, prema nalogu Moskve, nije trebalo opterećivati izbjeglicama.

**

Dosadašnja istraživanja u jugoslavenskoj i hrvatskoj historiografiji nisu sintetski obradila i obuhvatila migracije najvećih nacionalnih/etničkih zajednica u vremenskom rasponu od početka Drugog svjetskog rat do sredine 1950-ih godina 20. stoljeća kada su sve veće i *politički dirigitane* migracije stanovništva završile. Cilj ovog rada bio je na temelju objavljenih i neobjavljenih izvora, domaće i strane literature istražiti sudbinu nacionalnih/etničkih zajednica koje su u pravilu prisilno, rijetko na dobrovoljnoj osnovi, participirale u raznim tipovima migracija na hrvatskom području. U ratnoj i poratnoj hrvatskoj zbilji odvijale su se drame s brojnim tragičnim scenama u kojima su imale ulogu sve nacionalna/etnička skupina. A to je značilo kolone, transporti, natovarene konjske zaprege u kojima obitelji napuštaju svoje domove, nerijetko ostavljajući cjelokupnu imovinu i odlazeći u neizvjesnost. Osim na razini emotivne, individualne i obiteljske tragedije, ove migracije kao i one unutarnje, utjecale su na nacionalnu/etničku, vjersku i demografsku sliku Hrvatske kao i na društvene i socijalne prilike. Dobrovoljne i prisilne migracija stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata i u poraću na hrvatskom području uklapaju se u istovremene i istovjetne europske pojave s nekim posebnostima vezanim za građanski rat koji se odvijao na području NDH, političko – ideološku i vojnu podvojenost unutar hrvatskog nacionalnog korpusa, doseljavanje Slovenaca, neautohtone manjine na hrvatskog području te iseljavanje, protjerivanje i negiranje Srba kao političkog naroda koji su prema odluci Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a 1944. dobili položaj konstitutivnog naroda u Hrvatskoj. U poslijeratnom razdoblju uspostavljen je komunistički politički sustav koji je također imao *nepoželjne*

nacionalne skupine i uklanjao na razne načine, uključujući i neke tipove migracija, sve stvarne i potencijalne političke protivnike.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Hrvatski državni arhiv, Zagreb

Ministarstvo vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske

Ministarstvo državne riznice, Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove,
Ured za podržavljeni imetak (Ponova)

Ministarstvo unutrašnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske

Zavod za kolonizaciju Nezavisne Države Hrvatske

Ministarstvo skrbi za postradale krajeve Nezavisne Države Hrvatske

Zbirka izvornog gradiva iz vremena Nezavisne Države Hrvatske, grupa I

Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske

Odjeljenje zaštite naroda (OZNA) za Hrvatsku

Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske

Osobni fond Svetozara Ritiga

Ostavština Šantić

Zemaljska komisija za repatrijaciju Zagreb

Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove
Socijalističke Republike Hrvatske

Državni arhiv u Splitu

Židovska vjerska općina Split

Državni arhiv u Zadru

Okružni narodni sud Zadar

Državni arhiv u Osijeku, Sabirni centar Vinkovci

Gradski NO Vinkovci

Javna ustanova Spomen područje Jasenovac

Zbirka preslika dokumenata

Muzej Vinkovci

Zbirka preslika dokumenata

Arhiv Jugoslavije, Beograd

Emigrantska vlada

Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari
Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Washingtonu
Presidijum Narodne skupštine FNRJ
Vlada FNRJ – Predsedništvo vlade
Ministarstvo za novooslobođene krajeve FNRJ
Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1945.-1948.
Ministarstvo socijalne politike DFJ/FNRJ
Kabinet predsednika republike

Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije, Beograd

Politička arhiva, 1945. – 1955. (Italija, Mađarska, Palestina, Čehoslovačka, Austrija, Nemačka)

Arhiv Srbije, Beograd

Komesarijat za izbeglice i preseljenike

Jevrejski istorijski muzej, Beograd

Arhiv muzeja

Arhiv Republike Slovenije

Urad za podržavljeno lastnino NDH v Zagrebu
Slovenski izseljeniški odbor Zagreb
Republički sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije
Delegacija Slovenskega narodnoosvobodilneg sveta, Odsek za repatrijacijo Zagreb

Archiv des Institutes für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen

Nachlass Franz Hamm

OBJAVLJENO GRADIVO:

Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945. Aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes, Serie E, 1941-1945, Band III., Göttingen 1974.

ČEKIĆ, Smail, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1996.

DEDIJER, Vladimir, MILETIĆ, Antun, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945. Zbornik dokumenata i sjećanja*, Sarajevo 1990.

Dnevnik Diane Budisavljević, (ur. Josip Kolanović), Zagreb 2003.

Dnevnik Diane Budisavljević, Fontes, 8, Zagreb 2002.

Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost – Mitteleuropa, Band V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Düsseldorf, 1961., München, 1984., Augsburg, 1994., München, 2004.

Dokumenti o varnostno-obveščevalni službi OF, Narodni zaščiti in pravosodju 1941-1945, Ljubljana 1976.

Građa za historiju NOP-a u Slavoniji, knj. 1, Slavonski Brod 1962.

Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, Band I, *Ortsberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944–1948.*, München, Sindelfingen 1991.

Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, Band IV, *Menschenverluste - Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, München, Sindelfingen, 1994.

Međudržavni ugovori 1941., Ministarstvo vanjski poslova NDH, Zagreb 1941.

Međudržavni ugovori 1942., Ministarstvo vanjskih poslova NDH, Zagreb 1942.

Međudržavni ugovori 1943., Ministarstvo vanjskih poslova NDH, Zagreb 1943.

MIKOLA, Milko, *Dokumenti in pričevanja o povojnih izgonih prebivalstva v Sloveniji*, Ljubljana 2009.

Zbornik zakona i naredaba NDH, god. I, svezak I-XII, br. 1.-1258., Zagreb 1941.

Zbornik zakona i naredaba NDH, god. II, svezak I-XXXVII, br. 1.-1427., Zagreb 1942.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenski naroda, tom IV, knj. 1, Beograd 1951.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941., tom V, knj. 2, Beograd 1952.

Zapisnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ 1943-1945., (prir. Branko Petranović, Ljiljana Marković), Beograd 1991.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti, (prir. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić), Slavonski Brod 2005., Zagreb 2009.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja, (prir. Vladimir Geiger, Mate Rupić, Zdravko Dizdar, Šimun Penava), Slavonski Brod 2006.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska, (prir. Vladimir Geiger, Mate Rupić, Mario Kevo, Egon Kraljević, Zvonimir Despot), Slavonski Brod – Zagreb 2008.

Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske. Dokumenti, knj. 1, (prir. Mario Kevo), Slavonski Brod, Zagreb, Jasenovac 2009.

Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Ortsberichte 1944-1948, München, 1991.

LITERATURA

- AKMADŽA, Miroslav, *Krunoslav Draganović. Iskazi komunističkim istražiteljima*, Zagreb 2010.
- BAKOVIĆ, Anto, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća. Svećenici-mučenici Crkve u Hrvata*, Zagreb 2007.
- BALTA, Ivan, "Kolonizacija istočne Hrvatske u Drugom svjetskom ratu", *ČSP*, god. 33, 2/2001.
- BANOVIĆ, Branimir, "Nacistička Njemačka i radna snaga Evrope. Prilog poznavanju migracija radne snage u razdoblju 1940 – 1945)", *Migracijske teme*, god. 1, 2/1985.
- BARIĆ, Nikica, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941. – 1945.*, Zagreb 2003.
- BARIĆ, Nikica, "Wermacht, NDH, evakuacije, deportacije i prisilni rad stanovništva u Dalmaciji tijekom 1944.", *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.* (ur. Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov), Zagreb 2010.
- BARKAN, Elazar, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, New York 2000.
- BARKAN, Elazar, *Taking Wrongs Seriously. Apologies and Reconciliation*, Stanford 2006.
- BARKAN, Elazar, *Krivica nacija. Restitucija i ispravljanje istorijskih nepravdi*, Novi Sad 2007.
- BEGONJA, Zlatko, *Političke prilike i sudski procesi u Zadru od 1944. do 1948.*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, Zadar 2007.
- BEGONJA, Zlatko, "Iza obzorja pobjede: sudski procesi 'narodnim neprijateljima' u Zadru 1944.-1946.", *ČSP*, god 37, 1/ 2005.
- BEGONJA, Zlatko, "Proturječja u svezi s brojem žrtava fašističkog koncentracijskog logora na otoku Molatu", *Logori, zatvori i prisilni rada u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.* (ur. Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov), Zagreb 2010.
- BERGVIN, H. Džemjs, *Imperij na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 2007.
- BETTIZA, Enzo, *Egzil*, Split 2004.
- BIBER, Dušan, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933 – 1941*, Ljubljana 1966.
- BJELIĆ, Miodrag, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, Beograd 2008.
- BJELIĆ, Miodrag, "Sabirni logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine", *Zbornik*, Historijski institut Slavonije, 5/1967.
- BLAŽEKOVIĆ, Milan, "Medjimurje u Hrvatsko-Mađarskim odnosima", *Godišnjak Hrvatskog domobrana*, Buenos Aires 1954.
- Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, (ur. Vinko Nikolić), Zagreb 1993.
- BLUMENWITZ, Dieter, *Rechtsgutachten über die Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948*, München 2002.

- BOGDANIĆ, Neven, *El Shatt naš nezaboravljeni. 50. obljetnica Hrvatskog zbjega na Sinaju 1944.- 1994.*, Split 1996.
- BOKAN, Branko J., *Opština Sanski Most do jula 1941. g.*, Sanski Most 1974.
- BRČIĆ, Rafael, "O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine", *Prilozi*, br. 9/1, Sarajevo 1973.
- BUNJAC, Borka, "Dr. Rudolf Horvat i dr. Jósefa Fára – Usporedbe iznošenja povijesne građe o Međimurju tijekom Drugog Svjetskog rata", *Međimurje u Drugom svjetskom ratu*, (Branimir Bunjac), Čakovec 2007.
- BUTIĆ, Fikreta, JELIĆ, Ivan, "Prilozi proučavanju historije NDH u razdoblju 1942 – 1943. godine", *Putovi revolucije*, god. I, 1-2, Zagreb 1963.
- BUTOROVIĆ, Rade, *Sušak i Rijeka u NOB*, Rijeka 1975.
- CAPOGRECO, Carlo Spartaco, *Mussolinijevi logori. Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940. – 1943.)*, Zagreb 2006.
- CAPOGRECO, Carlo Spartaco, "I campi di internamento fascisti per gli ebrei (1940-1943)", *Storia contemporanea*, 22, 4/1991.
- CARPI, Daniel, "Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia", *Rescue Attempts during the Holocaust*, London 1994.
- COLNAR, Peter, "Kdo je pomagal izgnancem v Zagrebu?", *Izgnanci*, (ur. Franc Šetinc), Ljubljana 1993.
- ČEPIČ, Zdenko, *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945-1948)*, Maribor 1995.
- DAROVEC, Darko, *Pregled istarske povijesti*, Pula 1996.
- DE FELICE, Renzo, *Degli Ebrei italiani sotto il fascismo*, Torino 1977.
- DIZDAR, Zdravko, SOBOLEVSKI, Mihael, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. 1945.*, Zagreb 1999.
- DIZDAR, Zdravko, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima i njezine posljedice tijekom Drugog svjetskog rata", *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)* (ur. Miroslav Bertoša, Ratko Ferenčić, Marino Manin, Nevio Šetić, Vjekoslav Tomašić, Mirko Valentić), Zagreb 2001.
- DIZDAR, Zdravko, "U sjećanje na dr. sc. Narcisu Lengel - Krizman", *ČSP*, god. 41, 2/2009.
- DOJČ, Vera, "100 godina organiziranog rada židovskih žena u Zagrebu", *200 godina Židova u Zagrebu*, Zagreb 1988.
- DOTA, Franko, *Zaraćeno poraće. Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb 2010.
- DUKOVSKI, Darko, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. - 1945.*, Pula 2001.
- DUKOVSKI, Darko, "Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945. – 1956.", *ČSP*, god. 33, 3/2001.
- DUKOVSKI, Darko, "Istra XX. stoljeća (1900.-1950.): Promjene identiteta (socijalni i gospodarski uzroci)", *Identitet Istre – ishodišta i perspektive* (ur. Marino Manin, Ljiljana Dobrovšak, Gordan Črpić, Robert Blagoni), Zagreb 2006.

- DUKOVSKI, Darko, "Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.)", *Adrias*, sv. 15/2008.
- EFENDIĆ SEMIZ, Dženana, "Srpska agrarna reforma i kolonizacija 1918.", *Jugoistočna Europa 1918. – 1945.*, (ur. Aleksander Ravlić), Zagreb 1995.
- El Shatt*, katalog izložbe Hrvatskog povijesnog muzeja, Zagreb 2007.
- FERENC, Tone, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, Maribor 1968.
- FERENC, Tone, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, Ljubljana, Beograd 1979.
- FRIGANOVIĆ, Mladen Ante, "Hrvati, Srbi i Talijani u gradovima sjeverne Dalmacije 1910. – 1991.", *Društvena istraživanja*, 1/1994.
- GAČEŠA, Nikola, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948.*, Novi Sad 1984.
- GAČEŠA, Nikola, "Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu 1945 – 1948", *Migracije i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana*, Sarajevo 1990.
- GEIGER, Vladimir, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Zagreb 2001.
- GEIGER, Vladimir, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, Osijek 2002.
- GEIGER, Vladimir, *Logor Krndija 1945. – 1946.*, Zagreb – Slavonski Brod 2008.
- GEIGER, Vladimir, "Sudski procesi vjerskim dostojanstvenicima u Hrvatskoj 1945. Smrtna presuda poglavaru Hrvatske pravoslavne crkve u NDH mitropolitu Germogenu", *Vladavina prava*, god. 3, 6/1999.
- GEIGER, Vladimir, "Pravo na zavičaj", *Dijalog povjesničara – istoričara*, 6, Zagreb 2002.
- GEIGER, Vladimir, "Heimkehr. Povratka slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva / prognaništva u zavičaj i njihova sudbina", *Scrinia Slavonica*, 3/2003.
- GEIGER, Vladimir, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugog svjetskoga rata", *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru. Sosedstvo Avstrije, Hrvaške in Slovenije*, (ur. Marina Lukšič Hacin), Ljubljana 2003.
- GEIGER, Vladimir, "Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945.", *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, (ur. Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb, Katarina Spehnjak), Zagreb 2006.
- GEIGER, Vladimir, "Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata 1945. – 1947.", *ČSP*, 38, 3/2006.
- GEIGER, Vladimir, "Josip Broz Tito i sudbina jugoslavenskih Nijemaca", *ČSP*, god. 40, 3/2008.
- GEIGER, Vladimir, "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću koje su prouzročili Narodnooslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije/Jugoslavenska armija i komunistička vlast. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi). Case study: Bleiburg i folksdojčeri", *ČSP*, god. 42, 3/2010.
- Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944-1948.*, München 2003.
- Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944-1948.*, Beograd 2004.
- GIRON, Antun, STRČIĆ, Petar, *Poglavnikovom vojnom uredu. Treći Reich, NDH, Sušak – Rijeka i izvješća dr. Oskara Turine 1943.*, Rijeka 1993.

- GOLDSTEIN, Ivo, GOLDSTEIN, Slavko, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001.
- GOLDSTEIN, Ivo, *Hrvatska 1918 – 2008.*, Zagreb 2008.
- GOLDSTEIN, Ivo, "Genocid nad Židovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", *Povijest u nastavi*, god. II, 1/2004.
- GOLDSTEIN, Ivo, "Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine", *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*, (ur. Sašo Jerše), Ljubljana 2006.
- GOLDSTEIN, Slavko, "'Konačno rješenje' jevrejskog pitanja u jugoslavenskim zemljama", *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988.
- GOLDSTEIN, Slavko, "Židovska općina Zagreb 1941. do 1947.", *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb 1998.
- GRAHEK RAVANČIĆ, Martina, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb 2009.
- GRBEŠIĆ, Grgo, "Prihvat prognanih slovenskih svećenika u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji 1941. godine", *Diacovensia*, god. X., 1/2002.
- GRBEŠIĆ, Grgo, "Prijelazi Židova u katoličku crkvu u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945.", *Croatia Christiana Periodica*, vol. 52/2003.
- GRÜNFELDER, Anna – Maria, "*U radni stroj velikog njemačkog Reicha!*". *Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*, Zagreb 2007.
- HAMONNAY, Elemer, "Hrvatska i Mađarska", *Hrvatska misao*, sv. 12, Buenos Aires 1955.
- HÄSLER, Alfred, *Das Boot ist voll. Die Schweiz und die Flüchtlinge 1933-1945.*, Zürich 1968.
- HERŠAK, Emil, ŠIMUNKO, Joža, "Međimurje – povijest, identitet i seobe", *Migracijske teme*, god. 6, 4/1990.
- HERŠAK, Emil, "Panoptikum hrvatskih migracija", *Migracijske teme*, god. 6, 3-4/1993.
- HILBERG, Raul, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt am Main 1991.
- HOLJEVAC, Većeslav, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb 1968.
- HORI, Ladislaus, MARTIN BROSCAT, Martin, *Ustaška država Hrvatska 1941 – 1945.*, Beograd 1994.
- HORNYÁK, Arpad, "Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata", *ČSP*, god. 42., 1/2010.
- HORY, Ladislaus, BROSZAT, Martin, *Der kroatische Ustascha- Staat 1941-1945*, Stuttgart 1964.
- HUTINEC, Goran, "Kotarska oblast Čakovec – Prelog 1941. – 1945.", *Međimurje u Drugom svjetskom ratu*, (ur. Branimir Bunjac), Čakovec 2007.
- IVANKOVIĆ, Mladenka, *Jugoslovenski antifasisti u Švajcarskoj 1941-1945.*, Beograd 1996.
- IVANKOVIĆ, Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji (1944 – 1952). Kraj ili novi početak*, Beograd 2009.
- IVANKOVIĆ, Mladenka, "Odlazak jevrejskih izbeglica – žrtava holokausta iz evropskih zemalja za Palestinu preko teritorija Jugoslavije 1946-1947, godine", *Tokovi istorije*, 3/2006.

- JANJETOVIĆ, Zoran, *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Beograd 2000.
- JANJETOVIĆ, Zoran, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, Beograd 2005.
- JANJETOVIĆ, Zoran, *Nemci u Vojvodini*, Beograd 2009.
- JANEJTOVIĆ, Zoran, "Odlazak vojvođanskih Švaba – proterivanje ili iseljavanje", *Tokovi istorije*, 3-4/1997.
- JANJETOVIĆ, Zoran, "O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca", *Tokovi istorije*, 1-2/2002.
- JANJETOVIĆ, Zoran, "Da li su Srbi počinili genocid nad Podunavskim Švabama?", *Genocid u 20. veku na prostorima jugoslovenskih zemalja*, (ur. Jovan Mirković) Beograd 2005.
- JANJETOVIĆ, Zoran, "Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju Drugog svetskog rata", *Hereticus*, vol. 5, 1/2007.
- JANJETOVIĆ, Zoran, "Die Ungarische Minderheit in Jugoslawien 1944 - 1956", *Vom Faschismus zum Stalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1941-1953*, (Mariana Hausleitner, Hrsg.), München 2008.
- JAREB, Mario, *Ustaško – domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb 2006.
- JAREB, Mario, "Istra u medijima, promidžbi i publicistici Ustaško – domobranskog pokreta i Nezavisne Države Hrvatske od kraja dvadesetih godina do 1945. godine", *Identitet Istre – ishodišta i perspektive* (ur. Marino Manin, Ljiljana Dobrovšak, Gordan Črpić, Robert Blagoni), Zagreb 2006.
- JELIĆ - BUTIĆ, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, Zagreb 1978.
- JELIĆ, Roman, "Potalijančavanje hrvatskih prezimena u Zadru za vrijeme fašizma", *Radovi*, Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, sv. 20/1973.
- JERMAN, Silvin, TODOROVSKI, Ilinka, *Slovenski dom v Zagrebu 1929 – 1999*, Zagreb 1999.
- Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980.
- JURČEVIĆ, Josip, *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Zagreb 2005.
- JONJIĆ, Tomislav, *Hrvatska vanjska politika 1939. – 1942.*, Zagreb 2000.
- KALŠAN, Vladimir, *Židovi u Međimurju*, Čakovec 2006.
- KAMBEROVIĆ, Husnija, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000.
- KARAKAŠ OBRADOV, Marica, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću. Zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku*, Zagreb 2008.
- KASAŠ, Aleksandar, *Mađari u Vojvodini 1941 – 1946*, Novi Sad 1996.
- KEČKEMET, Duško, *Židovi u povijesti Splita*, Split 1971.
- KERKKANEN, Ari, *Yugoslav Jewry. Aspects of Post World War II and Post-Yugoslav Developments*, Helsinki 2001.
- KEVO, Mario, "Lišavanje slobode i prisilni rad u zakonodavstvu Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.)", *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.*, (Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov), Zagreb 2010.

- KLEMENČIĆ, Mladen, KUŠAR, Vesna, RICHTER, Željka, "Promjena narodnosnog sastava Istre. Prostorna analiza popisnih podataka 1880.-1991.", *Društvena istraživanja*, god. 2, 6-7/1993.
- KOLAR –DIMITRIJEVIĆ, Mira, "Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine", *ČSP*, god. 27, 1/1995.
- KOLAR, Bogdan, "Delo slovenskih duhovnikov med Slovenci v Zagrebu med obema vojnama", *Slovenci v Hrvaški*, (ur. Vera Kržišnik - Bukić), Ljubljana 1995.
- KRIŠTO, Jure, *Sukob simbola. Politika, vjera i ideologija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001.
- KRIZMAN, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1978.
- KRNIĆ, Zdravko, "O iseljavanju pripadnika Njemačke narodne skupine (Volksdeutschera) iz NDH za vrijeme II svjetskog rata", *Zbornik*, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod 1966.
- KRŽIŠNIK-BUKIĆ, Vera, *Slovenci v Bosni i n Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe 1831 – 2007.*, Ljubljana 2007.
- KUMPES, Josip, "Prisilna migracija, izbjeglištvo i prognaništvo: Prilog za bibliografiju istraživanja", *Migracijske teme*, god. 9, 1/1993.
- KUMPES, Josip, "Prisilna migracija, izbjeglištvo i prognaništvo: Prilog za bibliografiju istraživanja", *Migracijske teme*, god. 9, 2/1993.
- LAJIĆ, Ivan, BARA, Mario, *Ratovi, kolonizacije i nacionalna struktura Slavonije u dvadesetom stoljeću*, Zagreb 2009.
- LAUŠIĆ, Ante, "Prilog iseljeničkoj problematici Istre od druge polovice 19. stoljeća do šezdesetih godina 20. stoljeća", *Pazinski memorijal*, knj. 21, Pazin 1990.
- LAZIĆ, Nada, *Baranja 1941 – 1945*, Slavonski Brod 1979.
- Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939 – 1947)/Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939. – 1947.)*, (ur. Amleto Ballarini, Mihael Sobolevski), Rim 2002.
- LEHMAN, Joachim, "Yugoslav citizens in fascist Germany", *Migracijske teme*, god. 4, 1-2/1988.
- Leksikon Narodnooslobodilačkog rat i revolucije u Jugoslaviji 1941-1945.*, knj. 1, A-LJ, Beograd – Ljubljana 1980.
- LENGEL KRIZMAN, Narcisa, *Zagreb u NOB-u*, Zagreb 1980.
- LENGEL KRIZMANA, Narcisa, *Spašavanje djece* (rukopis), s.l., s.a.
- LEVENTAL, Zdenko, *Auf glühnedem Boden*, Konstanz 1994.
- Lika u NOB 1941. Zbornik*, knj. 1, Beograd 1963.
- LISAC, Andrija-Ljubomir, "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.", *Historijski zbornik*, 1-4/1956.
- LJUBLJANOVIĆ, Srećko, "Evakuacija stanovništva Slavonije u Mađarsku i Vojvodinu početkom 1945.", *Zbornik*, Historijski institut Slavonije, 4/1966.
- MANIN, Marino, *Istra na raskrižju. O povijesti migracija pučanstva Istre*, Zagreb 2010.
- MANIN, Marino, "Egzodus", *Istarska enciklopedija*, Zagreb 2005.

- MANIN, Marino, "Julijska krajina i pitanje talijanske istočne granice od 1861. do 1975. godine", *ČSP*, god. 26, 1/1994.
- MANIN, Marino, "P. FLAMINIO ROCCHI, "L'esodo dei 350 mila giuliani fiumani e dalmati, Rim, 1990., 652. str.", *ČSP*, god. 26, 2/1994.
- MANIN, Marino, "O ljudskim gubicima Istre u Drugom svjetskom ratu i poraću", *Identitet Istre - ishodišta i perspektive* (ur. Marino Manin, Ljiljana Dobrovšak, Gordan Črpić, Robert Blagoni), Zagreb 2006.
- MANIN, Marino, "Raul PUPO, *Il lungo esodo. Istria: la persecuzioni, le foibe, l'esilio*, Milano 2005., 333 str.", *ČSP*, god. 38, br. 2/2006.
- MATAUŠIĆ, Nataša, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, Zagreb, Jasenovac 2003.
- MATICKA, Marijan, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945 – 1948.*, Zagreb 1990.
- MATICKA, Marijan, "Slika o Austriji i Mađarskoj na stranicama središnjih hrvatskih novina (1945. – 1950.), *Internationales kulturhistorisches Symposion Mogersdorf - International Historico-Cultural Symposium Mogersdorf, Hrvatski referenti 1972. - 2004.*, FF press, Zagreb 2005. /CD ROM/.
- MATKOVIĆ, Hrvoje, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1999.
- MELČIĆ, Dunja, "'The Appeals Chamber ... calls the massacre at Srebrenica by its proper name: genocide'. Povijesna presuda generalu Krstiću u medijima je jedva spomenuta", *Gordogan*, god. II, 2-3/2004.
- MESIĆ, Milan, *Međunarodne migracije. Tokovi i teorije*, Zagreb 2002.
- MEZULIĆ, Hrvoje, *Fašizam krstitelj i palikuća*, Pazin 1997.
- MICULIAN, Antonio, "Historiografija i publicistika o egzodusa: kritička opažanju", *Pazinski memorijal*, knj. 22, Pazin 1991.
- Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec), Ljubljana 2010.
- MIHAILOVIĆ, Vojislav, "Papirni novac Kraljevine Jugoslavije pečaćen od strane Komesarijata za naseljenike i izbeglice", *Numizmatičar*, 22-23/1999./2000.
- MIHANOVIĆ, Marin, "Mađarsko Pitanje u hrvatsko – rumunjskim odnosima od 1941. do 1944. godine: pokušaj obnove Male Antante", *ČSP*, god. 33, 2/2001.
- MIKOLA, Milko, *Dokumenti in pričevanja o povojnih izgonih prebivalstva v Sloveniji*, Ljubljana 2009.
- MIKOLIĆ, Mario, *Istra 1941.-1947.*, Zagreb 2003.
- MILAK, Enes, "Uspostavljanje trgovinskih odnosa između Jugoslavije i Italije 1945 – 1947. godine", *ČSP*, god. 16, 3/1984.
- MILETIĆ, Aleksandar R., "(Extra-)Institutional Practieces, Restrictions, and Corruption. Emigration Policy in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (1918-1928)", *Transnational Societies, Transteritorial Politics. Migration in the (Post) Yugoslav region, 19th – 21st Century*, (ed. Ulf Brunnbauer), München 2009.
- MILETIĆ, Antun, "Preseljenje i evakuacija Folksdojčera iz Srijema i Slavonije 1942 – 1944. godine", *Zbornik*, Historijski institut Slavonije i Baranje, 12/1975.

- MILIĆ, Milenko, "Plansko i nasilno raseljavanje Jugoslovena tokom drugog svetskog rata", *Jugoslavenska revija za međunarodno pravo*, god. XI/1964.
- MILORADOVIĆ, Goran, *Karantin za ideje. Logori za izolaciju "sumnjivih elemenata" u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922*, Beograd 2004.
- MILOŠEVIĆ, Slobodan D., *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945*, Beograd 1981.
- MILOŠEVIĆ, Slobodan D., *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941- 1943.*, Beograd 1991.
- MLINARIĆ, Dubravka, "Emigration Research in Croatia: An Overview", *Transnational Societies, Transteritorial Politics. Migration in the (Post-)Yugoslav region, 19th – 21st Century*, (ed. Ulf Brunnbauer), München 2009.
- MONZALI, Marino Luciano, "Fascist Italy and Independent Croatia: A Difficult allinace", *Tokovi istorije*, 4/2006.
- MÜNZ, Rainer, ULRICH, Ralf, "Promjenjivi modeli migracija: primjer Njemačke 1945. – 1995. Etnička porijekla, demografska struktura, izgledi za budućnost", *Migracijske teme*, god. 12, 1-2/1996.
- NEDOMAČKI, Vidosava, GOLDSTEIN, Slavko, "Jevrejske općine u jugoslavenskim zemljama", *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988.
- NEDOMAČKI, Vidosava, GOLDSTEIN, Slavko, "Savez jevrejskih opština Jugoslavije", *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988.
- NJAVRO, Mato, *Stradanja 1941.-1953. Sjećanja i zapisi o stradanju dijela hrvatskog naroda tijekom i nakon Drugog svjetskog rata u jugoistočnoj Hercegovini i u izbjeglištvu po hrvatskim prostorima*, Zagreb 1998.
- OBERKERSCH, Valentin, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, Stuttgart 1989.
- OBERKNEŽEVIĆ, Miloš, "Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavan crkva", *Hrvatska revija*, god. 29, br. 2, München – Barcelona 1979.
- OMRČANIN, Ivo, "Granice Države Hrvatske", *Hrvatska misao*, sv. 13, Buenos Aires 1955.
- PAULETTA, Ivan, *Bjegunci*, Zagreb 2004.
- PAVELIĆ, Ante, *Hrvatska pravoslavna crkva*, Madrid 1984.
- PELESIC, Mihudin, "Jevreji u diplomatskim arhivima Kraljevine Jugoslavije", *Sefard 92*, Sarajevo 1995.
- PETEŠIĆ, Ćiril, *Dječji dom u Jastrebarskom. Dokumenti (1939-1947)*, Zagreb 1990.
- PETROVIĆ, Nebojša, "Krivica domaćih Nemaca i zločini nad nemačkim stanovništvom u Vojvodini posle Drugog svetskog rata – analiza jednog dokumenta", <http://www.centerforhistory.net/indeks> (ulaz ostvaren 30. travnja 2010.)
- PETROVIĆ, Novak, "Namere ustaške vlasti da protera pravoslavno sveštenstvo iz Srema", *Istraživanja*, I, Novi Sad 1971.
- PEZO, Edvin, "'Re-Conquering' Space. Yugoslav Migration Policies and the Emigration of Non-Slavic Muslims to Turkey (1918-1941)", *Transnational Societies, Transteritorial Politics. Migration in the (Post) Yugoslav region, 19th – 21st Century*, (ed. Ulf Brunnbauer), München 2009.

PLENČA, Dušan, *Kninska ratna vremena 1850 – 1946. Knin – Drniš – Bukovica – Ravni kotari*, Zagreb 1986.

POŽAR, Petar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, Zagreb 1996.

PREBEG, Drago, "Zimska pomoć 1941-42. g. u NDH – jedna neistražena priča", *Hrvatski kolekcionar*, god. IX, br. 45, Rijeka 2004.

Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske (prir. Rafael Landikušić), Zagreb 1942.

PUPPO, Raul, *Il lungo esodo. Istria: la persecuzioni, le foibe, l'esilio*, Milano 2005.

PUZAK, Ivana, "Međimurje u Drugom svjetskom ratu iz pera hrvatskih i mađarskih emigranata", *Međimurje u Drugom svjetskom ratu*, (ur. Branimir Bunjac), Čakovec 2007.

RADELIĆ, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006.

RADIĆ, Radmila, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945 - 1953*, Beograd 1995.

RADIĆ, Radmila, "Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora polovinom pedesetih godina", *Istorijski zapisi*, 1-2/1999.

RASPUDIĆ, Nino, *Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Zagreb 2010.

RISTOVIĆ, Milan, *U potrazi za utočištem, Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945.*, Beograd 1998.

RISTOVIĆ, Milan, "Jugoistočna Evropa kao dopunski izvor radne snage nemačke ratne privrede u Drugom svjetskom ratu", *Vojnoistorijski glasnik*, god. XLII, 2/1991.

ROMANO, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980.

ROTBART, Vladislav, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941 – 1945*, Novi Sad 1988.

RUDOLF, Davorin, "Granice s Italijom u mirovnim ugovorima nakon Prvog i Drugog svjetskog rata", *Adrias*, sv. 15/2008.

RYBAŘ, Miloš, "Izgoni slovenskih duhovnikov leta 1941", *Izgnanci*, (ur. Franc Šetinc), Ljubljana 1993.

SAJTI, Enikő A., *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918 – 1947*, Boulder/Colorado 2003.

SAMARDŽIJA, Dušan, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984.

Saopštenja o italijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda, Beograd 1946.

SCOTTI, Giacomo, *Krik iz fojbe*, Rijeka 2008.

SELINIĆ, Slobodan, *Čehoslovačko – jugoslavenski odnosi 1945. – 1948.*, Beograd 2010.

SHELAH, Menachem, "Kroatische Juden zwischen Deutschland und Italien. Die Rolle der italienischen Armee am Beispiel des Generals Giuseppe Amico 1941-1943", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2/1993.

Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1841. – 1992., (gl. ur. Jasna Fischer), knj. 1, Ljubljana 2005.

SLUGA, Glenda, "Ethnicity and the Cold War, 1945 – 54", *Journal of Contemporary History*, br. 2/1994.

SOBOLEVSKI, Mihael, "Židovi na Sušaku u vrijeme Drugog svjetskog rata", *Sveti Vid*, IX, Rijeka 2004.

Spomen knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske 10. 4. 1941. – 10. 4. 1942., Zagreb 1942.

Spomini in pričevanja, (ur. Ivica Žnidaršič, Zdenko Kaplan), Ljubljana 2003.

Spomini in pričevanja II., (ur. Ivica Žnidaršič, Zdenka Kaplan), Ljubljana 2006.

STARC, Artur, "Iz dnevnika: O boravku u Slavoniji 1945. godine", *Slavonski povijesni zbornik*, br. 24/1-2, Slavonski Brod 1987.

STEFANOVIĆ, Mladen, "Neprijateljsko delovanje nedićevaca, ljotićevaca i četnika Draže Mihailovića u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj", *Vojnoistorijski glasnik*, god. XLII, 1/1991.

STOJKOVIĆ, Ljubiša, MARTIĆ, Miloš, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd 1953.

Storia del confine orientale italiano 1797 – 2007., (ur. Franco Cecotti, Bruno Piazzamei), Trst 2007. (CD-rom)

STRUGAR, Vlado, *Rat i revolucija naroda jugoslavije*, Beograd 1962.

STULLI, Bernard, *Židovi u Dubrovniku*, Zagreb 1989.

SUNAJKO, Stevo, *Sodelovanje slovenskih in hrvaških nadodnoosvobodilnih enot 1941-1945.*, Ljubljana 1971.

ŠALIĆ, Tomo, *Židovi u Vinkovcima i na vinkovačkom području*, Osijek 2002.

ŠELAH, Menahem, "Sudbina Jevrejskih izbeglica na otoku Rab", *Zbornik JIM*, 7/1997.

ŠEPIĆ, Dragovan, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", *Putovi revolucije*, 1-2/1963.

ŠETIĆ, Nevio, "Prvi narodni zastupnici iz Istre u Hrvatskom saboru u Zagrebu 1947. godine", *Društvena istraživanja*, god. 16, 6/2007.

ŠKILJAN, Filip, "Odnos ustaške vlasti na Kalniku i u potkalničkom kraju prema Srbima, Židovima i Romima 1941. godine", *Cris*, god. XI, 1, Križevci 2009.

ŠKILJAN, Filip, "Genocid nad Srbima, Romima i Židovima u kotaru Nova Gradiška tijekom Drugog svjetskog rata", *Tokovi istorije*, 3/2010.

ŠKILJAN, Filip, "Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine", *Scrinia Slavonica*, sv. 10/2010.

ŠKORAJNEC, Viljenka, "Jugoslovansko – italijanska pogajanja o dokončnosti meje", *Tokovi istorije*, 1-2/2007.

ŠVOB, Melita, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb 1997.

ŠVOB, Melita, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, Zagreb 2004.

ŠVOB, Melita, BRČIĆ, Carmen, PODGORELEC, Sanja, "Židovi u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na grad Zagreb", *Migracijske teme*, god. 10, 1/1994.

- TALPO, Odone, BRCIC, Sergio, *Venero dal Cielo. Zara distrutta 1943-1944. They came from the sky. Zara in ruins 1943-1944. Dodoše s neba. Razrušeni Zadar 1943. – 1944.*, Campobasso 2006.
- TERZIĆ, Milan V., *Titova vještina vladanja. Maršal i maršalat 1943-1953.*, Podgorica 2005.
- TOLENTINO, Emilio, "Fašistička okupacija Dubrovnika 1941 – 1945 i rješavanje jevrejskog pitanja", *Zbornik, Jevrejski istorijski muzej*, 1/1971.
- TOMASEVICH, Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, Zagreb 1979.
- TOMASEVICH, Jozo, *War and revolution in Yugoslavia, 1941 - 1945, Occupation and Collaboration*, Stanford 2001.
- TOMASEVICH, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010.
- TROGRLIĆ, Stipan, "Odnos crkve i države u Istri 1947. do 1952. godine", *Riječki teološki časopis*, god. 5, 2/1997.
- Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948. Die Stationen eines Völkermords*, München 1998.
- VISKOVIĆ, Zorislav, "Židovi u Korčuli u vrijeme Drugog svjetskog rata", *Godišnjak grada Korčule*, 9, Korčula 2004.
- VOLK, Sandi, *Ezulski skrbniki*, Koper 1999.
- VÖLKL, Ekkhard, "Abrechnungsfuror in Kroatien", *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kolaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, (Hrsg. Klaus Dietmar Henke und Hans Woller), München, 1991.
- VRANČIĆ, Vjekoslav, *Urota protiv Hrvatske*, Zagreb 1943.
- VRANČIĆ, Vjekoslav, *Branili smo državu. Uspomene, osvrti doživljaji*, knjiga I i II, Washington, D.C. 2006.
- ZAGRADNIK, Maruša, "Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenog ozemlja", *Prispevki za novejšo zgodovino*, god. 36, 1-2/1996.
- ZLATKOVIĆ WINTER, Jelena, "Židovi u Hrvatskoj: migracije, etno-socijalna obilježja, status i odnos s okolinom", *Migracijske teme*, god. 11, 3-4/1995.
- Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952.
- ZUPANC, Ivan, "Demografski razvoj Istre od 1945. do 2001.", *Hrvatski geografski glasnik*, god. 66, 1/2004.
- ŽERJAVIĆ, Vladimir, "Doseljavanje i iseljavanje s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju od 1910. – 1971.", *Društvena istraživanja*, 6-7/1993.
- ŽIDOVEC, Zdravko, *Hrvatski Crveni križ. 125 godina u službi humanosti*, Zagreb 2003.
- ŽIVAKOVIĆ – KERŽE, Zlata, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijek i život koji se nastavlja*, Osijek 2006.
- ŽIVKOVIĆ, Nikola, "Prilog izučavanju raznih oblika zločina italijanskih okupacionih vlasti na tlu Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu", *Vojnoistorijski glasnik*, god. XLII, 1/1991.
- ŽIVOJINOVIĆ, Dragoljub, *Vatikan, katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958.*, Beograd 1994.

ŽNIDARŠIĆ, Ivica, *Z javno besedo do pravic. Informativne konference za potrebe slovenskih izgnancev in drugih žrtev vojnega nasilja*, Ljubljana 2000.

NOVINE:

Hrvatski narod, Zagreb, 1941.

Ustaša. Vjestnik Hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta, Zagreb, 1941.

Narodne novine, Zagreb, 1942.

Vjesnik, Zagreb, 1945., 1948.

Borba, Beograd - Zagreb, 1945. i 1955.

Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije, Beograd 1945.

Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Beograd 1947., 1948., 1951.

Glas Slavonije, 1944.

Politika, Beograd, 1945., 1972.

Globus, Zagreb, 2009.

Neue Züricher Zeitung, Zürich, 2009.

INTERNETSKE STRANICE:

www.totenbuch-donauschwaben.at.

www.istrapedia.hr

www.crsrv.org.

www.studiacroatica.org

www.centerforhistory.net

SAŽETAK

Dobrovoljna i prisilna preseljenja u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata i poraća

Na hrvatskom području brojne su nacionalne/etničke skupine (Hrvati, Srbi, Slovenci, Židovi, Nijemci, Talijani, Mađari i dr.) dobrovoljno i prisilno iseljavale iz i preseljavale unutar hrvatskog područja što je utjecalo na promjene nacionalne/etničke, vjerske, demografske kao i kulturne slike Hrvatske u ratnom i poslijeratnom razdoblju. U radu je obuhvaćeno razdoblje od stvaranja NDH, u travnju 1941., pa do sredine 50-ih godina 20. stoljeća kada je Jugoslavija ukinula ratno stanje s Italijom, Austrijom i Njemačkom i kada su potpisani brojni sporazumi o repatrijaciji. Naglasak je stavljen na istraživanje svih smjerova kretanja stanovništva koje je bilo zbog rasne, nacionalne, vjerske ili političke nepodobnosti ili pak ekonomskih razloga iseljavalo. U radu je obrađeno i pitanje ratnih zarobljenika i radnika na prisilnom radu te pitanje repatrijacije.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, poraće, migracije, iseljavanje, izbjeglištvo, prognaništvo, evakuacija, zbjeg, kolonizacija, Hrvati, Srbi, Slovenci, Židovi, Nijemci, Talijani, Mađari

SUMMARY

Voluntary and forced migrations during the Second World War and in the post period War in Croatia

Numerous national/ethnic groups (Croats, Serbs, Slovenes, Jews, Germans, Italians and Hungarians) have been migrated, either voluntarily or by force, out of Croatian territory and within it. It has caused changes in national/ethnic, religious, demographic and cultural structure of Croatia. This thesis covers a period from the establishment of the Independent State of Croatia till the middle fifties of the 20th century, when Yugoslavia announced the end of the War against Italia, Austria and German and when numerous agreements of the repatriations were signed. The research focused on the migration directions of the population that had to migrate because of racial, national, confessionnal, political belonging or because of economic reasons. The topics of war prisoners, workers on the forced labor and the repatriations have also been covered.

Key words: Second World War, the post War period, Migrations, settlement, evacuation, refugees, displaced persons, colonization (1941-1945, 1945-1948), Croats, Serbs, Slovenes, Jews, Germans, Italinas, Hungarians

ŽIVOTOPIS

Marica Karakaš Obradov rođena je 1. studenog 1970. u Donjim Andrijevcima gdje je završila osnovnu školu, a srednju školu pohađala je u Slavonskom Brodu. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu završila je 2000. dvopredmetni studij povijest i povijest umjetnosti. Radila kao srednjoškolski profesor, te kao kustos u Javnoj ustanovi Spomen područje Jasenovac. Od 1. kolovoza 2002. zaposlena je u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu na projektu "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću". Godine 2006. stekla je znanstveni stupanj magistra znanosti. Sudjelovala je na više domaćih i međunarodnih skupova, objavila knjigu *Angloamerička bombardiranja Hrvatske. Saveznički zračni napadi na NDH 1943. – 1945.* više znanstvenih i stručnih radova.

SADRŽAJ

UVODNA RAZMATRANJA	1
Historiografija i izvori o dobrovoljnim i prisilnim preseljenjima	1
Metodologija istraživanja i struktura rada	5
Pojam i tipologija migracija	6
Tema i istraživačka pitanja o prisilnim i dobrovoljnim migracijama	7
Iseljeničko useljenički i izbjeglički logori na području NDH i poslijeratni logori za iseljavanje Nijemaca, Mađara i Talijana na području Hrvatske	18
Međunarodne ustanove za skrb izbjeglica u prvoj polovini 20. stoljeća	25
MIGRACIJE STANOVNIŠTVA NA HRVATSKOM PODRUČJU TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA I PORAĆA	27
Migracije hrvatskog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata i poraća	27
Migracije srpskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća	77
Migracije slovenskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća	122
Migracije židovskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskoga rata i poraća	156
Migracije njemačkog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća	192
Migracije talijanskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća	213
Migracije mađarskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća	233
ZAKLJUČAK	250
Migracije hrvatskog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata i poraća	251
Migracije srpskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća	253
Migracije slovenskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rat i poraća	254
Migracije autohtonih manjina (Židovi, Nijemci, Talijani, Mađari)	

na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća	255
Neki brojidbeni pokazatelji o migracijama stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća	261
IZVORI I LITERATURA	271
SAŽETAK	286
SUMMARY	287
ŽIVOTOPIS	288
SADRŽAJ	289